

**EL TALLER DE L'ARTISTA A MALLORCA ELS
SEGLES XVI-XVIII. LA NISSAGA DELS OMS
(FORMACIÓ, MATERIALS, TÈCNIQUES,
PROCEDIMENTS I FONTS)**

Memòria d'investigació

Guillem Fiol Pons

Direcció: Dra. Mercè Gambús

Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts

Facultat de Filosofia i Lletres

Universitat de les Illes Balears

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ	6
2. OBJECTIUS	13
3. FONTS	15
4. METODOLOGIA DE TREBALL	19
4.1. Línies d'activitat i cronograma	19
4.2. Estructura	21
4.3. La base de dades en xarxa: una eina de gestió i catalogació	23
5. EL CONEIXEMENT ACTUAL DELS TALLERS I ARTISTES MODERNS A MALLORCA: ESTAT DE LA QÜESTIÓ	34
5.1. Les fonts manuscrites	36
5.1.1. La documentació gremial	36
5.1.2. La documentació notarial	38
5.1.3. La documentació administrativa	45
5.1.4. La documentació religiosa	51
5.1.5. Una font excepcional: <i>De l'art de picapedrer</i> de Josep Gelabert	52
5.2. Les fonts bibliogràfiques	56
5.2.1. Els cronistes	56
5.2.2. Descripcions i viatgers	61
5.2.2.1. Vargas Ponce	62
5.2.2.2. Jeroni de Berard	66
5.2.2.3. Grasset de Saint-Sauveur	72
5.2.2.4. L'Arxiduc Lluís Salvador: entre el viatge i la ciència	74

5.2.3. La consideració erudita.....	75
5.2.3.1. Jovellanos.....	75
5.2.3.2. Els germans Villanueva.....	79
5.2.3.3. Antoni Furió i el diccionari d'artistes.....	81
5.2.3.4. Joaquim Maria Bover.....	93
5.2.3.5. Piferrer i Quadrado.....	95
5.2.4. Una tasca de recopilació: el <i>Cronicón Mayoricense</i> d'Álvaro Campaner.....	99
5.2.5. La Societat Arqueològica Lul·liana i el seu <i>Bolletí</i>	105
5.2.5.1. Els inicis (1885-1904).....	110
5.2.5.2. La primera atenció cap a l'artista (1905-1935).....	111
5.2.5.3. Documents sobre artistes moderns durant la Guerra Civil i la post-guerra (1936-1952).....	115
5.2.5.4. La dedicació a l'artista modern: Joan Muntaner Bujosa i Jaume Lladó Ferragut (1953-1974).....	117
5.2.5.5. Aproximacions a l'artista modern durant el tercer quart del segle XX (1955-1980).....	136
5.2.5.6. Les darreres tres dècades: la reflexió sobre l'artista (1981-2009).....	144
5.2.6. Jeroni Juan Tous: els pintors moderns a manera de diccionari...	169
5.2.7. Gabriel Llompart i les seves aportacions sobre els artistes de la Mallorca moderna.....	172
5.2.8. La implantació dels estudis universitaris a Mallorca: la figura de Santiago Sebastián i la revista històrica <i>Mayurqa</i>	178
5.2.9. Les aportacions dins la revista <i>Estudis Baleàrics</i>	193
5.2.10. L'artista modern insular a aproximacions historicoartístiques d'àmbit estatal.....	199

5.2.11. L'artista modern mallorquí a congressos nacionals.....	201
5.2.12. Les Històries d'àmbit local.....	203
5.2.13. L'artista modern a les jornades d'estudis locals.....	211
5.2.14. L'artista modern a dues publicacions enciclopèdiques: la <i>Gran Enciclopèdia de Mallorca</i> i la <i>Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears</i>	215
5.2.14.1. La <i>Gran Enciclopèdia de Mallorca</i>	216
5.2.14.2. La <i>Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears</i>	237
5.2.15. Estudis monogràfics d'esglésies i conjunts retaulístics.....	242
5.2.16. Un estudi de l'escultura mallorquina del segle XVII: <i>Art de cisell i de relleu</i>	257
5.2.17. Estudis monogràfics recents sobre artistes.....	262
5.2.18. Tesis doctorals.....	266
6. UNA PROBLEMÀTICA: EL TALLER DELS OMS. APLICACIÓ PRÀCTICA.....	271
6.1. Introducció.....	271
6.2. Una qüestió ortogràfica.....	274
6.3. Vertebració genealògica de la nissaga dels Oms al llarg de la historiografia.....	275
6.4. Una breu aproximació als membres del taller dels Oms.....	281
6.4.1. Gaspar Oms I.....	281
6.4.2. La segona generació del taller dels Oms.....	284
6.4.3. La tercera generació del taller dels Oms.....	291
6.4.4. La quarta generació del taller dels Oms.....	293
6.4.5. La cinquena generació del taller dels Oms.....	296
6.4.6. La sisena generació del taller dels Oms.....	297

7. CONCLUSIONS.....	299
8. BIBLIOGRAFIA CITADA.....	307
8.1. Bibliografia general.....	307
8.2. Bibliografia específica.....	324
8.3. Diccionaris i enciclopèdies. Veus.....	343

1. INTRODUCCIÓ

L'estudi que pretenc iniciar amb l'elaboració d'aquesta memòria d'investigació s'ha de desenvolupar amb l'ajuda d'una beca predoctoral de personal investigador concedida l'any 2007 per la Direcció General de Recerca, Desenvolupament Tecnològic i Innovació, de la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació del Govern de les Illes Balears,¹ i en el marc del Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religios de la Universitat de les Illes Balears al qual estic vinculat des de la concessió de l'esmentada beca. Es tracta d'una vinculació que es preveu profitosa per les facilitats que permet en l'intercanvi d'informació, hipòtesis i conclusions, entre la meva tasca i els projectes d'investigació en curs.

Aquesta memòria d'investigació pretén endinsar-se en una de les problemàtiques essencials del coneixement que es té fins ara de l'art modern a Mallorca, com és la de l'organització de la producció artística segons el sistema dels tallers o obradors, articulats a la vegada segons els principis de l'associacionisme gremial, que va controlar la pràctica totalitat de la producció artesanal illenca des del segle XIV fins el segle XIX, variant la incidència i la cronologia depenent de l'ofici del qual s'estigui parlant.

En aquesta introducció ja és convenient deixar constància que aquesta memòria d'investigació té per objecte l'estudi de l'artista modern entès com la figura de l'escultor, el pintor i, en el seu cas, del gravador, que són els professionals que s'ocupaven de l'aspecte estètic de cada un dels llenguatges artístics. Estaven associats (conjuntament o per separat, depenent de la cronologia) en un gremi que s'encarregava d'acordar les seves atribucions professionals, que varen variar en major o menor mesura en successives reformes de les seves ordinacions.

La cronologia en la qual es centra el meu estudi sobre l'artista modern es situa entre els segles XVI i XVIII. És al segle XVI quan ja es disposa de notícies sobre artistes que treballen les noves formes gestades a la península italiana, si bé s'ha de tenir present que ja al segle XV es detecta una aproximació del context cultural local cap a

¹ Referència: FPI07 43092540Q

les característiques i preferències estètiques de l'Humanisme, gràcies sobretot als contactes amb la cort napolitana d'Alfons d'Aragó. Pel que fa al punt cronològic final d'aquesta memòria d'investigació, es situa a partir de la fundació a Mallorca de l'Acadèmia, el que va molt relacionat amb noves maneres de fer i a unes tendències formals i iconogràfiques que tenen la seva arrel ideològica en els postulats de la Il·lustració (una línia de les quals acabarà desembocant en els anomenats historicismes) i, per tant, estan més vinculades al que es coneix com a contemporaneïtat que no pas amb la modernitat.

L'estudi del taller modern no és un punt inèdit en la historiografia local, tal i com s'apreciarà en l'estat de la qüestió que ocuparà el primer bloc d'aquesta memòria d'investigació, i certament són relativament nombrosos els texts que s'han anat ocupant d'aquesta temàtica des d'enfocaments diversos, que van des dels positivistes encaminats a proporcionar informació arxivística fins als que han intentat oferir-ne una visió de conjunt, si bé encara hi ha molts buits que l'afecten que estan pendants d'omplir. En tot cas, no s'ha d'oblidar que el taller modern mallorquí hauria de ser entès com una pervivència de l'estructura dels obradors medievals, a la vegada que manté molts paral·lelismes amb els tallers de la Corona d'Aragó localitzats a la geografia peninsular, els quals ja contaven amb una complexa xarxa de contactes entre artistes i que podien estendre la seva producció al llarg d'un marc geogràfic relativament extens. S'ha de pensar, en aquest sentit, que són diversos els artistes que, provinents d'aquests tallers peninsulars, desembarquen a la nostra illa per motius professionals, mentre altres artistes mallorquins emprenen un viatge amb destí a aquests tallers per ampliar la seva formació.

Una de les conclusions en les quals sembla convenir la historiografia recent quan es parla de l'artista modern a Mallorca és la necessitat de considerar la seva obra com a producció sorgida d'un obrador, el que implicava la participació de diversos col·laboradors en un mateix projecte; si es tractava d'obres d'envergadura com retaules de grans dimensions, hi solien intervenir dos o més tallers. Això no significa, però, que no es pugui parlar de característiques formals i iconogràfiques més pròpies d'un o altre taller (uns trets que actuarien gairebé com a segells de fàbrica), i d'uns nivells de qualitat diversos segons els casos, el que conduïa a que uns mestres fossin

més reclamats pels comitents i gaudissin d'una major reputació, no només entre la clientela, sinó entre els seus mateixos companys d'ofici.

L'obtenció d'aquest prestigi i la difusió de maneres de fer pròpies del professional de l'art es pot relacionar amb una progressiva i relativa introducció de la nova mentalitat renaixentista, entesa pel que fa a l'artista com a reivindicació de la individualitat, si bé en el cas insular no adopta la força conceptual de les reivindicacions italianes dels segles XV i XVI: a Mallorca, el pes de la tradició menestral es fa notar substancialment durant tota l'època moderna, i llevat d'alguns plets menys propers a reivindicacions d'individualitat que no pas a demandes econòmiques, l'artista no es mostra preocupat per discussions teòriques (per exemple, la de la seva consideració com artista liberal, i no pas mecànic). És aquesta una despreocupació que estableix una connexió molt estreta entre l'artista modern mallorquí i la part material de la seva feina, a diferència de col·legues d'altres contextos europeus coetanis interessats en l'especulació artística. Una prova més d'aquesta tendència cap a la vessant material del treball artístic s'aprecia, a més, per la manca de tractats sorgits del món artístic mallorquí. De fet, el text de Josep Gelabert conegut com *De l'art de picapedrer* no és un tractat arquitectònic, sinó un manual pràctic, el que suposa un exemple molt clar de la situació que acabo d'exposar.²

D'acord amb la mentalitat del sistema de producció dels obradors, aquests mestres són entesos com a caps de taller, de manera que es podria afirmar que la seva vàlua artística s'identifica amb la vàlua del seu obrador i, per tant, no només com artífex a la pràctica de les peces artístiques, sinó com a coordinador de les tasques a realitzar: com a mestre (en un sentit formatiu) de deixebles que també intervenen en la fabricació de les peces i com a apropiat intèrpret dels models visuals que serveixin com a fonament de l'obra en qüestió.

El freqüent recurs a les fonts visuals (il·lustracions gravades, en la majoria dels casos) per part dels artistes locals com a punt de partida per traçar les composicions de pintures i escultures és un altre dels aspectes en què la historiografia es mostra d'acord, i recents investigacions han identificat amb precisió les fonts que haurien fet servir els tallers per obrar determinades obres, però aquest és un camp en el que

² El text de Gelabert serà analitzat més avall monogràficament.

encara roman molta feina per fer. A més, s'ha de tenir present que, a la vegada que existeix aquest tipus de models, les peces que van materialitzant els tallers es converteixen en models a seguir per obres posteriors o gairebé coetànies, un fenomen que precisa igualment d'una investigació global i profunda i que s'observa, en un principi, i com és lògic, en les obres fabricades pels tallers de major reputació, que seran, per dir-ho així, els més imitats.

En relació amb aquest aspecte, s'ha de considerar el paper que puguin haver jugat centres d'especial transcendència religiosa i social, com és el cas de les esglésies de major incidència (amb la catedral en el cim jeràrquic) i en els temples ciutadans dels principals ordes religiosos (franciscans, dominics, jesuïtes i agustins), un paper que degué tenir una especial significació a l'hora de condicionar característiques dels encàrrecs i, fins i tot, d'escollir el taller a contractar, configurant una xarxa de connexions habituals de centres religiosos concrets amb un determinat taller. A més, no es poden obviar altres fites de caràcter civil, com són les diverses reformes a casals senyorials (no només de caire arquitectònic, sinó també pictòric i escultòric), la renovació de l'edifici de l'ajuntament de Palma i la construcció del Consolat de Mar (totes dues obres del segle XVII).

La identificació de les fonts visuals i dels seus canals de difusió no és l'únic aspecte a tenir present per entendre el procés de fabricació d'una obra d'art, sinó que és necessari posar esment en el trajecte formatiu dels artistes, que, com és sabut, en la majoria de casos no es basava en l'assimilació d'uns conceptes teòrics, lligats o no a un ensenyament acadèmic, sinó que es fonamentava en l'aprenentatge pràctic com a deixeble del cap d'un dels obradors. En un àmbit insular com és el mallorquí, en el qual el saber teòric juga un paper gairebé ínfim, tenir la possibilitat de definir amb la major precisió possible les estacions formatives d'un posterior mestre de taller és un punt clau per entendre la seva manera de fer i, conseqüentment, per atorgar a cada taller el grau d'incidència que li correspon. En aquest aspecte, s'ha de posar esment en el paper jugat pel contacte amb altres indrets geogràfics. És cert que el viatge dels artistes ha de ser considerat com a minoritari, però també ho és que a Mallorca es coneixien les maneres de fer d'altres territoris a través d'elements com els tractes comercials, la compra d'obres d'art destinades al col·leccionisme privat, l'adquisició de llibres i els viatges dels promotors, factors tots ells que contribueixen a considerar que

el context artístic mallorquí no va ser impermeable al coneixement de novetats que es poguessin manifestar fora de l'àmbit insular.

Aquesta incidència, per altra banda, també és suggerible de ser estudiada segons les tècniques de treball seguides per cada taller i pels materials utilitzats i manera d'obrar-los, un aspecte que no ha estat gaire investigat per la historiografia local, però que degué tenir un paper important en un món artístic clarament condicionat per la materialitat, per la vessant física, si es vol dir d'una altra manera, del seu sistema de producció. En aquest sentit, s'ha d'esmentar la informació que van proporcionant les intervencions dels tallers de restauració en relació a tècniques i materials emprats en obres d'època moderna, un aspecte que sembla confirmar també en aquesta qüestió la importància de la tradició medieval, ja que es continuen fent servir recursos tècnics i materials que es treballaven en els segles precedents.

L'atenció vers el sistema de treball dels artistes de l'època moderna a Mallorca ha de ser mantinguda en relació a un altre aspecte que crec fonamental en el camp de la investigació historicoartística, com és la voluntat de no menysprear la transcendència de les obres d'art en si mateixes. Precisament una altra de les mancances que presenta el coneixement actual de l'art modern illenc és l'elaboració de catàlegs dels tallers d'on sorgiren les obres, conservades o no, que formen el nostre patrimoni artístic. Reincidint en el que ja he matisat més amunt, he d'afirmar que la definició d'aquests catàlegs no contradiu el condicionament del sistema de taller, sempre i quan la connexió entre l'obra i el seu responsable s'entengui en la línia que he apuntat, i no en la d'una creació individualista, del tot inapropiada i anacrònica.

Fins aquest moment, només he parlat del taller de la Mallorca moderna, focus d'aquesta investigació, en un sentit genèric, però, obviament, per arribar a coneixements que es puguin aplicar al concepte global s'han d'efectuar aproximacions a elements concrets inclosos dins aquesta globalitat. És en aquest punt on vull introduir un altre aspecte clau de la meua tasca, com és l'estudi d'un d'aquests tallers concrets, el de la família Oms, que presenta una problemàtica particular, però que afecta negativament el grau de comprensió que es té del nostre art modern.

Per una banda, els estudiosos que s'havien acostat a l'art modern local havien coincidit, de forma més o menys explícita, en el paper fonamental jugat pels integrants de la seva nissaga en el desenvolupament artístic del moment, no només per si

mateixos, sinó a través del contacte amb altres individus i tallers coetanis, bé sigui mitjançant la formació directa en el taller dels Oms, per col·laboracions professionals puntuals o altres vies menys evidents. Però, per l'altre costat, i tot i que fos una percepció fruit d'una aproximació inicialment força superficial, semblava que existien importants llacunes en l'estudi del taller dels Oms. Aquests buits afectaven, com de fet encara succeeix amb part del patrimoni artístic conservat d'època moderna a Mallorca, a la concreció del catàleg dels artistes o, si es vol dir des del punt de vista de l'obra particular, la manca d'assignació d'una autoria, encara que sigui des de la incompleta qualificació de producte d'un determinat taller, entorn al qual es vehiculava, com és sabut i recordaré sovint en el transcurs de les pàgines següents, la producció artística moderna, no tan sols mallorquina. Anant més enllà, ràpidament vaig detectar que les llacunes afectaven a aspectes en un principi tan obvis com la identificació precisa dels membres artistes de la família Oms, el que generava i, com es veurà, segueix generant, dubtes tan sorprenents com és l'existència o no de determinats individus "descoberts" per la historiografia.

Per tant, s'obre un ampli camp d'estudi, ambiciós (espero que no en excés) i complex, per una sèrie de factors que, al mateix temps que dificulten la tasca de l'investigador, actuen de necessari estímul per arribar a aportacions profitoses; entre aquests factors, podria citar els següents:

- La nissaga artística dels Oms s'estén cronològicament, i de manera aproximada, entre el darrer terç del segle XVI i tot el segle XVIII (amb epígons al primer terç del segle XIX), el que significa que ocupa, *grosso modo*, la totalitat del període cronològic en el que convencionalment situem l'art modern a la nostra illa. Així, és un marge de temps molt ampli (més de dos segles), però la superposició, per dir-ho així, entre el desenvolupament de la nissaga i el de l'art modern és un punt força atractiu, pel que pugui tenir de suport a la comprensió del devenir d'aquest últim.

- La configuració del catàleg del taller dels Oms durant aquestes dues centúries llargues s'endevina nombrosa i impossible de documentar, ni de bon tros, en la seva totalitat. Això vol dir que ens movem, en molts casos, en el sempre inestable terreny de les atribucions, sovint fonamentades en anàlisis formals, però a vegades sense més suport que la tradició i algunes afirmacions succintes d'erudits decimonònics.

- Amb una trajectòria comprensiblement irregular, el taller dels Oms va ser durant certs períodes un referent per a la clientela artística mallorquina, tant religiosa com civil, estenent el seu àmbit d'influència, pel que fa a la realització d'encàrrecs, arreu de la geografia mallorquina, i està per veure si es podria estendre a alguna de les altres illes del nostre arxipèlag. Per tant, no es poden establir de cap de les maneres els límits geogràfics del nostre estudi a Palma i el seu entorn, sinó que la part forana conta amb nombrosa obra, conservada en molts casos, sorgida d'aquest obrador.

Així, l'aplicació pràctica que ocuparà el bloc final d'aquesta memòria d'investigació consistirà en una aproximació genealògica al taller dels Oms. Si he escollit limitar-me a aquesta opció en concret, la genealògica, ha estat per una raó que crec evident i que està molt en relació amb el posicionament metodològic de la resta de la memòria d'investigació: situo en el primer lloc del procés d'investigació la necessitat de clarificar l'estat actual dels coneixements i, en aquest cas concret, la necessitat de clarificar l'existència, relació i cronologia dels mestres d'un dels tallers de major incidència en la Mallorca moderna, encara que sigui començant amb una aproximació que haurà de ser completada amb posterioritat.

2. OBJECTIUS

La finalitat de la investigació que comença amb aquest treball és **contribuir al coneixement de la història de l'art modern mallorquí a través de l'aprofundiment en el sistema de treball de l'artista**, entès aquest com a professional dedicat als aspectes estètics de la creació i, per tant, es tractaria dels escultors, pintors i gravadors. El gremi (que varen compartir en alguns períodes cronològics) va fixar per escrit els límits de les seves competències professionals, que no varen ser exemptes de polèmiques en diversos moments (sovint per causa d'intrusisme) i que varen anar rebent modificacions en algunes de les ordinacions gremials d'època moderna. Aquests reculls normatius es varen caracteritzar, en general, per mantenir l'estructura dels tallers en continuïtat amb la tradició medieval i per intentar protegir els obradors locals davant l'establiment a l'illa d'artistes de fora.

Aquest objectiu general va acompanyat d'altres que podrien ser qualificats d'específics, cap als quals s'encamina el meu treball i que considero com els destins concrets la consecució conjunta dels quals provocarà l'assoliment de l'objectiu general. Aquests punts són els següents:

- **Identificació del major nombre possible de tallers artístics actius a Mallorca entre els segles XVI i XVIII**; així, es delimiten els marcs cronològic i geogràfic de la investigació, si bé s'ha de subratllar que aquest darrer no es redueix a la capital illenca, sinó que s'ha d'estendre arreu de la part forana.

- **Detecció dels artistes dels quals s'ha identificat el lloc professional dins el taller**: mestre, ajudant, aprenent, etc.

- **Valoració dels avanços assolits en la delimitació de les fonts visuals emprades pels tallers**. L'interès en aquest sentit recaurà tant en tipologies genèriques (temàtiques de les fonts visuals, tipus de llibres) com en definir quins són els tallers amb qui ja s'han aconseguit vincular fonts visuals amb obres concretes.

- **Valoració del coneixement dels aspectes tècnico-materials** a què recorrien els tallers moderns mallorquins.

- **Identificació dels monuments que exerciren com a punts de concentració d'obres d'art modern**. Aquests nuclis (esglésies, convents, casals senyorials) s'entenen

com a focus d'incidència centrífuga, i com a centres d'atracció de professionals del treball artístic.

- **Recopilació d'aportacions historiogràfiques al catàleg dels tallers de la Mallorca moderna.** Per aconseguir la major fiabilitat possible i atendre els criteris del rigor científic, es dedicarà una atenció especial al caràcter de les atribucions: es pretén diferenciar entre les atribucions que s'hagin fet gràcies a documentació exhumada, les que responguin a comparacions formals o les que siguin conseqüència òbvia de l'existència de la signatura de l'artista en l'obra en qüestió.

- **Aplicació específica de les tasques d'anàlisi i síntesi historiogràfica al taller dels Oms.** Es posarà especial esment en recollir, primer, la informació més rellevant que la historiografia ha aportat sobre el taller de la família Oms (membres, obres vinculades, models, formació, etc.), amb la finalitat que la metodologia que s'haurà fet servir per assolir els objectius anteriors es pugui plasmar en un cas concret d'especial significació.

3. FONTS

El fil conductor d'aquesta memòria d'investigació, basat, hi torno a insistir, en la voluntat d'establir la situació actual del coneixement de l'ambient de treball de l'artista modern a Mallorca, en general, i de l'obrador dels Oms, en particular, ha guiat la selecció de les fonts a treballar.

Encara que, com s'observarà en els capítols pertinents, m'he ocupat de fonts manuscrites i bibliogràfiques, l'atenció cap a les primeres ha estat molt menor, una opció que respon a la convicció que, d'acord amb el principi esmentat al paràgraf anterior, aquí es tractava de saber quins conceptes i dades han estat difosos per la historiografia en relació a l'artista modern. Per tant, el que interessa pel que fa a les fonts manuscrites no és la seva existència en si mateixes, sinó l'ús que n'han fet els investigadors que les han exhumades i a quines conclusions han permès arribar en el devenir del procés historiogràfic. A més, aquesta documentació ja localitzada a diferents arxius ha de ser el punt de suport de la meua posterior tasca de consulta i recerca documental, que en cap cas no es pot defugir, i es tracta, en algun exemple, de documentació que, tot i que hagi estat ja publicada, hauria de ser revisada de primera mà per corroborar determinades afirmacions dels estudiosos o definir conclusions diferents. En síntesi, podria qualificar d'aproximació prospectiva la tasca que es presenta aquí en relació a les fonts manuscrites, una prospecció que ha de ser entesa d'acord amb els principis exposats en aquest paràgraf.

En relació amb aquesta qüestió, s'ha de recollir aquí la particularitat documental que presenta l'estudi del taller artístic modern local: la impossibilitat, fins el moment, de localitzar-ne la documentació gremial i, per tant, les fonts directes del tema que pretenc investigar. La pèrdua d'aquest fonamental gruix de documents referents als gremis dels pintors i dels escultors fa que no es pugui afrontar de manera precisa i directa l'estudi de les obres d'art, així com tampoc la dels tallers que formaven part d'aquests gremis la documentació dels quals no està localitzada. Per aquest motiu, aquesta memòria d'investigació, enfocada en essència cap al sistema de producció dels obradors mallorquins, s'ha d'orientar cap a la selecció i anàlisi de fonts manuscrites i bibliogràfiques que poden aportar notícies de gran valor imbricades entre

informacions poc útils i perifèriques, fruit de la gran diversitat de les finalitats que pot tenir cada una d'aquestes fonts considerades indirectes.

Considero essencial assimilar, per la tasca que duc a terme en aquesta memòria d'investigació, les aportacions d'autors que poden haver consultat documentació arxivística que no es conserva o no s'ha localitzat, que han vist obres avui destruïdes o alienades, que han tingut contacte directe amb artistes i tallers (és el cas de Jovellanos i els seus col·laboradors il·lustrats, per exemple) o, fins i tot, es pot tractar d'erudits que tenen en el seu poder documents que es refereixen directament a tallers moderns (el cas de Furió, per exemple). Igualment, i passant per les bàsiques aportacions documentals d'arrel positivista, pel meu propòsit actual és molt convenient saber quins documents han fet servir els historiadors de l'art qualificables de científics per arribar a les seves conclusions, o per plantejar les hipòtesis i atribucions d'obres pertinents segons el cas.

Aquesta reflexió metodològica, que condiciona el procés d'elaboració d'aquesta memòria d'investigació, no implica en cap cas que s'hagi obviat tota referència a les fonts manuscrites i, com es podrà observar a les pàgines següents, són diversos els documents d'arxiu que apareixen ressenyats i, a més, a l'aplicació pràctica centrada en el taller dels Oms, s'analitzen, amb relativa brevetat, algunes d'aquestes fonts per l'estreta vinculació amb els membres d'aquesta nissaga. El que vull donar a entendre és la voluntat de prioritzar, d'acord amb l'objectiu proposat, l'estudi de les fonts bibliogràfiques per la informació que aporten en si mateixes, per una banda, i per suposar, per l'altra, la via d'accés a la documentació arxivística que fins ara han fet servir els historiadors de l'art que s'han ocupat d'aquesta qüestió.

Per raons anàlegues no consider adequat aprofundir ja en aquesta memòria d'investigació en les obres d'art, ni per elaborar un catàleg inicial ni tan sols per considerar-les com a fonts per a la investigació. Totes dues consideracions metodològiques de l'obra d'art poden ser assumides durant el procés d'investigació que pugui seguir l'elaboració d'aquesta memòria, però sempre seria a partir d'un precís coneixement de l'estat de la qüestió, que és el que ha d'abordar aquest treball, abans de pretendre afrontar estudis d'obres d'art en si mateixes.

En conseqüència, de moment tampoc són necessàries les reproduccions, ni fotogràfiques ni a partir de qualsevol altra tècnica reprogràfica i multimèdia, per aconseguir els objectius d'aquesta tasca.

En qualsevol cas, és necessari citar aquí, de manera general, l'existència d'alguns conjunts de fonts gràfiques que s'han de tenir presents en el context d'una posterior tasca d'investigació més profunda que la que suposa aquesta memòria. S'han de recordar els dibuixos que s'han trobat entre la documentació arxivística, no especialment nombrosos però en tot cas mereixedors d'estudi,³ alguns d'ells localitzats entre la sèrie de "Causes Cívils" de l'Arxiu Diocesà de Mallorca. També dins la tipologia de fonts gràfiques s'han de tenir presents algunes col·leccions fotogràfiques i de dibuixos. La gran sensibilitat que es ve demostrant cap a la importància artística i testimonial d'aquestes col·leccions ha provocat que se n'hagin recuperat moltes d'elles, els fons de les quals poden ser molt útils com a testimoni d'obres no conservades en l'actualitat o que hagin patit modificacions amb posterioritat a la data de presa de la fotografia o d'elaboració del dibuix. En aquesta memòria d'investigació s'anirà fent referència a algunes fonts gràfiques tractades per la historiografia, però la recerca de fonts inèdites i la seva anàlisi sobrepassa el marc d'aquest treball, tot i que seran necessàries en una posterior tesi doctoral que se'n pugui derivar.

En un primer gran bloc he inclòs els comentaris sobre algunes tipologies de fonts manuscrites que s'han fet servir per aquesta memòria d'investigació i que es preveu serien útils per una posterior investigació: documentació gremial, documentació notarial, documentació administrativa, documentació religiosa i la particularitat del text conegut com *De l'art de picapedrer*.

Un segon bloc està dedicat a l'anàlisi de les fonts bibliogràfiques, començant per les Cròniques del Regne de Mallorca escrites entre el segle XVI i el XVIII, els texts elaborats pels visitants divuitescs i decimonònics de Mallorca, els treballs dels erudits i el *Cronicón* de Campaner. Es continuarà l'exposició amb la ingent tasca duita a terme per la Societat Arqueològica Lul·liana, l'impacte de l'establiment dels estudis universitaris, la difusió a través de les revistes *Mayurqa* i *Estudis Baleàrics* i, finalment,

³ Uns dibuixos de l'escultor Jaume Blanquer van ser publicats, com tornaré a recordar més endavant, per Rafel Juan en un article sobre la seva tasca al santuari de Lluc.

estudis centrats en obres i artistes concrets, a més de repassar les tesis doctorals de més interès pel tema d'aquesta investigació.

Amb la selecció i distribució feta pel que toca a les fonts de treball, he intentat abarcar les aportacions més significatives de diferents èpoques i perspectives metodològiques, encara que no s'analitza la totalitat, certament nombrosa, de les publicacions dedicades a l'art modern mallorquí, per no considerar necessari el grau d'exhaustivitat per elaborar aquesta memòria d'investigació; en tot cas, no hi ha dubte que en un posterior procés d'investigació, ja més profund, es consultaran totes aquelles fonts que no hagin aparegut fins ara però siguin necessàries per arribar als objectius proposats.

Feta aquesta introducció, voldria afegir que l'estat de la qüestió s'iniciarà amb una exposició de la metodologia seguida per agrupar i ordenar les fonts que es tractaran en les pàgines que seguiran.

4. METODOLOGIA DE TREBALL

4.1. Línies d'activitat i cronograma

El procés d'elaboració d'aquesta memòria d'investigació s'ha estructurat entorn a diverses línies de feina:

1- **Definició i localització de les fonts** que poguessin ser útils per aconseguir els objectius d'aquesta memòria d'investigació. La majoria d'elles es van localitzar a biblioteques públiques de Mallorca, tot i que s'ha de tenir present que s'han consultat fonts manuscrites conservades a arxius. Tant en un cas com en l'altre, en algunes seqüències del procés de consulta s'ha prioritzat l'assimilació del fons existent en el centre bibliogràfic o arxivístic en qüestió sobre el tema d'interès per sobre d'una dispersió de la meua tasca a diferents centres, opció que vaig considerar contraproductiu a nivell d'eficiència.

2- **Extracció d'informació rellevant sobre l'artista modern.** D'acord amb els objectius proposats, s'han recopilat aquelles dades que tenen a veure amb els següents conceptes: atribució d'obres, referències cronològiques d'artistes i obres, mencions de notícies contractuals i vinculades als obradors (encartaments, adquisició de materials), descripcions d'obres i reflexions sobre característiques formals i iconogràfiques de la producció de determinats tallers. En tots els casos, s'ha procurat tenir constància de la font d'on s'ha extret la informació.⁴

3- Seguint aquesta orientació metodològica que, com ja s'haurà apreciat, es desplaça des del més general cap al més concret, s'ha efectuat una **obtenció exhaustiva d'informació referida al taller dels Oms**, obrador que, com ja he exposat, atreu part dels objectius d'aquesta memòria d'investigació. He intentat extreure de les fonts totes aquelles dades que toquen d'aprop la definició dels integrants del taller dels Oms, les atribucions d'obres, la cronologia, les seves preferències formals i iconogràfiques, etc. No es tractava, per altra banda, d'aportar per la meua part noves

⁴ Només apareixeran a la memòria d'investigació les fonts que han estat útils, i no pas la totalitat de les fonts consultades.

dades sobre la qüestió, sinó de plasmar l'estat actual dels coneixements i d'estructurar-los de cara a una possible aproximació futura de major profunditat.

4- **Disposició de la informació d'interès en una base de dades en xarxa**, la configuració de la qual s'explicarà més endavant. Aquesta línia d'activitat respon a l'òbvia necessitat metodològica d'ordenar i classificar el volum d'informació obtinguda, per tal de facilitar el posterior procés d'anàlisi de les dades i la tasca final de redacció d'aquest treball. Com és comprensible, no s'ha esperat a cloure les línies de feina anteriorment exposades per començar a treballar amb la base de dades, sinó que s'ha anat simultanejant la feina, bàsicament per dos motius. En primer lloc, per la necessitat constant de depositar la informació en algun lloc on es pogués conservar ordenada, a fi de no extraviar-la i haver de dedicar temps a repetir consultes ja efectuades; en segon lloc, perquè la base de dades no només facilita l'anàlisi de la informació, sinó que contribueix a estructurar la pròpia feina de recerca i consulta de les fonts. A més, s'ha de tenir present que es tracta d'una base de dades flexible, que permetrà, donat el caràcter obert de la investigació, anar introduint constantment les dades que sorgeixin de posteriors recerques.

En aquest punt crec que és necessari dedicar unes línies a dos punts més de la metodologia de treball, molt relacionats amb la base de dades en xarxa, que sense la deguda explicació podrien dur a pensar que se n'ha fet un ús innecessari per excessiu. Un d'aquests punts és el que té a veure amb les **notes a peu de pàgina**. Com s'observarà en nombroses ocasions, quan analitzo una font no opto per incloure una nota al final del paràgraf o del subapartat, sinó que gairebé a cada una de les informacions que n'extrec li adjunto una nota a peu de pàgina amb la referència exacta al volum i a la pàgina d'on prové aquesta informació. Aquesta decisió, que podria pecar de supèrflua, respon a la mateixa convicció segons la qual està estructurada l'esmentada base de dades en xarxa on ha d'anar dipositada la informació per a la seva consulta posterior: cada dada sobre l'artista (cronologia, obres, referents, contractes, etc.) és considerada individualment i, a més, s'ha de tenir constància precisa de la font d'on s'ha extret, per evitar en la mesura del possible donar per fets uns coneixements que en realitat puguin tenir un origen poc rigorós científicament parlant. Per això, no m'he limitat a indicar un interval de pàgines genèric on trobar determinada informació (per exemple, "vegeu pàgines 340 a 389"), sinó que assenyalo amb precisió la

informació concreta que m'interessa i la connecto directament amb la seva procedència (per exemple: "Ordre de pagament a favor de l'escultor Gabriel Llodrà pels seus treballs a l'església de Sant Salvador de Felanitx (1595)", connectada amb una nota que fa referència a la font i a la pàgina concreta, en aquest cas "pàgina 546" d'un text determinat de Joan Muntaner Bujosa).

Pels mateixos criteris metodològics es justifica la profusió de referències a les **veus de diccionaris i enciclopèdies**, que apareixen tant a les notes a peu de pàgina com al llistat bibliogràfic final, on fins i tot són classificades en un subapartat monogràfic. Vull recollir amb relativa precisió (tampoc és qüestió de transcriure paraula per paraula cada una de les veus) la informació més important que s'ofereix en uns texts que, no s'ha d'oblidar, són mostres de la tipologia genèrica que de manera més evident representa l'atenció historiogràfica directa cap a la figura de l'artista individualitzat, és a dir, són els texts que dediquen entrades concretes a l'artista amb noms i llinatges. Per tant, crec que és obligat que tinguin en aquesta memòria d'investigació un tractament precís, en forma d'indicacions concretes de les veus que aquests diccionaris i enciclopèdies dediquen a l'artista d'època moderna, així com també amb les corresponents notes de referència a la pàgina exacta d'on s'ha extret la informació que interessa i que podrà ser consultada a la base de dades en xarxa.

4.2. Estructura

Després d'uns capítols inicials dedicats a la introducció, la definició d'objectius i l'exposició dels criteris relacionats amb les fonts de treball i com a passa inicial per engegar aquest procés de recerca i reflexió, he cregut fonamental, en primer lloc, elaborar un **estat de la qüestió** dels coneixements actuals de tot el que afecta el món del taller modern a Mallorca (associacionisme, sistema de treball, formació, fonts visuals, incidència posterior), com a imprescindible punt de partida per focalitzar la meua feina i detectar aquells aspectes potencialment necessitats d'una investigació acurada. En aquesta elaboració de l'estat de la qüestió he tingut presents tant fonts manuscrites com bibliogràfiques, en un marc cronològic que va des dels mateixos contemporanis dels artistes, ja al segle XVI, fins als darrers estudis científics elaborats en els darrers mesos, si bé no ha estat possible una exhaustivitat total, amb la

confiança que la consulta i assimilació de fonts s'ampliarà amb el mateix devenir de la investigació que vull dur a terme. Aquests dos grans blocs (fonts manuscrites i fonts bibliogràfiques) són els que vertebraran el capítol dedicat a l'estat de la qüestió.

L'estructura respon a l'entrecreuament dels dos criteris essencials d'acord amb els quals es presenta aquesta memòria d'investigació. Aquests criteris són el cronològic i el dels gèneres historiogràfics. Per tant, la classificació entre fonts manuscrites i bibliogràfiques em sembla la més adient. La disposició en primer lloc de les fonts manuscrites es correspon amb el meu desig d'exposar a l'inici la tipologia de fonts que, teòricament, és la que ha servit de base als erudits, investigadors i historiadors per elaborar els texts que configuraran la segona de les tipologies, la que he anomenat com a "bibliogràfica".

Al mateix temps, he adoptat una classificació global d'ordre cronològic pel que fa a la disposició dels diferents gèneres d'escriptura: així, en primer lloc s'analitzaran els texts dels cronistes, seguits dels dels viatgers dels segles XVIII i XIX, i així successivament. L'ordre cronològic només és alterat en aquells casos en què sigui més pràctic a nivell conceptual la inclusió de determinats texts en un grup que cronològicament no li correspondria, com és el cas del *Die Balearen* de l'Arxiduc.

En iniciar el capítol corresponent a aquest estat de la qüestió, exposaré amb major detall la classificació adoptada en l'exposició i els motius que m'han conduït a considerar l'opció com la més viable. Serà el moment, per tant, d'exposar per què s'han escollit determinades delimitacions de capítols, o per què s'han dedicat epígrafs monogràfics a determinats autors o texts.

Aquest estat de la qüestió permetrà incloure, en el segon bloc de la memòria d'investigació, la ja anunciada **aproximació al taller artístic dels Oms**, on esmentaré els diferents membres de la nissaga que la historiografia ha tingut en compte fins el moment, així com també s'exposarà breument la problemàtica particular que pugui presentar cada un d'aquests individus.

4.3. La base de dades en xarxa: una eina de gestió i catalogació

Els objectius d'aquesta investigació han fet preveure, des de gairebé els inicis de la tasca, l'existència d'un gran volum de dades entorn a les quals s'haurà de teixir el discurs pretès. Són dades essencialment de dos tipus:

- Numèric, que es referiria majoritàriament a dades cronològiques que afecten a artistes i a les fases de planificació i execució de les obres d'art, però també a dades pecuniàries (contractació d'obres, pagaments, compra de materials).

- Onomàstic, igualment amb dues vessants, com són la dels noms dels nombrosos professionals implicats en la producció artística i, per altra banda, a la denominació de les obres, que respon generalment a la funció de l'edifici en el cas d'una arquitectura civil, a l'advocació en el cas d'un temple religiós i dels retaules, o a la representació iconogràfica en el cas de pintures, escultures exemptes i relleus.

Feta aquesta previsió, es tractava de pensar en alguna eina tecnològica que em permetés arxivar i gestionar amb fluïdesa i eficiència tot aquest gruix d'informació, una reflexió que va desembocar en la creació d'una base de dades informàtica i en xarxa, el disseny de la qual es va dur a terme amb la participació del tècnic informàtic Guillem Torres.

Amb motiu de l'elaboració d'aquesta memòria d'investigació, he fet servir la base de dades per incorporar, aproximadament en un 95% del total d'informació, dades referides al taller dels Oms, per causa de ser aquest el taller que havia de protagonitzar l'aplicació pràctica d'aquest treball, el que serviria, a més, com a test de la viabilitat d'aquesta eina en la seva posterior aplicació a la resta de tallers artístics. Ja des del començament de la tasca, aquesta base de dades no va ser concebuda només per facilitar el procés de realització de l'estat de la qüestió, sinó també amb la previsió que s'hi pugui anar incorporant tota aquella informació addicional que vagi sorgint, inèdita o no, durant el procés de construcció de la investigació, entenent-la, així, com un suport viu i constantment obert a les modificacions i introduccions de noves dades, com a reflex pràctic del caire sempre inacabat d'una investigació historicoartística d'aquestes característiques.

L'extens catàleg d'obres artístiques sortides amb certesa del taller dels Oms o atribuïdes a aquest que es poden detectar en la historiografia és vertaderament nombrós i en molts casos polèmic, una circumstància que, sumada al llarg període cronològic que s'estudia (més de dos segles) i al nombre important d'artistes de la mateixa família (gairebé una vintena), han fet que es tracti d'un cas especialment viable per a confirmar la validesa de la base de dades en xarxa com a recurs fonamental dins la meua tasca investigadora.

He previst que es tracti d'una base de dades que pugui ser consultada a través de la xarxa d'Internet per les persones interessades en la qüestió, mitjançant els procediments de seguretat electrònica i vies d'accés que ja es definiran una vegada consideri que estigui en condicions de ser difosa. Aquesta funcionalitat pública post-doctoral va de la mà del caràcter obert de la investigació que estic engegant amb aquesta memòria: les noves aportacions referides a un camp tan ampli com el de l'artista modern mallorquí (un camp que, per tant, no pretenc deixar tancat amb la meua tasca, ni molt menys) han de trobar un lloc a una base de dades dedicada al tema, a fi que pugui ser una eina de referència, rigorosa i actualitzada pel que fa a la informació continguda.

Actualment, la base de dades està plenament operativa a nivell privat, inclou ja una quantitat notable d'informació i està pendent de potencials modificacions i ampliacions depenent de les necessitats funcionals que vagin sorgint durant el procés de feina. La breu descripció que en faré tot seguit anirà acompanyada de captures de pantalla de l'estat actual d'aquesta base de dades, a fi d'il·lustrar i fer el més comprensible possible l'eina.

La pàgina inicial d'aquesta base de dades, a dia d'avui, ofereix al visitant 4 opcions per a poder consultar o introduir informació: "Obres", "Autors", "Bibliografies" i "Pobles".

Explicaré cada una de les seccions per separat. Si es clica a la secció "Obres", el primer que es troba, a la part superior, és una opció en blau (remarcada a la imatge següent), per afegir una nova obra d'art a la base de dades:

Clicar-hi a sobre, du a la següent pantalla, on s'introdueix la denominació de l'obra artística, es classifica segons si s'ha conservat fins els nostres dies o ha desaparegut, i la seva localització actual:

Una vegada es confirma l'addició de l'obra artística a la base de dades, aquesta s'afegirà al llistat general, una mostra del qual es veu a la següent imatge:

Obres	Autors	Bibliografies	Pobles
<ul style="list-style-type: none"> Nou obra 			
obres donades d'alta:			
Adaptació del retaule de Sant Roc de Llucmajor (cos inferior)			
Anunciació i Naixement de Jesús de la capella de Nostra Senyora de la Grada de La Seu			
Assumpció de Son Creus (Bunyola)			
Calvari (pintura) de la Concepció			
Cambril de la Verge de Lluc			
Capella del Sant Crist de l'església parroquial d'Alcúdia (traça)			
Capella nova del beat Ramon Llull			
Clau de volta a l'església parroquial de Santa Maria del Camí			
Clau de volta amb Sagrada Família de Sant Jeroni de Palma			
Claus de volta de l'església parroquial de Santa Maria del Camí			
Claus de volta del convent de Santa Aina de Muro			
Convent de Santa Teresa de Jesús (Palma)			
Coronació de la Verge de la Cartoixa de Valldemossa			
Crucificat amb Ramon Llull			
Crucifix d'ivori de Sant Nicolau			
Custòdia de Sant Jaume de Palma (traça)			
Emmarcament del retaule de Sant Martí d'Alanzell			
Escultura de Sant Marçal de l'oratori de Sant Jordi de Pollença			
Escultura de Sant Miquel de l'església de Sant Miquel			

Si es selecciona una de les que s'han afegit, per exemple sobre "Cambril de la Verge de Lluc", s'entra a una pàgina on es poden editar i consultar diferents paràmetres d'informació que s'han recollit sobre aquesta obra. El primer d'ells és "Comentaris", on s'hi poden trobar, llistades a la dreta de la imatge, cites textuais d'estudis sobre l'obra, especificant a què fan referència (en els dos comentaris que apareixen a la imatge, dels quinze que inclou el registre de l'obra de l'exemple, fan referència a mides i descripcions) i, en altres casos, a observacions de caire divers, com problemàtiques historiogràfiques, estilístiques, iconogràfiques o de conservació.

nom_obra: <input type="text" value="Cambril de la Verge de Lluc"/> conservada? <input type="text" value="Sí"/> localització actual: <input type="text" value="Església del monestir de Lluc"/> , <input type="text" value="Lluc (Escorca)"/> <input type="button" value="ENVIAR INFORMACIÓ TEXTUAL obra"/> <input type="button" value="BORRAR OBRA"/>		Editar comentari d'obra * concepte <input type="text" value="Dimensions"/> comentari <input type="text" value="El retaule del cambril (1645-1649), fet per l'escultor Joan Antoni Oms, té unes mides de 374x200x50 cm. [...]"/> D'on has tret aquesta informació <input type="text" value="BES04"/> ('000'=no ref.) , plana: <input type="text" value="27"/> <input type="button" value="Modificar aquesta nota"/> <input type="button" value="borrar aquesta nota"/>
Comentaris		
Crear nou comentari d'obra * concepte <input type="text"/> comentari <input type="text"/> D'on has tret aquesta informació <input type="text"/> ('000'=no ref.) , plana: <input type="text"/> <input type="button" value="Nou comentari"/>		Editar comentari d'obra * concepte <input type="text" value="Descripció"/> comentari <input type="text" value="Es tracta d'un retaule fornícula, d'un cos, bancal i àtic. En el cos es troba l'escultura de la Mare de Déu de Lluc dins una fornícula flanquejada per estípits antropomorfs de fust mixt, decorats amb carasses, garlandes i motius encadenats"/> D'on has tret aquesta informació <input type="text" value="BES04"/> ('000'=no ref.) , plana: <input type="text" value="27-28"/>
Auries		

[Llistar auries \(2\)](#)

Un altre dels elements d'informació disponibles, a més de "Comentaris", és "Auria", que indica a quin artista s'adscriu l'obra, amb tres possibilitats de classificació segons es tracti d'una atribució, una autoria documentada o una obra signada per l'artífex, sempre incorporant quina és la font de referència. S'ha de notar que, per precisar aquesta, s'introdueix un codi, aspecte que explicarem més endavant en parlar de la secció "Bibliografies".

Editar autoria d'obra * autor <input type="text" value="Oms I Joan Antoni"/> * Tipus <input type="text" value="Documentat"/> comentari <input type="text" value="No precisa la font."/> D'on has tret aquesta informació <input type="text" value="CAR96"/> ('000'=no ref.) , plana: <input type="text" value="372"/> <input type="button" value="Modificar aquesta nota"/> <input type="button" value="borrar aquesta nota"/>	
Editar autoria d'obra * autor <input type="text" value="Oms I Joan Antoni"/> * Tipus <input type="text" value="Documentat"/> comentari <input type="text" value="No indica la font per a l'autoria"/> D'on has tret aquesta informació <input type="text" value="BES04"/> ('000'=no ref.) , plana: <input type="text" value="21, 27"/> <input type="button" value="Modificar aquesta nota"/> <input type="button" value="borrar aquesta nota"/>	

“Localització” serà la tercera secció d’informació, on es podrà precisar si es coneix la localització original, en cas que aquesta hagi canviat. En l’exemple, es precisa que el cambril es trobava integrat al retaule major de l’església, fins el segle XVIII:

Editar localització d'obra

* autor

* Tipus

comentari

D'on has
tret ('000'=no ref.) , plana:
aquesta
informació

Finalment, la secció “Datacions”, allotja la informació referida a la cronologia de l’obra, que en alguns casos pot no ser exactament coincident segons diferents estudiosos, com és el cas de l’exemple:

Editar datació d'obra

* any

* data

* Tipus

comentari

D'on has
tret ('000'=no ref.) , plana:
aquesta
informació

Editar datació d'obra

* any

* data

* Tipus

comentari

D'on has
tret ('000'=no ref.) , plana:
aquesta
informació

Pel que fa a la segona secció del menú inicial, titulada "Autors",

com en el cas de la primera de les seccions, es troba una opció, en color blau, que permet introduir una nova entrada, i un llistat dels noms ja introduïts. Si es clica sobre "Nou autor", es té l'oportunitat d'introduir el nom, els cognoms i la professió de l'artista:

A form for adding a new author. It consists of three input fields labeled 'nom_autor:', 'cognoms:', and 'notes (prof):'. Below the input fields, there are two buttons: 'ENVIAR INFORMACIÓ TEXTUAL autor' and 'BORRAR'.

A partir de la situació de la base de dades en el moment de redactar aquestes línies, es pot clicar sobre el nom "Oms I, Joan Antoni":

• [Nou autor](#)

autors donats d'alta:

- Oms Bestard, Antoni
- Oms Arbona, Cristòfol
- Oms Sanxo, Gaspar
- Oms Amorós, Gaspar
- Oms Arbona, Gaspar
- Oms Barrera, Gaspar
- Oms Batle, Gaspar
- Oms Bestard, Gaspar
- Oms I, Gaspar
- Oms II, Gaspar
- Oms Sanxo, Jaume
- Blanquer, Jaume
- Oms Amengual, Joan
- Oms Bestard, Joan
- Oms Arbona, Joan [Antoni]
- Oms Batle, Joan Antoni
- Oms I, Joan Antoni**
- Oms Capó, Joan Crisòstom
- Oms Capó, Miquel
- Oms Sanxo, Pau
- Bauçà, Pere Antoni
- Oms, Taller dels

La pàgina que apareix, com en el cas de cada una de les entrades de la secció “Obres”, inclou diferents subapartats contenidors d’informació concreta sobre l’artista, classificats segons es tracti d’informació biogràfica o professional (laboral), que s’aporta a la base de dades a partir del següent formulari:

Enviar nova nota

Nova nota biogràfica

* tipus_biografia

* any_biografia

* concepte_biografia

data_biografia

D'on has tret aquesta informació ('000'=no ref.) , plana:

La informació introduïda s’adjunta a un llistat com aquest:

1600, [biografica] 1600 Naixement CAR07a, 28	Editar aquesta nota, Borrar nota
1616, [professional] 1616 Aprenent amb l'escultor Jaume Blanquer CAR96, 370	Editar aquesta nota, Borrar nota
1616, [professional] 1616 Encartament amb Jaume Blanquer ARMPR356,	Editar aquesta nota, Borrar nota
1624, [biografica] 1624 Casa valorada en 600 lliures CAR07a, 51	Editar aquesta nota, Borrar nota
1624, [biografica] 1624 Mobles valorats en 200 lliures CAR07a, 51	Editar aquesta nota, Borrar nota
1629, [biografica] 1629 Apadrina un fill d'Antoni Cloquell, col·laborador de l'escultor Jaume Blanquer CAR96, 370	Editar aquesta nota, Borrar nota
1636, [professional] 1636 Adquireix dos llibres a la subhasta de béns de l'escultor Jaume Blanquer CAR96, 370	Editar aquesta nota, Borrar nota

A més, al costat dret de la pantalla, apareix un llistat de les obres connectades a aquest artista mitjançant la classificació feta a la secció "Obres": obra documentada, obra atribuïda i obra signada:

Obres
Atribuit
<ul style="list-style-type: none"> ● Adaptació del retaule de Sant Roc de Lluçmajor (cos inferior) ● Crucifix d'ivori de Sant Nicolau ● Emmarcament del retaule de Sant Martí d'Alanzell ● Figura de Sant Josep de l'església de Sant Miquel ● Retaule de Nostra Senyora de la Grada de la Seu

Si es selecciona qualsevol de les obres, la base de dades anirà immediatament a la pàgina de la secció "Obres" corresponent a la peça en qüestió.

La tercera de les seccions del menú principal, anomenada "Bibliografies", és especialment transcendent i delicada a nivell funcional.

Com he indicat més amunt, tenc interès en què a la base de dades no només s'hi pugui organitzar, consultar i contrastar tota la informació recollida, sinó també que es tingui clara la procedència d'aquesta informació, amb l'objectiu d'atorgar-li el grau just de rigorositat, fiabilitat i actualitat. Per això, tots els camps destinats a introduir informació sempre van acompanyats de la necessitat d'incloure la font d'on l'extreim. Com també he assenyalat més amunt, cada font, per uns motius pràctics, està associada amb un codi, que s'introdueix manualment en afegir la font a la base de dades, com és el cas de l'exemple següent:

Obres	Autors	Bibliografies	Pobles
ACL, Ps. 54, f. 25: Pagament d'una cavalcadura a Joan Antoni Oms I. 1648, setembre 25			
canvia_comentari: ACL, Ps. 54, f. 25: Pagament d'una cavalcadura a Joan Antoni Oms I. 1648, setembre 25			
tipus_bibliografia: <input type="text" value="arxiu"/>			
codi <input type="text" value="ACLP5425"/> <input type="button" value="Enviar informació bibliografia"/> <input type="button" value="Borrar"/>			

Cada una d'aquestes entrades s'adjunta a un llistat complet de fonts, classificades segons el seu caràcter bibliogràfic o documental, un llistat que es pot observar parcialment en aquesta imatge:

- ACLP5313: ACL, Ps. 53, f. 13: Pagament a Joan Antoni Oms I pel retaule i pastera de Nostra Senyora de Lluc
- ACLP5389: ACL, Ps. 53, f. 89: Pagament de despeses pel retaule del cambril de Nostra Senyora de Lluc. 1646, agost
- ACLP5425: ACL, Ps. 54, f. 25: Pagament d'una cavalcadura a Joan Antoni Oms I. 1648, setembre 25
- ACLP5440: ACL, Ps. 54, f. 40: Colors per al retaule del cambril de Nostra Senyora de Lluc. 1649, juliol 29
- ACLP5440V: ACL, Ps. 54, f. 40v: Materials per acabar de daurar el retaule del cambril de Nostra Senyora de Lluc. 1649, agost 4
- ACMLM6563: ACM, Llibre de matrimonis de la Almudaina de la ciutat de Mallorca manat fer per lo Illusterrissim y Rm. Sor. Don Diego de Arnedo bisbe de Mallorca per ordinatio del sacro Concilio Tridentino 1565-1821/63
- ADM17627: ADM, 17/62/7, f. 20: Gaspar Oms Bestard és l'autor dels àngels del llit de la Mare de Déu de la Seu
- AMAS1282: AMA, SIG-1282, f. 1 i 3
- ARMAH772: ARM, AH. EU 77/201: Junta per avaluar l'estat de les obres del convent de Santa Teresa de Jesús de Palma. Pere Antoni Bauçà és citat com a prohoms del gremi. 1666
- ARMA1842: ARM, AH-1842, Talla general 1636, f. 10v: Dades sobre Joan Antoni Oms I
- ARMAP1710: ARM, Audiència, Provis. 1710-11
- ARMC888: ARM, Clero C-888
- ARMC932: ARM, Clero C-932: Fabricació del retaule del Santcríst de l'església de Sant Jeroni de Palma a càrrec de Gaspar Oms Bestard
- ARMST5789: ARM, Llibre de la obra del Convent de Sta. Theresa de Jesus (1657-1689): Pere Antoni Bauçà es el director de l'obra del convent
- ARMP2983: ARM, Protocol 2983: Una reunió gremial decideix que Gaspar Oms I pinti la imatge del seu patró, Sant Lluc. 1594, octubre 28
- ARMP3510: ARM, Protocol 3510: Inventari de béns de Joan Oms Bestard
- ARMP3579: ARM, Protocol 3579
- ARMP5247: ARM, Protocol 5247: Joan Crisòstom Oms Capó accepta com aprenent Onofre Castelló. 1602
- ARMP6906: ARM, Protocol 6906: Testament de Joan [Antoni] Oms Arborea. 1733, novembre 29
- ARMA825: ARM, Protocol A-825: Inventari de béns de Joana Barrera, esposa de Gaspar Oms Batle. 1726
- ARMPB668: ARM, Protocol B-668: Testament de Joan Antoni Oms I
- ARMP0191: ARM, protocol O-191: Inventari de béns de Gaspar Oms II
- ARMP1240: ARM, Protocol P-1240: Plet entre els escultors Gaspar Oms Barrera i Josep Sastre per problemes de veïnatge. 1767
- ARMP1241: ARM, protocol P-1241: Testament de Gaspar Oms Batle. 1750, febrer 15
- ARMP798: ARM, Protocol P-798: Testament de Gaspar Oms Amorós. 1662

Finalment, la secció "Pobles", encara en construcció, va encaminada a una possible necessitat d'ordenació d'obres per municipis en vista al treball de camp, de manera que la seva elaboració dependrà de les necessitats que es puguin preveure o trobar en aquest sentit.

Igualment, és probable que la base de dades sigui modificada amb l'objectiu d'incloure imatges fotogràfiques, reproduccions de traces, modelats tridimensionals i tot tipus d'element multimèdia que pugui ajudar a una millor comprensió del treball dels artistes, tot i que tenc la intenció de no caure en l'error d'incloure un excés d'informació que, per causes conceptuals, funcionals o informàtiques, entorpeixi la practicitat i utilitat de l'eina.

5. EL CONEIXEMENT ACTUAL DELS TALLERS I ARTISTES MODERNS A MALLORCA: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Com sol ser freqüent en treballs d'aquestes característiques, he decidit classificar les fonts emprades en dos grans grups: fonts manuscrites i fonts bibliogràfiques. Les dues denominacions d'aquests grups són prou clares com per requerir una explicació prèvia de cada un d'ells, si bé voldria precisar alguna decisió que afecta a aquesta classificació. Com es veurà més abaix, dins el grup de fonts manuscrites he inclòs el text de Josep Gelabert conegut com *De l'art de picapedrer*, escrit al segle XVII, tot i que està publicat en un volum, degut a que aquesta edició és facsímil i, per tant, respecta el caràcter manuscrit de l'escrit de Gelabert, una circumstància que m'ha duit a considerar que el seu lloc no havia d'estar entre la resta de bibliografia mecanografiada. Les fonts manuscrites, per altra banda, s'han classificat segons la seva tipologia, recorrent a agrupacions de nomenclatura tradicional, com són les notariales, les religioses o les administratives.

En el marc d'aquesta primera divisió de les fonts en manuscrites i bibliogràfiques, he d'exposar aquí quins són els criteris als quals respon la seva selecció i ordenació en apartats.

Pel que fa a la selecció, els criteris ja han estat plantejats a l'apartat que he dedicat a la metodologia, on s'ha comentat que s'analitzen en aquest treball les fonts que són útils pel fet de proporcionar informació sobre el món de l'artista modern. Vull afegir, no obstant, que he consultat fonts que poguessin aportar informació des de perspectives i autors de caràcter divers, a fi d'evitar reduccionismes innecessaris.

La classificació que n'he feta ha sorgit de considerar el caràcter essencial de la font en qüestió o, si es vol posar en altres paraules, de guiar-me pels gèneres historiogràfics. La necessitat de recórrer a uns gèneres que aporten dades indirectes, per la manca que patim de llibres gremials, traces, esbossos o maquetes, fa que no només sigui notablement diversa la varietat genèrica estudiada, sinó que s'hagi endarrerit el marc cronològic de les fonts a considerar molt més enllà de les aportacions que es podrien considerar com a científiques. Els autors coetanis dels artistes dels segles XVI, XVII i XVIII ocupen una part important d'aquest treball,

juntament amb aquells erudits del segle XIX que varen tenir accés a documents i obres avui no localitzats.

Dins aquesta opció de la classificació per gèneres, he optat per seguir un ordre cronològic en un sentit global. Per això, la primera de les fonts bibliogràfiques que apareixen són les cròniques del Regne de Mallorca, d'època moderna. Això no obstant, s'observarà que no es segueix un ordre cronològic rigorós, pel simple motiu que aquesta ordinació està subordinada a la classificació genèrica que ja he comentat i, precisant encara més, a l'essència de la font en qüestió. Per això, he decidit analitzar les aportacions de l'Arxiduc abans que les cronològicament anteriors de Jovellanos, perquè considero que s'han d'incloure en el grup de les aportacions descriptives i testimonials, freqüents a fonts ja del segle XVIII i, per tant, anteriors a Jovellanos; això no és obstacle perquè precisem en el seu moment que l'Arxiduc és una figura clarament de transició entre el fenomen descriptiu i un estudi exhaustiu de la realitat cultural i patrimonial.

Per raons anàlegues, les aportacions de Piferrer i Quadrado es comentaran a l'apartat dedicat als erudits, i no pas al dels viatgers, ja que, si bé Piferrer s'atura a vegades en exhaustives descripcions, crec que la seva sensibilitat romàntica, que intenta aplicar al seu estudi d'algunes obres del patrimoni local, s'allunya de la pura descripció, per no parlar ja del gran recolsament arxivístic afegit al text, uns anys després, pel menorquí Josep Maria Quadrado.

D'acord amb aquesta prioritització de l'essència i les finalitats de les fonts, s'han establert apartats monogràfics per a publicacions periòdiques, amb especial atenció al *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, com a traducció de la meva convicció que és més adequat exposar de forma contínua els resultats de les línies d'investigació d'aquestes publicacions, en detriment de seguir un discurs guiat només per la successió cronològica d'aportacions.

S'observarà també que en la definició d'apartats he optat per dedicar-ne d'específics per aquelles fonts concretes que m'han semblat especialment significatives pels objectius d'aquesta memòria d'investigació, per motius que s'expliquen en cada cas: el *Cronicón Mayoricense* com a font de referència per la consulta de fonts manuscrites de difícil accés; les enciclopèdies d'artistes com a concreció de l'interès cap a la figura del professional de l'art individualitzat; el volum

Art de cisell i de relleu com a primera aproximació rigorosa, general i profunda a l'escultura mallorquina del segle XVII, etc.

Finalment, la major profusió de fonts d'interès a partir de la instauració dels estudis universitaris m'ha fet optar per una major minuciositat en la classificació, atenent-me més a subgèneres que als gèneres, i diferenciant així entre tesis doctorals, comunicacions a congressos nacionals, històries d'àmbit local o jornades d'estudis locals, a les quals he dedicat un apartat pel seu fonamental paper en la difusió d'aportacions molt puntuals sobre el patrimoni.

5.1. Les fonts manuscrites

5.1.1. La documentació gremial

L'agrupació dels diferents oficis en les corporacions que coneixem com a gremis fou una constant des de l'any 1395, quan el rei Joan I concedí la seva autorització per a que es poguessin constituir aquestes confraries. Com indica aquesta denominació, les confraries eren col·legis professionals molt lligats a l'àmbit religiós.⁵ Contaven amb una figura sagrada com a patró, participaven activament en processons i altres celebracions del calendari cristià i duïen a terme les reunions periòdiques dels seus membres a esglésies. Junt amb aquesta vinculació religiosa, els gremis tenien, òbviament, un essencial caire professional, manifestat en la seva voluntat de regular un ampli ventall d'aspectes tocants a cada un dels oficis, des de l'aprenentatge dels futurs mestres als requisits per exercir l'ofici o els drets i deures dels seus integrants.

Des del punt de vista dels gremis relacionats amb les manifestacions artístiques, el primer col·legi en aparèixer fou el de picapedrers, fundat ja al segle XIV.⁶ Més tard, el 1486, es va instaurar el col·legi de pintors, al qual s'afegirien més tard els brodadors

⁵ Per a un estudi del tema, veure BERNAT I ROCA, M., "Entorn a l'organització dels menestrals a la Mallorca del segle XIV", a *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (BSAL, a partir d'ara), volum 58 (2002), núm. 856, pàg. 93-114. Una breu aproximació es troba a BERNAT ROCA, M., "Gremi", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca* (GEM, a partir d'ara), volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, pàg. 325-327.

⁶ QUETGLAS GAYÁ, B., *Los gremios de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1980 (1939), pàg. 59-60.

(1511)⁷ i els escultors (1578). A les ordinacions aprovades el 1512 apareixen resolucions interessants pel que fa a la definició del marc legal en el qual s'hauria de desenvolupar la producció artística, com són la prohibició de la importació de pintures i brodats per ser destinats a la venda (una clara mesura proteccionista a favor de la producció local) i la potestat dels dos sobreposats (màxims càrrecs del col·legi, elegits en nombre de dos degut a la coexistència, en el mateix gremi i en aquelles dates, de l'ofici de pintor i del de brogador) de judicar el preu d'aquelles obres que no el tinguessin aprovat des del primer moment.⁸ El 1602, els pintors es separarien per a tornar a formar un gremi propi, fins que el 1651 tornarien a formar col·legi comú amb els escultors.⁹

Dins el funcionament del gremi no hi va haver modificacions significatives fins el 1706, quan les noves ordinacions consideraren la pintura i l'escultura com arts liberals i es posaren traves per a que els mestres de fora de l'illa exercissin com a tals a Mallorca, així com també s'obstaculitzava legalment l'aprenentatge a l'exterior.¹⁰ Òbviament, seguien essent normes encaminades a privilegiar la formació donada pels artistes locals, a través de dificultar l'establiment de competència externa al gremi.

Del funcionament de les activitats artístiques dins el sistema gremial durant uns cinc segles (fins a la seva dissolució al segle XIX), es pot esperar l'emissió d'abundant documentació directament vinculada amb l'exercici professional dels pintors i escultors de la Mallorca moderna (recordem que la figura de l'arquitecte encara no existia com a tal, essent els escultors els qui s'encarregaven de la definició i ornament dels edificis, mentre els picapedrers s'ocupaven de les qüestions tècniques i estructurals). S'ha de dir, no obstant, que bona part d'aquesta documentació de caràcter gremial no ha arribat fins els nostres dies, degut a causes com l'incendi que va patir l'Arxiu Municipal de Palma el segle XIX, on varen ser destruïts molts d'aquests documents, així com també a la dispersió documental que dificulta la seva localització.

⁷ Aquest mateix any, els pintors escollien Nostra Senyora de la Grada com l'advocació del seu gremi. ISASI, R., "Nuestra Señora de la Clastra", a *BSAL*, volum 20 (1925), pàg. 259-260.

⁸ CARBONELL, M., *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 2002, pàg. 16.

⁹ GAMBÚS, M., "El trabajo artístico en Mallorca durante los siglos XVI y XVII" a *BSAL*, vol. 43, 1987, pàg. 160-161.

¹⁰ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 21.

Pel que fa a la documentació referida directament al gremi de pintors i escultors, s'ha de dir que fins a dia d'avui no ha pogut ser localitzada,¹¹ tot i que s'ha d'afegir que, a falta d'una sistematització de tota la documentació gremial conservada a l'Arxiu del Regne de Mallorca, és possible que se'n pugui anar localitzant progressivament. En tot cas, sí que encara es poden consultar alguns llibres de Capítols de col·legis concrets o documentació gremial de caràcter judicial, expesa, això sí, per institucions alienes, com la Reial Audiència.¹²

El buit documental pel que fa a les fonts gremials a què m'he referit només pot ser matisat puntualment per les troballes documentals que no s'ha de descartar que es puguin anar produint, així com també per la consulta de dades aportades per polígrafs decimonònics que encara van tenir la possibilitat d'accedir a aquestes fonts. Sempre s'ha de tenir present, però, que aquesta segona via no pot ser assimilada a la consulta de les fonts de primera mà, exigint la valoració de la fiabilitat de les dades aportades pels polígrafs.

5.1.2. La documentació notarial

Davant els notables buits existents en els fons documentals referits a l'àmbit gremial i a les relacions contractuals, un tipus de font que s'ha de tenir molt present en aquest estudi és la documentació sorgida dels notaris de l'època, on es poden trobar, per exemple, inventaris, testaments o plets, que proporcionaran dades sobre els béns posseïts pels artistes, la seva cronologia vital o les seves relacions familiars o professionals amb altres individus.

Els notaris varen ser presents a Mallorca des de les dates immediates a la conquesta cristiana, quan en la data tan primerenca de 1230 el rei Jaume I va recollir a una carta de població la necessitat d'introduir als nous territoris aquest col·lectiu, que

¹¹ VILLALONGA VIDAL, A. J., "Las causas civiles y el arte religioso en la Mallorca moderna. Estado de la cuestión", *Memoria Ecclesiae XVII*, 2000, pàg. 118.

¹² MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M.J., "Notes per a la investigació de temes d'història de l'art en els fons documentals dels arxius de Mallorca", *Estudis Baleàrics (EB, a partir d'ara)*, núm. 66/67, 2000, pàg. 12. Veure la disponibilitat de llibres de gremis a MUT CALAFELL, A., "Els llibres gremials de l'Arxiu del Regne de Mallorca", a *AD, GEM*, volum 6, pàg. 326-327; una aproximació a la problemàtica es troba a GAMBÚS SÁIZ, M.; REIG MORRO, A.; VILLALONGA VIDAL, A. J., "La conservació-restauració de retaules a Mallorca. Una aproximació", a *MUSA. Revista del Museu d'Història de Manacor*, núm. 2 (2006), pàg. 61-75.

certament es preveia com a fonamental per a poder dur a terme amb garanties els repartiments i altres operacions inherents al procés de conversió dels nous territoris a l'organització social, política i econòmica de la corona catalano-aragonesa.¹³ Els notaris, que es dedicaven a tasques judicials però sobretot a qüestions extrajudicials, tenien la responsabilitat de redactar els documents pertinents a testaments, inventaris, subhastes, transaccions i altres processos de la vida dels ciutadans, havent de respondre amb honestedat i rigor a l'autoritat que tenien com a tals notaris sobre l'autenticitat de les dades que deixaven recollides en els seus documents, aplegats generalment en llibres de protocols.¹⁴

És un tipus de documentació conservada en abundància, però s'ha de subratllar que majoritàriament manté una relació indirecta amb la producció artística. Així, difícilment s'hi podrà trobar informació precisa sobre una obra d'art determinada o sobre la tasca d'un pintor o escultor, sinó informació que té a veure amb el seu discórrer vital com a ciutadà. Tot i que aquesta documentació es conserva en gran mesura a l'Arxiu del Regne de Mallorca,¹⁵ la seva naturalesa fa que la informació vinculada al món artístic estigui força dispersa.

Si abans he citat els testaments com una de les fonts a estudiar, es podrien definir com a documents on un notari deixava constància de quina era la voluntat de l'artista sobre el destí que haurien de tenir els seus béns una vegada hagués mort, incorporant també el vist-i-plau de diversos testimonis, que validaven que el testador es trobés amb plenes facultats per a fer-ho.¹⁶

Pel que fa als inventaris, es tracta de llistats dels béns mobles i immobles que es trobaven en possessió d'una persona ara difunta (o d'un centre o institució, sotmesos a inventaris per motius diversos),¹⁷ realitzats de cara al repartiment d'aquests béns d'acord amb el testament i a la posterior execució de la subhasta de la resta de béns.¹⁸

¹³ Veure PLANAS ROSSELLÓ, A., "Propiedad, custodia y transmisión de los protocolos notariales en la Mallorca del Antiguo Régimen", a *BSAL*, volum 61 (2005), núm. 859, pàg. 57-70.

¹⁴ Veure PLANAS ROSSELLÓ, A., *El notariado en el Reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)*, Palma de Mallorca, 2006.

¹⁵ MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, "Notes per...", pàg. 12.

¹⁶ PLANAS ROSSELLÓ, *El notariado...*, pàg. 69.

¹⁷ Veure, a tall d'exemple, PASCUAL, E., "Inventari del monestir de Sant Francesc (1549)", a *BSAL*, volum 8 (1900), pàg. 270-274, 283-286, 326-329; ROSSELLÓ LLITERAS, J., "Tres inventarios de la Cartuja de Valldemossa (s. XIX)", a *BSAL*, volum 44 (1988), pàg. 223-238; SASTRE I BARCELÓ, J.C., "L'arxiu del

Estretament lligats amb els inventaris es troben els anomenats encants,¹⁹ subhastes públiques de tots aquells béns dels quals els hereus del difunt no es volien quedar en possessió. Dins aquesta tipologia documental són d'especial interès per a l'historiador de l'art les subhastes de béns que havien pertangut a un artista, ja que proporcionen informació variada sobre l'artista difunt, però també d'artistes que participen en la subhasta. Aquesta informació pot anar, depenent de cada cas, des del conjunt d'eines i materials que es feien servir en aquell moment a gravats que servissin de model per a les pintures o escultures, pràctica que, com és sabut, era del tot habitual a Mallorca en aquella època.

En aquest sentit, dedicaré unes línies a una de les subhastes que s'han trobat fins ara vinculades a la nissaga dels Oms, com és l'encant dels béns de l'escultor Miquel Quetgles,²⁰ en el qual el pintor Joan Crisòstom Oms adquireix alguns objectes. A la subhasta, realitzada en els mesos de setembre i octubre de 1601, es posen a disposició del millor comprador béns de tot tipus, domèstics la majoria, però també alguns de caire artístic, com són dues pintures a l'oli, una representant sant Pere i l'altra sant Pau,²¹ que són comprats per poc més de 3 lliures per un ferrer; uns vint pinzells,²² venuts al pintor Josep Huguet per 3 sous; una pedra de moldre, venuda al pintor Antoni Reus per 14 sous i 5 diners; diversos "papers d'estampa" (és a dir, gravats), comprats per diferents fusters, preveres i algun pintor, com Onofre Juan, que els compra per 3 sous i 10 diners; finalment, també es posen a disposició del comprador diferents pigments, com "una lliura de blanquet molt", que és venuda per 5 sous a

monestir de Santa Clara: notes per a la seva catalogació, conservació i difusió", a *BSAL*, volum 48 (1992), pàg. 281-290; PUIG ARGENTE, C.; GARCÍA PALACIOS, R., "Cuatro inventarios para el estudio de la Orden del Cister en Mallorca (1386-1797)", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 339-358.

¹⁸ Veure la importància dels inventaris domèstics en l'estudi de la pintura tardomedieval a SASTRE MOLL J., "L'obra pictòrica com element decoratiu, sumptuari i devocionari a les llars medievals mallorquines, en el trànsit a la Modernitat", a *BSAL*, volum 59 (2003), núm. 857, pàg. 47-88.

¹⁹ És freqüent que inventaris i encants apareguin consecutivament en els llibres notariais, el que respondria a la consideració de ser dues fases d'un mateix procediment.

²⁰ Arxiu del Regne de Mallorca (ARM, a partir d'ara), Prot. R-369.

²¹ Suposo que, tot i pertànyer al difunt, no foren realitzades per ell, ja que Miquel Quetgles és qualificat només com a escultor.

²² A falta d'un estudi més profund sobre la figura de Miquel Quetgles, s'ha de suposar que eren pinzells per a treballar alguns aspectes de la praxis escultòrica.

l'escultor Nicolau Roig, una figura important entre la producció escultòrica de principis del segle XVII. Roig, que també adquireix un capell folrat per 16 sous i 10 diners i catorze peces de guix per 6 sous i dos diners, no és l'únic artista destacat que va participar d'aquests encants. El també escultor Antoni Verger adquireix "un tros de llenyam" per 44 sous, el que permet comprovar com fins i tot els artistes que gaudien d'una situació econòmica més favorable recorrien als encants per a obtenir de manera fàcil i ràpida matèries primeres. Pel que fa a Joan Crisòstom Oms, que és qualificat com a pintor, compra "molts altres papers de dibuixos" per 3 sous i 2 diners, tres papers d'estampa per 5 sous, "una lliura de carmini" (un tipus de pigment) per 23 sous, "dos pots i unes ampolles amb oli de nous" per 1 sou i 8 diners i "molts papers amb diversos colors" per 6 sous. Així, s'observa que el document proporciona a l'investigador informació sobre pigments i altres elements que segurament emprava Joan Oms en la seva tasca pictòrica, així com també és una font per a poder-lo situar cronològicament en aquestes dates de finals del segle XVI i començaments del segle XVII.

De la mateixa manera, s'han de tenir presents els inventaris de béns que no es refereixen a un artista difunt, sinó a una persona que posseïa obres d'art, uns llistats que, en aquest cas, poden donar informació sobre peces concretes i sobre la qüestió del col·leccionisme de béns artístics.²³

Així mateix, d'entre els documents notariais també es poden destacar aquells on els mestres dels tallers accepten una persona per a que "s'encarti", és a dir, per a que sigui aprenent del mestre en qüestió. L'aprenent passava per una etapa de "fadrinatge" fins que podia accedir a l'examen del col·legi, el que solia tenir lloc entorn als 25 anys (els fills de mestres tenien novament privilegis en aquest sentit, ja que, en cas que hagués mort el seu pare, podien sol·licitar examinar-se abans d'arribar a aquesta edat). Havent pagat unes taxes d'examen (també rebaixades pels fills de mestres), l'examinand havia de passar una prova teòrica (pel que sembla vinculada al dibuix) i una prova pràctica (ajustada a unes determinades condicions). Passat l'examen, el nou mestre tenia la potestat d'obrir un taller propi i rebre encàrrecs.²⁴

²³ Sobre aquest tema, i en àmbit hispànic, veure MORÁN, M.; CHECA, F., *El coleccionismo en España*, Cátedra, Madrid, 1985.

²⁴ CARBONELL, M., *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, catàleg de l'exposició del Centre de Cultura de Sa Nostra, Palma de Mallorca, 2007, pàg. 49-50.

El contracte és la plasmació escrita de la vinculació legal dels treballs a realitzar per un artista vers la retribució a rebre per part del comitent. És un document prou útil per a aconseguir informació sobre la gènesi d'una obra determinada, materials utilitzats, dates i condicions de la seva realització, etc. Així mateix, ens pot permetre arribar a conclusions sobre la consideració de l'artista, com és el cas de la possibilitat de comparar els preus acordats per treballs de diferents artesans, circumstància que pot du a destriar els artistes millor valorats pels comitents²⁵.

Tot i que actualment es conserven nombrosos contractes d'obres artístiques, de procedència diversa, i que molts d'ells han estat ja difosos a diferents publicacions, s'ha de tenir present que, a més de la comprensible impossibilitat de localitzar la totalitat dels contractes signats a Mallorca en Època Moderna, el context d'aquesta etapa de la història de l'art insular presenta, com un dels trets característics de la relació entre comitent (institucional o particular) i artista, la no obligatorietat de deixar testimoni escrit de les condicions de la feina a executar, donant-se sovint el cas de la mútua acceptació d'un contracte verbal i, per tant, no conservat.

La positiva consideració del contracte com a font documental que acabo de manifestar requereix, no obstant, que el seu estudi no vagi acompanyat d'una visió excloent del seu rol en la producció artística, ja que el contracte no era l'única via de relació entre l'artista i el client. Existia també la possibilitat d'adquirir obres d'art mitjançant els tallers ("botigues") dels artistes, els mercats o les subhastes de béns, vies totes elles que no implicaven la redacció de cap tipus de contracte. Per tant, aquesta tipologia documental no pot ser qualificada, ni molt menys, com a font exclusiva per a l'estudi de la producció de qualsevol taller artístic. S'han publicat les troballes, com aniré desglossant més endavant, d'alguns contractes, més o menys precisos, on diferents artistes de la família Oms es comprometen a fer determinades tasques.

Per tancar aquest epígraf, em referiré a aquella documentació englobada en un conjunt que anomenaré de plets i causes civils, és a dir, aquella que plasma els processos oberts, per les causes que siguin, on s'hi trobin implicats artistes. En aquestes sèries l'artista podrà aparèixer bàsicament com a demandat, com a

²⁵ GAMBÚS, "El trabajo artístico...", pàg. 171-172.

demandant o com a testimoni, i el nivell d'informació interessant per a l'historiador de l'art serà força variable. La major part d'aquesta documentació es troba conservada a l'Arxiu Diocesà.²⁶ S'ha trobat la relació d'una causa civil, conservada a l'Arxiu Diocesà, que es va obrir entre els anys 1718 i 1719 amb motiu de les desavinences entre els comitents i els artistes que treballaven al retaule del Santcrist d'Alcúdia, en el qual es fa referència a un membre de la nissaga dels Oms. No és aquest el lloc per a analitzar la causa civil en qüestió,²⁷ sinó que només em faré ressò de la menció que fa un dels testimonis, l'escultor Andreu Carbonell, del seu mestre Gaspar Oms i d'alguna de les tasques que li va veure realitzar, el que sens dubte és una informació interessant si es volen establir relacions professionals entre diferents artistes, a més de la corresponent utilitat per establir la cronologia d'aquests i els seus àmbits de treball. En aquest sentit, el testimoni d'Andreu Carbonell diu que va veure al seu mestre estofar uns àngels que ja havien estat daurats prèviament per un altre artista, aportant així un testimoni de primera mà sobre la tasca que feien els escultors, que anava més enllà de l'execució escultòrica de la figura, i que podia incloure altres tasques com l'estofat. Seguint en la línia d'aquest plet, valoro molt positivament, per la seva utilitat, el model de fitxa elaborat pel Dr. Villalonga per ser aplicat a l'anàlisi de les dades aportades per les causes civils, que vull transcriure aquí, perquè sens dubte en faré ús en alguna ocasió durant la meua tesi doctoral (el model, com es veurà tot seguit, està exemplificat amb el plet del retaule del Santcrist d'Alcúdia):²⁸

1- Tipo de documento: *Causa civil.*

2- Signatura: *A.D.M. 17/62/7.*

3- Número de folios: *25.*

4- Transcripción: *Íntegra.*

5- Cronología: *1718-1719.*

6- Lugar: *Iglesia parroquial de Alcudia, capilla del Santo Cristo.*

²⁶ VILLALONGA VIDAL, "Las causas...", pàg. 121-122. Veure també VILLALONGA VIDAL, A. J., *Plets i art religiós a Mallorca. Segles XVI-XVIII. La sèrie documental Causes Civils com a font per a la Història social de l'art*, tesi doctoral inèdita, UIB, 2003.

²⁷ Veure les referències documentals i l'estudi de la causa civil a VILLALONGA VIDAL, A. J., *El Sol d'Alcúdia. Estudi historicoartístic del retaule del Santcrist*, Alcúdia, 2007, pàg. 83-101.

²⁸ VILLALONGA VIDAL, A. J., "Las causas civiles...", pàg. 126.

7- **Tema:** *Sobre pagar el estofado de las imágenes a parte del dorado del retablo del Santo Cristo.*

8- **Demandante:** *Miquel Massot, pintor y Honorat Massot, escultor.*

9- **Demandado:** *Jaume Capdebou, presbítero capillero de la capilla y cofradía del Santo Cristo de Alcudia.*

10- **Obra:** *Retablo del Santo Cristo (conservada íntegramente).*

11- **Testigos parte demandante:** *Andreu Carbonell, escultor, 40 años (folio 20). Josep Martorell, pintor, 32 años (folio 20v). Francisco Herrera, escultor, 46 años (folio 21). Juan Francisco Aragón, pintor, 35 años (folio 21v).*

12- **Testigos parte demandada:** *Gregori Aleix, pintor y escultor, 60 años (folio 24). Mateu Juan, escultor, 45 años (folio 25v).*

13- **Peritos:**

14- **Otros artistas citados:** *Gaspar Homs, escultor. Fue maestro de Andreu Carbonell (folio 20).*

15- **Terminología:** *estofar (folio 2), quadro (folio 2), figura (folio 2), panys d'or (folio 2), se conquiriren de estofar (folio 3v), fabrica (folio 5v), banquetta del quadro (folio 6), bastretas de colors (folio 7v), obra (folio 17), art de escultor (folio 21), estil (folio 6), estil i costum (folio 7v).*

16- **Tasación de obras:**

17- **Otros precios citados:** *11 libras por millar de panes de oro (folio 3), 12 libras por estofar (folio 6v).*

18- **Descripciones de obras:** *La banque-/ta del quadro de la capella/ del Santo Christo, y el quadro/ de Sant Francisco Xavier,/ fabricas que no admeten/ estofar, si solament deurar (...) (folio 6).*

19- **Traza:**

20- **Relaciones de parentesco:** *Miquel Massot pintor y Honorat Massot, escultor son hermanos (folio 1); Mateu Juan (Vaquer) es hijo de Mateu Juan (Serra) (folio 25v).*

21- **Relaciones profesionales:** *Gaspar Homs, escultor, fue maestro de Andreu Carbonell (folio 20).*

22- **Referencias a otros documentos:**

23- **Autógrafos:** *Andreu Carbonell, escultor, caligrafía ágil (folio 20v). Josep Martorell, pintor, caligrafía de trazo inseguro (folio 21). Francisco Herrera, escultor,*

caligrafia de trazo muy irregular (folio 21v). Juan Francisco Aragón, pintor, caligrafia ágil y adornada (folio 22). Gregori Aleix, pintor, no sabe escribir, firma con una cruz (folio 24v). Mateu Juan, escultor, buena caligrafia (folio 25v).

24- Sentencia:

25- Otros temas de interés: *Gaspar Homs realizó el estofado de los ángeles del lecho de la Asunción de la catedral de Palma de Mallorca que otro escultor había dorado (folio 20)."*

5.1.3. La documentació administrativa

D'entre la nombrosa documentació expesa per les administracions civils és d'utilitat la consulta d'aquella que fa referència als artistes com a ciutadans, ja que s'hi poden trobar dades d'interès referides, per exemple, a la seva situació social o econòmica. Em refereixo, entre d'altres, als cadastres i a les talles que s'efectuaven periòdicament entre la població, de les quals es pot extreure informació sobre el patrimoni dels artistes o la localització de la seva vivenda.²⁹

Esmentaré aquí, com a exemple, la publicació del cadastre de Palma de l'any 1576 per part de Josep Ramis de Ayreflor,³⁰ on es documenta l'existència, professió i domicili (amb la seva valoració econòmica) dels artistes següents:

- **Rafel Agulló** (picapedrer).³¹
- **Joan Amengual** (picapedrer).³²
- **Miquel Burguera** (picapedrer).³³
- **Guillem Carbó** (picapedrer).³⁴

²⁹ GAMBÚS, "El trabajo...", pàg. 164.

³⁰ RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, J., "Catastro de la Ciudad de Mallorca (1576)", a *BSAL*, volum 15 (1914), pàg. 97-192.

³¹ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta de mossèn Antoni Reus: "La casa de Rafel Agullo, picapedrer, doscentes sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 182.

³² A la parròquia de Santa Creu, a la illeta de la font de Santa Creu: "La casa de Joan Armengual, picapedrer, doscentes sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 165.

³³ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta d'Antoni Sala: "La casa de la dona Francina Burguera, vidua de Michel Burguera, picapedrer, sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 147.

- **Rafel Cardell** (picapedrer).³⁵
- **Pere Cardona** (picapedrer).³⁶
- **Gaspar Carrió** (picapedrer).³⁷
- **Simó Carrió** (picapedrer).³⁸
- **Gabriel Castell** (picapedrer).³⁹
- **Pere Catany** (picapedrer).⁴⁰
- **Salvador Cimbola Sard** (probablement "Sard" faci referència a la procedència d'aquest picapedrer).⁴¹
- **Damià Cirerol** (picapedrer).⁴²
- **Antoni Coll** (picapedrer).⁴³
- **Jeroni Costal** (picapedrer).⁴⁴

³⁴ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta de Rafel Seguí: "La casa de Guillem Carbo, picapedrer, ab la botiga contigua, doscentes vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 181.

³⁵ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta d'en Cosme Llull: "La casa de Rafel Cardell, picapedrer, doscentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 178.

³⁶ A la parròquia de Sant Jaume, a la illeta de mossèn Joanot Sunyer: "La casa de Pere Cardona, picapedrer, cent setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 174. A la mateixa parròquia, a la illeta del canonge Garau: "Lort de Pere Cardona, picapedrer, trenta set liures y deu sous". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 175.

³⁷ A la parròquia de Sant Nicolau, a la illeta d'en Sardà: "La casa de Gaspar Carrio, picapedrer, doscentes setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 190.

³⁸ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Jordi Abri Dezcallar: "La casa de la heretat de Simo Carrio, picapedrer, quatrecentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 132.

³⁹ A la parròquia de Sant Nicolau, a la illeta de "la carniceria devall": "La casa de Gabriel Castell, picapedrer, doscentes vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 199.

⁴⁰ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Joanot Fiol: "La casa de mestre Pere Catany, picapedrer, doscentes vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 128. A la parròquia de Sant Jaume, a la illeta de la font del Sepulcre: "La casa de Pere Catany, picapedrer, cent liures. Mes altre algorfa y dos botigues que treuen porta al carrer del Sepulcre, doscentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 169. A la parròquia de Sant Nicolau, a la illeta del "Pobordo Tarrades": "La casa de Pere Catany, picapedrer, trescentes vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 198.

⁴¹ A la parròquia de Sant Jaume, a la illeta de Paulo Torrella: "La casa de Salvador Cimbola Sard, picapedrer, cent y dotze liures y deu sous". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 168.

⁴² A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta del pes del carbó: "La casa de Damià Cirerol, picapedrer, cent vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 136.

⁴³ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Francesc Ballester: "La casa de Antoni Coll, picapedrer, doscentes sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 144.

⁴⁴ A la parròquia de Sant Jaume, a la illeta del forn de Martí Vidal: "La casa de Hieronym Costal, picapedrer, ab totes ses botigues i alorfes, cent sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 167. A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta de mossèn Sebastià Llaneras: "La

- **Gaspar Dalmau** (picapedrer).⁴⁵
- **Joan Far** (picapedrer).⁴⁶
- **Miquel Fermers** (picapedrer).⁴⁷
- **Antoni Ferrer** (picapedrer).⁴⁸
- **Pere Ferrer** (picapedrer).⁴⁹
- **Pere Joan Ferrer** (picapedrer).⁵⁰
- **Joan Fuster** (pintor).⁵¹
- **Mateu Gallard** (pintor).⁵²
- **Perot Garau** (picapedrer).⁵³
- **Nadal Garcia** (picapedrer).⁵⁴
- **Onofre Gelabert** (picapedrer).⁵⁵
- **Gaspar Gener** (escultor).⁵⁶

casa de Hieronym Costal, picapedrer, ab les botigues, cent setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 183.

⁴⁵ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de mossen Joan Garcies: "La casa de Gaspar Dalmau, picapedrer, doscentes sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 141.

⁴⁶ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de la Font d'en Candeler: "La casa de Joan Far, picapedrer, cent sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 135.

⁴⁷ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de mossèn Jeroni Togores: "La casa de Michel Fermers, picapedrer, sexanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 126.

⁴⁸ A la parròquia de Sant Nicolau, a la illeta de mossèn Cases: "La alforfa y botiga de la dona Joana Ferrera, vidua de Antoni Ferrer, picapedrer, doscentes liures. Mes altra alforfa y botiga de dita dona, les quals cases te de vida sua, doscentes vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 200.

⁴⁹ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Miquel Salvador: "La casa de Pere Ferrer, picapedrer, cent liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 137.

⁵⁰ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Joanot Berard: "La casa de Pere Joan Ferrer, picapedrer, setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 127.

⁵¹ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Cristòfol Mir: "La casa de Joan Fuster, pintor, trenta set liures deu sous". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 131.

⁵² A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de "mossen Thomas Dezbach": "La casa de Matheu Gallard, pintor, quatrecentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 122.

⁵³ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta del Bordell: "Las dos alforfes y una botiga de Perot Garau, picapedrer, trescentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 176.

⁵⁴ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Francesc Antich: "La casa de Nadal Garcia, picapedrer, cent y dotze liures y deu sous". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 140.

⁵⁵ A la parròquia de Sant Jaume, a la illeta de mossèn Hortolà: "La casa de Honofre Gelabert, picapedrer, cent liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 168.

- **Guillem "Gullur"** (picapedrer).⁵⁷
- **Bernat Llaneres** (picapedrer).⁵⁸
- **Mateu López** (pintor).⁵⁹
- **Gabriel Lozano** (picapedrer).⁶⁰
- **Antoni Miralles** (picapedrer).⁶¹
- **Jaume Mora** (picapedrer).⁶²
- **Miquel Obrador** (picapedrer).⁶³
- **Joan Oliver** (picapedrer).⁶⁴
- **Gaspar Oms** (pintor).⁶⁵
- **Miquel Pasqual** (picapedrer).⁶⁶
- **Antoni Palerm** (picapedrer).⁶⁷
- **Miquel Pastor** (picapedrer).⁶⁸

⁵⁶ A la parròquia de l'Almudaina, a la illeta del magistrat Caulelles: "La casa de mestre Gaspar Janer, imaginayre, fonch estimada doscentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 119.

⁵⁷ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta del forn d'en Cosme Llull: "La casa de Guillem Gullur, picapedrer, cent vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 178.

⁵⁸ A la parròquia de Sant Nicolau, a la illeta de mossèn Perot Vicens: "La casa de Bernat Laneres, picapedrer, quatrecentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 198.

⁵⁹ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta del magistrat Felip Fuster: "La casa de Matheu Lopiz, pintor, quatrecentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 122.

⁶⁰ A la parròquia de Sant Nicolau, a la illeta de "Pere Campamar": "La casa de Gabriel Lossano, picapedrer, doscentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 190.

⁶¹ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta de mossèn Pere Ribes: "La casa de Antoni Miralles, picapedrer, doscentes sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 182.

⁶² A la parròquia de Sant Jaume, a la illeta de mossèn Francesc Serralta: "La casa de Jaume Mora, picapedrer, sexanta dues liures y deu sous". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 169.

⁶³ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de mossèn Salvador Dusay: "La casa de Michel Obrador, picapedrer, cent vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 130.

⁶⁴ A la parròquia de Santa Creu, a la illeta de mossèn Baró: "La casa de Joan Oliver, picapedrer, cent dotze liures i deu sous". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 166.

⁶⁵ A la parròquia de Santa Creu, a la illeta de mossèn Gabriel Llull: "La casa de Gaspar Olms, pintor, cent sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 157.

⁶⁶ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta del forn d'en Coll: "La casa de Michel Pasqual, picapedrer, setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 131.

⁶⁷ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Joanot Berard: "La casa de Antoni Palerm, picapedrer, trescentes liures". Noti's la diferència de valoració cadastral en relació a la del seu veí d'illeta i company de professió Pere Joan Ferrer, que només era de 75 lliures. RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 127.

- **Salvador Quintana** (picapedrer).⁶⁹
- **Cosme Ramis** (pintor).⁷⁰
- **Alonso Rodríguez** (picapedrer).⁷¹
- **Guillem Rosselló** (picapedrer).⁷²
- **Jeroni Rosselló** (picapedrer).⁷³
- **Pere Sabater** (picapedrer).⁷⁴
- **Pere Sagrera "menor"** (picapedrer).⁷⁵
- **Gabriel Sala** (picapedrer).⁷⁶
- **Bartomeu Saura** (picapedrer).⁷⁷
- **Antoni Seguí** (picapedrer).⁷⁸
- **Joan "Stori"** (picapedrer).⁷⁹
- **Damià Suau** (picapedrer).⁸⁰

⁶⁸ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta "del Temple fins a St. Antoni tinent ab la murada": "La casa de Michel Pastor, picapedrer, sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 133.

⁶⁹ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de mossèn Nicolau Busquets: "Les cases de Salvador Quintana, picapedrer, foren estimades quaranta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 122.

⁷⁰ A la parròquia de Sant Nicolau, a la illeta del Sant Esperit de Roma: "La casa de Cosme Ramis, pintor, cent setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 200.

⁷¹ A la parròquia de Sant Jaume, a la illeta de mossèn Hortolà: "La casa de Alonso Rodriguez, picapedrer, sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 168.

⁷² A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta "del Temple fins a St. Antoni tinent ab la murada": "La casa de Guillem Rosselló, picapedrer, trescentes liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 133.

⁷³ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta del Sant Esperit: "La casa de Hieronym Rossello, picapedrer, doscentes vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 180.

⁷⁴ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta del monestir de l'Olivar: "La casa de Pere Çabater, picapedrer, setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 178.

⁷⁵ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta de Miquel Burguera: "La casa de Pere Sagrera, menor, picapedrer, cent y dotze liures y deu sous". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 181.

⁷⁶ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de Francesc Antic: "La casa de Gabriel Sala, picapedrer, trescentes liures". Noti's la diferència de valoració cadastral en relació al seu veí i company de professió, Nadal Garcia, que era de 112 lliures. RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 140.

⁷⁷ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta del molí del carrer dels Oms: "La casa de Barthomeu Saura, picapedrer, trescentes sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 185.

⁷⁸ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de mossèn Pere Joan Ferrer: "La casa de Antoni Seguí, picapedrer, cent sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 125.

⁷⁹ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de mossèn Callar: "La casa de Joan Stori, picapedrer, setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 170.

- **Gregori Timoner** (picapedrer).⁸¹
- **Damià Togores** (picapedrer).⁸²
- **Bartomeu Tries** (picapedrer).⁸³
- **Joan Valls** (picapedrer).⁸⁴
- **Miquel Vidal** (picapedrer).⁸⁵

Dins aquesta línia de treball és obligat tenir present la tesi doctoral de Maria Barceló, publicada el 1988 en la seva major part sota el títol de *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*,⁸⁶ un estudi en el qual s'analitza tant el concepte genèric de talla com diversos exemples concrets referits a Ciutat: els de 1478, 1483 i 1512.⁸⁷ Com es pot apreciar, les dues primeres dates d'aquestes talles es troben més enllà dels límits cronològics d'aquest treball, i la tercera hi entra molt just, de manera que tampoc no són gaires les dades que em poden servir directament, però és un títol imprescindible per entendre el devenir urbà de Ciutat, no tant per la seva morfologia urbana, que aquí no és una prioritat, sinó per qüestions socials. Em refereixo, per exemple, al que afecta a la qüestió gremial i la seva localització topogràfica. Així, la tasca d'investigació de la Dra. Barceló ofereix unes dades a considerar, en aquest sentit. Per exemple, que el 1478 hi havia 29 picapedrers a Ciutat, 13 d'ells domiciliats a la parròquia de Santa Eulàlia;⁸⁸ només eren 4 els pintors, 2 d'ells a la parròquia de

⁸⁰ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta d'Antoni Oliver: "La casa de Damia Suau, picapedrer, setanta sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 139.

⁸¹ A la parròquia de Santa Eulàlia, a la illeta de mossèn Peretó: "La casa de Gregori Timoner, picapedrer, cent sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 140.

⁸² A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta de Jaume Garau: "La casa de Damia Togores, picapedrer, cent vint y sinch liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 184.

⁸³ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta del molí del carrer dels Oms: "La casa de Barthomeu Tries, picapedrer, quatrecentos liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 185.

⁸⁴ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta del forn d'en Cosme Lull: "La casa de la heretat de Joan Valls, picapedrer, doscentos sinquanta liures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 178.

⁸⁵ A la parròquia de Sant Miquel, a la illeta de mossèn Antoni Reus: "La casa de Antoni Seguí de Lluchmajor, en les quals sta Michel Vidal, picapedrer, cent y dotze liures y deu sous". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 182.

⁸⁶ BARCELÓ CRESPI, M., *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1988.

⁸⁷ Una síntesi de les diverses talles conservades a l'Arxiu del Regne de Mallorca es pot consultar a RIERA VAYREDA, F., "Les talles: aportació a l'estudi de la fiscalitat a Mallorca", a *BSAL*, volum 41 (1985), pàg. 241-250.

⁸⁸ BARCELÓ CRESPI, *Ciutat de Mallorca...*, pàg. 165.

Santa Eulàlia;⁸⁹ curiosament, ningú apareix qualificat com a escultor en aquesta talla. A la de 1483, hi ha 32 picapedrers, encara majoritàriament ubicats a la parròquia de Santa Eulàlia (20 d'ells);⁹⁰ 5 són els pintors, de nou amb 2 exemples a Santa Eulàlia;⁹¹ tampoc s'especifica la professió d'escultor. Finalment, a la taula estadística de la talla de 1512, hi ha un augment considerable dels picapedrers, que ara són 49, 31 d'ells a Santa Eulàlia;⁹² també s'ha incrementat el nombre de pintors, fins a un total de 9, 6 d'ells a Santa Eulàlia;⁹³ no hi ha referència explícita d'escultors.

5.1.4. La documentació religiosa

Faig menció aquí, breument, a aquella documentació sorgida del contacte entre els artistes i l'Església cristiana, sobretot pel que fa als testimonis escrits de les fites sacramentals de les seves vides, com pot ser el matrimoni, així com també les seves defuncions i enterraments. Per tant, s'hauran de tenir ben presents els fons de l'Arxiu Diocesà de Mallorca.⁹⁴ Una vegada més, es tracta d'una font indirecta respecte a la producció artística, però pot ser útil a l'hora d'establir cronologies vitals, així com també a l'hora de concretar les estretes relacions existents entre diferents artistes a través de contactes familiars, sigui per línia directa (ascendència o descendència) o mitjançant la unió matrimonial entre un artista i una integrant de la família d'un altre artista, fenomen que contribuï a la coneguda endogàmia dins l'àmbit dels tallers artístics de la Mallorca moderna.

En aquesta mateixa tipologia documental s'han d'incloure aquells manuscrits que són fruit de la relació professional entre l'artista i el comitent eclesiàstic, un dels principals clients durant els segles XVI i XVII (amb una atenció especial en l'Arxiu

⁸⁹ No és de més que fem notar que en aquesta talla de 1478 consta un naiper, domiciliat a la parròquia de Sant Nicolau, una professió que sovint era treballada per individus que també es podrien dedicar a la pintura. BARCELÓ CRESPI, *Ciutat de Mallorca...*, pàg. 166-167.

⁹⁰ BARCELÓ CRESPI, *Ciutat de Mallorca...*, pàg. 169.

⁹¹ BARCELÓ CRESPI, *Ciutat de Mallorca...*, pàg. 171.

⁹² BARCELÓ CRESPI, *Ciutat de Mallorca...*, pàg. 172.

⁹³ Curiosament, torna a aparèixer un naiper a la parròquia de Sant Nicolau, com a la talla de 1478, però no n'apareixia cap a la de 1483. BARCELÓ CRESPI, *Ciutat de Mallorca...*, pàg. 173-174.

⁹⁴ ROSSELLÓ LLITERAS, J., "Breus directrius per a la recerca de la història de l'art en l'Arxiu Diocesà de Mallorca" a *EB*, núm. 66/67, 2000, pàg. 24.

Capitular de la Seu de Mallorca pel que fa a la relació entre els artistes i la catedral),⁹⁵ no necessàriament i exclusiva en forma de contracte, sinó aquella documentació producte del procés d'execució de l'obra en qüestió i que fos reflectit per algun membre de la comunitat (conventual o monàstica, per exemple), referit a pagaments periòdics a l'artista, enviament de materials, descripcions sobre les seves característiques i ubicació (fonamentals en el cas d'obres artístiques que no s'han conservat fins l'actualitat) i altres circumstàncies que puguin ser útils.

Per altra banda, però també dins aquest apartat de documentació religiosa, s'ha de dedicar atenció als registres de les visites pastorals efectuades pels bisbes de Mallorca a parròquies i comunitats religioses, conservades a l'Arxiu Diocesà des de la de Diego de Avellaneda el 1486.⁹⁶ Dins d'aquest grup s'han d'incloure les visites pastorals del bisbe Diego de Arnedo (1562-1572), publicades per Lorenzo Pérez,⁹⁷ i les duites a terme durant l'any 1641, tretes a la llum per Josep Estelrich.⁹⁸ Pel que fa a les efectuades a finals del segle XVI i principis del segle XVII pel bisbe Vic i Manrique, s'ha de citar aquí el treball de postgrau de Bartomeu Martínez titulat *Art i església a la Mallorca del segle XVI a través de les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604)*.⁹⁹

Evidentment, per conèixer el que poden oferir els arxius parroquials i conventuals, són molt útils per a l'investigador, com a punt de partida, els diversos inventaris i catàlegs que s'han anat elaborant sobre aquests centres de custòdia documental.¹⁰⁰

⁹⁵ GAMBÚS, "El trabajo...", pàg. 169. QUIROGA CONRADO, M., "L'Arxiu Capitular", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 288-295.

⁹⁶ ROSSELLÓ LLITERAS, "Breus directrius...", pàg. 24.

⁹⁷ PÉREZ MARTÍNEZ, L. (ed.), *Las visitas pastorales de Don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572)*, Monumenta Maioricensia, Palma de Mallorca, 1963-1969.

⁹⁸ ESTELRICH I COSTA, J. (ed.), *Visita pastoral a les parròquies de la Part Forana de Mallorca. L'any 1641*, Mallorca, 1996.

⁹⁹ MARTÍNEZ OLIVER, B., *Art i església a la Mallorca del segle XVI a través de les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604)*, treball de recerca de postgrau, Departament d'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2008.

¹⁰⁰ Veure, a manera d'exemples, ROSSELLÓ LLITERAS, J., "El archivo del Real Convento de Santo Domingo de Mallorca", a *Mayurqa*, núm. 22 (1989), pàg. 551-553; ROSSELLÓ LLITERAS, J., "La documentación del Archivo Diocesano de Mallorca referente a los conventos de la Orden de San Agustín de dicha isla", a *Archivo Agustiniano*, vol. 73 (1989), pàg. 137-166; MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M. J., "Aproximació a l'Arxiu i la Biblioteca dels tres col·legis dels Pares Jesuïtes de Mallorca en el temps de la

5.1.5. Una font excepcional: De l'art de picapedrer de Josep Gelabert

En el conjunt de fons manuscrites que ofereixen la possibilitat de conèixer millor la configuració de l'art modern a Mallorca i, a més, poden aportar elements d'interès per a l'estudi de la nissaga dels Oms, es troba el manual de Josep Gelabert que coneixem com a *De l'art de picapedrer*.¹⁰¹ El text va ser publicat el 1977 en una edició facsimil,¹⁰² conservant per tant la seva forma manuscrita de 1653, i des d'aleshores no ha conegut més edicions, de manera que és convenient qualificar-lo aquí com una font manuscrita, que es troba conservada actualment a la Biblioteca del Consell de Mallorca. Tot i que a l'Espanya del moment es van redactar tractats similars (es pot citar el de Caramuel i el de Fray Lorenzo de San Nicolás), el text de Gelabert pot ser qualificat d'excepcional en el marc insular, un marc tendent al predomini de l'empíric per sobre del reflexiu i, per tant, poc propens a conformar unes condicions òptimes per a l'aparició de texts artístics.

Seguint les paraules del propi autor, l'objectiu de Gelabert, picapedrer de professió i fill també d'un mestre d'obres homònim, era oferir un manual als seus companys d'ofici on poguessin trobar explicades i dibuixades les traces més necessàries per a dur a bon terme la pràctica constructiva, erigint-se així el text com una solució a la dispersió de coneixements i pràctiques entre els mestres d'obres del moment. Gelabert pretenia en certa manera sistematitzar les tècniques constructives per a contribuir a una millor formació del picapedrer, al mateix temps que aportava

incautació de les temporalitats. 1767", a AD, *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*, Govern Balear, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 141-151; ROSSELLÓ LLITERAS, J., "La sección de Vicaría General del Archivo Diocesano de Mallorca", a AD, *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*, Govern Balear, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 237-248. CORTÈS I FORTEZA, S., "Aproximació al catàleg de l'arxiu del monestir de Sant Bartomeu d'Inca", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 69-85.

¹⁰¹ Veure l'estudi de GAMBÚS, M., "De l'art de picapedrer de Josep Gelabert: un testimonio literario de la arquitectura mallorquina del siglo XVII", a *Mayurqa*, núm. 22 (1989), pàg. 777-785. Encara que la informació aportada és molt minsa, veure també S.A., "Gelabert, Josep", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 214-215. S'ha de citar també la celebració a Palma de Mallorca (18 d'octubre a 15 de novembre de 2007) d'un seminari dedicat al text de Gelabert, que va contar amb la participació d'Enrique Rabassa, Mercè Gambús, Andreu Josep Villalonga, Concepció Bauçà de Mirabò, Miquel Ramis, Sebastià Caldentey, Neus Garcia i Pere Rabassa, especialistes en els camps de la Història de l'Art, l'arquitectura i l'estereotomia.

¹⁰² GELABERT, J., *De l'art de picapedrer*, Diputació Provincial de les Balears, Palma de Mallorca, 1977.

una eina textual i visual per a desenvolupar una professió que, com ell mateix comenta al pròleg, estava mancada de directrius i referències a les quals recórrer. És important subratllar aquí que Gelabert en cap cas pretén menysprear la transcendència dels coneixements d'arrel medieval, que eren els que marcaven la pauta de l'arquitectura mallorquina; valora positivament el nivell d'habilitat constructiva assolit pels seus predecessors en l'ofici, una valoració escrita que va de la mà de la línia continuïsta que va seguir l'arquitectura moderna mallorquina respecte a la medieval, considerant el factor pràctic i apel·lant als recursos arquitectònics de vàlua demostrada abans que apostar per nous elements aliens a la pràctica tradicional.

Precisament l'interès per la corroboració empírica de les traces recollides al document és un altre punt que situa el manual de Gelabert en un lloc privilegiat dins l'estudi de l'art modern insular. Gelabert anomena edificis concrets on es poden localitzar els recursos arquitectònics que explica, de manera que el volum es converteix també en un testimoni de primera mà de l'arquitectura de Palma als anys centrals del segle XVII. A tall d'exemple, Gelabert fa referència a edificis com la Llonja (construcció medieval per la que sent una gran admiració) o el convent de Sant Domingo,¹⁰³ destruït durant el procés desamortitzador de 1837 i, per tant, un conjunt edilici especialment necessitat de testimonis que ens permetin conèixer la seva configuració, encara que sigui en un nivell parcial.

Per altra banda, també s'ha de tenir present la diferenciació que estableix Gelabert pel que fa a la pràctica artística, separant la tasca pròpia d'un mestre d'obres de la vinculada al que anomena "arquitecte". El mestre d'obres o picapedrer s'encarregaria de tot allò que tingués a veure amb l'estructura i la tectònica de l'edifici, mentre que "l'arquitecte" seria l'encarregat de l'ornamentació de l'edifici. Encara que Gelabert utilitzi el terme arquitecte, aquesta figura professional no estava encara prou definida a mitjan segle XVII i, a més, tampoc no es podia aplicar amb propietat a cap artista de la Mallorca coetània, sinó que el terme es va aplicar sovint a aquells escultors que s'ocupaven de la vessant ornamental de les construccions.¹⁰⁴

¹⁰³ GELABERT, *De l'art...*, pàg. 228-229.

¹⁰⁴ GAMBÚS, *"De l'art..."*, pàg. 782.

La voluntat de recórrer a fites arquitectòniques de l'entorn de Gelabert (i, òbviament, del potencial destinatari del manual) s'estén també a la seva referència a professionals que han treballat o estan treballant en l'àmbit de la construcció o la decoració arquitectòniques. Tot i que s'ha de dir que són pocs els noms que esmenta Gelabert, fa referència al seu pare, Josep Gelabert, i a un altre mestre d'obres, Antoni Rosselló,¹⁰⁵ un dels diversos professionals que varen ocupar el càrrec de mestre d'obres de l'ajuntament de Palma.¹⁰⁶ Però el que més interessa aquí és el recolzament que fa Gelabert sobre la figura d'un membre de la nissaga dels Oms, Joan Antoni Oms I, per a reforçar la validesa d'un argument referit a les voltes vuitavades.

Així, el tractat de Gelabert és una font bàsica per a l'estudi de l'art del segle XVII a Mallorca, però també és una fita de gran significació en l'estudi de la nissaga dels Oms i molt especialment per a l'estudi de la seva posició dins l'entramat professional, a partir del fet que un dels seus membres aparegui citat com a autoritat en l'únic manual artístic mallorquí de l'època del qual tenim coneixement, desmarcant-se el seu nom del conjunt de la menestralia escultòrica per a ser erigit com a nom concret d'un escultor d'especial transcendència.

¹⁰⁵ GELABERT, *De l'art...*, pàg. 214.

¹⁰⁶ GAMBÚS, "*De l'art...*", pàg. 781.

5.2. Les fonts bibliogràfiques

5.2.1. Els cronistes

La figura del Cronista del Regne de Mallorca va ser creada al segle XVI per les institucions insulars intentant respondre a la necessitat de recollir per escrit i d'una manera més o menys sistematitzada la Història local. Aquesta necessitat responia a un interès de caire intel·lectual, com és evident, però també a un interès polític per part de les institucions mallorquines vinculat a l'auto-reivindicació de la Història i tradicions dels territoris insulars.¹⁰⁷ Per a l'estudi de l'art modern a Mallorca és necessari revisar aquestes cròniques per les referències que puguin aparèixer sobre obres d'art o artistes concrets, ja que els cronistes aporten una vasta quantitat d'informació, tot i que se n'ha de fer una valoració crítica degut a les comprensibles inexactituds, confusions i imprecisions pròpies de texts redactats en uns moments en què el tractament i consideració de la Història estava encara molt lluny dels desitjables apropaments científics.¹⁰⁸

El primer d'aquests cronistes fou **Joan Baptista Binimelis** (1539-1616), que redactà la seva crònica el 1595, en llengua catalana, i la traduí al castellà el 1601. Binimelis era sacerdot, matemàtic, cartògraf, astrònom i metge i va escriure diverses obres vinculades a aquestes branques de coneixement.¹⁰⁹

A la crònica de Binimelis, que ha conegut diverses edicions no gaire encertades, l'autor efectua una extensa narració de la història de l'illa des de l'època recollida al llibre bíblic del Gènesi, i per tant amb una forta càrrega mítica i llegendària, fins als anys del regnat de Felip II. Aquesta primera part del llibre no aporta res de significatiu

¹⁰⁷ JUAN VIDAL, J., "La Història de Mallorca de Joan Binimelis", a AD, *GEM*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 138.

¹⁰⁸ Una aproximació a Binimelis, Mut i Alemany es troba a ALCOBERRO, A., "La cultura escrita", a BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, volum 2, Edicions 62, Barcelona, 2004, pàg. 478-492.

¹⁰⁹ JUAN VIDAL, J., "Binimelis García, Joan Baptista", a AD, *GEM*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 138-139. Veure també JUAN VIDAL, J., "Història de Mallorca (1593): Joan Baptista Binimelis", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 17-19. Pel que fa a la seva tasca com a metge i geògraf, veure CONTRERAS MAS, A., "Geografía y medicina en el Renacimiento mallorquín: el historiador Joan Bautista Binimelis", a *BSAL*, volum 49 (1993), núm. 847, pàg. 451-484: pàg. 490.

per al que aquí interessa, però sí la part que dedica a la recopilació dels clergues que han ocupat el càrrec de bisbe a la diòcesi mallorquina.¹¹⁰ Com és sabut, la jerarquia eclesiàstica va ser un dels comitents més importants de les obres d'art, des d'època medieval i durant tota l'edat moderna.¹¹¹ En una crònica com la de Binimelis que no es caracteritza precisament per dedicar una atenció especial a les obres artístiques, és en aquest episcopologi on es podria esperar trobar-ne alguna referència, com efectivament succeeix. Per exemple, Binimelis parla en termes força elogiosos del bisbe Vich y Manrique, que va ocupar el càrrec des de 1573 a 1604 i, així, era bisbe de Mallorca en el moment de redacció de la crònica.¹¹² Sabem que el bisbe Vich y Manrique va tenir molt a veure en la configuració d'una obra significativa de l'art modern insular, la portada major de la Seu que realitzà Antoni Verger, que és la que precisament cita Binimelis en el fragment que incloc tot seguit, parlant de les obres promogudes pel bisbe: *"Hizo muchos ornamentos para el altar de brocado, casullas, dalmáticas y otros más ornamentos con que ilustró grandemente su Iglesia. Hizo en la misma Iglesia Catedral la 6ª llave principal de las 8 mayores que contiene aquella fábrica. Y últimamente hizo el portal mayor de dicha Seo, que es de admirable arquitectura y de grande magnificencia, que costó pasadas de quince mil libras, y bien lo demuestra su riqueza y admirable estructura."*¹¹³

També es poden trobar algunes referències a obres artístiques a la part que Binimelis dedica a descriure la topografia, història i cultura de les viles de Mallorca, on fa referència a un primitiu temple de Consell, avui desaparegut,¹¹⁴ o l'elogi d'una capella de l'església parroquial d'Inca, dedicada a sant Abdon i sant Senèn, patrons de la localitat.¹¹⁵ Tot i que no descriu cap dels dos exemples que acabo de citar, en relació

¹¹⁰ Eulàlia Duran vincula la decisió de Binimelis d'incloure aquest episcopologi amb el reforçament de la figura del bisbe que tingué lloc a partir del Concili de Trento. DURAN, E., "Joan Binimelis i la seva Història de Mallorca", a *BSAL*, volum 49 (1993), núm. 847, pàg. 485-496.

¹¹¹ GAMBÚS, "El trabajo...", pàg. 169-170.

¹¹² És possible que aquesta circumstància condicionés, en grau desconegut, els referits elogis de Binimelis vers la seva tasca.

¹¹³ BINIMELIS, J.B., *Nueva historia de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes*, Imprenta de José Tous, Palma de Mallorca, 1927 (1601), pàg. 290.

¹¹⁴ BINIMELIS, J.B., *Historia general del Reino de Mallorca*, Imprenta de José Tous, Palma de Mallorca, 1927 (1601), pàg. 173.

¹¹⁵ BINIMELIS, *Historia general...*, pàg. 152.

amb el temple inquer sí aporta una altra dada que mereix ser subratllada. Binimelis afirma que el seu retaule major fou realitzat l'any 1372 "*por el arquitecto llamado Deuter*".¹¹⁶ Aquestes breus paraules em permeten plantejar una sèrie de consideracions. En primer lloc, s'observa que Binimelis estableix una data concreta en la construcció del retaule, la certesa o incertesa de la qual no em toca analitzar, sinó destacar com a prova de la voluntat historicista del projecte i de la seva clara tendència a oferir el màxim de dates possibles que permetin al lector situar cronològicament les manifestacions del seu passat, traient-les de difoses ubicacions en un passat imprecís. Per altra banda, Binimelis també cita l'artífex del retaule, a qui qualifica com a "*arquitecto*". La problemàtica d'aquest concepte i la seva aplicació en la Mallorca d'època moderna ja ha estat plantejada a l'apartat que he dedicat al text de Josep Gelabert, de manera que aquí només em limitaré a precisar el sentit d'aquesta problemàtica en el cas concret de Binimelis i del retaule inquer. Així, l'anomenat "*Deuter*" ha de ser entès com el pintor gòtic Joan Daurer,¹¹⁷ de qui encara es conserva la taula de Santa Maria la Major, signada per ell mateix amb la següent inscripció: "Ioan Daurer pintor ma pintade lañy MCCCCLXXIII", el que ve a confirmar les dades aportades per Binimelis. Això no obstant, Daurer, de qui es coneixen altres obres pictòriques, no pot ser vinculat a la construcció edilícia i, per tant, la qualificació que en fa Binimelis d'arquitecte es refereix al nom que rebien els pintors i els escultors com a responsables dels elements arquitectònics dels retaules que servien de marc per a les seves imatges pictòriques o escultòriques, des de columnetes a dosells o frisos, elements també propis de les construccions pròpiament arquitectòniques, coincidència responsable de l'assimilació del qualificatiu d'arquitecte per a pintors i escultors dedicats a aquestes tasques retaulístiques.

Al text de Binimelis no apareixen més referències a tenir presents sobre obres d'art ni sobre artistes concrets, de manera que no és possible extreure'n dades que contribueixin a l'estudi de la nissaga dels Oms. No obstant, s'ha de pensar que, en el moment de redacció de la seva crònica, l'únic membre de la família Oms que estava treballant era el fundador de la nissaga, el pintor Gaspar Oms I, essent així força

¹¹⁶ BINIMELIS, *Historia general...*, pàg. 156.

¹¹⁷ Veure LLOMPART, G., "Daurer, Joan", a AD, *GEM*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 251.

limitades les possibilitats d'esser esmentat en un text que fa molt poques referències al patrimoni artístic i en el qual no apareix el nom de cap artista del segle XVI.

Per culpa d'una complexa problemàtica que no tractaré aquí, la crònica de Binimelis no va ser publicada en el seu moment.¹¹⁸ Pot ser per això, el següent cronista del Regne de Mallorca, **Joan Dameto** (mort el 1640) va iniciar el seu text remetent-se als suposats primers pobladors de les Balears, aprofitant nombrosa informació aportada pel seu predecessor Binimelis, i publicant-lo parcialment el 1633.¹¹⁹

Ofereix una descripció de la catedral de Mallorca, en la qual informa de la situació del cor en el cos de naus de l'edifici (on va romandre, amb opinions a favor i en contra, fins al segle XX) i del qual destaca la seva "*singular arquitectura, con sus púlpitos, puertas y sillas curiosamente labradas*",¹²⁰ però sense aturar-se a descriure amb més detall una obra amb parts tardo-gòtiques i parts renaixentistes de gran empremta en la posterior difusió de l'art modern; lògicament, tampoc esmenta el nom, per desconeixement, de cap dels artistes que hi treballaren. Seguint amb la descripció de la catedral, tot seguit Dameto incorpora al seu text una afirmació atractiva des del punt de vista genèric de l'apreciació artística, i més concretament del fenomen, sempre polèmic, de la convivència d'un edifici catedralici gestat a principis del segle XIV amb els canvis de gust i les corresponents modificacions arquitectòniques o plàstiques a que es veu abocada. I per justificar la seva positiva consideració de les incorporacions modernes a la catedral, menciona l'obra que va centrar l'atenció plàstica del primer terç del segle XVII, el retaule del Corpus Christi: "*Y en particular se está ahora acabando de fabricar un grandioso retablo para la capilla que llamamos de Corpus Christi, que con lo demás tocante al ornato de la dicha capilla, costará mas de diez mil escudos*".¹²¹ El que vull remarcar aquí és la plasmació en un text de pretensions historicistes d'un element artístic, retaulístic en aquest cas, coetani a l'escriptor Dameto, pel seu paper destacat dins el marc catedralici. Això sí, Dameto

¹¹⁸ Sobre aquesta qüestió, veure ENSENYAT PUJOL, G., "Quina acceptació tengué la *Història del Regne de Mallorca* de Joan Binimelis?", a *BSAL*, vol. 49 (1993), pàg. 497-510.

¹¹⁹ JUAN VIDAL, J., "Dameto, Joan", a *AD, GEM*, volum 4, pàg. 237-238. Veure també JUAN VIDAL, J., "Història de Mallorca (1633-1650): Joan Dameto – Vicenç Mut", a *AD, GEM*, volum 7, pàg. 19.

¹²⁰ DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, G., *Historia general del Reino de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1840, tom 1, pàg. 26.

¹²¹ DAMETO, *Historia general...*, tom 1, pàg. 26.

tampoc esmenta aquí el seu artífex, Jaume Blanquer, optant senzillament per deixar constància dels treballs finals que s'estan fent al retaule. De la mateixa catedral de Mallorca, i tal com ja havia fet el seu predecessor Binimelis, Dameto lloa la portalada major i el paper que hi jugà el bisbe Vich y Manrique, sense entrar tampoc en consideracions purament artístiques, però el que sí fa és relacionar una obra que ell creu de mèrit més que notable amb les motivacions marianes del seu principal impulsor. En certa manera, les paraules de Dameto condueixen la lectura de l'obra en estreta vinculació amb les intencions immaculistes de Vich y Manrique, aspecte que es repetirà en molts texts posteriors que s'ocuparan de l'obra en qüestió.

Vicenç Mut (1614-1687)¹²² va ser qui va seguir l'obra de Dameto cap a mitjan segle XVII, però la seva crònica no és gaire interessant pel tema d'aquest treball, ja que Mut dedica unes pàgines a obres arquitectòniques en termes prou elogiosos, però sempre de manera molt genèrica.

La *Història General del Regne de Mallorca* iniciada i no conclosa pel cronista **Jeroni Alemany** (1693-1753), mereix ser citada per l'atenció que dedica a un conjunt artístic puntual. Alemany va començar el seu text l'any 1723 prenent com a punt de partida l'any 1650, en el qual havia deixat Mut la seva crònica, i concedeix diverses pàgines a relatar el saqueig que va patir el santuari de Nostra Senyora de la Victòria d'Alcúdia a mans d'assaltants musulmans. En la detallada descripció dels fets, Alemany demostra un sentiment d'indignació davant el sacrilegi, però també se'n desprèn un malestar respecte al robatori i mutilacions patides per les escultures tallades en "*una hermosa piedra*".¹²³

¹²² S.A., "Mut Armengol, Vicenç", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 315-316.

¹²³ ALEMANY, G. de, *Historia General del Reyno de Mallorca y de sus islas adyacentes, que sigue hasta el año de 1700*, còpia manuscrita d'Antoni Furió conservada a la Biblioteca Bartolomé March (Palma de Mallorca), 1825 (1723), f. 493-494.

5.2.2. Descripcions i viatgers

Sota aquest epígraf em vull ocupar d'unes aproximacions a l'obra artística que tenien la voluntat de deixar constància dels trets més característics de tot allò que l'autor estava observant, esperit proper als ideals recopil·ladors il·lustrats, precursors alguns d'ells de la introducció del romanticisme a Mallorca,¹²⁴ i freqüent en la producció literària dels segles XVIII i XIX.¹²⁵

Tot i tractar-se de texts allunyats genèricament del treball científic vers l'obra d'art i la seva història, tenen una transcendència important dins la historiografia de l'art modern mallorquí per una sèrie de raons. En primer lloc, pel testimoni de primera mà que ofereixen a partir de la contemplació de les obres, adquirint aquest tret una significació majúscula en el cas d'obres actualment desaparegudes, que han patit modificacions intrínseques (degradació material) o extrínseques (repintats, mutilacions) per motius diversos o que, en el cas de béns mobles, han estat traslladats en la seva ubicació. En segon lloc, l'aspecte descriptiu d'aquests texts sol anar acompanyat de la inclusió de dades addicionals sobre les circumstàncies històriques que envolten les obres; certament, en moltes ocasions es tracta de dades arrelades en la tradició o que tenen un origen difícil de destriar i, per tant, la seva veracitat ha de ser comprovada científicament però, en tot cas, han de ser tingudes en compte com a punts de partida per a investigacions posteriors més acurades. I, en tercer lloc, l'anàlisi d'aquests escrits és fonamental per a copsar les preferències estètiques del moment i la consideració que hi mereixen estils, artistes i obres concretes en diferents etapes historiogràfiques. Aquests tres focus d'interès són els que pretenc plasmar en l'estudi d'aquestes fonts.

¹²⁴ Veure VILLALONGA DE CANTOS, P., "Los libros de viajes y la ilustración litográfica como medio difusor del romanticismo en Mallorca", a *BSAL*, volum 45 (1989), núm. 843, pàg. 343-356.

¹²⁵ Encara que sigui una aportació des del punt de vista de les il·lustracions, són interessant les síntesis sobre textos descriptius de l'època que apareixen a SANZ DE LA TORRE, A., "La arquitectura de Palma de Mallorca en el grabado ilustrado (siglos XVIII y XIX)" a *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, núm. 73, pàg. 215-230.

5.2.2.1. Vargas Ponce

José de Vargas y Ponce (1760-1821) és el primer dels autors que tractaré, concretament la seva obra *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, escrita el 1787. Com a mariner militar que era, va rebre la missió de realitzar cartes i mapes de les costes mediterrànies, el que el va portar òbviament al nostre arxipèlag, on es va posar en contacte amb la Reial Societat Econòmica d'Amics del País i on va fer amistat amb un dels seus principals benefactors, Antoni Despuig, de qui va obtenir bona part de les dades que necessitava,¹²⁶ així com també amb l'erudit Bonaventura Serra.¹²⁷

Vargas Ponce, com ja anuncia en el títol del seu escrit, dedica unes pàgines a Menorca i a les Pitiüses. Critica durament la vila d'Eivissa, de la qual comenta que és *"incómoda sobre manera por lo pendiente y agrio de tanta cuesta, que son sus únicas calles, cuyo ruinoso embaldosado hacen de ellas otros tantos precipicios inevitables de noche, pues tienen de común con tantas otras Ciudades de España, carecer absolutamente de alumbrado, sin un edificio, sin un templo, sin una pintura que merezca verse, y aunque podrá tener la naturaleza grandes riquezas en las entrañas de sus montes de piedras y minerales, no se concedieron, ni a nuestros ojos, ni a nuestras noticias, ni era de lisonjearse hallar muchas de historia natural"*.¹²⁸

Ja a Mallorca, destaca la qualitat de la pedra de Santanyí, que repercuteix en la bona impressió que li fan els edificis d'aquesta població, però qualifica la seva església de desproporcionada.¹²⁹ Una similar lloança arquitectònica la dedica a Manacor, encara que aquí no l'atribueix a la qualitat del material, sinó a la riquesa de la noblesa palmesana posseïdora de moltes cases a aquest nucli llevantí, del qual fa referència a la devoció popular d'un dels Crucificats ubicats a la seva parròquia; no es mostra especialment entusiasmada, en canvi, amb l'església i el convent dels dominics, només

¹²⁶ COMPANYY, A.; CAMPINS, B., "Vargas y Ponce, José de", a AD, *GEM*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 46.

¹²⁷ VARGAS PONCE, J., *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, Palma de Mallorca, 1983 (1787), pàg. XI.

¹²⁸ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 11-12.

¹²⁹ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 24.

de "*mediano gusto*".¹³⁰ De Felanitx comenta que la seva església i el convent agustí són també "*de regular gusto*",¹³¹ i esmenta molt de passada la impressió favorable que li ha fet l'arquitectura religiosa i pública de Santa Margalida, Muro, Sa Pobla i Campanet.¹³² La fertilitat de les terres de Selva, Inca, Sencelles i Binissalem és el motiu que Vargas Ponce estableix com a causa principal de la "*mediana hermosura*" dels seus edificis.¹³³ De la zona litoral del nord-est de Mallorca, el viatger andalús destaca l'església dels jesuïtes de Pollença, avui desapareguda, fins i tot per sobre del conjunt dels dominics de la mateixa vila. Del primer temple subratlla "*la excelente arquitectura, y buen gusto en los adornos, todo a la moderna, hace que sea si no la más grande, la más hermosa de toda la Isla*".¹³⁴ Seguint el seu viatge a través de la franja septentrional de Mallorca, Vargas Ponce no es descuida de fer aturada al santuari de Lluc, l'església del qual considera "*de buen gusto, y en ella se ven hermosas columnas, y adornos de jaspes, de que abunda infinitamente Mallorca*".¹³⁵ Encara a l'entorn de la Serra de Tramuntana, la cartoixa de Valldemossa no desperta els elogis de Vargas Ponce.¹³⁶

Arribant ja a Palma, és evident que Vargas Ponce ha de dedicar diversos paràgrafs a la descripció de la catedral de Mallorca. D'ella diu que és una "*obra bien acabada, que hace mucho honor a la valentía del Artífice, cuyo nombre se ignora*".¹³⁷ És prou significatiu que Vargas Ponce cregui veure's en la necessitat d'esmentar l'artífex precissament quan parla d'una obra com la Seu de Mallorca, o de justificar que no l'esmenta perquè no se'n coneix el nom, quan la qüestió de l'autoria no havia sortit a la llum en cap de les seves descripcions dels edificis de la Part Forana. L'esperit crític de Vargas Ponce el du a relativitzar, no obstant, la bona impressió que li produeix la catedral quan parla de dos elements concrets: la portalada principal i el retaule

¹³⁰ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 25.

¹³¹ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 24.

¹³² VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 25-26.

¹³³ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 26.

¹³⁴ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 28.

¹³⁵ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 29.

¹³⁶ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 30.

¹³⁷ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 33.

modern (substitut de l'antic i desmuntat retaule gòtic). És inevitable fer notar com, respecte a la portada major, Vargas Ponce torna a vincular la seva realització amb la figura del seu impulsor, de qui no esmenta el nom, però que sabem (igual que ho sabia el propi Vargas Ponce) que es tractava del bisbe Vich y Manrique. El que vull subratllar de tot plegat és que l'artista és ningunejat totalment, tant positivament com negativa, com si tota la responsabilitat de l'obra recaigués sobre el promotor, mentre l'artista és subconscientment considerat com un simple i tècnic artesà que va posar en pràctica les indicacions del comitent.

Ja he indicat com, pel que fa a les obres catedralícies, el cor i la seva ubicació és un dels tòpics de la historiografia, i ho serà en diverses èpoques, polèmica sobre la qual Vargas Ponce també hi diu la seva, en considerar que res té de notable, i que el fet de trobar-se al mig de la nau "*inutiliza la parte de Iglesia de sus espaldas*".¹³⁸

El mariner gadità s'ocupa així mateix de deixar per escrit les impressions causades per elements de realització recent dins el recinte catedralici, com és el cas del sepulcre de marbre que Carles III féu fabricar per allotjar les despulles de Jaume II, en relació al qual Vargas Ponce es permet comentar que "*fuera perfecta si a lo proporcionado de sus partes, y ayroso diseño se le hubiera puesto un zócalo un pie más elevado del que tiene, no de una materia tan preciosa como la urna, que no le corresponde, y se le quitaran al bien imitado almohadón de mármol ciertos adornos de bronce dorado que le desfiguran*".¹³⁹

Per altra banda, la informació històrica sobre la catedral de Mallorca aportada per Vargas Ponce és escassa i, en algun cas, un tant desencaminada, com quan afirma que l'edifici només és lleugerament inferior a la basílica de Sant Pere del Vaticà.¹⁴⁰

Pel que fa a les construccions civils,¹⁴¹ als ulls de Vargas Ponce surten molt mal parats tant el Palau de l'Almudaina com el Palau Episcopal,¹⁴² el que és força comprensible atès el gust més aviat proper al Neoclassicisme que manifesta el viatger

¹³⁸ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 33-34.

¹³⁹ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 33.

¹⁴⁰ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 33.

¹⁴¹ En el camp de l'arquitectura civil, es pot consultar el següent article referit als texts dels viatgers dedicats a les cases senyoriales palmesanes: SANZ DE LA TORRE, A. "Las casas señoriales de Palma y los viajeros románticos", a *BSAL*, volum 55 (1999), núm. 853, pàg. 389-398.

¹⁴² VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 34.

andalús. De l'edifici de l'ajuntament de Palma comenta que és magnífic, però de mal gust;¹⁴³ aquesta aparent paradoxa en el judici de Vargas Ponce s'ha d'explicar atenent a que la valoració positiva correspon a l'aspecte constructiu de l'edifici, mentre que la valoració negativa es produeix segons el punt de vista ornamental o estètic d'aquell, una decoració que, pel que fa al registre inferior de la façana fou realitzada a mitjan segle XVII per Joan Antoni Oms I.¹⁴⁴

Si per una altra cosa és interessant el text de Vargas Ponce és pel catàleg que fa d'algunes obres pictòriques custodiades als casals de la noblesa ciutadana, als que degué poder accedir gràcies a la intercessió d'Antoni Despuig i de Bonaventura Serra, que com és sabut estaven ben relacionats amb aquest estament. Així, Vargas Ponce fa un llistat d'obres originals de Rafael, Van Dyck, Tiziano, Correggio, Giulio Romano, Il Veronese i Pietro da Cortona, entre d'altres, conservades a la ciutat mallorquina.¹⁴⁵ No interessa aquí qüestionar la veracitat de les atribucions de Vargas Ponce, sinó que en aquest mateix llistat de pintures incorpora obres dels que ell anomena com "*los siete Mallorquines célebres en este Arte: Conca, Bestard, Bauzá, el Mudo, Mesquida, Ferreira, Ferrer i Coto*".¹⁴⁶ D'aquests set noms de pintors, avui en dia només dos són considerats pels estudiosos com a rellevants, Bestard i Mesquida, i potser podríem afegir Bauçà i Cotto, però la resta no són tinguts en tan elevada estima com els hi tenia Vargas Ponce. A més, s'ha de subratllar que, tot i la vàlua del llistat inclòs pel viatger, el catàleg no inclou cap dada addicional respecte a les pintures.

Finalment, Vargas Ponce s'ocupa molt breument dels que considera com a principals artistes mallorquins en escultura i en arquitectura. Dins el primer llenguatge, cita Jaume Blanquer, a qui atribueix un crucifix d'ivori conservat al seu moment al convent de Sant Domingo de Palma.¹⁴⁷ No deixa de sorprendre que Vargas Ponce recorri a una obra sumptuària per a exemplificar l'habilitat de Blanquer, quan hauria

¹⁴³ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 34.

¹⁴⁴ Veure GAMBÚS, "Apuntes para...".

¹⁴⁵ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 63-67.

¹⁴⁶ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 64.

¹⁴⁷ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 101. No s'ha pogut localitzar aquest crucifixe d'ivori, que diversos autors han anat referenciant per la seva gran qualitat; curiosament, fa uns anys fou atribuït al taller dels Oms. CARBONELL, M., "Blanquer Florit, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears* (GEPEB, a partir d'ara), volum 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 273.

pogut recórrer a la seva obra més coneguda, el retaule del Corpus Christi de la Seu (del qual tant bé havia parlat el cronista Dameto); desconec el motiu de l'omissió de Vargas Ponce, ja que és del tot probable que conegués la vinculació del retaule amb Blanquer. Pel que fa a l'arquitectura, el mariner i geògraf només cita la figura de "*Don Juan de Aragón, que también se distinguió en las otras Bellas Artes*",¹⁴⁸ a qui no adscriu cap obra en particular.

Per tant, he de concloure dient que les *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares* de José Vargas Ponce són uns escrits interessants pel seu valor testimonial, descriptiu si es vol, d'algunes obres artístiques observades per l'autor, així com també són una referència obligada en l'intent de captació del gust classicista del moment, però no suposen un avanç en l'aportació d'informació històrica rellevant sobre l'art modern balear, ni tan sols pel que fa a les obres considerades com a dignes de ser comentades pel viatger.

5.2.2.2. Jeroni de Berard

Jeroni de Berard (1742-1795) fou l'autor del segon dels texts que centren aquest epígraf, el *Viaje a las Villas de Mallorca*, escrit el 1789, per tant en dates molt semblants a les del text de Vargas Ponce. Berard provenia d'una família de la noblesa mallorquina, formava part del clergat i també era escultor, de manera que l'aproximació al món de l'art havia de ser prou diferent a la del mariner gadità que havia escrit la seva descripció de l'illa només dos anys abans. Òbviament, el fet que Berard fos mallorquí implicava un major coneixement de la realitat de l'illa que no pas el que podia tenir un individu forà, però això no treu mèrit a la laboriositat requerida en la seva tasca, encara que fos només pels llargs desplaçaments que va haver de fer, en una època en què les comunicacions illenques no eren gens àgils (no de bades el llibre és qualificat per l'autor al títol com a "viatge", tot i no sortir en cap moment de Mallorca).

¹⁴⁸ VARGAS PONCE, *Descripciones de las...*, pàg. 101.

Durant el seu itinerari, a partir del qual va sorgir un text incomplet (la seva prematura mort va impedir que l'acabés),¹⁴⁹ Berard va recollir dades geogràfiques (ajudant-se d'instruments de medició trigonomètrica per aconseguir els resultats més acurats possibles),¹⁵⁰ demogràfiques, econòmiques i històriques de cada població, i va dedicar en la majoria de casos algunes línies al seu patrimoni artístic, realitzant descripcions força detallades dels temples, les seves capelles i gran part dels seus retaules, que han esdevingut indispensables per a qui estudiï el devenir del patrimoni artístic religiós a Mallorca,¹⁵¹ podent qualificar d'especialment útils les descripcions que efectua d'aquelles obres que no han sobreviscut al pas del temps.¹⁵²

No té sentit recollir aquí tots els extensos paràgrafs descriptius de l'obra de Berard, sinó que focalitzaré l'atenció en aquells punts que em semblen més significatius de cara als objectius de la memòria d'investigació. Per començar, m'aturaré en una de les primeres etapes del viatge de Berard, concretament en la descripció que fa de l'església de Calvià, l'altar major de la qual és descrit com d'ordre compost, daurat, "*de ordinario gusto*" i amb pintures de sants sobre tela.¹⁵³ En una de les capelles, afirma que es troba una pintura que representa un Davallament "*que parece del insigne caprichoso pintor mallorquín Bestard*".¹⁵⁴ A més de l'atribució (possiblement errònia) que s'atreveix a fer Berard, s'ha de notar com qualifica Bestard de "*insigne*", degut a la fama de què va gaudir tot i la seva curta vida (Bestard, juntament amb Mesquida, serien els dos pintors mallorquins més ben considerats per bona part de la literatura artística), i també el qualifica de "*caprichoso*", d'acord amb la

¹⁴⁹ El caràcter inconclús del text de Berard es fa evident, per exemple, en diversos paràgrafs on trobam frases a mitges o advocacions marianes parcials, com seria "Nostra Senyora de...", com si les hagués redactat pensant en determinar amb posterioritat la tipologia, però sense haver tingut temps de fer-ho.

¹⁵⁰ Si es fa cas al testimoni de Berard, la utilització d'aquest instrumental va exaltar la curiositat dels habitants dels pobles topografiats, fins al punt que va haver de recórrer a demanar documents de les instàncies de govern que obliguessin als vilatans a no destorbar la seva feina. BERARD, G. de, *Viaje a las villas de Mallorca*, Ajuntament de Palma i Luis Ripoll Editor, Palma de Mallorca, 1983 (1789), pàg. 1-3.

¹⁵¹ El mateix autor fa explícits els objectius de la seva tasca al capítol preliminar: "*sacar los planos de todas las poblaciones de esta isla y de ellas también la interior noticia y completa relación de sus iglesias, altares, patronatos, blasones y antigüedades que subsisten o se saben, como asimismo las calles, plazas y memorables curiosidades, así en arquitectura como en pintura o nobles artes, demostrado con dibujos y diseños*". BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 2.

¹⁵² Aquest és el cas, entre d'altres, de la descripció que realitza de l'antic retaule major de l'església de Consell. BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 273.

¹⁵³ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 9.

¹⁵⁴ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 10.

particularitat d'alguns elements i temes pictòrics treballats pel pintor. Els noms de Mesquida i Ferrer són focus de diverses atribucions per part de Berard, com és el cas de les pintures del retaule major de l'església parroquial de Valldemossa, que Berard creu sorgides de la mà d'un dels dos.¹⁵⁵ Un altre dels noms propis esmentats per Berard és el de Muntaner, a qui atribueix una pintura a l'oli de la Immaculada del retaule major de l'església d'Establiments que, segons el mateix autor, seria difós en gravat pel mateix taller dels Muntaner.¹⁵⁶ Cristòfol Vilella és un altre dels artistes que cita Berard en relació al temple establimentar, com a autor de les pintures de la capella de la Sagrada Família, col·locades el 1771.¹⁵⁷ Encara a la mateixa església, una pintura del Beat Ramon Llull amb la Verge i el Nin Jesús és atribuïda a Salvador Esteva Sanxo.¹⁵⁸ Un altre dels noms prou coneguts dins la historiografia artística local que apareix al text de Berard és el de l'escultor italià Antonio Soldati, responsable, entre d'altres, d'uns treballs ornamentals al Casal Solлерic de Palma. Berard parla d'ell de manera breu en relació al temple de S'Esgleietta (Esporles): "*El adorno del Altar mayor se hace ahora de estilo de por un italiano llamado Antonio Soldati*".¹⁵⁹ Fra Joaquim Juncosa és esmentat en relació a les seves pintures per a l'església de la Cartoixa de Valldemossa, tasca datada per Berard en el 1676 i segons ell realitzada "*con grande destreza y arte en colorido, dibujo, propiedad, valentía de claro y obscuro*".¹⁶⁰ No tan conegut és el nom de Juan Calderón, a qui atribueix el retaule de Sant Josep de l'església de Deià, realitzat el 1732.¹⁶¹

En la descripció que realitza de la petita església d'Establiments comenta l'origen genovès del sagrari de marbre coronat per dos serafins.¹⁶² No és aquesta l'única determinació de l'origen d'algunes peces artístiques que podem trobar a l'escrit de

¹⁵⁵ També atribueix a Ferrer diverses obres de l'església parroquial de Pollensa. Pel que fa a Mesquida, Berard comenta la possibilitat que sigui de la seva mà la pintura de la Transfiguració de l'església d'Artà. BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 45, 77 i 125.

¹⁵⁶ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 37.

¹⁵⁷ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 38.

¹⁵⁸ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 38.

¹⁵⁹ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 38.

¹⁶⁰ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 47.

¹⁶¹ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 55.

¹⁶² BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 37.

Berard: a l'apartat dedicat a l'església parroquial de Valldemossa, afirma que una pintura de la Sagrada Família ubicada en una de les capelles va ser importada abans dels anys quaranta del segle XVIII des de Roma,¹⁶³ i, en relació a l'església de Deià, diu que la representació escultòrica de Sant Sebastià que es troba a la mateixa capella també prové de la ciutat italiana.¹⁶⁴

A la veïna església d'Andratx Berard diu del seu retaule major que té quatre columnes corínties "*viejas pero arregladas y proporcionadas*", a més de deixar constància de les inscripcions cronològiques que acompanyen els retaules del Nin Jesús (1645) i de Sant Sebastià (1652).¹⁶⁵ La incorporació d'aquestes inscripcions és una decisió de Berard que s'observa en diferents ocasions al llarg del seu text, el que responia al seu objectiu descriptiu i, òbviament, com a element de datació de les peces; però el fet de trobar-les recollides per escrit pot tenir per a l'investigador una importància cabdal en els casos en què l'obra artística hagi desaparegut o la inscripció cronològica no es conservi per motius diversos. 1683 és la data que recull Berard inscrita a les columnes del sagrari del retaule major de l'església de Puigpunyent, les pintures del qual atribueix a Ferrer, igual que les del retaule de Sant Sebastià del mateix temple.¹⁶⁶ En un dels murs de l'església d'Estellencs hi veu la data de 1699,¹⁶⁷ i la de 1747 a la portada de l'església parroquial de Sóller,¹⁶⁸ mentre que també recull la data de 1601 que troba a l'escultura de la Mare de Déu del Roser del temple de S'Esgleietà;¹⁶⁹ les pintures a l'oli de la capella de la mateixa advocació, però de l'església de Banyalbufar, porten la data de 1667.¹⁷⁰ En descriure l'ermita de la Trinitat de Valldemossa, comenta que el seu retaule data de 1707, el que crec que fa

¹⁶³ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 45.

¹⁶⁴ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 54.

¹⁶⁵ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 17.

¹⁶⁶ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 27.

¹⁶⁷ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 28.

¹⁶⁸ Al mateix temple, recull les dates de 1730 i 1733 que es troben a les claus de volta. BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 57 i 58.

¹⁶⁹ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 38.

¹⁷⁰ Segons Berard, la sagristia del temple guarda un calze de plata que du la data de 1565. BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 41 i 42.

recolzant-se en una inscripció que hi troba, encara que no ho especifica,¹⁷¹ ni tampoc ho fa en el cas del retaule major de l'església de Deià, del qual diu que es va daurar l'any 1777;¹⁷² però en el retaule de la Mare de Déu del Roser de la mateixa església sí justifica la datació que en fa de 1727 per haver trobat la data inscrita en el mateix moble.¹⁷³

Berard, per altra banda, no ha de ser vist com un simple descriptor dels temples mallorquins, sinó que ràpidament es detecta en ell un interès cap al fet artístic que el condueix a classificar constantment els mobles retaulístics segons l'ordre arquitectònic que els regeix, en les atribucions que s'atreveix a fer en determinades peces o les nocions històriques que en té, com és el cas, per exemple, de la vinculació de les representacions atlàntiques amb la plàstica mallorquina de "*los años 1600*".¹⁷⁴

També és convenient dedicar atenció a la descripció que fa Berard de l'església parroquial d'Algaida, per dos motius. El primer d'ells és l'aparició del nom d'Albert Borguny en relació al retaule de la Mare de Déu del Roser, un frare dominic que va treballar un barroc tardà de gran decorativisme tant en retaules com en obres de caràcter efímer i que va despertar comentaris molt negatius entre figures tan destacades com la de Jovellanos, com es veurà més endavant. Del retaule algaidí de Borguny, Berard diu que està fet seguint un estil "*propio de grutesco jardín*",¹⁷⁵ així que sembla que tampoc no era partidari de les tendències estètiques seguides pel dominic, tot i que s'ha de dir que, vist el nombre d'obres que va executar Borguny i la importància d'alguna d'elles, devia ser ben considerat per alguns comitents eclesiàstics, encara que han estat més nombrosos els testimonis escrits conservats desfavorables vers la seva producció artística.

El segon motiu pel qual és interessant l'apartat dedicat per Berard a l'església d'Algaida és per la menció que fa, en termes moderadament positius, de la

¹⁷¹ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 49.

¹⁷² BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 55.

¹⁷³ BERARD, *Viaje a las...* pàg. 54-55.

¹⁷⁴ Aquesta afirmació la realitza Berard a propòsit del retaule de Sant Francesc Xavier de l'església d'Esporles. BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 35. Sobre la qüestió dels atlants i la retaulística mallorquina, veure VILLALONGA VIDAL, A. J., "El retablo barroco de Atlantes en Mallorca", a *XVI Congreso Nacional de Historia del Arte*, Tom 1, Gobierno de Canarias i Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 515-522.

¹⁷⁵ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 193.

representació escultòrica de la Mare de Déu del Roser que es troba en el retaule de Borguny, que atribueix al "*maestro Homs*".¹⁷⁶ No és aquest el lloc on intentar destriar a quin membre en concret d'aquesta prolífica nissaga artística es refereix Berard, però sí es pot subratllar que el taller també va ocupant progressivament un lloc significatiu en la literatura artística mallorquina, més enllà de la menció de Joan Antoni Oms I en el text de Josep Gelabert. Un altre membre de la mateixa nissaga apareix en el volum de Berard quan descriu el temple de Pina, també al municipi d'Algaida. Ara és el fundador de la nissaga a nivell artístic, Gaspar Oms I, a qui Berard atribueix una pintura de la Immaculada: "*un grande lienzo de la Purísima Concepción entre gloria y atributos, pintura de estilo claro, poquísimo gusto, de Gaspar Homs, en 9 de octubre de 1595*".¹⁷⁷ Queda prou clar que la pintura d'Oms no era del gust de Berard, però crec que és un fragment interessant per reafirmar que la nissaga dels Oms, preferències estètiques a banda, anava essent coneguda dins la incipient historiografia artística, com a reflex del paper significatiu que va jugar en el desenvolupament de l'art modern mallorquí. En canvi, Berard sembla veure amb bons ulls el retaule major de l'església de Sóller, sense esmentar-ne les mans de les quals va sorgir,¹⁷⁸ però que ha estat vinculat pels estudiosos al taller dels Oms.¹⁷⁹

Així, l'obra de Berard és un element clau per a l'estudi del patrimoni artístic, fonamentalment religiós, pel seu valor testimonial de l'estat de nombrosos temples i béns mobles al darrer quart del segle XVIII, que ofereix, a més, informacions addicionals valuoses com autories o datacions, fruit de l'interès pel fenomen artístic per part del seu autor.¹⁸⁰

¹⁷⁶ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 193.

¹⁷⁷ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 197.

¹⁷⁸ BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 59.

¹⁷⁹ CARBONELL, "Oms, Els", a *GEPEB*, volum 3, pàg. 380. Sembla que Berard tampoc no coneix la vinculació del taller dels Oms al cambril del santuari de Lluc, ja que es limita a fer-ne la descripció, sense esmentar-ne l'autoria, ni en relació al retaule de la cova de Sant Martí d'Alcúdia, així com tampoc al retaule major del convent dels dominics de Manacor ni el retaule del Nom de Jesús de la parroquial d'Inca que, això sí, data el 1587 (amb tota probabilitat recollint la inscripció que incorpora el retaule), o el de les Ànimes de l'església d'Alaró. BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 71, 99, 143, 258 i 272.

¹⁸⁰ S'ha de dir que Berard també aporta alguna dada d'interès pel que fa a la realització coetània al seu text d'alguna obra artística en concret, com és el cas del retaule major del convent de Muro. BERARD, *Viaje a las...*, pàg. 110.

5.2.2.3. Grasset de Saint-Sauveur

Són poques les notícies que es tenen sobre la vida del diplomàtic francès André Grasset de Saint-Sauveur, autor del *Viatge a les Illes Balears i Pitiüses*, que escrigué en francès després d'haver arribat a l'illa l'any 1800 i fou publicat per primera vegada al país veí l'any 1807. No es pot establir amb precisió la finalitat del seu escrit, si bé s'ha plantejat la possibilitat que respongués a qüestions estratègiques, de comptar amb una descripció de les illes que pogués servir per a futures intervencions militars franceses.¹⁸¹

Sigui com sigui, es tracta d'un text descriptiu però amb un marcat i àcid esperit crític, que es comença a veure ja als prolegòmens del llibre, quan Grasset critica obertament els geògrafs i historiadors mallorquins que l'han precedit en la tasca que l'ocupa, per considerar que exageren la realitat i descriuen les illes i la seva història "amb tota casta de meravelles fruit de la seva fantasia",¹⁸² arribant a dir que molts d'aquests escrits no han estat publicats ni mereixen ser-ho.¹⁸³

En el capítol dedicat a la part forana, Grasset, com ja havia fet Vargas Ponce, es fixa en l'església de Santanyí i les seves considerables dimensions, tot i qualificar-la com "d'una arquitectura de mal gust",¹⁸⁴ al contrari que la dels temples parroquials de Sa Pobla i Binissalem, que considera com dos dels més bells de tota l'illa.¹⁸⁵ La valoració sobre l'església de Santanyí no és l'única que comparteix Grasset amb Vargas Ponce: en trobam una de positiva en els dos casos sobre l'església pollencina dels jesuïtes.¹⁸⁶

¹⁸¹ Veure AGUILÓ, A. J., "El Voyage dans les Îles Baléares et Pithiusses o l'informe stratégique d'un viatger illustrat al servei de Napoleó", a GRASSET DE SAINT-SEUVEUR, A., *Viatge a les Illes Balears i Pitiüses*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 2002 (1807). Segons aquesta hipòtesi, alguns passatges del llibre s'haurien de llegir tenint en compte connotacions que van més enllà de la simple descripció, com el que es dedica a les murades de Palma, que Grasset creu que no podrien "aguantar un setge una mica perllongat". GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 51. Veure també MUNTANER MARIANO, L., "Grasset de Saint-Sauveur, André", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 317-318.

¹⁸² GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 18.

¹⁸³ La crítica dels escriptors locals arriba fins i tot a qualificar les idees de Ramon Llull com a "absurditats". GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 19 i 29.

¹⁸⁴ GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 30.

¹⁸⁵ GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 32.

¹⁸⁶ GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 34.

Més interessant resulta el paràgraf dedicat a la catedral de Mallorca. Tot i repetir alguns fragments ja llegits en el text de Vargas Ponce, Grasset aporta alguns elements remarcables. Ja per començar, l'autor francès fa la següent observació: "La catedral és bella, però d'arquitectura gòtica".¹⁸⁷ Es tracta de tota una declaració de principis per part de Grasset en contra de l'estil gòtic, malgrat reconèixer la bellesa del temple mallorquí i malgrat que poc després també reconeix la magnificència de la Llonja.¹⁸⁸ Val a dir que els conceptes estilístics de Grasset no són molt precisos i, en alguns casos, totalment erronis. En la descripció que fa de l'edifici de l'ajuntament de Palma, afirma que "mereix també l'atenció del viatger per la seva arquitectura i ornaments escultòrics, que n'omplen el retaule. A l'igual que en altres edificis públics, són d'estil gòtic, però d'un treball molt acurat".¹⁸⁹ Òbviament, els ornaments escultòrics de la façana d'aquest edifici no són gòtics, terme emprat amb certa lleugeresa per Grasset.

Conseqüència en part de les tendències artístiques de Grasset oposades parcialment al gòtic és l'elogi que fa del baptisteri de la Seu, que contraposa a les mancances de les capelles que tenen retaules barrocs: "l'artista que féu les fonts baptismals evità aquesta defectuositat i no adoptà en la seva obra sinó una noble i agradable simplicitat".¹⁹⁰ Tot i no haver esmentat el nom del màxim responsable d'aquest baptisteri (que avui està adscrit a fra Miquel de Petra), sí que repeteix el tòpic que ja he comentat més amunt de recórrer al concepte de l'artista creador de l'obra només en el cas que aquesta sigui digna de lloança.

¹⁸⁷ GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 52.

¹⁸⁸ GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 54. Sobre la mirada romàntica de la Llonja, veure SANZ DE LA TORRE, A., "Imagen romántica de la Lonja de Palma", a *BSAL*, volum LVI (2000), núm. 854, pàg. 433-442.

¹⁸⁹ GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 54.

¹⁹⁰ GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Viatge a les...*, pàg. 53.

5.2.2.4. L'Arxiduc Lluís Salvador: entre el viatge i la ciència

La figura de Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena (1847-1915) és difícil de classificar per raons cronològiques i metodològiques.¹⁹¹ D'entre les nombroses obres que va escriure, la que més interessa aquí és la coneguda com a *Die Balearen*, que va escriure entre 1861 i 1897. És una obra que es podria incloure en certa manera dins el gènere de "literatura de viatges", però els seus diversos volums van més enllà de la descripció per entrar amb una certa profunditat en aspectes econòmics, demogràfics i estadístics que motiven que la tasca de l'Arxiduc pugui ser considerada com una aproximació proto-científica al coneixement de la geografia i la història del nostre arxipèlag.¹⁹² Per altra banda, aquesta aproximació de l'Arxiduc no està exempta d'una visió tradicionalista o folclòrica de la vida dels nostres avantpassats, que tindria molt a veure encara amb els viatgers romàntics.¹⁹³ Tot i les nombroses dades aportades i al detallat estudi que du a terme el príncep austríac vers les Illes Balears, s'ha de notar l'estreta vinculació de la seva tasca amb la voluntat de gaudi poètic, emocional i estètic, del nostre entorn;¹⁹⁴ això no obstant, la cronologia ens obligaria a parlar més aviat d'un romanticisme ja molt tardà.

L'Arxiduc reprèn l'atracció que sobre Grasset havia exercit l'edifici de Cort, que qualifica com "*uno de los edificios más hermosos de la ciudad*".¹⁹⁵ Però el gran esperit observador de l'aristòcrata va més enllà i el condueix a fixar-se en la seva volada de fusta, element que qualifica de "*muy notorio*".¹⁹⁶ En cap d'aquests dos qualificatius

¹⁹¹ Veure un apropament a la seva vida i obra a SCHWENDINGER, H., "Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena –L'Arxiduc–", a AD, *GEM*, volum 8, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 111-113.

¹⁹² Veure l'aproximació al treball de l'Arxiduc de BALTASAR, B., "Presentación", a ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, *Las Baleares. Descritas por la palabra y el dibujo*, vol. 1, Palma de Mallorca, 1984 (1897), pàg. 14; RIERA FRAU, M.; MAZAIKA CABANA-VERDES, L., "Balearn in Wort und Bild Geschildert, Die", a *GEM*, volum 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 304-308.

¹⁹³ Sobre alguns aspectes del fenomen dels viatgers romàntics a Espanya, veure GARCÍA FELGUERA, M. de los S., *Viajeros, eruditos y artistas. Los europeos ante la pintura española del Siglo de Oro*, Alianza, Madrid, 1991, pàg. 98-105.

¹⁹⁴ BALTASAR, "Presentación", pàg. 14.

¹⁹⁵ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, *Las Baleares. Descritas por la palabra y el dibujo*, vol. 2, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1984 (1897), pàg. 97.

¹⁹⁶ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, *Las Baleares...*, vol. 2, pàg. 97.

referits a una obra cabdal dins el treball escultòric del segle XVII l'Arxiduc esmenta per res la figura dels seus artistes, coneguts avui en dia, però anònims a la seva època, encara que crec que són fragments remarcables com a exemple de la perspicàcia perceptiva de l'Arxiduc, que s'aprecia arreu de la seva extensa obra.

De la seva descripció de la catedral de Mallorca, l'Arxiduc recupera en aquest cas la mirada benèvola vers el retaule del Corpus Christi, sense citar tampoc Jaume Blanquer, però caracteritzant el moble com "*altar plateresco*",¹⁹⁷ una adscripció estilística recurrent a l'època, que avui en dia ha caigut en desús. I és que, a diferència de molts dels seus predecessors en les descripcions dels monuments mallorquins, l'Arxiduc sembla veure amb bons ulls els productes de l'estètica barroca, tal i com es pot desprendre de les seves observacions sobre els retaules de l'església palmesana del Socors;¹⁹⁸ fins i tot no presenta objeccions a mostres del barroc més tardà, com és el cas del retaule major de l'església parroquial de Binissalem.¹⁹⁹

Tot i la minuciositat gairebé enciclopèdica que demostra l'Arxiduc en altres aspectes de la seva esplèndida tasca plasmada en el *Die Balearen*, s'ha de dir que en relació al món de l'artista són pràcticament nul·les les seves aportacions concretes. De fet, un dels pocs noms propis citats per la seva mà és la del pintor del segle XIX Ricard Anckermann, a qui atribueix la pintura de la Transfiguració del retaule major del convent dels agustins de Binissalem. És possible que aquesta manca d'atenció vers la figura de l'artista respongui a una certa voluntat "positivista" del treball de l'Arxiduc, interessat en la descripció d'elements materials del patrimoni artístic, a favor de la conservació del qual va fer una gran feina, però es va mostrar poc inclinat a la reconstrucció historicoartística d'aquest patrimoni. Són pràcticament inexistents les novetats que introduí des del punt de vista documental, tot i haver contat amb el suport i l'amistat de l'arxiver del Regne, Josep Maria Quadrado,²⁰⁰ però no es pot passar per alt un altre aspecte a valorar dels seus volums, a més de les descripcions, com és el de les il·lustracions que acompanyen el text, testimonis apreciables d'un patrimoni a vegades ja desaparegut i a vegades significativament modificat.

¹⁹⁷ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, *Las Baleares...*, vol. 2, pàg. 137.

¹⁹⁸ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, *Las Baleares...*, vol. 2, pàg. 151.

¹⁹⁹ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, *Las Baleares...*, vol. 2, pàg. 285.

²⁰⁰ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, *Las Baleares...*, vol. 1, pàg. 19.

5.2.3. La consideració erudita

5.2.3.1. Jovellanos

La personalitat de Gaspar Melchor de Jovellanos²⁰¹ (1744-1811) ha estat àmpliament estudiada des de diferents vessants, des del polític al literari, i de fet el seu caràcter il·lustrat i polifacètic permet aproximacions molt diverses a la seva figura. La seva estreta relació amb Mallorca, tan interessant com emotiva, va ser fruit, com és sabut, del seu empresonament per motius polítics, primer a la Cartoixa de Valldemossa i després al castell de Bellver, entre els mesos d'abril dels anys 1801 i 1808. La captivitat no li va impedir de redactar un conjunt d'escrits sobre la nostra illa en general, algun d'ells directament dedicat a monuments artístics,²⁰² gràcies a les dades i a la recerca arxivística realitzada per amics (Tomàs Barberí i l'escultor Francesc Tomàs, entre d'altres) que gaudien de la llibertat que a Jovellanos li mancava, i als seus contactes amb els membres de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País. A més, Jovellanos coneixia bé tant les obres dels cronistes com la del seu amic Vargas Ponce, tot i que al llarg dels seus escrits s'observa com no es limita a donar per bones totes les seves afirmacions, sinó que els corregeix quan té documentació que li ho permet.²⁰³

A diferència de l'obra posterior de l'Arxiduc, en la de Jovellanos s'observa sense dificultat el seu interès per la reconstrucció històrica del devenir de les obres d'art, així com una clara tendència a esbrinar tot el possible de les circumstàncies que feren germinar l'obra en qüestió i, evidentment, de conèixer al màxim la figura de l'artista

²⁰¹ MAS VIVES, J., "Jovellanos Ramírez, Gaspar Melchor de", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 217-218. AD, "Gaspar Melchor de Jovellanos", *EB*, núm. 90/91 (febrer-setembre 2008).

²⁰² Veure la importància que s'atribueix a Jovellanos en l'estudi de la història de l'arquitectura a CHUECA GOITIA, F., "La bibliografía de la arquitectura en los siglos XIX y XX", a AD, *Historiografía del arte español en los siglos XIX y XX. VII Jornadas de Arte*, Madrid, 1995, pàg. 17-22.

²⁰³ "[...] añadiré a mis apéndices y a sus notas la copia de algunos documentos, que sirven de prueba a los hechos y noticias a que se refieren, [...]". JOVELLANOS, G. M. de, "Apéndice primero a la descripción histórico-artística del castillo de Bellver", a *Obras mallorquinas*, Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, 1999, tom 2, pàg. 54.

que l'executà.²⁰⁴ Aquest interès el segueix quan es tracta d'obres de primera línia, com el castell de Bellver, però també el guia quan es tracta d'obres més secundàries. Per exemple, dins el text dedicat al castell de Bellver, Jovellanos es preocupa per recollir la inscripció que es troba al retaule de la capella del castell, que ens dona a conèixer el nom del seu artífex, Antoni Ventayol, i la seva datació, 1718.²⁰⁵ S'ha de tenir present que una de les finalitats de Jovellanos en els seus texts historicoartístics era la de cedir informació al seu amic i destacat il·lustrat Juan Agustín Ceán Bermúdez, autor del *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes en España* (1800), i per tant persona fortament interessada en tot el relatiu als artistes, com a individus concrets, del nostre país. Hem de dir que la tendència metodològica de Jovellanos segueix una direcció que partiria de l'obra d'art, com element prioritari, per a després arribar a la investigació sobre el seu artífex, tal i com es dedueix d'aquestes paraules referides a la desapareguda pintura mural de les estances del castell de Bellver: "*borradas ya las obras, importa poco el nombre de su autor.*"²⁰⁶ S'ha de remarcar, no obstant, la tasca de Jovellanos en la identificació del pintor del retaule de la Cartoixa de Valldemossa, Ferrando de Coca, responsable d'un dels primers exemples coneguts a l'illa vinculats a la nova estètica renaixentista.²⁰⁷

Pel que fa als artistes d'època moderna, Jovellanos torna a posar sobre la taula la figura del controvertit Albert Borguny, frare del convent de Sant Domingo de Palma, pel qual va executar alguns mobles que l'il·lustrat asturià qualifica de "*feos retablos*

²⁰⁴ En aquest sentit, no deixa de ser significatiu, al nostre entendre, que Jovellanos recorri al terme "historico-artístic" per als títols d'alguns dels seus escrits.

²⁰⁵ JOVELLANOS, G. M. de, "Memoria del Castillo de Bellver. Descripción Histórico-Artística", a *Obras mallorquinas*, nota 3, pàg. 37.

²⁰⁶ JOVELLANOS, "Apéndice primero...", pàg. 64.

²⁰⁷ De tota manera, Jovellanos el va anomenar erròniament com a "Manuel Ferrando": JOVELLANOS, G. M. de, "Extracto de la Historia de la Cartuja de Valdemuza", a *Obras completas*, tom 2, Madrid, 1951, pàg. 503. Sobre la problemàtica d'aquesta confusió, veure GAMBÚS, M.; SABATER, T., "La cartuja de Valldemossa en los inicios del renacimiento mallorquín", a *Actas del Congreso Internacional de Scala Dei, la primera cartuja de la Península Ibérica*, Tarragona, 1999, pàg. 223-237. Més recentment, veure GAMBÚS, M., "La incidencia artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Phillippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)", a *BSAL*, núm. 63, pàg. 63-92.

que se ven hoy, llenos de garmbainas y relumbrones".²⁰⁸ Així, sembla que Jovellanos es posa del costat d'escriptors com Berard, a l'hora de menysprear l'estil de Borguny.

Més interessant encara és l'aportació que fa Jovellanos en relació a l'escultor Francesc Herrera i la seva tasca a la portalada de l'església de Sant Francesc de Palma. D'ella diu que és *"de muy buena escultura, [...] todo ello trabajado con mucha diligencia y buen gusto en la hermosa piedra de Santañi"*.²⁰⁹ Just un paràgraf després, Jovellanos ja ofereix una primigènia biografia del seu artífex, l'esmentat Francesc Herrera, de qui diu que s'havia format a Itàlia i que provenia d'una estada a Maó.²¹⁰ No em vull centrar en la veracitat o no de les afirmacions de l'autor, sinó en la significació que atorga a l'artista en qüestió. Efectivament, Jovellanos afegeix: *"Como la enseñanza que estableció en Palma el arquitecto escultor Francisco Herrera forma una época señalada en la historia de las artes mallorquinas, justo es que reúna en esta nota las noticias que pude adquirir acerca de ella"*.²¹¹ Després d'afirmar que no ha pogut veure, òbviament, cap obra seva de primera mà, assegura que es refia del criteri dels amics que el consideren un escultor de qualitat, i li atribueix els retaules de Sant Martí i de Sant Antoni de Pàdua de la Seu, la capella de Sant Nicolau Tolentí de l'església del Socors (la qual motiva que Jovellanos també el qualifiqui d'escultor) i part del retaule major de l'església de Sant Miquel, entre d'altres obres.²¹² No s'atura aquí l'esperit inquisitiu de Jovellanos, sinó que també dóna notícies sobre el fill de Francesc Herrera, Gregori, i d'altres deixebles d'aquest, incloent així en el seu text una novedosa noció de taller, concepte fonamental per entendre el desenvolupament de l'art mallorquí d'època moderna. Jovellanos també destaca el paper jugat dins l'àmbit escultòric de Jaume Blanquer, a qui qualifica del *"mejor escultor que produjo Mallorca"*.²¹³

²⁰⁸ JOVELLANOS, G. M. de, "Apéndice segundo. Memoria sobre las fábricas de los conventos de Santo Domingo y San Francisco, de Palma", a *Obras mallorquinas*, pàg. 109. Per a una interessant aproximació a aquest text de Jovellanos, veure ORDINES JOAN, J. A., "La contribució historiogràfica de Jovellanos a la documentació del convent de Sant Francesc de Palma", a *EB*, núm. 90/91 (febrer-setembre 2008), pàg. 15-22.

²⁰⁹ JOVELLANOS, "Apéndice segundo...", pàg. 121. En aquest mateix fragment, Jovellanos comet l'errada d'afirmar que a la portalada només hi ha una estàtua per costat, quan sabem que són dues per cada lateral. Desconec les raons de l'errada, que en tot cas és esmenada pàgines després pel propi autor.

²¹⁰ JOVELLANOS, "Apéndice segundo...", pàg. 121-122.

²¹¹ JOVELLANOS, "Apéndice segundo...", nota 15, pàg. 130.

²¹² JOVELLANOS, "Apéndice segundo...", nota 15, pàg. 132.

²¹³ JOVELLANOS, "Apéndice segundo...", pàg. 122.

Per acabar amb les aportacions de Jovellanos sobre el món de l'artista modern s'ha de fer una referència a la seva confusió vers l'artífex del cor de la catedral de Mallorca. Segons documents exhumats pels seus col·laboradors, Jovellanos estableix que l'escultor fou l'aragonès Joan de Salas, de qui elogia el seu treball, i a qui associa amb un altre escultor, Magí Marí, de qui Jovellanos admet no tenir més notícies.²¹⁴ De fet, s'ha pogut comprovar que aquest escultor no va existir, sinó que la confusió era fruit d'una mala transcripció de la paraula "imaginaire", transcrita pel col·laborador de Jovellanos com a "magimari".

5.2.3.2. Els germans Villanueva

De manera coetània als treballs de Jovellanos, els germans valencians Jaime (1763-1824) i Joaquín Lorenzo (1757-1837) Villanueva varen començar a redactar el seu *Viaje literario a las iglesias de España*, escrit entre els anys 1803 i 1821. L'objectiu de l'obra era el d'elaborar una història de la presència i devenir de l'Església a cada una de les regions espanyoles. Això significava que dedicarien una atenció especial als aspectes rituals i litúrgics, així com també als episcopologis i als aconteixements més importants protagonitzats per cada prelat. Era aquesta una finalitat que tenia molt a veure amb l'enciclopedisme il·lustrat, entès no des d'un punt de vista genèric, sinó des del punt de vista concret del coneixement eclesiàstic. No de bades els dos Villanueva varen ser elements actius, intel·lectualment i política, als convulsos inicis del segle XIX, ocupant tots dos el càrrec de diputat i guanyant-se la persecució absolutista que els va conduir a un exili britànic, on van morir tots dos.²¹⁵ Per tant, no és una obra d'exclusiva dedicació a l'àmbit artístic, però sí que, per la seva ambició i extens resultat final (sobrepassa la vintena de volums), inclou nombroses descripcions d'edificis religiosos i aporta documentació sobre la seva història conservada als arxius de l'Església i que encara no havia vist la llum, aspecte que també té les seves arrels en l'afany il·lustrat

²¹⁴ JOVELLANOS, G. M. de, *Descripción de la Catedral de Palma*, Gijón, 1805, pàg. 177-178.

²¹⁵ FONT, B.; FULLANA, P., "Villanueva Astengo, Jaume", a AD, *GEM*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 191. FULLANA, P., "Villanueva Astengo, Llorenç", a AD, *GEM*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 191-192.

d'expansió del coneixement.²¹⁶ Això no obstant, i després de realitzar el viatge amb el patrocini del govern central, la persecució política dels dos germans va provocar que la seva obra no fos acabada de publicar fins a mitjan segle XIX, de manera ja pòstuma.²¹⁷

En el cas concret de Mallorca, la història de la construcció de la catedral va ocupar nombroses pàgines dels dos volums que els Villanueva varen dedicar a l'illa. Convé destacar-ne, pel que aquí interessa, la seva referència a la portada major del temple. Si els Villanueva remarquen positivament la unitat que es desprèn de l'interior de la catedral tot i la seva dilatada cronologia constructiva, fan servir el mateix principi d'unitat (que els autors remeten al *simplex et unum* horacià) per a valorar més negativament la seva absència en les portades, de les que comenten que "*saben al tiempo en que se construyeron.*"²¹⁸ En concret, diuen de la portada major que "*ofrece un conjunto de partes no malas cada una de por sí, pero que componen un todo pesado y poco digno de los años 1592.*"²¹⁹ La manca de qualitat d'aquesta portada als ulls dels Villanueva no impedeix que aportin la referència a un document que els permet atribuir la seva execució a l'escultor Antoni Verger,²²⁰ posteriorment anomenat erròniament i amb freqüència com Miquel. Vull fer notar com en aquest cas l'interès pel coneixement històric no depèn del gust estètic, com sí s'apreciava en autors com Grasset, sinó que els Villanueva creuen necessari incorporar l'autoria de la portada com una peça més del trencaclosques de la investigació històrica sobre l'edifici en general, el que sens dubte és una passa endavant en la consecució de l'apropament científic a la història de l'art. El conjunt retaulístic de la catedral tampoc no va rebre

²¹⁶ Del text de Villanueva dedicat a les Balears, Álvaro Santamaría conclogué el següent: "*al margen de inevitables defectos derivados de la apresurada premura con que tuvo que trabajar, representó una aportación documental considerable, sobre todo habida cuenta del escaso tiempo que dispuso para prepararla (sólo 32 días de estancia en Mallorca, excepcionalmente aprovechados); y señaló a la atención de los eruditos locales un camino firme: la investigación directa en los archivos, la transcripción, paciente y costosa, pero importante y, a efectos historiográficos, altamente rentable, del sustancial acervo de fuentes existentes en Mallorca.*" SANTAMARÍA, A., "José María Quadrado, historiador", a *Mayurqa*, vol. 3-4 (1970), pàg. 105.

²¹⁷ SOLER PASCUAL, E., *El viaje literario de los hermanos Villanueva*, Valencia, 2001.

²¹⁸ VILLANUEVA, J., *Viage literario a las iglesias de España*, tom 21, Madrid, 1851, pàg. 100.

²¹⁹ VILLANUEVA, *Viage literario...*, pàg. 118.

²²⁰ VILLANUEVA, *Viage literario...*, pàg. 115.

l'aprovació dels germans Villanueva, certament poc inclinats cap a l'estètica barroca, que qualifiquen com a fruit d'una època de "*decadencia de las artes*".²²¹

5.2.3.3. Antoni Furió i el diccionari d'artistes

El segle XIX, sobretot a través de l'impuls del Romanticisme, va significar un gir important en la mirada sobre l'artista, que ara deixaria de ser vist com un artesà més, per ser valorat com un creador, relacionat amb els conceptes típicament romàntics d'individualitat, expressió interior o genialitat. Arreu d'Europa, i ja des del segle XVIII, havien anat sorgint estudis detallats de biografies d'artistes, que a Mallorca tindrien com a màxim exponent l'obra d'Antoni Furió (1798-1853) *Diccionario histórico de los ilustres profesores de las bellas artes en Mallorca* (1839).²²²

A més de l'evident tradició vasariana, és obligat fer referència aquí a dues fites hispàniques anteriors a la tasca de Furió dedicades a la difusió d'informació sobre artistes segons una estructura de diccionari. La primera d'elles, força allunyada en el temps, és la que Antonio Palomino publicava el 1724 com a tercera part de *Museo pictórico y escala óptica* i que coneixem amb el títol de *Vidas*.²²³ Tot i la gran transcendència del text de Palomino com a iniciador en àmbit hispànic de tasques encaminades a recollir el màxim de dades biogràfiques sobre artistes i a elaborar els seus catàlegs,²²⁴ encara són molt escasses les referències a artistes insulars. De fet, l'únic que apareix entre les més de dues-centes entrades és el pintor Gregori Bauçà,²²⁵ que segons Palomino vivia a València, on va morir el 1656 "*de más de sesenta años*" y que és considerat pel tractadista com a "*pintor excelente*", atribuïnt-li dues obres valencianes, el quadre del retaule major del convent de Sant Felip i les pintures del

²²¹ VILLANUEVA, *Viage literario...*, pàg. 117.

²²² Per a més dades sobre la vida i obra de Furió i les seves aportacions en l'estudi de la història de l'arquitectura, veure SANZ DE LA TORRE, A., "Antonio Furió y Joaquín María Bover, historiadores de la arquitectura mallorquina", a *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, núm. 84, pàg. 273-306. Veure també MAS VIVES, J., "Furió Sastre, Antoni", a *AD, GEM*, volum 6, pàg. 93-94.

²²³ PALOMINO, A., *Vidas*, Alianza, Madrid, 1986 (1724).

²²⁴ AYALA MALLORY, N., "Introducción", a PALOMINO, *Vidas*, pàg. 13.

²²⁵ PALOMINO, *Vidas*, pàg. 142.

claustre dels Trinitaris. Palomino també dedica una entrada al català fra Joaquim Juncosa, però sense esmentar els seus treballs per a la Cartoixa de Valldemossa.²²⁶

Unes quatre dècades abans del treball de Furió havia vist la llum un altre text d'abast nacional que es va erigir ràpidament com la segona gran referència dins el tipus de recopilacions que estic tractant en aquest epígraf, com és el *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes en España* de Juan Agustín Ceán Bermúdez²²⁷ (noti's la transcripció quasi total del títol a l'obra de Furió). Transcorreguts gairebé vuitanta anys pel que fa al text de Palomino, i amb el suport de diversos col·laboradors de l'àmbit il·lustrat, Ceán Bermúdez ja inclou més dades sobre pintors i escultors balears, incloent com és lògic el Gregori Bauçà citat per Palomino, però ampliant una mica el seu catàleg,²²⁸ i el català fra Joaquim Juncosa, ara ja amb una breu referència als seus treballs a Mallorca.²²⁹ Però també afegeix les figures de Miquel Bestard, a qui atribueix el famós quadre de Jesús en el desert (dels jesuïtes de Palma),²³⁰ Jaume Blanquer (autor segons Ceán d'un crucificat d'ivori i d'un cap de Sant Joan Baptista),²³¹ el pintor Josep Cantallops,²³² Miquel Banús (erròniament anomenat per Ceán "*Danús*" i a qui adscriu les pintures del claustre del Socors de Palma i una formació a Itàlia amb Carlo Maratta),²³³ Gabriel Femenia ("*pintó el salón de la señoría*

²²⁶ PALOMINO, *Vidas*, pàg. 371-372.

²²⁷ CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, 6 volums, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800.

²²⁸ CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Bausá (Gregorio)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 96-97.

²²⁹ CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Juncosa (fr. Joaquín)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 354-356.

²³⁰ CEÁN BERMÚDEZ, *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, pàg. 96 i 147-148. Ceán adverteix en el *Suplemento* que ha comès l'errada de dedicar dues entrades al mateix pintor mallorquí, una sota el llinatge "BASTARD" i l'altra amb el de "BESTARD". CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 6, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 61.

²³¹ CEÁN BERMÚDEZ, "Blanquer Homs", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, pàg. 150.

²³² CEÁN BERMÚDEZ, "Cantellops (D. Josef)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, pàg. 227.

²³³ CEÁN BERMÚDEZ, "Danus (Miguel)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, pàg. 7.

de Génova"),²³⁴ Pere Joan Ferrer (autor de diverses obres per a Sant Domingo, la Consolació i el monestir de la Real),²³⁵ un escultor mallorquí afincat a València de llinatge "Giner", que hem de llegir "Gener" (autor el 1586 d'un Crucificat per a l'església de Sant Domingo de València),²³⁶ Guillem Mesquida (de qui esbossa un breu catàleg i biografia),²³⁷ l'escultor Bernat de Mora (emigrat a Granada) i els seus fills Diego i Josep,²³⁸ el pintor del segle XVIII de llinatge "Morey",²³⁹ Evaristo Muñoz (nascut a València el 1671 i traslladat a Mallorca, on treballà per a diverses esglésies palmesanes),²⁴⁰ l'escultor Miquel Perelló (nascut a Mallorca el 1674 i que va emigrar a Barcelona)²⁴¹ i el pintor Esteve Sanxo.²⁴²

Poc després de la publicació dels volums de Ceán Bermúdez, Eugenio Llaguno dedicava una obra de característiques similars, també d'abast nacional, però centrada únicament en les figures dels arquitectes, àmbit professional que precisament Ceán havia declinat d'ocupar-se per tenir coneixement de la tasca que duia a terme Llaguno,²⁴³ si bé s'ha de dir que Ceán participaria també en la publicació d'aquesta

²³⁴ CEÁN BERMÚDEZ, "Femenia (Gabriel)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, pàg. 85.

²³⁵ CEÁN BERMÚDEZ, "Ferrer (Pedro Juan)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, pàg. 117.

²³⁶ CEÁN BERMÚDEZ, "Giner", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, pàg. 192.

²³⁷ CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Mesquida (Guillermo)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 140-142.

²³⁸ CEÁN BERMÚDEZ, *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, pàg. 178-181.

²³⁹ CEÁN BERMÚDEZ, "Morey", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, pàg. 198.

²⁴⁰ CEÁN BERMÚDEZ, "Muñoz (Evaristo)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, pàg. 211-213.

²⁴¹ CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Perelló (Miguel)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 4, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 52-53.

²⁴² CEÁN BERMÚDEZ, "Sancho (Estéban)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 4, pàg. 343. No he citat en el text el breu paràgraf que Ceán dedica a un pintor del segle XVII, afincat a Madrid, que anomena "Mateo Gallardo", tot i la semblança amb el conegut pintor mallorquí Mateu Gallard, perquè no hi ha res que provi, de moment, la connexió entre un i altre personatge. CEÁN BERMÚDEZ, "Gallardo (Mateo)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, pàg. 155-156.

²⁴³ CEÁN BERMÚDEZ, *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, pàg. XXVII-XXVIII.

obra, encarregant-se d'ampliar i anotar el text de Llaguno. En aquestes *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración*, només apareixen dos constructors illencs: l'inevitable Guillem Sagrera²⁴⁴ i, ja en època moderna, Antoni Saura, de qui es cita la seva Porta del Moll de Palma.²⁴⁵

La recopilació que fan d'artistes moderns de les Balears Ceán Bermúdez i Llaguno no es pot considerar pas exhaustiva (com no s'hi pot considerar tampoc la que fan, per altra banda, de la resta d'artistes de la geografia espanyola), però sí es nota l'avanç pel que fa a la molt tímida aproximació de Palomino, al primer quart del segle XVIII. Per tant, la gran fita marcada per Ceán amb les valuoses dades biogràfiques i professionals aportades, sumada amb l'encara gran quantitat de mestres moderns que havien d'aparèixer, suposava un atractiu camp de recerca pels erudits mallorquins del segle XIX, una tasca de la qual s'encarregaria Antoni Furió.

A l'apartat introductori del seu *Diccionario histórico de los ilustres profesores de las bellas artes en Mallorca*,²⁴⁶ Furió refereix els autors que ha fet servir com a font i model, sobretot Jovellanos, i també traça una sintètica evolució de l'art pictòric a Mallorca. Pel que aquí interessa, dins l'època moderna assenyala com una de les fites, que donen inici a una nova manera de fer, el retaule del Nom de Jesús de l'església parroquial d'Inca, datat el 1587, del que diu que "*es ya de un colorido muy dulce y tienen ya sus figuras una especie de esbeltez y morbidez de que carecen las de los siglos anteriores*".²⁴⁷ També considera Furió que una altra de les fites és la tasca realitzada per Joaquim Juncosa a la Cartoixa de Valldemossa.²⁴⁸ Pel que fa a l'evolució de l'escultura, Furió subratlla els noms ja coneguts de Blanquer, Oms, Ferrer i

²⁴⁴ LLAGUNO Y AMIROLA, E. (addicions i notes de CEÁN BERMÚDEZ, J. A.), *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración*, Tom I, Imprenta Real, Madrid, 1829, pàg. 96-119.

²⁴⁵ LLAGUNO Y AMIROLA, E. (addicions i notes de CEÁN BERMÚDEZ, J. A.), *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración*, Tom II, Imprenta Real, Madrid, 1829, pàg. 180.

²⁴⁶ L'edició original del text de Furió (1839) presenta una paginació individualitzada per la part de la introducció i una altra pel diccionari pròpiament dit, però seguint el mateix sistema de numeració, de manera que existeix una repetició en aquesta numeració (la primera pàgina de la introducció du el número 1, el mateix que passa amb la primera pàgina del diccionari). Aquesta circumstància no té lloc a l'edició de 1946, que presenta una única numeració continuada.

²⁴⁷ FURIÓ, A., *Diccionario histórico de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 13. Furió desconeix l'autor de dit retaule, que ha estat atribuït a Gaspar Oms I.

²⁴⁸ FURIÓ, *Diccionario histórico...*, pàg. 17.

Herrera.²⁴⁹ Així, es consoliden, en una obra dedicada per damunt de tot a recollir els mèrits d'artistes individuals, noms que ja tenen un reconeixement tradicional dins la historiografia, des del ja habitual Blanquer a la cada vegada més present nissaga dels Oms fins arribar a Herrera, la transcendència del qual es va començar a reconèixer a partir de Jovellanos.

En el cos del diccionari, d'entre els artistes moderns les dades dels quals recull Furió voldria citar el cas del pintor Miquel Bestard, erròniament anomenat Joan per l'autor, a qui atribueix distintes obres que representen Ramon Llull i a qui arriba a qualificar com un avançat en el domini tècnic de la pintura.²⁵⁰ L'italià Giuseppe Dardarone és mencionat en relació a les seves pintures per a Can Vivot, que compara en grau d'habilitat a algunes obres de Mesquida i de Ribera.²⁵¹ La figura de Guillem Mesquida és una de les que més espai ocupa dins l'obra de Furió,²⁵² i és lloat amb entusiasme per l'autor, arribant a qualificar-lo com a "*Apeles mallorquí*", i continuant així la tradició de la gran estima amb què es va contemplar l'obra de Mesquida.

En escultura, és inevitable la veu dedicada a Jaume Blanquer, de qui destaca principalment el retaule del Corpus Christi de la catedral de Mallorca (no només la seva figuració central, sinó també els relleus de la predel·la), i de qui rebutja l'atribució que li havia fet Vargas Ponce referida al crucifix d'ivori de Sant Domingo. Com a interessant dada professional, Furió aporta la del seu nomenament com a gravador de la seca, recolzant la seva afirmació en un document notarial que afirma posseir.²⁵³

També dedica una entrada a l'escultor Antoni Verger, a qui anomena erròniament Miquel i a qui atribueix la controvertida portalada major de la Seu,²⁵⁴ tal i com també faria Bover en les mateixes dates.

Sobre la figura de Francesc Herrera, Furió segueix bàsicament el text de Jovellanos a què m'he referit més amunt, repetint l'admiració cap a la seva obra, i

²⁴⁹ FURIÓ, *Diccionario histórico...*, pàg. 31.

²⁵⁰ FURIÓ, A., "Bestard (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 14-16.

²⁵¹ FURIÓ, A., "Dardaron (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 46-47.

²⁵² FURIÓ, A., "Mesquida (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 91-98.

²⁵³ FURIÓ, A., "Blanquer (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 16-19.

²⁵⁴ FURIÓ, A., "Verger (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, 200-201. FURIÓ, A., *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Imprenta La Palmesana, Palma de Mallorca, 1988 (1840), pàg. 41.

afegint alguna atribució més, com el retaule major de l'església de Santa Caterina de Sena a Palma; com també va fer Jovellanos, s'ocupa de les figures del seu fill Gregori i del seu nét Francesc.²⁵⁵

Una altra de les nissagues que apareixen al volum de Furió és la dels Oms.²⁵⁶ El seu estudi es limita a tres dels seus membres, tots tres escultors, de manera que és una aproximació molt parcial a una nissaga que també va comptar amb pintors destacats. Això no obstant, l'esforç de Furió ha de ser valorat en aquest sentit per dos motius fonamentals. En primer lloc, per haver sabut considerar en alt grau el paper jugat per aquest taller i, en segon lloc, per haver reconegut en un moment tan primigeni de la investigació historicoartística la problemàtica de l'establiment de diferenciacions cronològiques i biogràfiques entre els seus membres, molts d'ells homònims. De fet, Furió ja es veu obligat a incorporar un petit arbre genealògic, que avui sabem imprecís, per a que serveixi de guia al lector.

Tampoc podia faltar la figura d'Albert Borguny, de qui Furió incorpora les dates de naixement i mort (1707-1770), i de qui disculpa els seus excessos per ser culpa més del gust de la seva època que de la seva manca d'habilitat.²⁵⁷

Però Furió també dedicà els seus esforços a introduir noms d'artistes poc o gens coneguts fins aleshores, encara que les notícies que tingués d'ells fossin gairebé testimonials, el que sens dubte obrí camí a investigacions més profundes sobre aquests artistes. És el cas, per exemple, de l'escultor Damià Creuades, de qui afirma que ocupava el càrrec de majordom del Col·legi de Pintors i Escultors l'any 1661,²⁵⁸ o del també escultor Guillem Ferrer, a qui atribueix la representació de Santa Elena que es troba sobre la portalada lateral de l'església de Santa Creu de Palma, i la feina del qual relaciona amb el taller de Blanquer i d'Oms, als quals s'observa com, encara que sigui de manera indirecta, es va reconeixent progressivament la seva significació en la

²⁵⁵ FURIÓ, A., "Herrera (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 71-76. FURIÓ, A., "Herrera (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 77. FURIÓ, A., "Herrera (Gregorio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 76.

²⁵⁶ FURIÓ, A., "Homs (Gaspar)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 80-81. FURIÓ, A., "Homs (Gaspar)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 81-82. FURIÓ, A., "Homs (Juan Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 77-80.

²⁵⁷ FURIÓ, A., "Borguny (Alberto)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 23-27.

²⁵⁸ FURIÓ, A., "Creuades (Damian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 44-45.

difusió de l'art a Mallorca, bé fos a través de la seva pròpia producció o bé del contacte amb altres artistes.

A manera de llistat de referència, incloc aquí tots els artistes moderns a qui Furió va dedicar una entrada al seu diccionari:

- L'escultor **Joan Francesc Aragon**.²⁵⁹
- El picapedrer **Nadal Batle**.²⁶⁰
- Dos membres de la família **Ballester**, un anomenat Julià i l'altre amb nom de pila desconegut.²⁶¹
- L'escultor **Miquel Barceló**.²⁶²
- El pintor **Gregori Bauçà**.²⁶³
- Dos membres de la família **Berard**, pare i fill, tots dos anomenats Jeroni.²⁶⁴
- El pintor **Miquel Bestard**.²⁶⁵
- L'escultor **Jaume Blanquer**.²⁶⁶
- L'escultor **Andreu Bolitxer**.²⁶⁷
- L'argenter **Josep Bonnín**.²⁶⁸
- El gravador **Antoni Bordoy**.²⁶⁹
- L'escultor **Albert Borguny**.²⁷⁰
- El pintor **Melcior Borràs**.²⁷¹
- El pintor **Pasqual Calbó**.²⁷²

²⁵⁹ FURIÓ, A., "Aragó (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 1-2.

²⁶⁰ FURIÓ, A., "Balle (Nadal)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 6-7.

²⁶¹ FURIÓ, A., "Ballester (Julian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 2-5. FURIÓ, A., "Ballester (M^o)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 5-6.

²⁶² FURIÓ, A., "Barceló (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 7.

²⁶³ FURIÓ, A., "Bauzá (Gregorio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 7-9.

²⁶⁴ FURIÓ, A., "Berard (Gerónimo Boyx de)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 9-11. FURIÓ, A., "Berard y Solá (Gerónimo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 12-14.

²⁶⁵ FURIÓ, A., "Bestard (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 14-16.

²⁶⁶ FURIÓ, A., "Blanquer (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 16-19.

²⁶⁷ FURIÓ, A., "Bolitxer (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 19-20.

²⁶⁸ FURIÓ, A., "Bonnin (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 20-22.

²⁶⁹ FURIÓ, A., "Bordoy (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 22-23.

²⁷⁰ FURIÓ, A., "Borguny (Alberto)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 23-27.

²⁷¹ FURIÓ, A., "Borràs (Melchor)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 27.

- El pintor **Josep Cantallops**.²⁷³
- El gravador **N. Capó**.²⁷⁴
- El pintor **Miquel Cardador**.²⁷⁵
- La pintora **Maria Caro i Sureda**.²⁷⁶
- El pintor **Francesc Caimari**.²⁷⁷
- Cinc membres de la nissaga dels **Carbonell**.²⁷⁸
- El pintor **Francesc Codoñer**.²⁷⁹
- L'escultor **Gabriel Colom**.²⁸⁰
- L'escultor **Gabriel Coll**.²⁸¹
- El gravador **Antoni Company**.²⁸²
- El pintor **Josep Cotoner Salas**.²⁸³
- L'escultor **Damià Creuades**.²⁸⁴
- El pintor **Antoni Dameto i Sureda de Sant Martí**.²⁸⁵
- El pintor **Miquel Danús**.²⁸⁶
- El pintor **Giuseppe Dardaron**.²⁸⁷

²⁷² FURIÓ, A., "Calbó (Pascual)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 29-31.

²⁷³ FURIÓ, A., "Cantellops (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 34.

²⁷⁴ FURIÓ, A., "Capó (N.)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 34.

²⁷⁵ FURIÓ, A., "Cardador (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 35.

²⁷⁶ FURIÓ, A., "Caro y Sureda (María)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 35-36.

²⁷⁷ FURIÓ, A., "Caymari (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 36-38.

²⁷⁸ FURIÓ, A., "Carbonell (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 38-39. FURIÓ, A., "Carbonell (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 39. FURIÓ, A., "Carbonell (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, 1839, pàg. 39-40. FURIÓ, A., "Carbonell (Jorge)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, 1839, pàg. 40-41. FURIÓ, A., "Carbonell (Joaquin)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 41-42.

²⁷⁹ FURIÓ, A., "Codoñer (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 42.

²⁸⁰ FURIÓ, A., "Colom (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 42.

²⁸¹ FURIÓ, A., "Coll (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 43.

²⁸² FURIÓ, A., "Company (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 43.

²⁸³ FURIÓ, A., "Cotoner Salas (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 44.

²⁸⁴ FURIÓ, A., "Crevades (Damian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 44-45.

²⁸⁵ FURIÓ, A., "Dameto y Sureda de S. Martí (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 45-46.

²⁸⁶ FURIÓ, A., "Danus (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 46.

²⁸⁷ FURIÓ, A., "Dardaron (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 46-47.

- L'escultor **Joan Deia**.²⁸⁸
- El pintor **Jaume Domenge**.²⁸⁹
- L'escultor **Joan Escalas**.²⁹⁰
- El pintor **Joan Estaràs**.²⁹¹
- L'escultor **Juan Facundo Fe**.²⁹²
- El pintor **Gabriel Femenia**.²⁹³
- Cinc membres de la família d'artistes dels **Ferrer**.²⁹⁴
- L'escultor **Gabriel Gallard**.²⁹⁵
- L'escultor **Gaspar Gener**.²⁹⁶
- Dos membres de la família **Guasp**, Melcior i Antoni.²⁹⁷
- Tres membres de la nissaga dels **Herrera**.²⁹⁸
- L'escultor **Pere Horrach**.²⁹⁹
- L'escultor **Mateu Juan**.³⁰⁰
- L'escultor **Antoni Llabrés**.³⁰¹
- El gravador **Francesc Llodrà**.³⁰²

²⁸⁸ FURIÓ, A., "Deyá (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 50.

²⁸⁹ FURIÓ, A., "Domenge (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 50-51.

²⁹⁰ FURIÓ, A., "Escalas (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 51.

²⁹¹ FURIÓ, A., "Esterás (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 52-53.

²⁹² FURIÓ, A., "Fe (Juan Facundo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 56-57.

²⁹³ FURIÓ, A., "Femenia (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 58-60.

²⁹⁴ FURIÓ, A., "Ferrer (Domingo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 64. FURIÓ, A., "Ferrer (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 62-63. FURIÓ, A., "Ferrer (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 64-66. FURIÓ, A., "Ferrer (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 63-64. FURIÓ, A., "Ferrer (Pedro Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 60-62.

²⁹⁵ FURIÓ, A., "Gallard (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 68.

²⁹⁶ FURIÓ, A., "Janer (N.)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 82-83.

²⁹⁷ FURIÓ, A., "Guasp Pro. (Melchor)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 68-70. FURIÓ, A., "Guasp (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 70.

²⁹⁸ FURIÓ, A., "Herrera (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 71-76. FURIÓ, A., "Herrera (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 77. FURIÓ, A., "Herrera (Gregorio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 76.

²⁹⁹ FURIÓ, A., "Orrach (Pedro)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 129.

³⁰⁰ FURIÓ, A., "Juan (Mateo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 83.

³⁰¹ FURIÓ, A., "Llabrés (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 84-85.

³⁰² FURIÓ, A., "Llodrà (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 86.

- El pintor **Bernat Marimon**.³⁰³
- El pintor **Jaume Martí i Serra**.³⁰⁴
- El pintor **Josep Martorell**.³⁰⁵
- Dos pintors de la família **Mesquida**, Francesc i el seu pare Guillem.³⁰⁶
- El picapedrer **Lluc Mesquida**.³⁰⁷
- Tres escultors de la família **Mora**.³⁰⁸
- El pintor **Antoni Moragues**.³⁰⁹
- El pintor **Esteve Moragues**.³¹⁰
- El pintor **Jaume Morey**.³¹¹
- Nou membres de la nissaga dels **Muntaner**.³¹²
- El pintor **Evaristo Muñoz**.³¹³
- El pintor **Jaume Nadal**.³¹⁴
- El gravador **Antoni Net**.³¹⁵
- L'escultor **Pere Joan Obrador**.³¹⁶

³⁰³ FURIÓ, A., "Marimon (Bernardo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 88.

³⁰⁴ FURIÓ, A., "Martí y Serra (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 88-90.

³⁰⁵ FURIÓ, A., "Martorell (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 90-91.

³⁰⁶ FURIÓ, A., "Mesquida (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 98-99. FURIÓ, A., "Mesquida (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 91-98.

³⁰⁷ FURIÓ, A., "Mesquida (Lucas)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 99-100.

³⁰⁸ FURIÓ, A., "Mora (Bernardo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 113-114. FURIÓ, A., "Mora (Diego)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 118-119. FURIÓ, A., "Mora (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 115-118.

³⁰⁹ FURIÓ, A., "Moragues (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, 1839, pàg. 119-120.

³¹⁰ FURIÓ, A., "Moragues (Estéban)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 119.

³¹¹ FURIÓ, A., "Morey (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 121-123.

³¹² FURIÓ, A., "Montaner (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 106-109. FURIÓ, A., "Montaner (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 112-113. FURIÓ, A., "Montaner (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 109-110. FURIÓ, A., "Montaner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 100-101. FURIÓ, A., "Montaner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 102-103. FURIÓ, A., "Montaner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 103-106. FURIÓ, A., "Montaner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 110-111. FURIÓ, A., "Montaner (Lorenzo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 101-102. FURIÓ, A., "Montaner (Lorenzo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 111-112.

³¹³ FURIÓ, A., "Muñoz (Evaristo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 123-124.

³¹⁴ FURIÓ, A., "Nadal (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 124-125.

³¹⁵ FURIÓ, A., "Net (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 125-126.

³¹⁶ FURIÓ, A., "Obrador (Pedro Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 126-129.

- Tres membres de la família **Oms**.³¹⁷
- L'escultor **Miquel Perelló**.³¹⁸
- El caputxí **fra Miquel de Petra**.³¹⁹
- El pintor **Miquel Pont**.³²⁰
- El pintor i fuster **Andreu Porcell**.³²¹
- El pintor **Josep Pueyo**.³²²
- El gravador **Bartomeu Pujals**.³²³
- El pintor **Guillem Rabassa**.³²⁴
- El trinitari **Llorenç Reynés**.³²⁵
- El pintor **Gabriel Reynés**.³²⁶
- El pintor **Andreu Reus**.³²⁷
- La pintora **Maria Riera**.³²⁸
- El gravador **Simó Roca**.³²⁹
- El gravador **Francesc Rosselló**.³³⁰
- El picapedrer **Francesc Sagrera**.³³¹
- L'escultor **Joan de Salas**.³³²
- El pintor **Joan Salas i Cotoner**.³³³

³¹⁷ FURIÓ, A., "Homs (Gaspar)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 80-81. FURIÓ, A., "Homs (Gaspar)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 81-82. FURIÓ, A., "Homs (Juan Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 77-80.

³¹⁸ FURIÓ, A., "Perelló (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 129-130.

³¹⁹ FURIÓ, A., "Petra (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 130-133.

³²⁰ FURIÓ, A., "Pont (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 133-135.

³²¹ FURIÓ, A., "Porcell (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 135.

³²² FURIÓ, A., "Pueyo (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 135-136.

³²³ FURIÓ, A., "Pujals (Bartolomé)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 136-138.

³²⁴ FURIÓ, A., "Rabasa (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 138.

³²⁵ FURIÓ, A., "Reynés (Lorenzo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 138-140.

³²⁶ FURIÓ, A., "Reynés (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 141.

³²⁷ FURIÓ, A., "Reus (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 141-143.

³²⁸ FURIÓ, A., "Riera (María)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 144.

³²⁹ FURIÓ, A., "Roca (Simon)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 144-145.

³³⁰ FURIÓ, A., "Rosselló (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 146-148.

³³¹ FURIÓ, A., "Sagreras (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 154-155.

³³² FURIÓ, A., "Salas (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 157.

- L'escultor **Pere Joan Santandreu**.³³⁴
- Tres membres de la família **Sanxo**.³³⁵
- Tres membres de la nissaga dels **Sastre**.³³⁶
- El mestre d'obres **Antoni Saura**.³³⁷
- El mestre d'obres **Jaume Saura**.³³⁸
- El mestre d'obres **Sebastià Saura**.³³⁹
- El gravador **Josep Seguí**.³⁴⁰
- El pintor **Bonaventura Serra i Ferragut**.³⁴¹
- L'escultor **Antonio Soldati**.³⁴²
- El pintor **Bartomeu Sureda**.³⁴³
- Dos membres de la família **Tomàs, Francesc i Miquel**.³⁴⁴
- Vuit membres de la nissaga dels **Torres**.³⁴⁵
- Els mestres d'obres Gabriel i Miquel **Trias**.³⁴⁶

³³³ FURIÓ, A., "Salas y Cotoner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 156-157.

³³⁴ FURIÓ, A., "Santandreu (Pedro Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 161-164.

³³⁵ FURIÓ, A., "Sancho (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 160-161. FURIÓ, A., "Sancho (Estéban)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 158-159. FURIÓ, A., "Sancho (Salvador)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 159-160.

³³⁶ FURIÓ, A., "Sastre (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 164-165. FURIÓ, A., "Sastre (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 165-167. FURIÓ, A., "Sastre (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 164.

³³⁷ FURIÓ, A., "Saura (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 167-168.

³³⁸ FURIÓ, A., "Saura (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 168.

³³⁹ FURIÓ, A., "Saura (Sebastian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 168.

³⁴⁰ FURIÓ, A., "Seguí (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 169.

³⁴¹ FURIÓ, A., "Serra y Ferragut (Buenaventura)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 169-172.

³⁴² FURIÓ, A., "Soldati (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 172-173.

³⁴³ FURIÓ, A., "Sureda (Bartolomé)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 173-176.

³⁴⁴ FURIÓ, A., "Tomás (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 178-182. FURIÓ, A., "Tomás (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 176-178.

³⁴⁵ FURIÓ, A., "Torres (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 183-184. FURIÓ, A., "Torres (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 187-191. FURIÓ, A., "Torres (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 191. FURIÓ, A., "Torres (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 186-187. FURIÓ, A., "Torres (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 191-192. FURIÓ, A., "Torres (Rafael)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 185. FURIÓ, A., "Torres (Rafael)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 185-186. FURIÓ, A., "Torres (Salvador)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 192-194.

³⁴⁶ FURIÓ, A., "Trias (Gabriel y Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 194.

- El pintor **Pere Antoni Umbert**.³⁴⁷
- L'escultor **Damià Vadell**.³⁴⁸
- El gravador **N. Vallespir**.³⁴⁹
- L'escultor **Onofre Vaquer**.³⁵⁰
- El pintor **Antoni Ventayol**.³⁵¹
- L'escultor **Antoni Verger**.³⁵²
- El gravador **Antoni Vic de Superna**.³⁵³
- L'elaborador de tapisos **Josep Vidal**.³⁵⁴
- El pintor **Cristòfol Vilella**.³⁵⁵
- El pintor **Joaquim Villalonga**.³⁵⁶
- El pintor **Jeroni Xaveri**.³⁵⁷

5.2.3.4. Joaquim Maria Bover

Contemporani de Furió va ser Joaquim Maria Bover de Rosselló (1810-1865),³⁵⁸ que coincidí amb aquell en una gran tasca en la investigació d'aspectes molt diversos de la Història i la cultura mallorquines, i amb qui mantingué una sonada enemistat. Sense voler entrar gratuïtament en aspectes d'aquesta polèmica poc profitosos, sí vull comentar que Bover va decidir escriure unes rectificacions al *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, que no ofereixen dades d'interès per al tema d'aquesta memòria d'investigació, però sí ho és el fet que el mateix Bover

³⁴⁷ FURIÓ, A., "Umbert (Pedro Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 195-197.

³⁴⁸ FURIÓ, A., "Vadell (Damian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 197-198.

³⁴⁹ FURIÓ, A., "Vallespir (N.)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 198.

³⁵⁰ FURIÓ, A., "Vaquer (Onofre)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 198.

³⁵¹ FURIÓ, A., "Ventellol (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 199-200.

³⁵² FURIÓ, A., "Verger (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 200-201.

³⁵³ FURIÓ, A., "Vich de Superna (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 203.

³⁵⁴ FURIÓ, A., "Vidal (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 203-204.

³⁵⁵ FURIÓ, A., "Vilella (Cristóbal)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 206-210.

³⁵⁶ FURIÓ, A., "Villalonga (Joaquin)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 204-205.

³⁵⁷ FURIÓ, A., "Xavier (Gerónimo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 211.

³⁵⁸ Veure S.A., "Bover de Rosselló, Joaquim Maria", a AD, *GEM*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 240-241.

proposés uns noms a afegir a l'esmentat diccionari. És una decisió que diu molt de la voluntat de Bover de rectificar i corregir en tot el possible la tasca de Furió (no sé si primant la veracitat històrica abans que l'enemistat personal), així com també d'una certa necessitat de no oblidar noms que haurien d'estar al *Diccionari*, com si aquest fos un element transcendental per a la valoració de l'habilitat d'un artista (en altres paraules: els bons artistes són els qui hi apareixen, els altres no hi són perquè no arriben a un nivell "admirable"). Amb tot això, Bover fa algunes referències significatives, com la inclusió d'un membre de la família Oms, Gaspar I, a qui atribueix una pintura de la Puríssima realitzada el 1595 per a l'església de Pina³⁵⁹ (probablement Bover va extreure la notícia del *Viaje a las villas de Mallorca* de Berard). Igualment, també fa un llistat de les pintures que no cita Furió al seu diccionari, centrant-se sobretot en les obres de Guillem Mesquida.³⁶⁰ I és que per Bover, Mesquida també fou el pintor més important que va sorgir de Mallorca, al qual dedicà diversos escrits.

És del tot impossible fer aquí referència a tota la producció escrita de Bover, i em limitaré a tractar algunes de les obres que considero més interessants pel tema del treball. Començaré per les anotacions que féu Bover l'any 1840, juntament amb el religiós Miquel Moragues, a les cròniques de Dameto i Mut. En el text del primer cronista, Bover dedica unes pàgines a les tasques que realitzà Joan de Salas a la catedral de Mallorca, amb la particularitat que ja vincula les aportacions de l'escultor aragonès amb la gran influència que tindran sobre l'escultura mallorquina posterior i el reconeix com l'introducció del Renaixement a Mallorca.³⁶¹ Si Jovellanos va identificar en els treballs de la catedral a un inexistent escultor per una errada de transcripció, el mateix Bover es va veure abocat a una equivocació arrelada en la lectura equivocada d'un document, pel que fa a la denominació de l'autor de la portalada major del temple, que atribueix a Miquel Verger,³⁶² quan el seu nom real era Antoni. En tot cas, l'errada no lleva que el polígraf va establir i difondre el nom de l'artífex d'una obra

³⁵⁹ BOVER, J. M., "Artículos que pueden aumentarse al diccionario de artistas célebres de Don Antonio Furió", a *Misceláneas históricas mallorquinas*, tom 10, 1839, manuscrit conservat a la Biblioteca Bartomeu March (Palma de Mallorca), f. 5v.

³⁶⁰ BOVER, J. M., "Pinturas existentes en Mallorca que no cita el Sr. Furió", a BOVER, *Miscelánea...*, tom 16, 1858, f. 205-206.

³⁶¹ DAMETO, *Historia general del...* tom 2, nota 145, pàg. 945.

³⁶² DAMETO, *Historia general del...*, tom 2, nota 145, pàg. 941.

que, com s'ha vist fins ara, sempre estava vinculada al seu promotor episcopal, però rarament a la figura del seu escultor.

Finalment, voldria fer una breu referència a un altre escrit de Bover, *Varones ilustres de Mallorca* (1847) que, com el seu propi títol indica, intentava ser un recull de biografies de les personalitats més importants de l'illa, des de tots els àmbits (polític, religiós, militar, literari, artístic). Així, el que fa Bover és anar més enllà del diccionari de Furió, que era un recull només d'artistes, per seleccionar els millors professionals de l'art i incloure'ls entre les figures més importants de la Història de Mallorca. Alfabèticament i dins el context cronològic de l'època moderna, el primer que apareix és el pintor Miquel Bestard, novament anomenat Joan, per a l'obra del qual Bover demostra una extraordinària consideració.³⁶³ També apareixen altres noms menys reconeguts avui, com el pintor Gregori Bauçà,³⁶⁴ amb d'altres que ja he citat aquí diverses vegades, com Albert Borguny, les obres del qual Bover agrupa com de "*género churrigueresco*".³⁶⁵

5.2.3.5. Piferrer i Quadrado

El 1841 l'intel·lectual català Pau Piferrer (1818-1848) es desplaça a Mallorca per elaborar, amb la col·laboració del gravador Francesc Xavier Parcerisa, el volum dedicat a la nostra illa de la col·lecció *Recuerdos y bellezas de España*, que s'editava a Barcelona des del 1839,³⁶⁶ una obra capital dins el romanticisme literari del nostre país, caracteritzada per la visió un tant pintoresca oferida de les regions espanyoles, però, almenys pel que fa al cas del volum mallorquí, força acurat en la redacció de la part artística. Es pot extreure una idea molt clara de l'esperit del text a partir de les següents paraules introductòries de Piferrer: "*antes que la ejecución buscamos la poesía y la filosofía; consultamos las épocas y la historia; y nada calificamos de insignificante, aunque según las reglas lo sea, si lleva consigo algo que caracterice una*

³⁶³ BOVER, J. M.; MEDEL, R., *Varones ilustres de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1847, pàg. 126-130.

³⁶⁴ BOVER; MEDEL, *Varones ilustres...*, pàg. 131-135.

³⁶⁵ BOVER; MEDEL, *Varones ilustres...*, pàg. 135.

³⁶⁶ Veure HENARES, I. L.; CALATRAVA, J. A., "El historicismo en la crítica de arte del Romanticismo español", a *Mayurqa*, núm. 19, pàg. 309-322. Veure una síntesi a S.A., "Recuerdos y Bellezas de España", a AD, *GEM*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 227.

faz del arte mismo, u ofrezca interés para el estudio de trajes o de detalles".³⁶⁷ L'historiador i arxiver menorquí Josep Maria Quadrado (1819-1896), que conegué personalment Piferrer, va realitzar diverses anotacions i addicions a l'obra, que és adient que es comentin també aquí,³⁶⁸ i de qui el professor Santiago Sebastián destacaria la seva tasca de "*recopilación de materiales*".³⁶⁹

Sense trair la predilecció romàntica per l'art gòtic, a Piferrer no li sembla gens admirable la portalada major de la Seu, principalment perquè la considera arcaica estèticament tenint en compte que data de principis del segle XVII.³⁷⁰ N'ofereix una descripció minuciosa, però no cita la figura d'Antoni Verger, el que sí s'encarrega de fer Quadrado, recorrent a la transcripció documental aportada pel pare Villanueva que corregia la tradicional errada d'anomenar-lo Miquel.³⁷¹ La mateixa predilecció pel gòtic enfront del renaixentista s'observa en la descripció que fa Piferrer del cor del temple catedralici;³⁷² més endavant esmentarà la figura de Joan de Salas.³⁷³

³⁶⁷ PIFERRER, P.; JOSÉ M. QUADRADO, J. M., *Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1969 (1888).

³⁶⁸ Una síntesi dels trets i transcendència de les aportacions de Quadrado al text de Piferrer es troba a SANTAMARÍA, A., "José María Quadrado...", pàg. 209-213. En conclou el següent: "*Apena que Quadrado, el más grande de los historiadores balearicos, honra de la historiografía local española y figura primerísima de la historiografía nacional, no elaborara su versión personal de la historia de Baleares, para ofrecernos, cual los tiempos ya demandaban, una perspectiva ágil, equilibrada, armónica, rigurosamente vertebrada y, en la medida que las fuentes documentales consentían, lo más amplia posible del acaecer histórico de las Baleares*". SANTAMARÍA, A., "José María Quadrado...", pàg. 212. De la seva vessant com a director de la Comisión Provincial de Monumentos i de la protecció del patrimoni, tasca entre la qual s'ha de destacar pel període que ens interessa la seva defensa a favor de la Porta del Moll de Palma o de l'edifici de Cort, veure SALVÀ, J., "Quadrado defensor de los monumentos de Mallorca", a *Mayurqa*, volum 3-4 (1970), pàg. 245-256. Per una aproximació a la tasca de Quadrado com arxiver, veure SEVILLANO COLOM, F., "José María Quadrado archivero de Mallorca", a *Mayurqa*, vol. 3-4 (1970), pàg. 257-270 o MUT CALAFELL, A.; URGELL HERNÁNDEZ, R., "Josep Maria Quadrado, Arxiver (1840-1895). Consideracions generals", a *EB*, núm. 54/55 (febrer-setembre 1996), pàg. 109-122. Veure també SUREDA VALLESPÍ, C.; ENSENYAT PUJOL, G., "Quadrado Nieto, Josep Maria", a *AD, GEM*, volum 14, pàg. 110-111; PEÑARRUBIA, I., "Quadrado historiador", a *AD, Josep Maria Quadrado i el seu temps*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 11-41; DURAN PASTOR, M., "L'aportació historiogràfica de Quadrado", a *AD, Josep Maria Quadrado i el seu temps*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 115-154.

³⁶⁹ SEBASTIÁN, S., "Significación de Quadrado en la génesis de la historia del arte español", a *Mayurqa*, volum 3-4, pàg. 230.

³⁷⁰ Sobre la valoració que feren diferents autors romàntics de la catedral de Mallorca, veure SANZ DE LA TORRE, A., "Imagen romántica de la catedral de Palma", a *BSAL*, núm. 58, pàg. 159-180.

³⁷¹ PIFERRER; QUADRADO, *Islas Baleares*, pàg. 324-325.

³⁷² PIFERRER; QUADRADO, *Islas Baleares*, pàg. 327-328.

³⁷³ PIFERRER; QUADRADO, *Islas Baleares*, pàg. 349-350.

La preferència de Piferrer pel gòtic està plena de l'espiritualisme cristià característic de determinades branques del Romanticisme,³⁷⁴ i és la causa de que les escultures que féu Francesc Herrera per a la sala capitular moderna de la Seu, escultor fins ara molt ben considerat en general per la historiografia, rebin dures crítiques de l'escriptor català, arribant a afirmar que "*sin la efigie de la Madre de Dios creyérase ver la cuna de Venus*".³⁷⁵

En els apèndixs, Quadrado completa extensament les informacions aportades per Piferrer, tant pel que afecta a la catedral com als diferents convents i esglésies de Palma, molts dels quals havien estat obviats per Piferrer. La tasca de Quadrado ha de ser valorada com a molt notable, si bé no són moltes les referències que fa a artistes d'època moderna. En podem extreure la menció que fa a l'escultor Pere Joan Obrador, a qui atribueix la portalada de l'església de Santa Teresa, així com també la traça de l'església i convent dels jesuïtes de Pollença, feina pel qual també el considera com a arquitecte.³⁷⁶

Piferrer tampoc no valora positivament la façana de l'ajuntament de Palma, edifici que situa cronològicament al segle XVI, una centúria abans de la seva autèntica cronologia.³⁷⁷ Això no obstant, la mirada més oberta de què fa gala Quadrado en tot moment el porta a expressar la seva desavinença amb Piferrer respecte al menyspreu del català vers l'edifici consistorial de Palma. Crec molt il·lustradores les paraules de Quadrado respecte a la seva mentalitat i, per què no, a la seva manera d'aproximar-se a la ciència històrica: "*cuanto más desapasionado y libre es el espíritu, mejor admira y*

³⁷⁴ Cantarellas qualifica la postura ideològica de Piferrer com a "opció nacionalista i cristiana entronitzada per Chateaubriand". CANTARELLAS, C., "Pròleg", a TUGORES, F., *La descoberta del patrimoni. Viatgers decimonònics i patrimoni historicoartístic a Mallorca*, L'Hiperbòlic Edicions, Palma de Mallorca, 2008, pàg. 11.

³⁷⁵ PIFERRER; QUADRADO, *Islas Baleares*, pàg. 331.

³⁷⁶ PIFERRER; QUADRADO, *Islas Baleares*, pàg. 376.

³⁷⁷ PIFERRER; QUADRADO, *Islas Baleares*, pàg. 407. Sobre aquesta freqüent confusió cronològica, que també es llegeix a un altre text unes dècades anterior de Ramon Medel (MEDEL, R., *Manual del viajero en Palma de Mallorca*, Imprenta Balear, Palma de Mallorca, 1849, pàg. 21), veure SANZ DE LA TORRE, A., "El Ayuntamiento de Palma en la literatura artística del Romanticismo", a *BSAL*, vol. 50 (1994), pàg. 371-378. Una breu síntesi de la polifacètica existència de Ramon Medel es troba a MUNTANER MARIANO, L., "Medel, Ramon", a *AD, GEM*, volum 10, pàg. 372. Una interessant visió de la relació entre Quadrado i el llegat historicoartístic es pot consultar a CANTARELLAS CAMPS, C., "Quadrado i el patrimoni historicoartístic", a *AD, Josep Maria Quadrado i el seu temps*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 155-180.

se entusiasma".³⁷⁸ Efectivament, el paper de Quadrado en l'estudi de la Història de Mallorca, i les seves escasses però importants aportacions en el camp historicoartístic, suposen una fita per la seva proximitat al rigor científic, la seva aferrissada recerca arxivística i la seva voluntat de desprendre's d'exaltades preferències per períodes o estils concrets, així com també d'allunyar-se d'inocus patriotismes, característiques que, fins el moment, havien acompanyat bona part dels estudiosos del passat i del patrimoni de la nostra illa.³⁷⁹

Arribats a aquest punt, i a manera de síntesi de tot l'exposat fins ara, subratllaré la progressiva focalització de la mirada dels estudiosos cap a la figura de l'artista, partint d'una genèrica apreciació de les obres on predomina l'absència del seu artífex, llevat de casos puntuals (Blanquer, Mesquida, Bestard) que donaran pas a un major interès per saber més de l'artista, incorporant noms fonamentals per a la història de l'art modern mallorquí, com els d'Antoni Verger o el taller de la família Oms. Aquesta nova visió va de la mà de tot el conjunt ideològic espargit arreu d'Europa a partir de la Revolució Francesca, que originaria tot seguit un moviment com el Romanticisme.³⁸⁰ Aquest fou una fita de gran significació des del punt de vista de les seves manifestacions plàstiques i literàries, però no ho va ser menys des de l'angle de l'aproximació a la creació i percepció artístiques.³⁸¹ Els conceptes d'art, d'originalitat, de personalitat o de regles es varen veure transformats gràcies a l'influxe d'un altre concepte que seria peça angular de la nova manera de veure el món: la subjectivitat, vinculada a la llibertat individual i a l'expressió interior de l'artista. Així, és obvi que es cerqués en els artistes del passat traspassar els límits de l'anònima col·lectivitat per entrar en el coneixement de l'individualitat, dels noms concrets dels artífexs de les

³⁷⁸ PIFERRER; QUADRADO, *Islas Baleares*, pàg. 407. Una mica en aquesta línia, Sebastián afirma de Quadrado que "su intuición le permitió descubrir valores que la crítica ha tardado mucho tiempo en reconocer." SEBASTIÁN, S., "Significación de Quadrado...", pàg. 241.

³⁷⁹ Vull recollir aquí, a manera de complement, la definició que sintetitza Montserrat Puyol de la persona i la tasca de Quadrado: "*Quadrado, fue paciente archivero, brillante erudito y gran ejemplo mallorquín de especialización práctica, lógica y crítica de la historia; ideológicamente tradicional, filosóficamente providencialista e impregnado culturalmente de un espíritu romántico, escrutinó los legajos medievales de su archivo para componer una brillante sistematización histórica sobre el medioevo mallorquín –tal vez mostrando el paraíso perdido y nunca más encontrado–*". PUYOL RODRÍGUEZ, M., "La historiografía mallorquina del siglo XIX: José Mª Quadrado y Miguel de los Santos Oliver", a *EB*, núm. 25 (juny de 1987), pàg. 5-16, pàg. 7.

³⁸⁰ Veure HONOUR, H., *El Romanticismo*, Alianza, Madrid, 1981, pàg. 23.

³⁸¹ Veure TATARKIEWICZ, W., *Historia de seis ideas*, Madrid, 2002, pàg. 286-290.

obres d'art, un procés que es va poder apreciar arreu d'Europa i d'Espanya i del que Mallorca participa indubtablement, a través d'estudiosos locals o foranis, que veuen en la manca de difusió de notícies d'artistes individuals de la nostra terra un obstacle important en el coneixement històric i artístic que ha de ser afrontat.

5.2.4. Una tasca de recopilació: el *Cronicón Mayoricense* d'Álvaro Campaner

La darrera secció d'aquest apartat la dedicaré al *Cronicón Mayoricense*,³⁸² títol de l'extens volum que recull els resultats de la feina iniciada al darrer terç del segle XIX per l'erudit Álvaro Campaner (1834-1894),³⁸³ un aficionat a la Història i gran entès en numismàtica, matèria sobre la qual publicà diversos estudis.³⁸⁴ El *Cronicón* de Campaner és una font d'informació molt vàlida per trobar referenciats en un mateix volum diferents notícies ja recollides per diversos erudits o cronistes coetanis als fets que citen, que presenten un grau de dispersió que no afavoreix la celeritat de la feina de l'investigador. El seu caràcter divulgador de notícies inèdites o de difícil consulta és la raó per la qual crec oportú dedicar un epígraf monogràfic al volum de Campaner.

Tot i que la seva carrera professional el va allunyar de Mallorca durant períodes força llargs, Campaner dedicà gran part dels seus esforços, amb l'ajuda de col·laboradors, a recollir totes aquelles notícies històriques locals interessants, una tasca indubtablement monumental que, tot i això i el seu comprensible resultat parcial per la subjectivitat que comporta la seva selecció, va suposar una de les aportacions més útils dins una línia de treball, molt pròpia d'aquestes darreries del segle XIX, que qualificaria de positivista. Com afirma el propi Campaner a la introducció del volum, el seu objectiu era "*acopiar datos y noticias para contribuir a la ulterior formación de aquella Historia [de Mallorca], salvando de la destrucción o del extravío algunos de los*

³⁸² CAMPANER Y FUERTES, A., *Cronicón Mayoricense. Noticias y relaciones históricas de Mallorca desde 1229 a 1800*, Palma de Mallorca, Imprenta Mossèn Alcover, 1967 (1881).

³⁸³ Veure una síntesi biogràfica a S.A., "Campaner Fuertes, Àlvar", a AD, *GEM*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 17-18 i una síntesi historiogràfica a ROSSELLÓ BORDOY, G., "Àlvar Campaner", a AD, *GEM*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 17. Veure també SASTRE PALLICER, A., "Cronicón Mayoricense, El", a AD, *GEM*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 212-213.

³⁸⁴ Podem citar aquí els titulats *Cuadro sinóptico de las acuñaciones monetarias mallorquinas o Indicador manual de Numismática Española*. Veure RIPELL, L., "El Cronicón y su autor", a CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. V-IX.

*trabajos de nuestros antepasados, de los cuales bastantes han sido ya pasto del polvo y la polilla, y no pocos extraídos de la isla para figurar en colecciones ignoradas o donde no serán fácilmente accesibles a nuestros estudios".*³⁸⁵

Campaner, en la majoria dels casos, només fa una referència global a la font d'on ha extret la notícia en qüestió, un tret habitual en els treballs històrics de l'època que dificulta en algunes ocasions la localització *a posteriori* de la notícia per part de l'investigador. Campaner va recollir moltes de les notícies a partir de treballs manuscrits d'altres autors, una circumstància que no menciono en sentit negatiu, ja que ha de ser entesa dins els objectius de Campaner que acabo de transcriure, els de fer més accessibles a l'interessat unes notícies històriques de difícil abast, sigui pel fet de trobar-se entre la profusa documentació de diferents arxius, sigui per haver estat recollides en recopilacions de difícil consulta. Aquesta és una breu síntesi de les fonts manuscrites de la recopilació de Campaner on apareixen notícies que interessin per aquest estudi:³⁸⁶

- AMORÓS, T., *Relació de algunas curiositats escritas, comensant lo any 1740.*
- BOVER, J. M., *Misceláneas históricas mallorquinas.*
- FE, J., *Noticias.*
- FERRER, G., *Noticiario de las cosas más notables sucedidas en Mallorca...*
- GELABERT, A., *Diario.*
- JAUME, B., *Notas sacadas de los Libros de la Procuración Real.*
- MALLORCA, P. C. de,³⁸⁷ *Diario de varios acontecimientos que sucedieron en Mallorca empezando desde el año 1750.*
- MATEU, J. A., *Llibre de algunas cosas de la ciutat y Reyne de Mallorca: Memorias.*
- MUT, M., *Diario.*

³⁸⁵ CAMPANER Y FUERTES, A., *Cronicón Mayoricense...*, pàg. XI.

³⁸⁶ En opinió de Salvà, degueren existir molts d'aquests dietaris o noticiaris en èpoques passades, però, per causes diverses, no són tants els que han arribat fins els nostres dies. SALVÀ, J., "Campaner y el *Cronicón Mayoricense*", a *EB*, núm. 5 (juny de 1982), pàg. 71-84, pàg. 71.

³⁸⁷ S.A., "Deià Tortella, Antoni –Gaietà de Mallorca-", a *AD, GEM*, volum 4, pàg. 270.

- PUJOL, J., *Memorias diarias que feu Jaume Pujol Nott. Síndich y Archiver perpetuo de la Ciutat y Reino de Mallorca y començan en lo any 1612 fins en lo any 1645*.

- TALLADAS, F., *Cronicón*.

- VIDAL, G., *Anales del Reino de Mallorca*.

- VILLAFRANCA, L., *Noticias*.

La primera notícia que inclou Campaner referida al treball dels artistes data de l'any 1500, i es tracta d'un pagament al pintor Joan Desí per una representació del Calvari destinada a la Procuració Reial, un document interessant sobre tot per incloure la justificació de l'encàrrec de la pintura, centrada en la necessitat d'introduir una imatge cristològica en un lloc habitual per als veredictes del "Jutge temporal".³⁸⁸

S'ha de mencionar, per altra banda, el paper del volum de Campaner en la difusió d'un text de la primera meitat del segle XVI, el *Libre de la benaventurada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos*,³⁸⁹ on es recullen els detalls de la visita del monarca a Palma l'any 1541, amb motiu de la seva expedició militar a Argel, i on es descriuen les característiques formals i iconogràfiques de les architectures efímeres erigides per diferents col·lectius ciutadans, unes descripcions fonamentals per a copsar la penetració de la nova estètica renaixentista a Mallorca.

Altres notícies que recull Campaner a partir de les recopilacions manuscrites esmentades més amunt i que he de mencionar en el context d'aquesta memòria d'investigació són:

- La interrupció de la construcció de l'església de Campos per haver de destinar els fons econòmics a pagar el rescat de captius dels musulmans (1528).³⁹⁰

- El pagament al picapedrer **Joanot Serra** i al fuster **Benet Sanxo** per remodelar unes estances del castell de l'Almudaina amb motiu de la visita de l'emperador Carles (1541).³⁹¹

- La demolició de les esglésies extramurs de l'ordre agustina, per trobar-se exposades a un possible atac dels pirates musulmans (1544).³⁹²

³⁸⁸ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 215.

³⁸⁹ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 305-340.

³⁹⁰ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 255.

³⁹¹ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 348.

- La benedicció de la nova església del convent agustí d'Ítria (1613).³⁹³
- La benedicció de l'església de Santa Teresa de Palma (1614).³⁹⁴
- La mort del pintor **Joan Oms**, assassinat (1616).³⁹⁵
- La benedicció de la primera pedra de la torre i el portal major de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1620).³⁹⁶
- La benedicció de la primera pedra de la capella major de l'església de Sant Miquel de Palma (1632).³⁹⁷
- La benedicció de la nova església del Socors de Palma (1669).³⁹⁸
- La benedicció de l'església de Santa Catalina de Sena de Palma (1680).³⁹⁹
- La benedicció de la nova església dels Caputxins de Palma i de l'altar major de Santa Clara (1684).⁴⁰⁰
- La benedicció de la capella nova del Santcrist de la Sang de Palma (1685).⁴⁰¹
- La benedicció de l'església de les Caputxines de Palma (1695).⁴⁰²
- La benedicció de la primera pedra del campanar de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1707).⁴⁰³
- La benedicció de sis capelles i l'altar major de l'església de Sant Nicolau de Palma (1712).⁴⁰⁴
- La benedicció de l'església de Sant Gaietà de Palma (1721).⁴⁰⁵

³⁹² CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 261.

³⁹³ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 472.

³⁹⁴ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 361.

³⁹⁵ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 366.

³⁹⁶ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 473.

³⁹⁷ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 473.

³⁹⁸ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 474.

³⁹⁹ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 474.

⁴⁰⁰ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 474.

⁴⁰¹ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 441.

⁴⁰² CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 475.

⁴⁰³ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 605.

⁴⁰⁴ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 605.

⁴⁰⁵ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 605-606.

- La benedicció de la capella de la Soledat de l'església de Sant Francesc de Palma (1726).⁴⁰⁶
- La benedicció de la capella de Nostra Senyora del Roser de l'església parroquial de Felanitx (1730).⁴⁰⁷
- La benedicció de l'església de Santa Magdalena de Palma (1744).⁴⁰⁸
- La col·locació de la primera pedra de l'església de Sant Antoni Abat de Palma (1757).⁴⁰⁹
- La benedicció de la imatge de Sant Sebastià comprada a Roma per 400 lliures i col·locada al retaule homònim de la Seu de Mallorca (1757).⁴¹⁰
- La benedicció de l'església de Sant Antoni de Viana de Palma (1768).⁴¹¹
- L'acabament del portal major de l'església de Sant Jaume de Palma (1776).⁴¹²
- La conclusió dels treballs del sarcòfag destinat a acollir les restes mortals del rei Jaume II (1780).⁴¹³
- L'elecció de l'escultor **Gaspar Oms** com a Diputat del Comú (1781).⁴¹⁴
- L'inici de la construcció de l'església del Carme de Palma (1786).⁴¹⁵
- **Joan Muntaner Cladera** s'encarrega de dissenyar les decoracions efímeres per a les cerimònies que es duen a terme a Palma amb motiu de la defunció del rei Carles III (1789).⁴¹⁶
- **Joan Muntaner Cladera** i **Antoni Colom** presenten uns projectes per a la decoració de la façana de l'Ajuntament de Palma destinats a la celebració de la coronació de Carles IV. El disseny escollit correspon a Muntaner (1789).⁴¹⁷

⁴⁰⁶ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 606.

⁴⁰⁷ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 606.

⁴⁰⁸ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 606.

⁴⁰⁹ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 607.

⁴¹⁰ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 608.

⁴¹¹ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 608.

⁴¹² CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 609.

⁴¹³ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 582.

⁴¹⁴ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 582-583.

⁴¹⁵ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 610.

⁴¹⁶ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 589.

⁴¹⁷ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 591.

- La consagració de la nova església dels Caputxins de Palma (1791).⁴¹⁸
- La benedicció de l'altar major de l'església de Santa Creu de Palma, sufragat per Antoni Barceló (1793).⁴¹⁹
- La benedicció de la nova pila baptismal de la Seu de Mallorca (1794).⁴²⁰
- La benedicció de la capella de l'Ecce Homo de l'església de la Mercè de Palma, patrocinada per Jaume Escat (1798).⁴²¹

El contingut de la informació que es troba al *Cronicón* referida a l'art modern i, més concretament, a la producció artística mallorquina del moment, es dedica, bàsicament, a significar fites vinculades a les construccions religioses, i la majoria d'elles consisteixen en la datació de l'inici o acabament de les obres de l'edifici en conjunt o d'alguna capella en particular. No hi ha dubte que, per a la història constructiva d'aquests edificis, es tracta de notícies de gran transcendència, si bé són pràcticament inexistents les dades sobre aspectes fonamentals per a la Història de l'Art com és el procés constructiu i les seves fases. Per altra banda, la informació que s'aporta sobre els mestres és minsa, i es redueix pràcticament a les referències a Joan Muntaner com autor d'algunes decoracions efímeres i a aportar algunes dades biogràfiques sobre dos membres de la nissaga dels Oms, en un cas sobre la data i circumstàncies de la seva mort, i en l'altre en relació a la seva elecció per ocupar un càrrec públic. Tot i aquestes mancances que l'investigador trobarà a faltar en el *Cronicón*, és imprescindible reconèixer en ell un precedent positivista de la gran tasca arxivística d'exhumació de documents que duran a terme unes dècades després estudiosos com Gabriel Llabrés, Joan Muntaner o Jaume Lladó, centrant-se ja en les notícies referides a les obres d'art i als mestres moderns que les treballaren.

⁴¹⁸ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 596.

⁴¹⁹ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 610.

⁴²⁰ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 610.

⁴²¹ CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense...*, pàg. 610.

5.2.5. La Societat Arqueològica Lul·liana i el seu *Bolletí*

A finals del segle XIX, l'interès per la història i el patrimoni locals gestat entre la intel·lectualitat insular fa que vegi la llum la Societat Arqueològica Lul·liana,⁴²² una entitat que esdevindrà fonamental com a centre neuràlgic per a l'estudi històric de les nostres illes, a través entre d'altres factors, de la publicació periòdica del *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL)*, així com també com a impulsora d'activitats en defensa del nostre patrimoni.⁴²³ No només s'ha de remarcar la tasca de la Societat Arqueològica Lul·liana per la consecució d'objectius concrets o per la publicació de determinats estudis i documents de gran transcendència en la historiografia local, sinó també per la seva contribució constant a l'ambient procliu per a la difusió i consolidació d'una consciència col·lectiva de reivindicació i protecció de la Història i el patrimoni historicoartístic de les Illes Balears.

Per altra banda, el *BSAL* és la publicació periòdica insular on es troba més informació i més documents exhumats referits a artistes d'època moderna, fins al punt que es tracta d'una fita de referència per a qualsevol treball que afecti al món de l'artista (no només d'època moderna, sinó també medieval). A això hem de sumar que el *BSAL* suposa un element clau de reunió testimonial de tendències historiogràfiques des de la seva primera publicació a finals del segle XIX fins als nostres dies. Per tant, crec que aquestes circumstàncies justifiquen la dedicació d'una secció monogràfica al *Bolletí* i a la seva institució matriu.

Creada el mes de desembre de 1880 de la mà d'una sèrie de personalitats del món intel·lectual encapçalades per Enrique de España com a president i el mestre d'obres Bartomeu Ferrà (qui després ocuparia el càrrec de director del Museu de la

⁴²² En la gestació d'aquest clima intel·lectual propici per a la fundació de la Societat Arqueològica Lul·liana s'ha de destacar el paper de la revista *La Palma*, fundada el 1840 per Tomàs Aguiló, Josep Maria Quadrado i el Marquès de la Bastida. SANTAMARÍA, A., "José María Quadrado...", pàg. 128-133. SALVÀ, J., "La Sociedad Arqueológica Luliana y su <<Bolletí>>", a *BSAL*, volum 41 (1985), núm. 839, pàg. 3-8.

⁴²³ Veure S.A., "Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana –BSAL–", a *AD, GEM*, volum 2, pàg. 181-182 i BARCELÓ CRESPI, M., "Societat Arqueològica Lul·liana", a *AD, GEM*, volum 15 (1995), pàg. 331-332.

Societat)⁴²⁴ com a secretari, la institució es va marcar com a primers objectius els següents punts, recollits en el seu reglament primigeni:

"1º- Promover y secundar cuantas ideas tiendan a honrar la memoria de su Patrono el inmortal RAIMUNDO LULIO.

2º- Recoger, custodiar y restaurar los objetos artísticos y arqueológicos o sus restos, especialmente los de carácter religioso, que se hallen abandonados o fuera de servicio en las Baleares, para formar un Museo que se titulará Arqueológico Luliano.

3º- Visitar los monumentos que existen en las Baleares para examinar su estado, estudiar su mérito y proponer y gestionar su conservación, restauración o terminación, según los casos, por los medios que crea más oportunos y convenientes.

4º- Conferenciar sobre temas artísticos y de arqueología para la mutua instrucción de sus socios.

*5º- Celebrar certámenes y exposiciones en la forma y medida que le permitan sus recursos."*⁴²⁵

Més enllà de la lloable dedicació a la recuperació de la figura de Ramon Llull i de la celebració de conferències i certàmens, tan necessaris per a la difusió del coneixement i per a la formació d'estudiosos que el facin avançar, els punts segon i tercer són especialment ressenyables pel que fa a la conservació del patrimoni local. La Societat no només es compromet a supervisar i assessorar les tasques de conservació i restauració (i de "*terminación*", concepte espinós i complexe la dedicació al qual sobrepassa l'àmbit d'aquest capítol), sinó que també es contempla la creació d'un museu. Aprofitant les dependències de la primera seu de la Societat, el Col·legi de la Sapiència, es va inaugurar el 30 de gener de 1881 una exposició, que es pogué visitar durant quinze dies, amb unes 280 peces pictòriques i escultòriques, però també procedents de les arts decoratives.⁴²⁶ Més endavant, el Museu Diocesà, creat el 1916

⁴²⁴ Una breu aproximació a la transcendent figura de Ferrà es pot veure a CANTARELLAS CAMPS, C., "Bartomeu Ferrà i Perelló (Palma, 1843-1924)", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2006), volum 2, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2006, pàg. 9-36. Veure també MAS VIVES, J., "Ferrà Perelló, Bartomeu", a AD, GEM, volum 5 (1989), pàg. 264-265.

⁴²⁵ S. A., "Reglamento de la Sociedad Arqueológica-Luliana establecida en el Colegio de Nuestra Señora de la Sapiencia", a BSAL, volum 1 (1885-1886), núm. 15 (10 d'agost de 1885), pàg. 6.

⁴²⁶ Veure el llistat complet d'obres exposades en aquesta inauguració del Museu de la Societat Arqueològica Lul·liana a "Catálogo de los objetos presentados para la inauguración del Museo Arqueológico Luliano (1881)", a BSAL, volum 1 (1885-1886), núm. 6 (25 de març de 1885), pàg. 6-7.

sota els designis del bisbe Campins, acolliria conjuntament els seus fons propis i els de la Societat Arqueològica Lul·liana, fins l'any 1930, quan es dividirien els fons.⁴²⁷ Anys després, la mateixa Societat proposaria la creació d'un Museu d'Art i Arqueologia de Mallorca, que aglutinaria els fons del Museu Municipal de Bellver, el Museu Arqueològic Diocesà, el Museu de la Societat Arqueològica Lul·liana, el Museu Provincial de Belles Arts (situat aleshores a la Llonja), la Col·lecció Marroig de la Diputació Provincial, el Museu Regional d'Artà i la Col·lecció Aguiló de Manacor, en una clara pretensió de crear una espècie de "macromuseu" que permetés un millor funcionament econòmic, museològic i social que la dispersió i profusió de tots aquests petits centres impedia aconseguir.⁴²⁸ El mal estat de conservació d'algunes peces d'aquests museus era un altre dels arguments esgrimits a favor de la unificació museística i, de fet, un dels exemples considerats era la pintura sobre la fundació de la Cartoixa de Valldemossa, de Ferrando de Coca, aleshores atribuïda a "Ferrando" i custodiada al Museu de la Llonja.⁴²⁹ No seria fins el 1961 que les peticions de la

"Catálogo de los objetos presentados para la inauguración del Museo Arqueológico Luliano (1881) (Continuación), a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 7 (10 d' abril de 1885), pàg. 4-6; *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 8 (25 d' abril de 1885), pàg. 4-6; *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 9 (10 de maig de 1885), pàg. 4-6; "Catálogo de los objetos presentados para la inauguración del Museo Arqueológico Luliano (1881) (Conclusión)", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 11 (10 de juny de 1885), pàg. 4-7. Guillem Rosselló Bordoy fa un seguiment de les peces exposades que han pogut ser identificades a ROSSELLÓ BORDOY, G., "La Societat Arqueològica Lul·liana i la utopia d'un museu a Mallorca", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2003)*, volum 1, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2003, pàg. 29-32. El 1888, la Societat Arqueològica Lul·liana exposaria a l'Exposició Universal de Barcelona, una instal·lació de temàtica molt variada on, significativament, algunes peces foren etiquetades com a "gòtiques", però no s'hi troba cap apartat explícitament dedicat a l'art renaixentista, barroc o modern. Veure S. A., "Instalación del Museo Arqueológico Luliano en la Exposición Universal de Barcelona. Catálogo de los objetos que contiene acopiados y distribuidos por su director D. Bartolomé Ferrá y Perelló", a *BSAL*, volum 2 (1887-1888), núm. 76-77 abril de 1888), pàg. 4-12.

⁴²⁷ Veure ROSSELLÓ BORDOY, G., "Una experiencia museológica: la sistematización de las colecciones de la Sociedad Arqueológica Luliana en 1933", a *BSAL*, volum 42 (1986), núm. 840, pàg. 231-244 i GAITA SOCIAS, M. de la M., "Història del Museu Diocesà de Mallorca", a AD, *Guia Museu Diocesà de Mallorca*, Museu Diocesà de Mallorca, Palma de Mallorca, 2008, pàg. 13-19. En un altre text, Rosselló Bordoy veu en els primigenis intents de Bartomeu Ferrà de creació d'un museu mallorquí una implícita intenció de crear un museu d'art religiós, com alternativa al laic Museu Provincial de Bellas Artes. ROSSELLÓ BORDOY, G., "La Societat Arqueològica Lul·liana...", pàg. 23-24.

⁴²⁸ PONS, J.; MUNTANER, J., "Memoria presentada por la Sociedad Arqueológica Luliana sobre la posibilidad y organización de un Museo de Arte y Arqueología de Mallorca", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 662-665 (gener-agost de 1937), pàg. 83-92.

⁴²⁹ PONS Y MARQUÉS, J., "Sobre el Museo de Mallorca", a *BSAL*, volum 29 (1944-1946), núm. 710-711, pàg. 223-226.

Societat serien escoltades i es crearia el Museu de Mallorca, que encara avui en dia allotja la major part dels fons d'aquella institució.⁴³⁰

Pel que fa a les primeres activitats de conservació i restauració a què va contribuir d'una manera o altra la Societat Arqueològica Lul·liana es poden citar les del temple de Santa Eulàlia de Palma⁴³¹ o la de la pintura de la Mare de Déu realitzada per Joan Daurer i conservada a l'església de Santa Maria la Major d'Inca.⁴³²

La Societat Arqueològica Lul·liana aprovaria uns nous estatuts el 1921 (en el marc de la unió produïda uns anys abans entre el Museu Diocesà i el de la Societat⁴³³ i eliminant algunes referències que establien unes connotacions religioses) i un nou reglament el 18 de febrer de 1962,⁴³⁴ essencialment molt semblant als precedents. Com una altra de les fites significatives dins el creixement científic de la Societat, podem subratllar la seva incorporació al Patronato José María Quadrado del Consejo Superior de Investigaciones Científicas l'any 1974.

Òbviament, molt d'interès és el que presenta el *Bolletí* dins el nostre repàs al paper de la Societat Arqueològica Lul·liana en l'estudi de l'artista modern, una publicació que va veure la llum per primera vegada l'any 1885, en el marc de la creació a diferents països europeus i americans de revistes d'Història de gran transcendència en la difusió de continguts, fonts i metodologies; a Espanya, és el moment de la fundació de la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* (1871) y del *Boletín de la Real Academia de la Historia* (1877).⁴³⁵

En els seus primers números, el *Bolletí* es va dedicar en gran part, i com és comprensible, a la difusió de les activitats dutes a terme per la Societat durant els

⁴³⁰ Per a una aproximació a la col·lecció de la Societat Arqueològica Lul·liana, veure CAPELLÀ GALMÉS, M. A.; ESTARELLAS ORDINAS, M. M.; MERINO SANTISTEBAN, J., "La formació de les col·leccions museològiques de la Societat Arqueològica Lul·liana", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura* (1880-2003), volum 1, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2003, pàg. 101-113.

⁴³¹ S. A., "Sección de noticias", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 16 (25 d'agost de 1885), pàg. 8.

⁴³² FERRÁ, B., "Una restauración", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 7 (10 d'abril de 1885), pàg. 1-2.

⁴³³ S. A., *Reglamento de la Sociedad Arqueológica Luliana*, Palma de Mallorca, Imprenta de Guasp, 1921.

⁴³⁴ MUNTANER, J.; PONS, J., "Reglamento de la Sociedad Arqueológica Luliana", a *BSAL*, volum 32 (1961-1967), núm. 796-797 (1963), pàg. 241-244.

⁴³⁵ Veure MARÍN GELABERT, M., "El Bolletí de la SAL i la historiografia contemporània de les Illes Balears", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura* (1880-2003), volum 1, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2003, pàg. 136-137.

quatre anys d'existència anteriors a la publicació del primer número, però ja s'hi observen unes característiques generals que han de ser recollides aquí. La primera d'elles és la diversitat de temes tractats, que van des de les referides activitats de la Societat (conferències, exposicions, excursions) fins al recull d'obres líriques de vinculació lul·liana, passant per aproximacions històriques a temes diversos. Així mateix, és prou significatiu pel que fa a la recerca del coneixement la referència habitual a notícies d'interès humanístic d'àmbit nacional i internacional, el que sens dubte contribueix a desdibuixar la sempre perillosa limitació localista. Finalment, va ser una constant la presència en els primers números del *Bolletí* de la secció "*Nuestra Lámina*", on es publicava, acompanyada d'un text explicatiu, una reproducció de gravats, pintures, escultures i altres elements de procedència variada, com a plasmació d'una decisió editorial en la línia de la difusió del coneixement patrimonial, de major importància encara a nivell icònic si es recorda la minsa oferta de referències visuals de l'època, sobretot si es compara amb la dels nostres dies.

No s'ha d'oblidar, per altra banda, una altra circumstància important per a la difusió del coneixement històric a les nostres illes en unes èpoques en què la circulació de la informació era força dificultosa: em refereixo al paper jugat pel *BSAL* com a publicació d'intercanvi entre la Societat Arqueològica Lul·liana i les produïdes per altres institucions d'arreu del món, fent possible que importants publicacions periòdiques arribessin a les Balears mitjançant aquesta via. Per exemple, Marín documenta en els anys 1910 i 1934 els intercanvis del *BSAL* que es duïen a terme, entre moltes altres, amb revistes com l'*Archivum Franciscanum Historicum* (Itàlia), el *Boletín de la Comisión de Monumentos de Vizcaya*, el *Boletín de la Real Academia de la Historia*, la *Gazette des Beaux-Arts* (França), la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, la *Revista de estudios franciscanos*, la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica de Barcelona*, el *Boletín de la Comisión de Monumentos históricos y artísticos de la provincia de Valladolid*, el *Boletín de la Comisión de Monumentos históricos y artísticos de la provincia de Orense*, el *Boletín de la Academia de Ciencias, Bellas Letras y Nobles Artes de Córdoba*, el *Bolettino della Società Piemontese di Archeologia e Belle Arti* (Itàlia), el *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, la

Comunicazioni della Società per gli studi storici, archeologici ed artistici per la Provincia di Cuneo (Itàlia) i els *Documentos para la Historia del Arte en Andalucía*.⁴³⁶

Són nombroses les aportacions puntuals i els estudis sobre l'artista modern publicats al *BSAL* durant el seu segle llarg d'existència. Per a sintetitzar aquí les més importants, crec que és més còmode separar la meua exposició en etapes ordenades cronològicament i delimitades per les característiques dels continguts publicats per la Societat Arqueològica Lul·liana que tenen com a principal interès la figura de l'artista modern local.

5.2.5.1. Els inicis (1885-1904)

En aquesta etapa primerenca del *Bolletí* es realitzen aportacions sobre el tema que interessa aquí de caràcter molt puntual, de fet, són uns anys en què predomina l'atenció cap a la Història medieval, com bé recull Marín: "la història medieval és la més practicada si tenim en compte no només la quantificació explícita dels articles d'història sinó també el pes de la recuperació documental, majoritàriament medieval",⁴³⁷ autor que es fa ressò així mateix d'una característica primordial dels texts del *BSAL* que van des de la seva fundació fins als primers anys del segle XX: la imprecisió dels límits entre l'Art, l'Arqueologia i la Història.⁴³⁸

Això no obstant, és obligat fer una referència en primer lloc a la publicació de les constitucions del gremi de picapedrers de 1506⁴³⁹ i de les dels pintors de 1486.⁴⁴⁰ També és digne de significació la publicació del text signat per diferents artistes locals

⁴³⁶ MARÍN GELABERT, "El *Bolletí* de...", pàg. 175-177. Veure també VALLE GARCÍA, D. del, "Catàleg de les publicacions periòdiques de la Societat Arqueològica Lul·liana", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, volum 3, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2008, pàg. 9-56.

⁴³⁷ MARÍN GELABERT, "El *Bolletí* de...", pàg. 152.

⁴³⁸ MARÍN GELABERT, "El *Bolletí* de...", pàg. 154.

⁴³⁹ SANCHO, P. A., "Constituciones del Gremio de Albañiles (20 Agosto de 1506)", a *BSAL*, volum 4 (1891-1892), núm. 153 (desembre de 1892), pàg. 311-312. Sobre aquest punt, i els precedents medievals del gremi de picapedrers, veure GARAU LLOMPART, I., "Les ordenances del gremi de picapedrers del 1405 i altres disposicions posteriors", a *Randa. Estudis sobre la Mallorca medieval (segles XIII-XVI)*, núm. 29 (1991), pàg. 75-84.

⁴⁴⁰ FAJARNÉS, E., "Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media: Ordinacions dels Pintors (1486)", a *BSAL*, volum 7 (1897-1898), núm. 209 (agost de 1897), pàg. 145-146.

de l'any 1800 i dirigit al rei per protestar contra la confusió existent entre les arts nobles i les arts mecàniques.⁴⁴¹

Pel que fa a documentació referida a artistes concrets, he de recollir la publicació d'uns breus documents sobre els treballs de fra Joaquim Juncosa a la Cartoixa de Valldemossa.⁴⁴² També vull fer referència a la publicació de la signatura que apareix al retaule de la capella de la cova de Sant Martí (Alcúdia), on apareixen els noms de Joan Antoni i Gaspar Oms, acompanyats de les dates de 1632 i 1637.⁴⁴³

En el *Bolletí* d'aquest període es recull, per altra banda, la polèmica que s'encetaria entorn a 1892 sobre les obres de reforma de l'edifici de l'ajuntament de Palma, en el qual treballaren artistes de les famílies Oms i Carbonell, i que veié en la figura de l'arquitecte Bartomeu Ferrà un dels més actius participants en la citada polèmica.⁴⁴⁴

5.2.5.2. La primera atenció cap a l'artista (1905-1935)

A més de les línies d'estudi i publicació de documents que he anat introduint fins ara, el *BSAL* no va girar mai l'esquena a l'actualitat propera relacionada amb el món de les lletres i la protecció del patrimoni. Així, havia de donar notícia de la institució més important en aquest sentit fundada a les Balears, el 1844, com fou la Comissió Provincial de Monuments Històrics. Encara que sigui de manera tardana, i més com a recopilació històrica que no pas com a reflex de l'actualitat, el *BSAL* publicaria, anys

⁴⁴¹ FAJARNÉS, E., "Protesta contra la confusión de las Artes nobles y las mecánicas", a *BSAL*, volum 8 (1899-1900), núm. 238 (gener de 1900), pàg. 223-224. Signen els documents els artistes Joan Montaner Cladera, Salvador Sancho, Guillem Torres, Guillem Ferrer, Joan Riera, Jaume Riera, Ignasi Montaner, Pau Oms, Rafael Torres, Antoni Colom Fiol i Andreu Persel.

⁴⁴² Veure "Curiosidades históricas", a *BSAL*, volum 4 (1891-1892), núm. 130 (gener de 1891), pàg. 12.

⁴⁴³ LLABRÉS, G., "Noticias históricas de la cueva de San Martín", a *BSAL*, volum 2 (1887-1888), núm. 62 (25 de juliol de 1887), pàg. 117.

⁴⁴⁴ Veure FERRÀ, B., "Reconstrucción de la Casa Consistorial de Palma", a *BSAL*, volum 4 (1891-1892), núm. 149 (agost de 1892), pàg. 270-273; FERRÀ, B., "Reconstrucción de la Casa Consistorial de Palma (Continuación)", a *BSAL*, volum 4 (1891-1892), núm. 151 (octubre de 1892), pàg. 287-294; FERRÀ, B., "Reconstrucción de la Casa Consistorial de Palma (Conclusión)", a *BSAL*, volum 4 (1891-1892), núm. 152 (novembre de 1892), pàg. 295-301; FERRÀ, B., "Reconstrucción de la Casa Consistorial de Palma", a *BSAL*, volum 5 (1893-1894), núm. 154 (gener de 1893), pàg. 3-6. Ferrà, admirador de l'art gòtic per sobre de qualsevol altre estil, no va dubtar en defensar amb fermesa la siscentista obra de l'edifici de Cort, una actitud de Ferrà que Cantarellas resumeix dient que "el pes de la tradició i el patrimoni local era superior a qualsevol tendència estilística". CANTARELLAS CAMPS, "Bartomeu Ferrà...", pàg. 18.

després de la seva redacció, les actes de creació d'aquesta Comissió,⁴⁴⁵ integrada per artistes, estudiosos i membres de la intel·lectualitat insular del moment, molts d'ells també membres de la Societat Arqueològica Lul·liana.⁴⁴⁶

El 1905, i de la mà d'un dels membres més actius en aquests primers anys, Estanislau de Koska Aguiló, el *BSAL* inicia la publicació d'una sèrie que ja toca més d'aprop el propòsit d'aquest estat de la qüestió: notícies sobre artistes mallorquins.⁴⁴⁷ Tot i que en un principi les notícies es refereixen als segles XIV i XV i, per tant, una mica abans del marc cronològic d'aquest treball, s'ha de subratllar la decisió de focalitzar l'atenció des de les obres o monuments, com havia estat la tònica general fins el moment en la publicació de notícies al *BSAL*, cap a la figura de l'artista individual. Just al primer recull de notícies ja apareix informació transcrita sobre noms tan importants per a l'art medieval mallorquí com el del pintor Francesc Comes i, en altres de següents, els de Gabriel i Rafel Mòger, Miquel d'Alcanyís i Pere Terrencs,⁴⁴⁸ o Joan Rosató i Pere Nisard.⁴⁴⁹ Val a dir que ja en els primers números del *BSAL* s'havien dedicat abundants pàgines a la revisió de la història de la construcció de la Llonja de Palma, bona part de les quals estaven centrades en les dades sobre el mestre d'obres i escultor Guillem Sagrera.⁴⁵⁰ Aquest artista centrarà l'atenció de nombroses pàgines del

⁴⁴⁵ "Acta de la sesión en que quedó instalada la Comisión Provincial de Monumentos Históricos de Baleares", a *BSAL*, volum 10 (1903-1904), núm. 289 (abril de 1904), pàg. 251-252. Veure també FERRÀ, B., "Relación nominal de los señores miembros de la misma", a *BSAL*, volum 10 (1903-1904), núm. 289 (abril de 1904), pàg. 251-254.

⁴⁴⁶ Pel que fa a les relacions entre les dues institucions, veure CAPELLÀ GARMÉS; ESTARELLAS ORDINAS; MERINO SANTISTEBAN, "La formació de...", pàg. 103-104. La vinculació entre totes dues era tan propera que, fins i tot, la Comissió de Monuments es reunia a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana. MARÍN GELABERT, "El Bolletí de...", pàg. 179. Un estudi detallat de la Comissió de Monuments de les Balears es troba a MORATA SOCÍAS, J., *La Comisión Provincial de Monumentos de las Baleares (1844-1987)*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2005.

⁴⁴⁷ AGUILÓ, E., "Notes y documentos per una llista d'artistes mallorquins dels segles XIV y XV", a *BSAL*, volum 11 (1905-1907), núm. 298 (gener de 1905), pàg. 4-9.

⁴⁴⁸ AGUILÓ, E., "Notes y documentos per una llista d'artistes mallorquins dels segles XIV y XV (Continuació)", a *BSAL*, volum 11 (1905-1907), núm. 299 (febrer de 1905), pàg. 26-30.

⁴⁴⁹ AGUILÓ, E., "Notes y documentos per una llista d'artistes mallorquins dels segles XIV y XV (Continuació)", a *BSAL*, volum 11 (1905-1907), núm. 314 (maig de 1906), pàg. 249-254.

⁴⁵⁰ Veure FRAU, A., "La Lonja de Palma", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 14 (25 de juliol de 1885), pàg. 1-5; FRAU, A., "La Lonja de Palma (continuación)", núm. 15 (10 d'agost de 1885), pàg. 3-4; *BSAL*, núm. 16 (25 d'agost de 1885), pàg. 2-5; núm. 17 (10 de setembre de 1885), pàg. 1-2; núm. 18 (25 de setembre de 1885), pàg. 1-3; núm. 19 (10 d'octubre de 1885), pàg. 5-7; núm. 20 (25 d'octubre de 1885), pàg. 4-5; núm. 21 (10 de novembre de 1885), pàg. 3-4; núm. 22 (25 de novembre de 1885), pàg. 4-6; núm. 23 (10 de desembre de 1885), pàg. 6-7; núm. 25 (10 de gener de 1886), pàg. 3-6; núm. 29 (10 de març de 1886), pàg. 5-6; núm. 32 (25 d'abril de 1886), pàg. 10-13.

BSAL, no només per les seves admirades obres mallorquines, sinó també pels seus treballs fora de l'illa.⁴⁵¹ S'ha d'especificar, per la seva caracterització metodològica, que les transcripcions de documents referits als artistes van precedides sempre per una introducció on es sintetitza el contingut del document, i sempre finalitzen amb la referència a l'arxiu o altres llocs on han estat localitzats els documents, així com la concreta menció dels volums on es troben inclosos i el foli. Per tant, s'aprecia una clara voluntat científista d'oferir al lector el màxim de dades per a poder localitzar el document, sigui per comprovar-ne l'autenticitat i fidelitat de la transcripció, sigui per poder llegir de primera mà el text i servir de punt de partida per a investigacions transcendentals.

Continuant en certa manera amb la tasca iniciada per Aguiló que acabo de referir, el títol de la sèrie canviarà passats uns mesos a "*Galería de artistas mallorquines*", ara sota la ploma de Gabriel Llabrés, encara amb marcada atenció cap a l'artista medieval, com és el cas de la nissaga dels Mayol,⁴⁵² però amb l'aparició ja dels primers artistes moderns, com el pintor Baltasar Buira i el seu retaule de Sant Marc per a l'església de Sineu,⁴⁵³ o l'escultor aragonès Juan de Salas. Tot i que en aquest últim cas la transcripció no va acompanyada de cap mena de resum del seu contingut, la presència de l'artista considerat com un dels màxims responsables de la introducció del llenguatge renaixentista a Mallorca es deu a la transcripció del contracte entre l'escultor i el Capítol de la Seu per a la realització del retaule de Sant Sebastià.⁴⁵⁴

Així mateix, el *BSAL* recull el contingut d'una conferència impartida per Vicenç Furió sobre el pintor barrocc Guillem Mesquida,⁴⁵⁵ on apareix nombrosa informació referida a documentació, vida, viatges i obres de l'afamat pintor ciutadà, un dels

⁴⁵¹ Veure MUNTANER BUJOSA, J., "Piedra de Mallorca en el Castelnuovo de Nápoles. Datos para la biografía de Guillermo Sagrera", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 790-791 (1960), pàg. 615-630; LLOMPART, G., "Sagreraiana minora", a *BSAL*, volum 39 (1983), núm. 837, pàg. 407-434.

⁴⁵² LLABRÉS, G., "Galería de artistas mallorquines. Martín, Bernardo, Pedro y Martín Mayol, pintores (1346)", a *BSAL*, volum 16 (1916-1917), núm. 443 (setembre de 1917), pàg. 330-331.

⁴⁵³ LLABRÉS, G., "Galería de artistas mallorquines. Baltasar Buira, pintor (1536)", a *BSAL*, volum 16 (1916-1917), núm. 442 (agost de 1917), pàg. 320-321.

⁴⁵⁴ LLABRÉS, G., "Juan de Salas, escultor", a *BSAL*, volum 17 (1918-1919), núm. 462 (abril de 1919), pàg. 255-256.

⁴⁵⁵ FURIÓ, V., "En Guillem Mesquida, pintor mallorquí", a *BSAL*, volum 17 (1918-1919), núm. 461 (març de 1919), pàg. 228-234; FURIÓ, V., "En Guillem Mesquida, pintor mallorquí (Conclusió)", a *BSAL*, volum 18 (1918-1919), núm. 462 (abril de 1919), pàg. 241-247.

artistes moderns als quals la historiografia local ha dedicat més pàgines. El mateix Vicenç Furió s'encarrega uns anys després de la figura de l'escultor català que treballà a Mallorca a començaments del segle XIX Adrià Ferrà, en una conferència pronunciada a les dependències de l'encara jove Museu Diocesà⁴⁵⁶, com la dedicada a Mesquida; també com aquesta presenta una interessant profusió de dades i diverses transcripcions documentals. El mateix tractament rebran els pintors Joaquim Juncosa i Manuel Bayeu.⁴⁵⁷

Gabriel Llabrés⁴⁵⁸ continua amb les seves aportacions documentals sobre artistes de les nostres illes, encara que segueix present el clar interès cap als temps medievals.⁴⁵⁹ Això no obstant, gràcies als treballs d'investigació de Jaume Lladó, que serà l'estudiós que recollirà el testimoni després de la defunció de Llabrés, es publica un contracte referit a l'escultor Pere Joan Pinya, per realitzar retaules del Rosari, de Sant Josep i un sagrari, així com també un rebut de pagament de l'escultor Pere Joan Peres per una figura de Sant Josep destinada a la parròquia de Bunyola.⁴⁶⁰

Pel que fa a l'agrupació gremial dels artistes, el *BSAL* publicarà consecutivament la transcripció de les ordinacions del gremi de pintors corresponents als anys 1486,⁴⁶¹

⁴⁵⁶ FURIÓ, V., "Dels anys que visqué a Mallorca l'escultor Adrià Ferran", a *BSAL*, volum 19 (1922-1923), núm. 496 (febrer de 1922), pàg. 17-23. FURIÓ, V., "Dels anys que visqué a Mallorca l'escultor Adrià Ferran (Conclusión)", a *BSAL*, volum 19 (1922-1923), núm. 497-498 (març-abril de 1922), pàg. 33-39.

⁴⁵⁷ FURIÓ, V., "Els pintors cartoixos Fra Joaquim Juncosa i Fra Manuel Bayeu", a *BSAL*, volum 20 (1924-1925), núm. 534 (abril de 1925), pàg. 241-246; FURIÓ, V., "Els pintors cartoixos Fra Joaquim Juncosa i Fra Manuel Bayeu (Conclusió)", a *BSAL*, volum 20 (1924-1925), núm. 535-536 (maig-juny de 1925), pàg. 276-280.

⁴⁵⁸ Per a una breu aproximació a la figura de Llabrés, veure S.A., "Llabrés Quintana, Gabriel", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 293.

⁴⁵⁹ LLABRÉS, G., "Pintores inéditos que trabajaron en Mallorca. Siglo XIV", a *BSAL*, volum 19 (1922-1923), núm. 506 (desembre de 1922), pàg. 186-190; *BSAL*, volum 19 (1922-1923), núm. 507 (gener de 1923), pàg. 207-208.

⁴⁶⁰ LLADÓ FERRAGUT, J., "Datos para la historia de las Bellas Artes en Mallorca: Un artista poco conocido", a *BSAL*, volum 22 (1928-1929), núm. 583 (juny de 1929), pàg. 296. Com s'observa en el treball de Marín, ens trobem encara a una època on predominen al *BSAL* les recuperacions documentals, que signifiquen un 58% de les col·laboracions entre els anys 1926 i 1934; així mateix, durant aquests vuit anys, dotze de cada cent col·laboracions estan dedicades a la Història de l'Art, una proporció inferior al 23% de les dedicades a la Història Política o al 13% de l'Arqueologia, però superior a les col·laboracions sobre Economia i Societat (9%) o a la Religió (6%). MARÍN GELABERT, "El Bolletí de...", pàg. 180-181.

⁴⁶¹ LLABRÉS, G., "Los Gremios de Pintores en Mallorca. Primeras ordinacions del gremi de Pintors: 1486", a *BSAL*, volum 21 (1926-1927), núm. 566 (desembre de 1927), pàg. 375-376.

1513⁴⁶² i 1651,⁴⁶³ el que sens dubte és una pràctica aportació per a la comparació de les diferents normatives previstes en cada un dels casos, així com els càrrecs ocupats dins el gremi per artistes concrets. Així mateix, també apareixen transcrits diferents capítols del gremi de picapedrers: 1405,⁴⁶⁴ 1514⁴⁶⁵ i 1674.⁴⁶⁶

Jaume Lladó traurà també a la llum una sèrie de pagaments realitzats a Antoni Carbonell per l'execució del retaule de la parroquial de Selva dedicat a Sant Llorenç (avui desaparegut per culpa de l'incendi de 1855).⁴⁶⁷

5.2.5.3. Documents sobre artistes moderns durant la Guerra Civil i la post-guerra (1936-1952)

La convulsa realitat per la que va haver de passar el país a partir de l'estiu de 1936 va afectar, com és natural, la Societat Arqueològica Lul·liana, en general i en diferents aspectes, i la publicació del seu *Bolletí*.⁴⁶⁸ No obstant la difícil conjuntura, el *BSAL* es va seguir imprimint (amb retards considerables, això sí) i es varen treure a la llum notícies importants pel que fa a l'estudi de l'artista modern. La incorporació de Diego Zaforteza com a col·laborador habitual del *BSAL* seria prou prolífica pel que aquí interessa, durant aquest període. Encara en dates de ple conflicte armat, Zaforteza publicarà una sèrie de documents sobre un conjunt de treballs realitzats per al monestir ciutadà de la Concepció (amb el qual Zaforteza mantindrà llaços molt estrets), el principal atractiu dels quals és la plasmació d'uns pagaments i rebuts per

⁴⁶² LLABRÉS, G., "Ordinaciones para la Cofradía de Pintores y Bordadores de Palma. Reglamento de Pintores y Bordadores de Palma: 1512", a *BSAL*, volum 22 (1928-1929), núm. 569 (març de 1928), pàg. 33-35.

⁴⁶³ LLABRÉS, G., "Colegio de Pintores y de Escultores de Palma. Reglamento de 1651", a *BSAL*, volum 22 (1928-1929), núm. 582 (maig de 1929), pàg. 271-274.

⁴⁶⁴ PONS, A. "Els Gremis. Capítols fabricats per lo bon govern y regimen del Offici de Picapedres: 1405", a *BSAL*, volum 21 (1926-1927), núm. 548-549 (juny-juliol de 1926), pàg. 101-104.

⁴⁶⁵ PONS, A. "Els Gremis. Capítols fabricats per lo bon govern y regimen del Offici de Picapedres: 1514", a *BSAL*, volum 21 (1926-1927), núm. 555-556 (gener-febrer de 1927), pàg. 208-210.

⁴⁶⁶ PONS, A., "Els Gremis. Capítols fabricats per lo bon govern, y regimen del Offici de Picapedrers: 1674", a *BSAL*, volum 21 (1926-1927), núm. 562 (agost de 1927), pàg. 315-320.

⁴⁶⁷ LLADÓ Y FERRAGUT, J., "Datos para la historia de las Bellas Artes en Mallorca. Los escultores Antonio Carbonell y Martín Bonet", a *BSAL*, volum 24 (1932-1933), núm. 630 (maig-juny de 1933), pàg. 343-344.

⁴⁶⁸ Un estudi acurat de la vida de la Societat Arqueològica Lul·liana durant els anys del conflicte i de la postguerra es troba a MARÍN GELABERT, "El Bolletí de...", pàg. 184-215.

una figura de la Mare de Déu realitzada en plata per l'afamat escultor de principis del segle XVII Jaume Blanquer.⁴⁶⁹ Igualment, Jaume Cirera extreu d'un arxiu privat el contracte signat entre l'escultor del segle XVIII Gaspar Oms i la parròquia de Valldemossa per a la realització del retaule de Sant Joan.⁴⁷⁰

Van apareixent nous noms d'artistes moderns a mesura que l'afany dels estudiosos té la intenció de recollir el màxim de notícies possibles sobre ells i la seva obra, encara, però, sense arribar a redactar de manera desenvolupada cap estudi global, ni molt menys una síntesi de l'art de l'època.⁴⁷¹ Per exemple, després d'una visita a la possessió de Massanella, al nord de Mallorca, A. Mulet publica un extens article sobre diverses pintures (reproduïdes al *BSAL*) signades per un pintor del segle XVIII, Jaume Nadal.⁴⁷²

Més coneguda i amb major reputació és la figura de l'escultor Francesc Herrera, que és tractada per Ramis d'Ayreflor en un prolífic article dedicat al canonge i benefactor de la catedral Antoni Figuera i la seva relació amb el retaule de Sant Antoni de Pàdua, com és sabut obra d'Herrera.⁴⁷³

A partir del darrer quadrimestre de 1937 la Societat Arqueològica Lul·liana decideix publicar fragments sobre pintura medieval mallorquina redactats per Chandler R. Post a la seva obra dedicada a la història de la pintura espanyola i començada a publicar, en anglès, set anys abans,⁴⁷⁴ però ara donada a conèixer al

⁴⁶⁹ ZAFORTEZA Y MUSOLES, D., "Una obra de Jaime Blanquer, desconocida", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 662-665 (gener-agost de 1937), pàg. 65-69.

⁴⁷⁰ CIRERA, J., "Contracte de Gaspar Homs per un retaule de S. Joan a Valldemossa: 1729", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 665-666 (setembre-desembre de 1937), pàg. 159-162.

⁴⁷¹ Marín subratlla que durant la post-guerra, entre 1948 i 1965, el percentatge de publicacions al *BSAL* dedicades a la Història de l'Art augmenta pel que fa al període anterior, degut en part també al major interès que s'observa en la Història religiosa (no oblidem que gairebé fins a l'Època Contemporània, la producció artística mallorquina estava majoritàriament vinculada, directament o indirecta, amb el fenomen religiós). MARÍN GELABERT, "El *Bolletí* de...", pàg. 212-213.

⁴⁷² MULET, A. "Un pintor mallorquín poco conocido", a *BSAL*, volum 29 (1944-1946), núm. 710-711 (gener-abril 1945), pàg. 266-273.

⁴⁷³ RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, J., "Un insigne bienhechor de la catedral de Mallorca: el canónigo don Antonio Figuera (1669-1747). La capilla de San Antonio de Padua de la catedral de Mallorca", a *BSAL*, volum 30 (1947-1952), núm. 722-724 (gener-juny 1947), pàg. 52-60.

⁴⁷⁴ POST, C. R., *A History of Spanish painting*, Kraus Reprint Co., Nova York (EUA), 1970 (1930-1958).

públic local gràcies a la traducció d'aquests fragments a càrrec de Joan Pons.⁴⁷⁵ Més enllà de l'indubtable interès de l'obra de Post dins el camp historicoartístic i de la difusió traduïda d'algunes parts del text, que facilitava la seva lectura, aspectes que ja de per si constitueixen un nou punt a favor de la tasca del *BSAL*, s'ha de subratllar aquí a nivell historiogràfic que fou una decisió deguda en part a la impossibilitat d'oferir al lector els resultats de les tasques investigadores dels col·laboradors, obstaculitzades òbviament en determinats mesos per les circumstàncies bèl·liques del present, esdevenint molt més viable recollir fragments de texts redactats amb anterioritat, en un marc aliè a la Societat Arqueològica Lul·liana, però de gran interès històric.

Per altra banda, i pel que fa a les relativament escasses pàgines en què Post s'ocupa d'aspectes de la pintura moderna mallorquina, publicades dues dècades després, s'hauria de destacar l'atenció concedida a "*Manuel Ferrando*" (Fernando de Coca), primigeni introductor de la nova pintura renaixentista en el context illenc del primer quart del segle XVI, ja qualificat per Post com "*the best of the Balearic painters of the period*",⁴⁷⁶ i en l'obra del qual observa la influència de la pintura italiana, situant-lo com autor de la sarja de la Fundació de la Cartoixa, de la taula del Miracle del Cavaller de Colònia i d'un Sant Jordi amb el drac de la col·lecció del Comte d'Espanya.⁴⁷⁷

5.2.5.4. La dedicació a l'artista modern: Joan Muntaner Bujosa i Jaume Lladó Ferragut (1953-1974)

El número anual del *BSAL* corresponent al 1953 serveix com a punt de partida per a l'inici d'una altra sèrie de publicació gairebé massiva de documents que durà el títol de "*Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca*",⁴⁷⁸ plasmació de la ingent

⁴⁷⁵ PONS Y MARQUÉS, J., "Mr. Post y la pintura medieval mallorquina", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 665-666 (setembre-desembre 1937), pàg. 101-133; núm. 668-670 (gener-juny 1938), pàg. 198-218; volum XXVIII (1939-1943), núm. 674-679 (gener-desembre de 1939), pàg. 36-42.

⁴⁷⁶ POST, C. R., *A History of Spanish painting. Volume XII: Part I: The Catalan school in the Early Renaissance*, Kraus Reprint Co., Nova York (EUA), 1970 (1958), pàg. 433.

⁴⁷⁷ POST, *A History of Spanish painting. Volume XII...*, pàg. 436-441.

⁴⁷⁸ MUNTANER BUJOSA, J., "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 758-763 (1953), pàg. 1-26.

tasca arxivística de Joan Muntaner Bujosa.⁴⁷⁹ En aquest mateix número, la transcripció documental va precedida per un interessant estat de la qüestió sobre l'estudi de l'art mallorquí, on Muntaner reconeix la injustament escassa atenció que ha rebut fins al moment l'art de l'època moderna, així que pren la determinació de donar a conèixer tota una sèrie de documents que tenen a veure majoritàriament amb artistes i obres d'aquest període, el que, sens dubte, esdevé una fita en la posada a l'abast dels estudiosos de valuosa informació, amb les seves corresponents referències, que serveixin per ampliar l'insuficient coneixement que es tenia de l'art modern a les nostres illes. Quaranta seran els documents publicats en aquest número de 1953, la major part d'ells relacionats amb artistes moderns:

- Pagament al pintor **Martí Amorós** per treballs realitzats per a la confraria de l'Assumpció d'Andratx (1537).⁴⁸⁰

- Pagament a l'escultor **Tomàs Armengual** per la seva feina al retaule de Sant Marc de l'església parroquial de Sineu (1537).⁴⁸¹

- Contracte entre els representants de la parròquia de Santa Eulàlia i l'escultor **Tomàs Armengual** per a la construcció del retaule de Sant Josep (1547-48).⁴⁸²

- **Martí Amorós** (que ja havia aparegut a un altre document per la seva tasca pictòrica) ha d'esculpir una creu en pedra per a la Porta Pintada de Palma (1555).⁴⁸³ Un altre document del mateix any 1555 parla d'un portal de la Universitat de Palma que havia estat treballat pel mateix **Martí Amorós**.⁴⁸⁴

- El ja citat escultor **Tomàs Armengual** accepta fer un retaule per a la confraria de Santa Aina de l'església de Sant Miquel de Palma (1568).⁴⁸⁵

- Execució del retaule major de l'església parroquial de Deià a càrrec de **Llucià Arbona i Antoni Canals**, a partir d'una traça de "**mestre Llopis**" (1574).⁴⁸⁶

⁴⁷⁹ Veure una aproximació biogràfica a S.A., "Muntaner Bujosa, Joan", a AD, *GEM*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 252.

⁴⁸⁰ MUNTANER BUJOSA, J., "Para la historia..." (1953), document 10, pàg. 6.

⁴⁸¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 16, pàg. 8.

⁴⁸² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 17, pàg. 9-12.

⁴⁸³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 11, pàg. 7.

⁴⁸⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 12, pàg. 7.

⁴⁸⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 18, pàg. 12.

⁴⁸⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 15, pàg. 8-9.

- Acta de l'examen d'escultor de **Jaume Blanquer** (1603).⁴⁸⁷
- Contracte entre els representants de l'església del Carme de Palma i l'escultor **Jaume Blanquer** per a la realització del retaule major (1604).⁴⁸⁸
- Pagaments a **Jaume Blanquer** pels treballs a la Porta del Moll de Palma (1620-21).⁴⁸⁹
- El pintor **Jaume Àvila** està conforme amb el pagament que se li ha fet per haver pintat dues sèries dels Apòstols (1632).⁴⁹⁰
- Execució del basament del retaule del Nom de Jesús de l'església de Sant Vicenç Ferrer de Manacor a càrrec d'**Antoni Ballester** (1638).⁴⁹¹
- Al pintor i escultor **Jaume Ballester** se li paga la policromia de les claus de volta de l'església parroquial de Valldemossa (1639).⁴⁹²
- Pagament a l'escultor **Rafel Blanquer** (fill de Jaume Blanquer) per l'execució del retaule del Sant Crist per a l'església de Santa Eulàlia (1646).⁴⁹³
- Pagament al mateix **Rafel Blanquer** d'una figura al·legòrica de la Fe per al Col·legi de la Mercaderia (1648).⁴⁹⁴
- **Jaume Blanquer** (descendent de l'escultor homònim) pinta una sèrie d'obres per a la Universitat de Palma (1670-1684)⁴⁹⁵ i per al Col·legi de Mercaders (1673).⁴⁹⁶
- Pagaments al pintor **Miquel Abraham** per tasques realitzades a la capella de la Pietat de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1673).⁴⁹⁷
- Pagaments al pintor **Gregori Aleix** per treballs a la capella de Sant Bernadí de la mateixa església de Santa Eulàlia (1689) i per a la capella del Santíssim Sacrament del mateix temple (1697-98).⁴⁹⁸

⁴⁸⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 27, pàg. 18-19.

⁴⁸⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 28, pàg. 19-20.

⁴⁸⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 29, pàg. 20.

⁴⁹⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 19, pàg. 13-14.

⁴⁹¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 20, pàg. 14.

⁴⁹² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 21, pàg. 15.

⁴⁹³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 38, pàg. 25.

⁴⁹⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 39, pàg. 26.

⁴⁹⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 30, pàg. 20-21.

⁴⁹⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 31, pàg. 21.

⁴⁹⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 1, pàg. 3.

- El pintor **Jaume Blanquer i Beltran** executa una Immaculada per a la Casa de la Seca (1689).⁴⁹⁹
- Pagament a l'escultor **Miquel Barceló** per un retaule destinat a la capella de Sant Nicolau Tolentí de l'església del Socors de Palma (1690).⁵⁰⁰
- **Jaume Blanquer** pinta un retrat de Sor Catalina Thomàs per a la Universitat de Valldemossa (1695).⁵⁰¹
- Pagament a l'escultor **Pere Bauzá** pel daurat del retaule del Santíssim Sacrament de l'església de Santa Eulàlia (1702).⁵⁰²
- El mateix **Miquel Barceló** citat més amunt és l'encarregat de fabricar un retaule per a la capella de Santa Aina del palau de l'Almudaina de Palma (1705).⁵⁰³
- **Jaume Blanquer** sol·licita que se'l confirmi com a estampador de la Casa de la Seca (1706).⁵⁰⁴
- Necessitat de peritatge d'una pintura executada per **Joan Francesc Aragonès** per al monestir de Santa Teresa de Palma (1710).⁵⁰⁵
- Rebut de pagament de **Jaume Blanquer** per pintures realitzades per a la capella del Gonfalo de l'església de Santa Eulàlia (1712).⁵⁰⁶
- El mateix **Jaume Blanquer** pinta diverses obres per a la Universitat de Palma (1713-1737).⁵⁰⁷
- Disposició de pagament a favor de **Jaume Blanquer** per unes pintures de la capella del Sant Crist de Santa Eulàlia (1714).⁵⁰⁸
- Pagaments al pintor **Miquel Banús** per decorar alguns reliquiars de l'església de Santa Eulàlia (1741 i 1743).⁵⁰⁹

⁴⁹⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 4 i 5, pàg. 4.

⁴⁹⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 32, pàg. 21-22.

⁵⁰⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 23, pàg. 15-16.

⁵⁰¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 33, pàg. 22.

⁵⁰² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 26, pàg. 18.

⁵⁰³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 24, pàg. 16.

⁵⁰⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 34, pàg. 22-23.

⁵⁰⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 13, pàg. 8.

⁵⁰⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 35, pàg. 23.

⁵⁰⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 36, pàg. 23-25.

⁵⁰⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 37, pàg. 25.

- Pagament a **Josep Amer** per daurar el retaule de Sant Sebastià de la catedral de Mallorca (1755).⁵¹⁰

D'acord amb aquest primer llistat, l'aportació documental de Muntaner ofereix dades tan interessants com la polivalència de l'escultor i pintor Tomàs Armengual; la vinculació del retaule major de Deià amb la traça dibuixada per un dels artistes de major transcendència en aquells moments, Mateu López; el coneixement pràctic d'un examen per a mestre escultor de començaments del segle XVII, el de Jaume Blanquer, de qui també s'aporten diversos documents que permeten definir part del seu catàleg i la seva cronologia (retaule major de l'església de Santa Teresa de Palma, Porta del Moll), així com alguns treballs de fills seus i, per tant, membres del seu taller (Rafel i Jaume Blanquer); finalment, s'ha de fer notar la documentació referida a l'escultor Miquel Barceló, que ens dóna a conèixer la seva tasca a retaules per a la capella de l'Almudaina i per a l'església del Socors de Palma.

Al *BSAL* de l'any següent, 1954, Muntaner segueix amb la sèrie, amb la publicació de documents que es refereixen a aquesta qüestió:⁵¹¹

- Pagament al pintor **Joan Antoni Bonet** per un quadre dels Sants Reis (1598).⁵¹²

- Rebut de pagament per part d'**Antoni Borràs** per unes pintures de la capella de la Pietat de l'església de Santa Eulàlia (1675).⁵¹³

- Pagament a **fra Albert Borguny** per un reliquiari destinat a l'església de Santa Eulàlia (1743).⁵¹⁴

- Contracte entre el general Barceló i l'escultor **Joan Borràs** (també amb el fuster **Miquel Ripoll**) per a la construcció del retaule major de l'església de Santa Creu de Palma (1784).⁵¹⁵

L'aportació no és nombrosa, però no deixa de tenir importància la constatació documental d'un treball del dominic Albert Borguny, possiblement un dels escultors

⁵⁰⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 22, pàg. 15.

⁵¹⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1953), doc. 9, pàg. 6.

⁵¹¹ MUNTANER BUJOSA, J. "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca (Continuación)", volum 31 (1953-1960), núm. 764-769 (1954), pàg. 143-150.

⁵¹² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1954), document 42, pàg. 144.

⁵¹³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1954), doc. 52, pàg. 149.

⁵¹⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1954), doc. 50, pàg. 148-149.

⁵¹⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1954), doc. 54, pàg. 150.

que més empremta deixaren al llarg del segle XVIII, tot i el caire efímer de molts dels seus projectes, i la connexió del retaule major de la parròquia palmesana de Santa Creu amb el comitent i afamat militar Antoni Barceló i els artífexs Joan Borràs i Miquel Ripoll.

El 1955-56 prossegueix la tasca de Muntaner, amb les següents aportacions:⁵¹⁶

- Rebut d'un pagament fet al pintor **Baltasar Buyra** per un quadre destinat al col·legi de Cura (1551).⁵¹⁷

- Pagament a la vídua de **Baltasar Buyra** d'un quadre realitzat pel retaule major de Santa Eulàlia (1563).⁵¹⁸

- Pagaments efectuats per l'Ajuntament de Palma a l'escultor **Andreu Capó** (1675-1685).⁵¹⁹

- Pagaments a l'escultor **Miquel Cantallops** per treballs a la capella del Santíssim Sacrament de l'església de Santa Eulàlia (1698-1701).⁵²⁰

- Reclamació de pagament per part del mateix **Miquel Cantallops** per haver dissenyat un sagrari per a l'església del Carme de Palma (1705).⁵²¹

- Contracte entre l'escultor **Andreu Carbonell** i els representants de l'església de la Mercè de Palma per la realització del retaule major (1727).⁵²²

- Pagament a l'escultor **Andreu Carbonell** (fill de l'anterior) per la figura de Crist Ressuscitat de l'església de Deià (1752).⁵²³

- Acta d'examen del pintor **Josep Cantallops** (1762).⁵²⁴

- El pintor **Francesc Caimari** rep l'encàrrec de realitzar una Immaculada per a la parròquia de Selva (1784).⁵²⁵

⁵¹⁶ MUNTANER BUJOSA, J., "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca (Continuación)", volum 31 (1953-1960), núm. 770-781 (1955-1956), pàg. 236-243.

⁵¹⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 57, pàg. 237.

⁵¹⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 59, pàg. 237.

⁵¹⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 67, pàg. 241.

⁵²⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 65, pàg. 240-241.

⁵²¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 66, pàg. 241.

⁵²² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 68, pàg. 242.

⁵²³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 69, pàg. 243.

⁵²⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 64, pàg. 240.

⁵²⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 60, pàg. 238.

- Pagaments al mateix **Francesc Caimari** per haver pintat un retrat de fra Juníper Serra per a l'Ajuntament de Palma (1790),⁵²⁶ així com també un retrat del bisbe Pedro Rubio (1796).⁵²⁷

Muntaner ofereix, per tant, una altra acta d'examen, en aquest cas per a mestre pintor, i de més d'un segle després que la presentada sobre Blanquer, així com el contracte per la realització d'un retaule major del segle XVIII, l'acordat per Andreu Carbonell per a la Mercè de Palma.

Pel que fa a 1957,⁵²⁸ aquestes són les aportacions documentals de Muntaner que aquí interessen:

- Contracte en què **Ferrando de Coca** accepta pintar el retaule de la capella del Roser del convent de Sant Domingo de Palma (1514).⁵²⁹

- Contracte en el qual l'escultor **Martí Comes** es compromet a fabricar el retaule major de l'església de l'Hospital de Palma (1524).⁵³⁰

- Ordre de pagament a **Martí Comes** pel retaule de l'Assumpció de Sa Pobla (1527).⁵³¹

- Pagaments de la Universitat de Palma al pintor **Marc Cotto** (1650-1654).⁵³²

- Pagaments al pintor **Jaume Comelles** per treballs diversos a l'Ajuntament de Palma (1650-1660).⁵³³

- Pagament al pintor **Guillem Colom** per un quadre de Santa Bàrbara destinat a la capella del Moll de Palma (1656).⁵³⁴

- **Jaume Comelles** és nomenat Pintor de la Ciutat de Palma (1660).⁵³⁵

⁵²⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 61, pàg. 238.

⁵²⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1955-1956), doc. 62, pàg. 239.

⁵²⁸ MUNTANER BUJOSA, J., "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", volum 31 (1953-1960), núm. 782-785 (1957), pàg. 403-416.

⁵²⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 76, pàg. 407-408.

⁵³⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 87, pàg. 412-413.

⁵³¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 88, pàg. 413-414.

⁵³² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 94, pàg. 416.

⁵³³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 89, pàg. 414.

⁵³⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 83, pàg. 411.

⁵³⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 90, pàg. 414-415.

- Descripció de treballs encarregats a l'escultor **Antoni Carbonell** pel Col·legi de Mercaders (1667).⁵³⁶

- Pagament a **Antoni Carbonell** per uns treballs per a la fortificació d'Alcúdia (1688).⁵³⁷

- **Antoni Cotto** és nomenat Pintor de la Ciutat de Palma (1691).⁵³⁸

- Pagament a l'escultor **Joan Coll** pel sagrari del convent de Sant Bernadí de Petra (1723).⁵³⁹

- **Miquel Carbonell** realitza una pintura de la Mare de Déu de la Mercè per als mercedaris de Palma (1735).⁵⁴⁰

- Pagaments al pintor **Pere Antoni Colom** pels treballs realitzats per les festes de coronació de Carles III i Carles IV (1759-1789).⁵⁴¹

- Carta de l'escultor **Miquel Carbonell** a fra Antoni Castell (1761).⁵⁴²

- Pagament al pintor **Antoni Colom** per la decoració del Teatre de Palma (1787).⁵⁴³

- El mateix **Antoni Colom** és nomenat Pintor de la Ciutat de Palma (1796).⁵⁴⁴

- Pagaments a **Antoni Colom** per treballs realitzats al retaule del Sant Crist de S'Arracó (1796-1800).⁵⁴⁵

- Pagament de l'Ajuntament de Palma a **Antoni Colom** per un retrat de la Reina (1817).⁵⁴⁶

Un treball prolífic, aquest de 1957, amb documents tan transcendents com el que vincula el pintor Fernando de Coca, un dels màxims responsables de la introducció del Renaixement a Mallorca, i el convent de Sant Domingo de Palma o diferents

⁵³⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 71, pàg. 403.

⁵³⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 72, pàg. 403.

⁵³⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 93, pàg. 415-416.

⁵³⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 78, pàg. 409.

⁵⁴⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 74, pàg. 404-405.

⁵⁴¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 85, pàg. 411-412.

⁵⁴² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 75, pàg. 405-407.

⁵⁴³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 79, pàg. 409.

⁵⁴⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 80, pàg. 409-410.

⁵⁴⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 81, pàg. 410.

⁵⁴⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1957), doc. 82, pàg. 410.

notícies sobre membres d'una de les nissagues de pes al llarg de l'època moderna mallorquina, la dels Carbonell.

Les aportacions documentals de Muntaner al *BSAL* pateixen en aquest moment una interrupció, i no es reprendran fins el 1963,⁵⁴⁷ entre les quals interessen les següents:

- L'escultor **Joan Antoni Oms** accepta **Damià Creuades** com a aprenent en el seu taller (1644).⁵⁴⁸

- Pagaments realitzats per la Universitat de Valldemossa a l'escultor **Damià Creuades** (1651-1665).⁵⁴⁹

- Contracte en què l'escultor **Damià Creuades** accepta daurar el retaule de la Mare de Déu de la Clastra de la catedral de Mallorca (1665).⁵⁵⁰

- El pintor **Marc Cotto** rep un encàrrec de la Universitat de Palma per a les cerimònies dedicades a la mort del rei Felip V (1665).⁵⁵¹

- Sèrie de pagaments efectuats per la Universitat de Palma al pintor **Pere Onofre Cotto** (1681-1692).⁵⁵²

- Pagaments a l'escultor **Domingo Ferrer** per la seva escultura de la façana de l'església de Sant Telm (1696) i per la seva feina a la façana de la Universitat de Palma que dona a la plaça de Santa Eulàlia (1703).⁵⁵³

- Pagaments al pintor **Miquel Febrer** per diversos treballs a la capella del Santíssim Sacrament de l'església de Santa Eulàlia (1702).⁵⁵⁴

- Pagament de la Universitat de Palma a **Pere Joan Ferrer** per haver pintat un retrat de l'Arxiduc Carles d'Àustria (1707).⁵⁵⁵

⁵⁴⁷ MUNTANER BUJOSA, J., "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum 32 (1961-1967), núm. 796-797 (1963), pàg. 193-215.

⁵⁴⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 97, pàg. 194.

⁵⁴⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 98, pàg. 195.

⁵⁵⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 99, pàg. 195-196.

⁵⁵¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 95, pàg. 193.

⁵⁵² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 96, pàg. 193-194.

⁵⁵³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 121, pàg. 207.

⁵⁵⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 116, pàg. 204.

⁵⁵⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 133, pàg. 215.

- Pagament de l'Ajuntament de Palma al pintor **Francesc Domenge** per un retrat de l'Arxiduc Carles (1707).⁵⁵⁶

- Ordre de pagament a la confraria dels Arcàngels de Porreres a favor de l'escultor **Domingo Ferrer** pels treballs efectuats al retaule d'aquella confraria (1711).⁵⁵⁷

- Pagament al pintor **Giuseppe Dardanone** per un quadre destinat a la capella del Nom de Jesús de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1712).⁵⁵⁸

- Pagaments del Col·legi de Mercaders al pintor **Jaume Domenge** i a l'escultor **Miquel Cantallops** (executor de les vases) per un retrat del rei Felip V (1715).⁵⁵⁹

- El pintor **Giuseppe Dardanone** accepta l'encàrrec del túmul funerari dedicat a la defunció del rei Lluís XIV de França (1715).⁵⁶⁰

- Visura a càrrec de l'escultor **Jaume Gallard** dels retaules del Roser i de Sant Josep de la parròquia d'Alaró fabricats per **Domingo Ferrer** (1716).⁵⁶¹

- Pagament de l'Ajuntament de Palma al pintor **Giuseppe Dardanone** per un retrat del rei Lluís I (1724).⁵⁶²

- Pagaments a l'escultor **Joan Deià** per treballs realitzats per a l'església de Sant Marçal (1728-1734).⁵⁶³

- Pagament a l'escultor **Joan Deià** per haver daurat el retaule major del convent de Santa Teresa de Palma (1732).⁵⁶⁴

- Pagament a l'escultor **Joan Deià** per l'ornamentació del cambril i la seu de Nostra Senyora de Montision de Porreres (1737).⁵⁶⁵

⁵⁵⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 110, pàg. 201.

⁵⁵⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 122, pàg. 207-208. Com ja recull el mateix Muntaner, el contracte d'aquest retaule ja havia estat tret a la llum a finals del segle XIX per Joan Feliu: veure FELIU, J., *Noticias históricas sobre el Santuario de Montesión de Porreras*, Ajuntament de Porreres, 1993 (1894).

⁵⁵⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 101, pàg. 197.

⁵⁵⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 111, pàg. 202.

⁵⁶⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 102, pàg. 198.

⁵⁶¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 123, pàg. 208.

⁵⁶² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 103, pàg. 198.

⁵⁶³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 106, pàg. 199-200.

⁵⁶⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 107, pàg. 200.

⁵⁶⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 109, pàg. 200.

- Pagaments a l'escultor **Guillem Ferrer** per l'execució d'un reliquiari amb la figura de Sant Andreu (1741) i per la restauració d'un reliquiari amb la figura de Santa Cecília (1742), tots dos a la parròquia de Santa Eulàlia de Palma.⁵⁶⁶

- Pagament de l'Ajuntament de Palma al pintor **Mateu Ferrer** per la seva tasca per a les festes de proclamació del rei Ferran VI (1747).⁵⁶⁷

- Pagament a l'escultor **Joan Deià** per haver executat el cambril del Sant Crist de Sant Nicolauet de Palma (1773).⁵⁶⁸

- El pintor **Salvador Ferreny** restaura dos quadres de la catedral de Mallorca (1775).⁵⁶⁹

- Exigència al fuster **Miquel Femenia** d'examinar-se de pintor per haver realitzat treballs corresponents a aquest ofici (1783).⁵⁷⁰

- El pintor **Guillem Ferrer** du a terme diversos retrats d'homes il·lustres per a l'Ajuntament de Palma (1783-1809);⁵⁷¹ pinta també retrats de Carles IV, de la reina Maria Lluïsa i de Ferran VII per a la mateixa institució (1789-1809).⁵⁷²

- L'escultor **Adrià Ferrà** treballa la placa commemorativa del Born de Palma (1815).⁵⁷³

En aquesta ocasió, les troballes documentales de Muntaner es centren parcialment en el taller de la família Oms, no només per oferir notícies relacionades amb algun membre de la nissaga, sinó amb un integrant de l'obra com fou Damià Creuades. Per altra banda, no s'han de passar per alt les dades sobre l'escultor Joan Deià, que ens permeten integrar en el seu catàleg treballs com la dauradura del retaule major de Santa Teresa de Palma.

El 1964, les transcripcions documentals sobre l'artista modern publicades per Muntaner són les següents:⁵⁷⁴

⁵⁶⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 124, pàg. 209.

⁵⁶⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 127, pàg. 211.

⁵⁶⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 108, pàg. 201.

⁵⁶⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 120, pàg. 206-207.

⁵⁷⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 117, pàg. 204-205.

⁵⁷¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 125, pàg. 209-211.

⁵⁷² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 126, pàg. 211.

⁵⁷³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 118, pàg. 205-206.

- El pintor **Miquel Frau** accepta realitzar un retaule per a l'església parroquial de Llucmajor dedicat a Sant Antoni i a Santa Aina (1514).⁵⁷⁵
- Ordre de pagament a favor de l'escultor **Pere Garau** per un treball a l'església d'Inca (1514).⁵⁷⁶
- Ordre de pagament a favor del pintor **Miquel Frau** per un retaule destinat a l'església de Porreres (1526).⁵⁷⁷
- Ordre de pagament a favor del pintor **Mateu Gallard** pel retaule de les Ànimes de l'església de Valldemossa (1532).⁵⁷⁸
- Ordre de pagament a favor del pintor **Mateu Gallard** pel retaule de Sant Sebastià i Sant Roc de l'església de Sineu (1535).⁵⁷⁹
- Pagament al pintor **Benet Fons** per "raparar" una imatge de Sant Gabriel a l'església de Santa Eulàlia de Palma (1558).⁵⁸⁰
- Pagaments al pintor **Mateu Gallard** per una imatge de Sant Pere destinada al retaule major de l'església de Santa Eulàlia (1575).⁵⁸¹
- Els pintors **Mateu López** i **Gaspar Oms** examinen la tasca realitzada pel pintor **Mateu Gallard** en el retaule de l'Assumpció de Montision fins el moment de la seva defunció (1581).⁵⁸²
- Pagament al pintor **Joan Florit** per treballs a la Capella Reial de Santa Anna (1634).⁵⁸³
- Pagaments a l'escultor **Jaume Gallard** per treballs realitzats a la capella del Santíssim Sacrament de l'església de Santa Eulàlia (1703) i per al Col·legi de Mercaders (1718).⁵⁸⁴

⁵⁷⁴ MUNTANER BUJOSA, J., "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum 32 (1961-1967), núm. 798-800 (1964), pàg. 283-293.

⁵⁷⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 140, pàg. 286-287.

⁵⁷⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 151, pàg. 293.

⁵⁷⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 141, pàg. 287.

⁵⁷⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 146, pàg. 290.

⁵⁷⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 147, pàg. 291.

⁵⁸⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 135, pàg. 283.

⁵⁸¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 148, pàg. 291.

⁵⁸² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 149, pàg. 292.

⁵⁸³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 134, pàg. 283.

D'aquest aplec, en vull destacar les proves de pràctiques dels artistes de l'edat moderna que van més enllà de la pura praxis inherent al seu ofici, però que pel que sembla eren força habituals, com són la "reparació" d'obres (terme que a vegades s'ha d'entendre amb el seu significat primari de consolidació d'una imatge, però també pot significar la seva modificació per adequar-la a noves tendències estètiques) i l'observació, a la manera de pèrits, de determinades obres, amb fins diversos, generalment relacionats amb desavinences entre l'artífex i el comitent per motius econòmics.

Un any després, el 1965, aquestes foren les principals aportacions de Muntaner pel que aquí interessa:⁵⁸⁵

- Clàusules del treball realitzat per l'escultor **Sebastià Isern** per a la vivenda d'Antoni de Verí (1509).⁵⁸⁶

- Ordres de pagament a favor del pintor **Rafel Guitard** per treballs a les esglésies d'Alcúdia (1556), Pollença (1559) i Sineu (1566).⁵⁸⁷

- Reclamació de pagament de l'escultor **Bartomeu Gual** per haver executat unes llanternes per a l'església d'Alcúdia (1560).⁵⁸⁸

- Pagaments al pintor **Rafel Guitard** per la seva intervenció al retaule major de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1574).⁵⁸⁹

- Disposició del Bisbe de Mallorca per a que uns pèrits resolguin la qüestió mantinguda sobre un retaule entre el pintor **Rafel Guitard** i Nicolau Quint (1575).⁵⁹⁰

- Disposició del Vicari General per a que l'escultor **Gaspar Gener** dugui a Palma un tabernacle que mantenia retingut a Sineu (1584).⁵⁹¹

- Ordre de pagament a l'escultor **Cosme Gener** per treballs per a la confraria del Roser de Petra (1596).⁵⁹²

⁵⁸⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 145, pàg. 290.

⁵⁸⁵ MUNTANER BUJOSA, J., "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum 32 (1961-1967), núm. 801-803 (1965), pàg. 394-409.

⁵⁸⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 169, pàg. 403.

⁵⁸⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 161, pàg. 398.

⁵⁸⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 159, pàg. 397.

⁵⁸⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 162, pàg. 398.

⁵⁹⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 163, pàg. 399.

⁵⁹¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 154, pàg. 395.

- Pagament a l'escultor **Gaspar Gener** per un retaule de l'església de Puigpunyent (1606).⁵⁹³
- Pagament a l'escultor **Mateu Juan** per treballs fets pel Col·legi de Mercaders (1672).⁵⁹⁴
- Pagaments a **Mateu Juan** per diferents treballs a la capella de Sant Andreu de la Universitat de Palma (1697).⁵⁹⁵
- Contracte pel qual **Mateu Juan** accepta fabricar el retaule major de l'església de les Tereses de Palma (1700).⁵⁹⁶
- Pagament a l'escultor **Mateu Juan Ferrer** per uns treballs a la capella de la Mare de Déu del Gonfalo de l'església de Santa Eulàlia (1707).⁵⁹⁷
- Reclamació de pagament de l'escultor **Francesc Herrera** per la seva tasca a la capella de Sant Nicolau Tolentí del Socors de Palma (1710).⁵⁹⁸
- L'escultor **Mateu Juan Ferrer** rep l'encàrrec de la Universitat de Palma d'executar la talla del retaule de Sant Sebastià de la catedral (1712).⁵⁹⁹
- Pagaments a **Mateu Juan, Francesc Herrera, Joan Gelabert, Miquel Barceló i Jaume Blanquer** per les seves respectives intervencions en el retaule de Sant Sebastià de la catedral de Mallorca (1712).⁶⁰⁰
- El pintor **Jaume Guerín** executa les armes reials a les banderes del vaixell Sant Lluís (1717).⁶⁰¹
- Disposició del Vicari General per a que sigui inspeccionat el retaule de Santa Rita que **Mateu Juan** havia erigit per al Socors de Palma (1723).⁶⁰²

⁵⁹² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 152, pàg. 394.

⁵⁹³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 155, pàg. 395.

⁵⁹⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 170, pàg. 403.

⁵⁹⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 171, pàg. 403.

⁵⁹⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 172, pàg. 403-405.

⁵⁹⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 173, pàg. 405-406.

⁵⁹⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 166, pàg. 400-401.

⁵⁹⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 174, pàg. 406-407.

⁶⁰⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 175, pàg. 407-408.

⁶⁰¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 160, pàg. 397.

⁶⁰² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 176, pàg. 408-409.

- Contracte pel qual l'escultor **Gregori Herrera** accepta fabricar el retaule major de l'església de Santa Eulàlia (1749).⁶⁰³

- Reclamació de pagament de **Gregori Herrera** per haver dissenyat un retaule major i presbiteri per a l'església parroquial d'Inca (1774).⁶⁰⁴

El gruix d'aquestes aportacions es pot dividir en tres grups: les que fan referència al taller de l'escultor Gaspar Gener, les que connecten amb l'escultor del segle XVIII Mateu Juan i les que tenen relació amb els també escultors del segle XVIII Francesc i Gregori Herrera. En la seva major part, es tracta d'informació contractual i cronològica de les obres realitzades, de manera que Muntaner posa una vegada més a disposició de l'investigador fonts que permeten anar traçant un catàleg de la producció artística de diferents tallers.

Dels números corresponents al bienni 1966-1967,⁶⁰⁵ destacaria les següents transcripcions aportades per Muntaner, que seran les darreres, ja que moriria poc després, el 1969:

- El pintor **Bartomeu Martínez** i el fuster **Bartomeu Pol** accedeixen a erigir un retaule dedicat a Sant Miquel per a la catedral de Mallorca (1520).⁶⁰⁶

- Pagament al pintor **Mateu Llopis** pel projecte del retaule major de Santa Eulàlia (1548) i per una taula de Sant Pau per al retaule major del mateix temple (1575).⁶⁰⁷

- Ordre de pagament a favor del pintor **Mateu Llopis** pel retaule del Roser de l'església de Deià (1572).⁶⁰⁸

- **Mateu Llopis** reclama un deute per la seva feina en el retaule de les Ànimes del Purgatori de l'església dels Trinitaris (1576).⁶⁰⁹

- **Mateu Llopis** és l'autor de la pintura i el daurat del retaule de Santa Aina de l'església de Sant Miquel de Palma (1582).⁶¹⁰

⁶⁰³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 167, pàg. 401.

⁶⁰⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1965), doc. 168, pàg. 402.

⁶⁰⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum 32 (1961-1967), núm. 804-807 (1966-1967), pàg. 545-556.

⁶⁰⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 199, pàg. 556.

⁶⁰⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 185, pàg. 548.

⁶⁰⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 186, pàg. 548.

⁶⁰⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 187, pàg. 549.

⁶¹⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 188, pàg. 549-550.

- Pagaments al pintor **Mateu Llopis** per treballs al retaule major de l'església de Santa Eulàlia (1585-1586).⁶¹¹
- Ordre de pagament a favor de l'escultor **Gabriel Llodrà** pels seus treballs a l'església de Sant Salvador de Felanitx (1595).⁶¹²
- Pagament a l'escultor **Joan Martí** per una inscripció destinada al Llatzaret (s. XVII).⁶¹³
- Pagament al pintor **Joan Llodrà** pel daurat del marc d'un quadre (1605).⁶¹⁴
- **Joan Baptista Llodrà** és l'autor d'un quadre per a la capella de Santa Aina de l'Almudaina (1648)⁶¹⁵ i dels retrats de Sor Clara Andreu (1648), Sor Elionor Ortisa (el llinatge s'ha de llegir "Ortiz", 1651) i Joan Baptista Desbach (1675) per a la Universitat de Palma.⁶¹⁶
- Pagament al pintor **Antoni Llitas** per diverses pintures executades pel retaule de Sant Bernadí de Sena de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1687).⁶¹⁷
- Pagaments a l'escultor **Jaume Llull** per la fabricació del llit de la Mare de Déu del convent de Sant Francesc de Palma (1690-1696).⁶¹⁸
- Llistat de treballs efectuats per l'escultor **Jaume Llull** a la capella del Nom de Jesús de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1706-1709).⁶¹⁹
- Pagament a l'escultor **Jaume Llull** per la seva tasca en el retaule de la capella de la Santíssima Trinitat de Valldemossa (1707).⁶²⁰
- Reclamacions de la vídua de **Jaume Llull** en relació a una estàtua de Sant Joan Baptista (1714) i a treballs al retaule de Sant Antoni de Viana de l'església de Son

⁶¹¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 189, pàg. 550-551.

⁶¹² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 181, pàg. 546.

⁶¹³ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 197, pàg. 555.

⁶¹⁴ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 182, pàg. 546-547.

⁶¹⁵ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 183, pàg. 547.

⁶¹⁶ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 184, pàg. 547.

⁶¹⁷ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 178, pàg. 545.

⁶¹⁸ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 190, pàg. 551-552.

⁶¹⁹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 192, pàg. 552-553.

⁶²⁰ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 191, pàg. 552.

Servera (1717);⁶²¹ en un altre document, també reclama un pagament pel retaule del Roser de l'església d'Artà (1717).⁶²²

Aquest darrer grup aporta considerable informació sobre el pintor del segle XVI Mateu López (o Llopis, com apareix sovint a la documentació) i sobre l'escultor del segle XVII Jaume Llull, fins i tot amb documents posteriors a la seva mort, com és la reclamació que efectua la seva vídua per a que se li paguen uns treballs que no va poder cobrar el seu marit. Aquest tipus de document no és gens estrany en aquest context, i bàsicament permet a l'investigador dues possibilitats: comprovar l'evolució dels pagaments en determinada obra, per una banda, i per l'altra, aproximar-se a la data de defunció de l'artista en cas que no s'hagi pogut concretar per altres vies.

Com es pot apreciar, Muntaner proporciona informació concreta que ha de ser tinguda molt present per a l'estudi de diversos factors relacionats amb els artistes d'època moderna. El més obvi és la facultat d'anar configurant un catàleg d'obres i els artistes responsables, gràcies a la treta a la llum de pagaments, rebuts i contractes, així com també els mateixos documents serveixen de fonament per a un estudi més profund de la pràxis artística a càrrec d'artistes o tallers concrets (preus, materials, terminis de feina). Així mateix, es tracta de documents significatius en el camp de la promoció artística, aclarint la procedència dels encàrrecs de les obres, majoritàriament de caire eclesiàstic, però també en ocasions provinent de particulars (sovint com a donacions pietoses, no obstant) o d'institucions civils (universitats). La difusió de l'acta d'examen de l'escultor Jaume Blanquer o la del pintor Josep Cantallops també seran unes eines fonamentals per aproximar-se al funcionament del col·lectiu gremial, la normativa teòrica del qual ja era coneguda a nivell historiogràfic, com s'ha vist.

En el bienni de 1955-1956, Jaume Lladó prosseguirà la seva publicació de documents protagonitzats per artistes d'època moderna, com els que relacionen Joan Antoni Oms, Gaspar Oms, Miquel Tomàs i Joan Muntaner amb alguns retaules de l'església parroquial d'Alaró.⁶²³

⁶²¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 193, pàg. 553-554.

⁶²² MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1966-1967), doc. 194, pàg. 554.

⁶²³ LLADÓ Y FERRAGUT, "Las Bellas Artes...", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 770-781 (1955-56), pàg. 299-300.

Al número del 1957, Lladó incorpora el contracte signat per Pere Berga per la fàbrica del retaule de Sant Roc de l'església parroquial de Sineu (1648).⁶²⁴

Tampoc faltará l'aportació de Jaume Lladó als volums dels anys finals de la dècada dels 50. Als corresponents al període 1958-1959,⁶²⁵ Lladó transcriu una sèrie de rebuts signats per l'escultor Gaspar Gener al darrer terç del segle XVI pel seu treball al retaule major de l'església parroquial de Sineu,⁶²⁶ així com també el seu compromís, datat el 1591, d'executar una sèrie de reliquiàries per a la parròquia d'Alcúdia.⁶²⁷

A partir de la mort de Muntaner Bujosa (1969), seria Jaume Lladó qui esdevingués la figura principal pel que fa a la publicació de transcripcions documentals al *BSAL* referides a artistes de l'època moderna, a vegades reduïdes a resums sobre el contingut dels documents.⁶²⁸ En els números de 1971,⁶²⁹ aquestes són les que es poden consultar:

- Pagaments a **Gaspar Gener** per la seva feina al retaule major de l'església de Sineu (1521-1581).⁶³⁰

- Els escultors **Joan Oms**, **Gaspar Oms** i **Miquel Carbonell** són els responsables de la fabricació del retaule del Roser de l'església de Sant Domingo de Pollensa (1651-1662).⁶³¹

- L'escultor **Antoni Carbonell** accepta erigir el retaule de Nostra Senyora del Gonfaló de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1664).⁶³²

- Pagament al pintor **Pere Bennàssar** i al seu fill escultor **Pere Joan Bennàssar** per daurar i pintar el retaule de Sant Sebastià de l'església de Calvià (1698).⁶³³

⁶²⁴ LLADÓ Y FERRAGUT, J., "Artistas mallorquines", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 782-785 (1957), pàg. 421-422.

⁶²⁵ LLADÓ Y FERRAGUT, J., "Datos para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", volum 31 (1953-1960), núm. 786-789 (1958-1959), pàg. 591-592.

⁶²⁶ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1958-1959), pàg. 591-592.

⁶²⁷ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1958-1959), pàg. 592.

⁶²⁸ Una aproximació a la figura de Jaume Lladó es troba a FONT OBRADOR, B., "Lladó Ferragut, Jaume", a *AD, GEM*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, pàg. 294-295.

⁶²⁹ LLADÓ Y FERRAGUT, J. "Datos para la historia de las Bellas Artes de Mallorca", a *BSAL*, volum 33 (1968-1972), núm. 814-815 (1971), pàg. 375-379.

⁶³⁰ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 376-377.

⁶³¹ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 378.

⁶³² LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 375-376.

- L'escultor **Joan Antoni Oms** cobra la feina realitzada pel seu pare **Gaspar Oms** en el retaule de la Pietat de l'església de Santa Eulàlia (1707).⁶³⁴

- Pagaments a l'escultor **Joan Deià** per diversos treballs per a l'església de Sant Marçal (1728-1742).⁶³⁵

- Pagaments als escultors **Mateu Bauzà, Miquel Capó, Antoni Llabrés, Josep Sastre i Joan Escales** per diversos treballs en el retaule major de l'església de Búger (1788).⁶³⁶

La feina de Lladó s'afegeix així a la de Muntaner pel que fa a l'aportació de dades sobre nissagues com la dels Carbonell, Oms o Bennàssar, principalment per permetre l'elaboració del seu catàleg.

En els números de 1974,⁶³⁷ aquestes seran les contribucions documentals de Lladó:

- Pagament a l'escultor **Pere Joan Pinya** pel retaule del Roser de l'església de Bunyola (1649).⁶³⁸

- Pagament a l'escultor **Pere Joan Pérez** per una estàtua de Sant Josep per a l'església de Bunyola (1686).⁶³⁹

- Pagament al pintor **Honorat Massot** per un quadre d'un Sant Crist per a la Universitat d'Alcúdia (1710).⁶⁴⁰

- Pagament a l'escultor **Miquel Riutord** per treballs a Alcúdia (1750).⁶⁴¹

- Pagaments de l'Ajuntament de Palma al pintor **Pere Antoni Colom** (1760-1808).⁶⁴²

⁶³³ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 377.

⁶³⁴ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 377.

⁶³⁵ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 378.

⁶³⁶ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 379.

⁶³⁷ LLADÓ Y FERRAGUT, J., "Datos para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 820-821 (1974), pàg. 313-318.

⁶³⁸ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1974), pàg. 315.

⁶³⁹ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1974), pàg. 316.

⁶⁴⁰ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1974), pàg. 315.

⁶⁴¹ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1974), pàg. 314.

⁶⁴² LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1974), pàg. 316-317.

- Pagaments de l'Ajuntament de Palma al pintor **Joan Muntaner i Cladera** (1793).⁶⁴³

- Pagament al pintor **Joan Noceras** per un retrat del rei Ferran VII per a l'Ajuntament de Sóller (1809).⁶⁴⁴

- L'escultor **Adrià Ferrà** es compromet a executar un grup de la Pietat per a l'església de Santa Eulàlia de Palma (1816).⁶⁴⁵

Aquestes serien les darreres aportacions d'interès per part de Jaume Lladó, que moriria poc després, el 1975.

De la mateixa manera que en la tasca de Muntaner, la feina de Lladó d'exhumació i transcripció documental no pot ser qualificada d'altra manera que d'essencial com a proveïdora de gran quantitat de fonts sobre les quals els historiadors de l'art posteriors erigiran els seus estudis sobre l'Edat Moderna, gràcies a les seves aportacions sobre tallers com els dels Oms, els Pinya o els Carbonell.

5.2.5.5. Aproximacions a l'artista modern durant el tercer quart del segle XX (1955-1980)

En aquesta vintena d'anys que abarquen les aportacions de Muntaner i de Lladó, no obstant, també es publiquen al *BSAL* altres articles que han de ser referenciats aquí, dins un epígraf on incloc les aportacions sobre el tema que es publicaren al *Bolletí* en els anys que ocupen, aproximadament, el tercer quart del segle passat.

Als anys centrals de la dècada dels 50, Jiménez Vidal exposa un detallat estudi sobre la portalada del convent palmesà de Sant Francesc, acompanyat de fotografies,⁶⁴⁶ la cronologia de la qual estableix, de manera prou aproximada pel que afirmen estudis posteriors, entre 1680 i 1699. No aporta documentació nova sobre artistes en sentit general, ni tampoc sobre Francesc Herrera, però la dedicació monogràfica a una portada de gran significació per a l'art modern mallorquí fa que consideri apropiat citar aquí l'article.

⁶⁴³ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1974), pàg. 318.

⁶⁴⁴ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1974), pàg. 315.

⁶⁴⁵ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1974), pàg. 314.

⁶⁴⁶ JIMÉNEZ VIDAL, A., "La portada de San Francisco de Asís", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 770-781 (1955-1956), pàg. 226-235.

El 1960 es publica a les pàgines del *BSAL* la transcripció, a càrrec de l'hispanista Hillgarth, del contracte on l'escultor Joan de Salas es compromet a fabricar les trones de la Seu (1529), document fonamental per a definir l'estada de l'aragonès a Mallorca i concretar la naturalesa de la seva tasca a la catedral.⁶⁴⁷

En aquesta època començaran a publicar al *BSAL* dues figures imprescindibles pel que fa a aportacions sobre l'art modern local, com són Jeroni Juan i Gabriel Llompart. La particular significació de totes dues fa que analitzi aquestes publicacions en els apartats monogràfics que els dedico més avall.

El convent de Santa Teresa de Palma és el focus d'atenció de l'índex documental sintetitzat pel prevere Bartomeu Guasp en els números del *BSAL* de l'any 1964.⁶⁴⁸ En aquest article, a més de trobar un resum documental de gran interès per a la història artística del convent, com la cronologia de la construcció de la seva església i dels treballs dels seus retaules, apareixen referits alguns artistes que hi feren feina:

- L'escultor **Mateu Juan** rep diners per l'execució de les figures de Santa Teresa i de la Glòria per al retaule major (1701).⁶⁴⁹

- L'escultor **Bartomeu Juan** és pagat per la seva feina al retaule major (1701-1705).⁶⁵⁰

- Pagament a **Francesc Terrassa** per la tasca al retaule major (1709).⁶⁵¹

- Pagament a **Francesc Herrera** pel coronament del retaule major (1710).⁶⁵²

- L'escultor **Joan Deià** signa un pagament que es fa al "teixidor d'or" Bonnín en concepte de la dauradura de la imatge de la Puríssima Concepció del retaule major (1732).⁶⁵³

- El picapedrer **Bartomeu Moyà** construeix el presbiteri de l'església (1752-1753).⁶⁵⁴

⁶⁴⁷ HILLGARTH, J. N., "Nuevos datos sobre Juan de Sales y los púlpitos de la Catedral", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 790-791 (1960), pàg. 664-666.

⁶⁴⁸ GUASP GELABERT, B., "Índice de documentos acerca de la fundación (1617) de Monjas Teresas en Palma, y erección de su convento e iglesia", a *BSAL*, volum 32 (1961-1967), núm. 798-800 (1964), pàg. 307-311.

⁶⁴⁹ GUASP GELABERT, "Índice de documentos...", doc. 39, pàg. 310.

⁶⁵⁰ GUASP GELABERT, "Índice de documentos...", doc. 41 i 42, pàg. 310.

⁶⁵¹ GUASP GELABERT, "Índice de documentos...", doc. 43, pàg. 311.

⁶⁵² GUASP GELABERT, "Índice de documentos...", doc. 45, pàg. 311.

⁶⁵³ GUASP GELABERT, "Índice de documentos...", doc. 47, pàg. 311.

No serà el de les Tereses l'únic centre religiós que protagonitzarà un article de Bartomeu Guasp. Una dècada després, la seva feina es concentraria en l'exhumació de documentació relacionada amb el ja enderrocat monestir de l'Olivar de Palma.⁶⁵⁵ Gràcies a aquesta documentació, es pot conèixer que l'obra edilícia va ser encarregada el 1701 al picapedrer Joan Cabrer.⁶⁵⁶

Jaume Salvà fou un altre dels investigadors més laboriosos dels anys 60 i 70 del segle XX pel que fa als col·laboradors habituals del *BSAL*. Tot i que no varen ser gaires les aportacions que realitzà sobre el món de l'artista modern, val la pena citar l'article que dedica a la construcció del convent de Caputxines de Palma,⁶⁵⁷ que tingué lloc a la segona meitat del segle XVII; els documents que exhumà li permeteren vincular l'obra a un picapedrer en concret, Sebastià Bauçà.⁶⁵⁸ A més, apareix definida la figura de Gaspar Oms com autor del sagrari del retaule major, l'any 1699.⁶⁵⁹

L'església del Socors de Palma és el nucli d'un article de José Rodríguez aparegut el 1972,⁶⁶⁰ un text de notable extensió i amb una gran profusió de dades i transcripcions documentals. En ell, i pel que aquí interessa, Rodríguez fa notar la presència entre la comunitat agustina del Socors de diversos membres que compaginaven la vida religiosa amb la creació artística. Va ser el cas, per exemple, d'Agustí Roca (constructor de dues voltes de l'església, mort el 1701) o de Sebastià Planes (escultor que hauria treballat al retaule major que hi havia a l'església abans del 1739, i que va morir el 1694).⁶⁶¹ En el mateix article, Rodríguez dóna notícia de la intervenció de diversos picapedrers en la construcció de l'església a finals del segle

⁶⁵⁴ GUASP GELABERT, "Índice de documentos...", doc. 50, pàg. 311.

⁶⁵⁵ GUASP GELABERT, B., "Alguna documentación inédita sobre el extinguido monasterio del Olivar", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 820-821 (1974), pàg. 293-302.

⁶⁵⁶ GUASP GELABERT, "Alguna documentación inédita...", pàg. 294.

⁶⁵⁷ SALVÀ, J., "Datos referentes a obras del convento de Capuchinas", a *BSAL*, volum 33 (1968-1972), núm. 812-813 (1970), pàg. 194-198. Val a dir que l'article ofereix altres dades d'interès sobre qüestions artístiques del convent, principalment pel que fa a la retaulística de la seva església.

⁶⁵⁸ SALVÀ, "Datos referentes a...", pàg. 195.

⁶⁵⁹ SALVÀ, "Datos referentes a...", pàg. 196.

⁶⁶⁰ RODRÍGUEZ DÍEZ, J., "Bosquejo histórico-artístico de la iglesia del Socorro de Palma. PP. Agustinos", a *BSAL*, volum 33 (1968-1972), núm. 816-817 (1972), pàg. 498-532.

⁶⁶¹ RODRÍGUEZ DÍEZ, "Bosquejo histórico-artístico de...", pàg. 510.

XVII: Miquel Oliver, Mateu March, Bartomeu Calafat i Miquel Vicens.⁶⁶² Rodríguez dedica una secció del seu article a la retaulística de l'església, atribuint el retaule major i la figura de Sant Agustí a un altre dels religiosos que formaren part de la comunitat al segle XVIII, Miquel Castell;⁶⁶³ l'ostensori l'atribueix a un altre religiós, Gabriel Colom.⁶⁶⁴ En un altre epígraf, Rodríguez enumera diferents artistes del segle XIX que intervingueren en l'ornamentació de l'església del Socors: Guillem Galmés, Sebastià Alcover, Francesc Sacanell, Joan Jaume, Llinàs, Miquel Castellanas, Santiago Cuñado, Ricard Anckerman, Joan Pizà, Salvador Torres, Francesc Salvà de la Llapasa, Mateu Pons, Vicenç Fuster i la brodadora Josefa Barberà.⁶⁶⁵ Finalment, Rodríguez dedica un apartat monogràfic, per la seva singularitat i excel·lència, a la capella de Sant Nicolau Tolentí de la mateixa església, que adscriu a l'habilitat de Francesc Herrera,⁶⁶⁶ citant bàsicament les dades aportades per Furió en el segle XIX.

En els números de 1974, Josep Capó aportarà un grapat de documents de gran interès sobre el retaule major de l'església palmesana de Sant Felip Neri,⁶⁶⁷ erigit a començaments del segle XVIII. A més de transcriure un rebut de pagament al pintor Jaume Blanquer per un retrat del rector de Santa Eulàlia Martí Ballester destinat a l'oratori de Sant Felip Neri (1694),⁶⁶⁸ aquests són els punts de major interès aportats per Capó en relació a aquest retaule major:

- Pagaments al picapedrer **Tomàs Sala** pels "pedestals" (1713).⁶⁶⁹
- Pagaments a l'escultor **Andreu Carbonell** pel daurat del retaule (1714-1716).⁶⁷⁰
- Pagament al pintor **Bartomeu Morey** per les pintures del sagrari (1714).⁶⁷¹

⁶⁶² RODRÍGUEZ DÍEZ, "Bosquejo histórico-artístico de...", pàg. 511.

⁶⁶³ RODRÍGUEZ DÍEZ, "Bosquejo histórico-artístico de...", pàg. 515.

⁶⁶⁴ RODRÍGUEZ DÍEZ, "Bosquejo histórico-artístico de...", pàg. 516.

⁶⁶⁵ RODRÍGUEZ DÍEZ, "Bosquejo histórico-artístico de...", pàg. 517.

⁶⁶⁶ RODRÍGUEZ DÍEZ, "Bosquejo histórico-artístico de...", pàg. 527.

⁶⁶⁷ CAPÓ JUAN, J., "Una pintura de Jaume Blanquer. El retaule major de Sant Felip Neri de Palma", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 820-821 (1974), pàg. 345-349. Com a detall digne d'atenció, val a dir que Capó incorpora al final de l'article les signatures dels artistes Andreu Carbonell, Bartomeu Morey, Miquel Pont i Juan Francisco Aragón.

⁶⁶⁸ CAPÓ JUAN, "Una pintura de...", pàg. 345-346.

⁶⁶⁹ CAPÓ JUAN, "Una pintura de...", pàg. 347.

⁶⁷⁰ CAPÓ JUAN, "Una pintura de...", pàg. 347-348.

⁶⁷¹ CAPÓ JUAN, "Una pintura de...", pàg. 348.

- Pagament al pintor **Miquel Pont** per dues pintures, una de Sant Carles Borromeu i l'altra de Sant Francesc de Sales (1714).⁶⁷²

- Pagament a l'escultor **Andreu Carbonell** per la fabricació del retaule (1715).⁶⁷³

- Pagament al pintor **Miquel Pont** per diverses pintures per al retaule major, que Capó identifica amb les de la Immaculada, Sant Pere, Sant Mateu i Sant Francesc d'Assís (1715).⁶⁷⁴

- Pagament a **Juan Francisco Aragón** per l'estofat (1716).⁶⁷⁵

El mateix Josep Capó donaria a conèixer un any després el patrimoni artístic de la vila de Santa Maria del Camí en un exhaustiu treball,⁶⁷⁶ del qual destacaria les següents aportacions pel que fa a l'església parroquial:

- Pagament al pintor **Mateu Gallard** per un retaule de Santa Margalida (1570).⁶⁷⁷

- Pagament a l'escultor **Gaspar Gener** per una imatge de la Mare de Déu Assumpta (1595).⁶⁷⁸

- Pagaments al picapedrer **Lluc Mesquida** per l'obra de l'església parroquial (1703-1729),⁶⁷⁹ a qui, seguint Quadrado i Furió, el mateix Capó atribueix també el disseny de l'edifici (exceptuant les obres realitzades a partir de 1750, atribuïdes a fra Albert Borguny).⁶⁸⁰

- Pagament a l'escultor **Onofre Ribot** per una figura del Sant Crist (1704).⁶⁸¹

- Pagament a l'escultor **Joan Antoni Oms** per dues claus de volta i una copinya (1718).⁶⁸²

⁶⁷² CAPÓ JUAN, "Una pintura de...", pàg. 348.

⁶⁷³ CAPÓ JUAN, "Una pintura de...", pàg. 347.

⁶⁷⁴ CAPÓ JUAN, "Una pintura de...", pàg. 348.

⁶⁷⁵ CAPÓ JUAN, "Una pintura de...", pàg. 349.

⁶⁷⁶ CAPÓ JUAN, J., "Patrimoni artístic de les esglésies de Santa Maria del Camí. Aportació a la història de les Belles Arts", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 822-823 (1975), pàg. 466-485. Al final de l'article, Capó torna a incloure les signatures de diferents artistes, en aquest cas de Bartomeu Sureda, Pere Joan Obrador i Nicolau Bonín.

⁶⁷⁷ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 467.

⁶⁷⁸ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 466-467.

⁶⁷⁹ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 468.

⁶⁸⁰ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 469 i 471.

⁶⁸¹ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 467.

⁶⁸² CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 469.

- Pagament al pintor **Joan Aragó** per una tela de Santa Maria del Camí ubicada al cor de l'església (1719).⁶⁸³
- Pagaments a l'escultor **Gaspar Oms** (1734-1741), a qui Capó atribueix les claus de volta que mancaven i els nervis de les voltes.⁶⁸⁴
- Pagaments al pintor **Josep Martorell** per diversos treballs (1735-1739).⁶⁸⁵
- Pagaments al pintor **Joan Muntaner** per diversos treballs (1754).⁶⁸⁶
- El portal major va ser treballat pels escultors **Rafel Torres i Francesc Obrador** (1756).⁶⁸⁷
- El portal menor va ser treballat pels escultors **Jaume Moyà i Nadal Balle** (1759-1761).⁶⁸⁸
- **Nadal Balle** executa els pedestals del retaule major (1762).⁶⁸⁹
- Pagaments al fuster **Bartomeu Sureda** per la part de fusta del retaule major (s. XVIII).⁶⁹⁰
- Pagament a l'escultor **Rafel Torres** pel daurat del retaule major (1767). També apareixen citats els escultors **Jaume Febrer i Pere Joan Obrador**.⁶⁹¹
- Pagament al picapedrer **Nadal Balle** per la construcció de la sagristia (1779).⁶⁹²
- Pagament a l'escultor **Pere Joan Obrador** per treballs diversos (1779).⁶⁹³
- Pagament a **Bernat Matas** per daurar el retaule de Sant Isidre (1853), la fabricació de la qual també li atribueix Capó. Seguint Furió, Capó recorda que la imatge titular d'aquest retaule va ser realitzada per **Francesc Herrera** el 1719.⁶⁹⁴

⁶⁸³ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 474.

⁶⁸⁴ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 469.

⁶⁸⁵ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 470.

⁶⁸⁶ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 472.

⁶⁸⁷ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 471.

⁶⁸⁸ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 471.

⁶⁸⁹ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 472.

⁶⁹⁰ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 472.

⁶⁹¹ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 472.

⁶⁹² CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 473.

⁶⁹³ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 473.

⁶⁹⁴ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 478.

Pel que fa al convent de Mínims de Santa Maria del Camí, en subratllo la informació, extreta d'un manuscrit del religiós Pere Torres, que atribueix la responsabilitat de la construcció a Lluç Mesquida, a partir de l'any 1694.⁶⁹⁵

Precisament la nissaga dels Mesquida seria el centre de l'article publicat per Capó al *BSAL* de 1977,⁶⁹⁶ un article estructurat de manera pràctica en seccions dedicades a cada un dels membres de la nissaga i, a la vegada, amb la inclusió de subapartats en cada un d'ells dedicats a diferents obres en què treballaren. No em deturaré a especificar la gran quantitat de dades i referències documentals que posa Capó a l'abast del públic, esdevenint aquest un esforç d'investigació en el sempre complicat camp de les nissagues artístiques fonamental per a conèixer la vida professional d'aquests constructors originaris de la vila de Santa Maria del Camí.

Josep Capó continuaria el 1981 la seva tasca investigadora sobre el llegat artístic de Santa Maria del Camí amb un breu article sobre un escultor del segle XVIII nascut en aquesta vila, Nadal Balle.⁶⁹⁷ Tot i la brevetat del text, Capó dona a conèixer, entre altra informació, les seves dates de naixement i mort, el seu matrimoni i un recull de transcripcions documentals referides als seus treballs a l'església parroquial i al convent de mínims.

Rafel Juan publicaria, a les primeres pàgines del *BSAL* de 1978, un estudi també imprescindible sobre la feina duta a terme per Jaume Blanquer al santuari de Lluç.⁶⁹⁸ L'acurada consulta que va fer Rafel Juan de l'arxiu del Col·legi de Lluç li va permetre definir amb notable precisió la cronologia i caire de les tasques efectuades per Blanquer al santuari a les primeres dècades del segle XVII. El primer que crida l'atenció de l'estudi de Juan és l'efectivitat que resulta de posar esment en documents en un principi relacionats molt indirectament amb la qüestió artística: l'investigador fa notar com Blanquer va visitar Lluç abans de començar-hi a construir res a partir d'uns documents que recullen l'encàrrec que fa de misses, entre els anys 1616 i 1625.⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 481.

⁶⁹⁶ CAPÓ, J., "Els tres Lluç Mesquida, mestres de picapedrers, i Antoni Mesquida", a *BSAL*, volum 35 (1976-1977), núm. 826-827 (1977), pàg. 373-384.

⁶⁹⁷ CAPÓ JUAN, J., "L'escultor Nadal Balle i Bestard", a *BSAL*, volum 38 (1981), núm. 835, pàg. 495-497.

⁶⁹⁸ JUAN, R., "El maestro Jaime Blanquer en Lluç", a *BSAL*, volum 36 (1978), núm. 828-829, pàg. 1-27.

⁶⁹⁹ JUAN, "El maestro Jaime...", pàg. 1-2.

Després de realitzar una aproximació a l'estat de la construcció del santuari abans de la reforma del segle XVII, Juan relaciona la promoció de l'obra, citant reunions des del 1618 amb el canonge Bartomeu Llull, una personalitat estretament vinculada a Blanquer a nivell personal i professional.⁷⁰⁰

La primera pedra de l'església es col·locaria el 8 de setembre de 1622, i el picapedrer d'Inca Joan Oliver seria l'encarregat de les obres, a partir del projecte de Blanquer. A finals d'any, Blanquer també s'encarregaria de treballar per al camí del santuari l'anomenada Creu del Grau.⁷⁰¹ Després de diverses visites, Blanquer començaria a obrar el retaule major, el 14 de juliol de 1625.⁷⁰² Per altres documents, es coneix que el 1626 alguns col·laboradors de Blanquer treballaren en el retaule: Pere Mestre, Antoni Cloquell, Joan Rosselló, Damià Sitjar, Baptista Garcia i Vicenç Estela;⁷⁰³ el juny de 1629, poc abans de la col·locació del retaule, Blanquer pujaria a Lluc amb un aprenent anomenat Joan Tender.⁷⁰⁴ A més, Juan dóna compte de la fabricació de l'actual retaule del cambril de la Verge de Lluc a càrrec de Joan Antoni Oms entre els anys 1646 i 1648, així com la hipotètica intervenció d'Oms en altres elements del retaule major.⁷⁰⁵ Finalment, és necessari destacar la inclusió a l'article de nombroses fotografies, reconstruccions hipotètiques de l'antiga església de Lluc, un dibuix del creuer dibuixat pel propi Blanquer i un apèndix documental.

La dècada dels anys 70 acabarà, pel que aquí interessa, amb un article de Francisco Amengual sobre l'art modern i contemporani del convent de Sant Francesc de Palma⁷⁰⁶ que, a més de fer altres correccions a la historiografia, corregeix Jovellanos i Furió en el nom de l'escultor que gravà les armes del bisbe Santander en el claustre, que no era Antoni Boinecor, sinó Antoni Bennàsser, tal i com es desprèn de la transcripció d'uns documents del 1638.⁷⁰⁷

⁷⁰⁰ JUAN, "El maestro Jaime...", pàg. 4.

⁷⁰¹ JUAN, "El maestro Jaime...", pàg. 6.

⁷⁰² JUAN, "El maestro Jaime...", pàg. 10.

⁷⁰³ JUAN, "El maestro Jaime...", pàg. 12.

⁷⁰⁴ JUAN, "El maestro Jaime...", pàg. 15.

⁷⁰⁵ JUAN, "El maestro Jaime...", pàg. 16-17.

⁷⁰⁶ AMENGUAL, F., "Puntualizaciones documentales sobre el arte en la basílica de San Francisco de Palma (siglos XVII-XX)", a *BSAL*, volum 37 (1979-1980), núm. 832-833 (1980), pàg. 653-657.

⁷⁰⁷ AMENGUAL, "Puntualizaciones documentales sobre...", pàg. 656-657.

5.2.5.6. Les darreres tres dècades: la reflexió sobre l'artista (1981-2009)

El *BSAL* es va veure afectat positivament per la creació a Palma al darrer quart del segle XX, primer, de la secció d'Història de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona i, després, de la Universitat de les Illes Balears,⁷⁰⁸ dos elements clau en la formació d'historiadors i historiadors de l'art que assumirien plenament les metodologies científiques d'investigació i reflexió sobre el fenomen artístic.⁷⁰⁹

D'entre aquests nous investigadors sorgits en aquest context i interessats en treballar la Història de l'Art modern mallorquí, començaré parlant de Mercè Gambús, qui dedicava el 1981 un article al convent dels agustins de Palma,⁷¹⁰ on es troben recollits els noms dels mestres d'obres responsables dels treballs de la tercera fundació, a partir de 1738: Pere Josep Mora i Joan Canet, que sembla que serien substituïts poc després, el 1739, per Joan Moliner i Antoni Lliteras.⁷¹¹ Així mateix, el 1741 l'escultor Antoni Carbonell acabava el retaule major (també fabricaria el retaule de la capella de Nostra Senyora), mentre que el pintor Rubert executava la tela de Betlem i la de Santa Magdalena pel retaule de Sant Josep.⁷¹²

Baltasar Coll va transcriure en el número de 1982 alguns documents d'interès:⁷¹³

- L'escultor "**Joan Sala**" (s'ha de llegir Joan de Sales) accepta obrar una Mare de Déu d'Agost per a la parròquia de Valldemossa (1527).⁷¹⁴

- El pintor **Mateu Gallard** contracta el vidrier Marc Perelló per a que treballi al seu forn de la localitat de Santa Maria del Camí (1541).⁷¹⁵

⁷⁰⁸ MARÍN GELABERT, "El *Bolletí* de...", pàg. 217.

⁷⁰⁹ No passem per alt que en aquesta conjuntura es crearà a Palma la revista històrica *Mayurqa*, de filiació universitària i que jugarà també un paper importantíssim en la difusió del coneixement d'aquella disciplina, i de la que ens ocuparem més avall.

⁷¹⁰ GAMBÚS SÁIZ, M., "Aproximación a un estudio histórico-artístico del convento agustino de Itria", a *BSAL*, volum 38 (1981), núm. 835, pàg. 301-316. L'article inclou un apèndix documental.

⁷¹¹ GAMBÚS, "Aproximación a un...", pàg. 307.

⁷¹² GAMBÚS, "Aproximación a un...", pàg. 308.

⁷¹³ COLL TOMÀS, B., "Per a la història del segle XVI. Documenta varia", a *BSAL*, volum 39 (1982), núm. 836, pàg. 113-122.

⁷¹⁴ COLL TOMÀS, "Per a la història...", doc. 1, pàg. 113-114.

⁷¹⁵ COLL TOMÀS, "Per a la història...", doc. 5, pàg. 118. Veure també BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J., "El forn de vidre del carrer de Can Burgos. Nòtules per a l'estudi del vidre medieval i post-

- Matrimoni entre la vídua del pintor Mateu López i **Jaume Barrera** (1584).⁷¹⁶

El 1984, un altre prolífic investigador arxivístic, Joan Rosselló Lliteras, dedicaria un article a la Cartoixa de Valldemossa;⁷¹⁷ no és gaire la informació sobre artistes moderns que hi introdueix, però sí s'ha de citar l'atribució del relleu d'un escut d'armes sobre l'accés de la porteria a Jaume Blanquer (1623).⁷¹⁸

Un altre dels articles fonamentals en l'aportació de notícies arxivístiques sobre artistes d'època moderna és el publicat per Josep Estelrich al *BSAL* de 1985 i centrat en el monestir de Santa Elisabet de Palma en motiu del cinquè centenari de la seva fundació.⁷¹⁹ D'aquesta sèrie de transcripcions documentals, acompanyada d'algunes fotografies i dividida en professions artístiques, en resumeixo les següents, que són les que afecten al tema de la memòria d'investigació:

- Es beneeix la imatge de Nostra Senyora de la Consolació, obrada per **Gabriel Mòger** (1507).⁷²⁰

- El pintor **Mateu López** repara el retaule de Sant Jeroni que havia treballat Pere Terrencs (1558).⁷²¹

- El pintor **Mateu López "manor"** cobra uns pagaments en nom del seu pare pel retaule de la Concepció (1574).⁷²²

- Pagament al pintor **Mateu López** per pintar unes claus de volta de la sala capitular (1586).⁷²³

- L'escultor **Torres** realitza unes claus de volta de l'església (1650-1651).⁷²⁴

medieval a Mallorca", a *BSAL*, volum 48 (1992), núm. 846, pàg. 91-114; ROSSELLÓ VAQUER, R.; BOVER PUJOL, J., "Els vidriers a Mallorca. Segles XIV-XVI. Segona part", a *BSAL*, volum 53 (1997), núm. 851, pàg. 409-416.

⁷¹⁶ COLL TOMÀS, "Per a la història...", doc. 8, pàg. 121-122.

⁷¹⁷ ROSSELLÓ LLITERAS, J., "Noticiario de la cartuja de Jesús Nazareno (Valldemossa). Homenaje a la orden cartujana en el IX centenario de su fundación", a *BSAL*, volum 40 (1984), núm. 838, pàg. 243-254.

⁷¹⁸ ROSSELLÓ LLITERAS, "Noticiario de la cartuja...", pàg. 246.

⁷¹⁹ ESTELRICH COSTA, J., "Artistes que treballaren pel monestir de Santa Elisabet de la Ciutat de Mallorca. Documentació d'arxiu (segles XVI-XIX)", a *BSAL*, volum 41 (1985), núm. 839, pàg. 223-240.

⁷²⁰ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 227-228.

⁷²¹ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 226.

⁷²² ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 226-227.

⁷²³ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 227.

⁷²⁴ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 229-231.

- **Jaume Ballester** pinta la tercera clau de de la volta de l'església amb la imatge de Santa Aina (1652).⁷²⁵

- Pagament a l'escultor **Joan Oms** per obrar la quarta clau de volta de l'església amb les figures de Jesús, Maria i Josep (1676).⁷²⁶

- Pagament a l'escultor **Miquel Cantallops** per treballs a la sala capitular (1678).⁷²⁷

- Pagaments a **Jaume Ballester** per la portada del monestir (1679).⁷²⁸

Fins aquest moment havia estat pràcticament inexistent el tractament de la figura d'algun artista menorquí de l'època moderna, mancança historiogràfica que Guillem Sintès intentaria reduir, pel que fa a les pàgines del *BSAL*, amb l'article dedicat a Pasqual Calbó.⁷²⁹ Sintès en fa un repàs biogràfic, ocupant-se de la seva formació a Maó al taller de Giuseppe Chiesa i durant la seva estada a Gènova, Venècia i Roma; també dedica especial atenció a retratar Calbó com una figura articulada dins un context i dins un determinat ambient artístic. Són poques les notícies aportades sobre la seva estada a Viena, excepte la confirmació que, a més de pintor, Calbó també va dissenyar projectes arquitectònics. Del seu retorn a Maó el 1780, Sintès en realitza una classificació de la seva obra per temàtica (religiosa, paisatgística i retratística). Òbviament, Sintès subratlla el radical canvi en l'evolució pictòrica de Calbó durant la seva estada americana (1787-1790), i dedica una secció al treball docent realitzat per Calbó a la seva tornada definitiva a Maó, escrivint un nombre considerable de tractats sobre diverses matèries.

En el mateix número de 1986 en què Sintès publicà l'article sobre Calbó, Joana Maria Palou ho fa en referència al retaule major renaixentista de la parròquia de Santa Eulàlia de Palma,⁷³⁰ de la qual destaca la seva transcendència com a focus irradiador de noves tendències estètiques. Pel que aquí interessa, Palou fa servir per al seu treball

⁷²⁵ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 231.

⁷²⁶ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 234.

⁷²⁷ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 234.

⁷²⁸ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 233.

⁷²⁹ SINTÈS ESPASA, G., "L'obra pictòrica de Pasqual Calbo", a *BSAL*, volum 42 (1986), núm. 840, pàg. 121-129.

⁷³⁰ PALOU I SAMPOL, J. M., "El retaule major renaixentista de l'església de Santa Eulària (Ciutat de Mallorca)", a *BSAL*, volum 42 (1986), núm. 840, pàg. 169-186.

una sèrie de documents publicats ja a les mateixes pàgines del *BSAL* per Muntaner i Bujosa, i arriba a la conclusió de la idoneïtat de definir la tasca del pintor Llopis com de mestre major o “supervisor” del retaule renaixentista, obrat per l'escultor Tomàs Armengual⁷³¹ (pel treball de les figures i la iconografia, Palou identifica unes peces conservades al cor del temple com les restes d'aquestes retaule del segle XVI⁷³²). Pel que atany als dos Mateu Llopis (o López), pare i fill, Palou ja els identifica amb el Mestre de Calvià definit per Post, tot i reconèixer la dificultat de diferenciar les obres d'un i altre pintor, capdavaners d'un taller de transcendència majúscula en l'art de la Mallorca del segle XVI. Per altra banda, Palou també observa la constant relació professional de diferents artistes d'aquest segle XVI (Llopis, Buïra, Gallard, Guitard), pel que fa a la col·laboració en diversos projectes.⁷³³

En aquesta mateixa línia d'intentar definir els sistemes de treball dels artistes de l'època moderna a la nostra illa es publicaria, en el *BSAL* de 1987, l'article de Mercè Gambús que he citat més amunt, “El trabajo artístico en Mallorca durante los siglos XVI y XVII”. Gambús es basa en el canvi patit en l'àmbit artístic mallorquí arrel de la introducció dels models humanístics per subratllar les modificacions existents no només en els resultats finals del treball artístic, sinó en els procediments creatius, posant èmfasi en els noms de Fernando de Coca i Joan de Salas com a artistes responsables en gran mesura de la introducció d'aquests nous models.⁷³⁴ En el sentit de les modificacions introduïdes en l'àmbit artístic, cita el testament del pintor Jaume d'Oleza (1596, publicat el 1929 a les pàgines del *BSAL*) com a exemple de la voluntat que tenia aquest artista de fundar una Acadèmia, institució de connotacions clarament modernes.⁷³⁵

El primer dels epígrafs de l'article està dedicat a l'organització professional dels artistes, és a dir, a la seva agrupació en gremis des del segle XIV, dedicant una atenció especial a les diferents normatives aprovades durant els segles XVI i XVII; així mateix, en aquest primer epígraf Gambús subratlla el predomini de l'escultor per sobre del

⁷³¹ PALOU I SAMPOL, “El retaule major...”, pàg. 174.

⁷³² PALOU I SAMPOL, “El retaule major...”, pàg. 171.

⁷³³ PALOU I SAMPOL, “El retaule major...”, pàg. 175.

⁷³⁴ GAMBÚS SÁIZ, “El trabajo artístico...”, nota 2, pàg. 157.

⁷³⁵ GAMBÚS SÁIZ, “El trabajo artístico...”, pàg. 157.

picapedrer en la utilització dels nous esquemes tardorenaixentistes, degut bàsicament a la tradició del primer com a "decorador" de l'arquitectura i, per tant, protagonista de la superficial implantació dels nous models.⁷³⁶

El segon epígraf està dedicat a la projecció social de l'artista, analitzada a partir de dos aspectes: el nombre de practicants d'una professió i la riquesa individual. Les fonts cadastrals de 1620 i 1680 (aquesta darrera centrada en la part forana) són la mostra escollida per Gambús. De la seva anàlisi es desprèn el predomini numèric de la professió de picapedrer, a Palma concentrada a la parròquia de Santa Eulàlia, on el gremi tenia la seu, i el paper de Ciutat com a focus d'atracció de la professió artística, per motius tant formatius com comercials.⁷³⁷ Els mateixos cadastres, inventaris i subhastes són els documents que serveixen Gambús per a estudiar el factor de la riquesa dels artistes, entre els quals destaquen, l'any 1620, les figures d'Antoni Verger i Mateu Catany, essent el d'escultor l'ofici superior patrimonialment.⁷³⁸ Aquesta secció de l'article també és interessant per la inclusió d'un fragment de l'inventari de béns de Jaume Blanquer, que permet observar com, a més d'escultor, degué treballar també les arts pictòrica i arquitectònica.⁷³⁹

El tercer apartat estudia el factor del client artístic, majoritàriament eclesiàstic i noble, però amb la important incorporació de les institucions civils al segle XVII, sobre tot a partir dels treballs al Consolat de Mar (1614) i a l'Ajuntament de Palma (1649).⁷⁴⁰

La quarta secció l'ocupa la qüestió del contracte i del preu dels encàrrecs artístics, uns preus que es basaven en el temps previst per l'execució, els materials, els sous dels col·laboradors i, en alguns casos, en el prestigi del mestre que l'havia de realitzar i en la dificultat de l'obra.⁷⁴¹

Una sèrie de pintures atribuïdes a Pere Onofre Cotto, artista mallorquí de finals del segle XVII, ubicades a la catedral de Palència, centren l'atenció d'un article de

⁷³⁶ GAMBÚS SÁIZ, "El trabajo artístico...", nota 32, pàg. 164.

⁷³⁷ GAMBÚS SÁIZ, "El trabajo artístico...", pàg. 166-167.

⁷³⁸ GAMBÚS SÁIZ, "El trabajo artístico...", pàg. 167-168.

⁷³⁹ GAMBÚS SÁIZ, "El trabajo artístico...", pàg. 168-169.

⁷⁴⁰ GAMBÚS SÁIZ, "El trabajo artístico...", pàg. 171.

⁷⁴¹ Gambús proposa la comparació entre un retaule encarregat a Jaume Blanquer per a l'església del Carme i altres obres de considerable magnitud més o menys coetànies, que es varen acordar per un preu notablement inferior. GAMBÚS SÁIZ, "El trabajo artístico...", pàg. 172.

Sancho i Hernández-Mora del mateix volum del *BSAL* de 1987.⁷⁴² És interessant la informació aportada sobre els materials, colors i tècnica emprats per Cotto en aquestes pintures executades sobre alabastre, fonamentada alguna d'elles, per altra banda, en gravats de Vredman de Vries.⁷⁴³

Després del parèntesi del volum de 1988, en el qual no hi ha cap text a ressenyar pel que aquí interessa, el *BSAL* de 1989 torna a oferir material d'interès sobre l'artista modern. Em refereixo a l'article de Margalida Bernat i Jaume Serra sobre els graffiti arquitectònics apareguts a la Seu de Mallorca,⁷⁴⁴ que els autors relacionen amb els dibuixos del manual del picapedrer del segle XVII Josep Gelabert (del que m'he ocupat més amunt) i, per tant, amb la formació dels picapedrers.⁷⁴⁵ Aprofitant aquesta avinentesa, els autors duen a terme una acurada anàlisi de les condicions de treball dels picapedrers de la Mallorca moderna; Bernat i Serra defensen l'existència entre aquests professionals d'una elit extraordinàriament proteccionista pel que fa a la seva condició, superior culturalment i econòmica a la resta de companys de professió.⁷⁴⁶

No s'acaben aquí les aportacions d'interès en aquest volum de 1989, ja que Josep Capó hi publicà un article monogràfic sobre l'escultor Joan Deià, de qui inclou precisa informació biogràfica i professional, així com també una relació d'obres documentades o que li són atribuïdes.⁷⁴⁷

En el volum de 1991, Guillem Rosselló Bordoy dona a conèixer la recuperació d'uns relleus de l'escultor del segle XVI Joan de Salas corresponents al cor de la Seu, que es creien perduts i que possibiliten que Rosselló Bordoy dugui a terme un minuciós treball d'anàlisi formal, icònica i comparativa de la tasca de l'escultor aragonès.⁷⁴⁸

⁷⁴² SANCHO, J. L.; HERNÁNDEZ-MORA, E., "Una serie de paisajes con ruinas, de Pedro O. Cotto, en la Catedral de Palencia", a *BSAL*, volum 43 (1987), núm. 841, pàg. 173-176.

⁷⁴³ SANCHO; HERNÁNDEZ-MORA, "Una serie de...", pàg. 174.

⁷⁴⁴ BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J., "L'aprenentatge d'un ofici: graffiti arquitectònics a la Seu de Mallorca", a *BSAL*, volum 45 (1989), núm. 843, pàg. 177-213.

⁷⁴⁵ BERNAT I ROCA; SERRA I BARCELÓ, "L'aprenentatge d'un ofici...", pàg. 178.

⁷⁴⁶ BERNAT I ROCA; SERRA I BARCELÓ, "L'aprenentatge d'un ofici...", pàg. 184.

⁷⁴⁷ CAPÓ, J., "L'escultor Joan Deià", a *BSAL*, volum 45 (1989), núm. 843, pàg. 327-331.

⁷⁴⁸ ROSSELLÓ BORDOY, G., "Unos relieves de Juan de Salas recuperados por el Museo de Mallorca", a *BSAL*, volum 47 (1991), núm. 845, pàg. 141-150.

En el mateix volum, Rosselló Bordoy i Maria Barceló aporten més dades sobre la figura de Joan de Salas,⁷⁴⁹ com és la troballa i pertinent transcripció del contracte entre l'escultor i el Capítol de la Seu per obrar el portal del cor.

Unes pàgines més endavant, Joan Rosselló Lliteras publica les síntesis d'una sèrie de documents conservats a l'Arxiu Diocesà de Mallorca referits a l'orde antoniana,⁷⁵⁰ entre els quals es troba una reclamació de l'escultor Gabriel Torres per a que se li pagui el retaule del Santcrist de l'església de Sant Antoni de Pàdua.⁷⁵¹

En el *BSAL* de 1995, José Luis Barrios ofereix més informació sobre el pintor del segle XVIII Pere Onofre Cotto,⁷⁵² de qui, com s'ha anat veient, s'havien publicat dades força esporàdiques, tot i la fama de què sembla va gaudir (era, a més, fill d'artista, Marc Cotto, i pare de pintor, Antoni Cotto). A més de repassar la fortuna crítica de Pere Onofre Cotto, Barrios s'ocupa de la seva tasca en la valoració d'unes pintures que estaven es possessió d'una dama valenciana, a partir d'un document que no aporta en si mateix res d'especial pel tema de la memòria d'investigació, però és cert que la constatació de la posició social de la persona implicada en la valoració donen una idea prou evident també de l'elevat reconeixement de què gaudí Pere Onofre Cotto entre les classes benestants de començaments del segle XVIII.

Júlia Roman estudià en un article publicat al *BSAL* de 1996 el retaule major del convent manacorí de Sant Vicenç Ferrer,⁷⁵³ incorporant en el text la transcripció de diversos documents que van de 1665 a 1716, que aporten llum a les condicions de creació i autoria d'un moble que fins aleshores només havia pogut ser atribuït a escultors del segle XVII, sense un suport documental. Així, es dona a conèixer que el retaule va ser encarregat a Joan Antoni Oms, el 1665, per 1.500 lliures, una quantitat que Roman qualifica encertadament d'elevada en comparació als preus acordats per

⁷⁴⁹ BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G., "De bell nou altres novetats entorn de Joan de Salas", a *BSAL*, volum 47 (1991), núm. 845, pàg. 263-265.

⁷⁵⁰ ROSSELLÓ LLITERAS, J., "Inventario de documentos referentes a los antonianos de Palma en el Archivo Diocesano de Mallorca", a *BSAL*, volum 47 (1991), núm. 845, pàg. 219-241.

⁷⁵¹ ROSSELLÓ LLITERAS, "Inventario de documentos...", pàg. 222.

⁷⁵² BARRIO MOYA, J. L., "El pintor mallorquín Pedro Onofre Cotto, tasador de las pinturas de la dama valenciana Doña María Antonia Herráez y Gabaldón (1713)", a *BSAL*, volum 51 (1995), núm. 849, pàg. 301-308.

⁷⁵³ ROMAN, R. J., "El retaule barroc de l'església conventual de Sant Vicenç Ferrer. Manacor", a *BSAL*, volum 52 (1996), núm. 850, pàg. 265-276.

altres retaules més o menys coetanis, el que pot estar relacionat amb l'elevada reputació amb què es tenia la tasca professional de Joan Antoni Oms. Els seus treballs en aquest retaule haurien de ser continuats pels seus descendents Gaspar i Joan Oms, i pel pintor Bartomeu Domenge.⁷⁵⁴ Gràcies a aquest article es coneix també que el retaule no estaria enllestit fins el 1789, quan es daurava el sagrari que un altre escultor, Mateu Juan, havia realitzat el 1716.⁷⁵⁵

Marià Carbonell faria la seva primera col·laboració en el *BSAL* l'any 1997, per ocupar-se de la relació entre el canonge Garau i algunes obres d'art de finals del segle XVI i començaments del segle XVII.⁷⁵⁶ Carbonell fa en aquest article una puntualització cronològica referida al retaule de Sant Jeroni de la Seu, encarregat pel canonge, que l'investigador considera de data més tardana que l'acceptada tradicionalment (creu que no hauria estat erigit entre 1593 i 1600, sinó entre 1604 i 1607); rebutja, així mateix, una possible intervenció de qualsevol dels dos Gaspar Gener (pare i fill) en la seva definició arquitectònica i escultòrica (per motius cronològics en el cas del pare, i estilístics en el cas del fill), apostant més aviat per una vinculació amb les maneres d'Antoni Verger; es mostra d'acord, això sí, amb l'atribució de les pintures a Gaspar Oms I i al seu taller.⁷⁵⁷

El retaule major de l'església palmesana del Socors focalitza un article de Miquela Forteza i Maria Antònia Reinés publicat en el mateix volum de 1997.⁷⁵⁸ En la seva introducció a la història de l'església, citen els noms dels mestres d'obra que s'encarregaren de la reconstrucció parcial del 1679: Mateu Martí, Bartomeu Calafat, Joan Mas, Miquel Vicens i Pere Joan Oliver.⁷⁵⁹ Però pel que fa a la retaulística, Forteza i Reinés donen a conèixer el responsable del retaule primitiu, un frare del convent, hàbil en el treball escultòric, anomenat Sebastià Planes, però les autores afegeixen que, pel que es llegeix a algunes fonts documentals, també hi degué intervenir Joan Antoni

⁷⁵⁴ ROMAN, "El retaule barroc...", pàg. 267-269.

⁷⁵⁵ ROMAN, "El retaule barroc...", pàg. 268.

⁷⁵⁶ CARBONELL I BUADES, M., "Dos retrats cinccentistes del canonge Jeroni Garau", a *BSAL*, volum 53 (1997), núm. 851, pàg. 119-128.

⁷⁵⁷ CARBONELL I BUADES, "Dos retrats cinccentistes...", pàg. 123-124.

⁷⁵⁸ FORTEZA OLIVER, M.; REINÉS FEMENIA, M. A., "La retablística barroca de la iglesia del Socorro: el retablo mayor", a *BSAL*, volum 53 (1997), núm. 851, pàg. 139-148.

⁷⁵⁹ FORTEZA OLIVER; REINÉS FEMENIA, "La retablística barroca...", pàg. 140.

Oms Arbona.⁷⁶⁰ El retaule actual (que va substituir l'anterior només 40 anys després de la seva construcció) és adscrit a diferents escultors, que hi treballaren en el seu dilatat període de fabricació. Forteza i Reinés, que aposten per una data d'inici de 1739, anomenen Gaspar i Joan Antoni Oms Batle (membres de la coneguda nissaga d'artistes), l'aprenent d'escultor Miquel Tomàs i el fuster Antoni Planes, sense descartar, però, que la trassa fos dissenyada per Juan de Aragón, com havia plantejat abans Santiago Sebastián.⁷⁶¹ S'afegeix, a més, que el responsable de la dauradura del sagrari fou un altre frare del convent, Gabriel Colom.⁷⁶² Per altra banda, Forteza i Reinés diferencien dos grups en el conjunt retaulístic del temple: els retaules de la segona meitat del segle XVII, de caràcter més tardo-renaixentista, i els de la primera meitat del segle XVIII (entre els que s'inclou el retaule major), d'un classicisme més propi del barroc tardà. En relació al primer grup, les autores plantegen la hipòtesi que els retaules de Santa Catalina Tomàs i de Sant Pere poguessin ser atribuïts a l'escultor Miquel Barceló.⁷⁶³ Pel que fa al segon grup, s'allunyen de la tradicional atribució dels retaules de Santa Rita i de Sant Josep (ara de Sant Nicolau Tolentí) a Mateu Juan, a favor d'una hipotètica atribució als germans Oms abans esmentats;⁷⁶⁴ així mateix, també qüestionen la datació de 1690 adscrita al retaule de Nostra Senyora de la Corretja (abans de Sant Nicolau Tolentí) i la seva atribució tradicional a Miquel Barceló com executor i a Juan de Aragón com autor de la traça.⁷⁶⁵

Encara al volum de 1997, José Luis Barrio segueix amb els seus treballs sobre el pintor Pere Onofre Cotto:⁷⁶⁶ com a l'article publicat en el *BSAL* de 1995, es constata novament com Cotto es dedicà a la valoració d'obres per a la noblesa castellana durant la seva estada a Madrid.

⁷⁶⁰ FORTEZA OLIVER; REINÉS FEMENIA, "La retablistica barroca...", pàg. 142.

⁷⁶¹ FORTEZA OLIVER; REINÉS FEMENIA, "La retablistica barroca...", pàg. 142-143.

⁷⁶² FORTEZA OLIVER; REINÉS FEMENIA, "La retablistica barroca...", pàg. 144.

⁷⁶³ FORTEZA OLIVER; REINÉS FEMENIA, "La retablistica barroca...", pàg. 145-146.

⁷⁶⁴ FORTEZA OLIVER; REINÉS FEMENIA, "La retablistica barroca...", pàg. 146.

⁷⁶⁵ FORTEZA OLIVER; REINÉS FEMENIA, "La retablistica barroca...", pàg. 146-147.

⁷⁶⁶ BARRIO MOYA, J. L., "Nuevas noticias sobre la estancia en Madrid del pintor mallorquín Pedro Onofre Cotto (1717)", a *BSAL*, volum 53 (1997), núm. 851, pàg. 417-424.

Ja al volum de 1998, Onofre Vaquer publicava un estudi sobre la immigració a Mallorca a la primera meitat del segle XVI.⁷⁶⁷ Al seu llistat de notícies sobre immigrants d'aquest període, apareixen els noms d'alguns artistes:

- El pintor portuguès **Álvaro Viera** es troba al servei del pintor **Bartomeu Olives** (1498).⁷⁶⁸

- **Antoni Guaster**, eivissenc, es col·loca amb 10 anys d'aprenent de picapedrer amb **Joan Serra** (1502).⁷⁶⁹

- El picapedrer sard **Antoni Jordi** resideix a Mallorca (1502).⁷⁷⁰

- Una filla del picapedrer **Antoni Rabassa** es casa amb Egido Martín, bombardier portuguès (1514).⁷⁷¹

- El picapedrer sard **Antoni Orraxi** es casa amb Margarita Genestar (1514).⁷⁷²

- Una filla del picapedrer **Miquel Gomis** es casa amb un mariner (1522).⁷⁷³

- El picapedrer biscaí **Pere López** viu a Valldemossa i es casa amb una filla del forner Jeroni Carbó (1527).⁷⁷⁴

- El pintor aragonès **Pere del Curvo** es casa amb una filla del paraire Bartomeu Vanrell (1536).⁷⁷⁵

- El pintor **Diego de Mondragón**, biscaí, viu a Mallorca, on es casa (1536).⁷⁷⁶

- Una filla del pintor, ja difunt, **Ferrer Olivar**, es casa amb el mariner Nicolau Caria (1538).⁷⁷⁷

- Una filla del picapedrer **Jaume Vidal** es casa amb el ferrer valencià Jaume Moran (1539).⁷⁷⁸

⁷⁶⁷ VAQUER, O., "Immigrants a Mallorca. 1500-1550", a *BSAL*, volum 54 (1998), núm. 852, pàg. 105-140.

⁷⁶⁸ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 139.

⁷⁶⁹ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 120.

⁷⁷⁰ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 122.

⁷⁷¹ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 125.

⁷⁷² VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 129.

⁷⁷³ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 133.

⁷⁷⁴ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 123.

⁷⁷⁵ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 114.

⁷⁷⁶ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 126.

⁷⁷⁷ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 112.

⁷⁷⁸ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 127.

- La vídua de l'escultor **Joan de Salas** es casa amb un pastisser català (1539).⁷⁷⁹
- Una filla del picapedrer, ja difunt, **Pere López**, es casa amb l'escrivà Joan Casconi, de Càller (Sardenya) (1541).⁷⁸⁰
- El pintor cordovès **Mateu Llopis** viu a Mallorca (1546).⁷⁸¹
- Un fill de **Climent Garcia**, picapedrer menorquí, es casa amb una filla d'un forner (1547).⁷⁸²
- Una filla del picapedrer **Jaume Moronja** es casa amb Bartomeu Mas, de Càller (Sardenya) (1548).⁷⁸³
- Una filla del picapedrer **Jaume Malonda** es casa amb Pere Pellicer, agricultor menorquí (1548).⁷⁸⁴
- La vídua del picapedrer **Bernat Sandoval** es casa amb Pere de Mesa, granadí (1549).⁷⁸⁵
- El picapedrer sard **Salvador Sembola** es casa (1550).⁷⁸⁶

Les notícies d'aquest llistat tenen una utilitat considerable en la reconstrucció dels orígens biogràfics i professionals de determinats artistes, així com també permeten, en incloure dades sobre els seus matrimonis, plantejar hipòtesis sobre els contactes dels artistes forans amb individus locals.

Recuperant la temàtica pròpiament històricoartística, unes pàgines més endavant es publicà un article de Bartomeu Bestard i Mateu Ramon sobre els retaules del segle XVIII de l'església parroquial de Sóller.⁷⁸⁷ Els autors, dins el marc dels estudis retaulístics que es promouen des de la Universitat de les Illes Balears, destrien tres corrents estilístiques al llarg del segle XVIII: una fonamentada en les estructures classicistes que especula amb les tipologies i la decoració (amb arrels en les obres de

⁷⁷⁹ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 134.

⁷⁸⁰ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 112.

⁷⁸¹ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 123.

⁷⁸² VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 118.

⁷⁸³ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 125.

⁷⁸⁴ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 130.

⁷⁸⁵ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 126.

⁷⁸⁶ VAQUER, "Immigrants a Mallorca...", pàg. 135.

⁷⁸⁷ BESTARD CLADERA, B.; RAMON LIDON, M., "Els retaules del segle XVIII de l'església parroquial de Sant Bartomeu de Sóller", a *BSAL*, volum 54 (1998), núm. 852, pàg. 201-218.

Verger i Blanquer), una segona que trenca la tradicional estructura de carrers i cossos (retaule major de Santa Eulàlia de Palma) i finalment una tercera que tendeix a la desornamentació, seguidora del tractat de Pozzo i protagonitzada sobre tot per Francesc Herrera.⁷⁸⁸ En aquest darrer grup inclouen el retaule major, datat, a partir de documentació conservada i transcrita, entre 1736 i 1762 i obrat pels escultors Joan Antoni Oms, Lluc Mesquida, Damià Oliver i Joan Morell,⁷⁸⁹ i pel pintor Jaume Martorell.⁷⁹⁰ En aquest mateix retaule major, la imatge de Nostra Senyora de Bon Any fou realitzada el 1745 per l'escultor Guillem Carbonell.⁷⁹¹ La documentació afilia el retaule del Roser (1765-1777) als escultors Bartomeu Sureda i Francesc Obrador, artistes del cercle de fra Albert Borguny, al pintor Jaume Martorell i als fusters Damià Canals, Josep Canals, Jaume Ballester i Miquel Mayol.⁷⁹²

Encara al volum de 1998, Miquela Sacarés i Catalina Maria Veny publiquen un article sobre el retaule de Sant Sebastià de la parròquia de Porreres,⁷⁹³ de la segona meitat del segle XVI i avui desmuntat, tot i que les figures de Sant Abdó i Sant Senén es troben al retaule de Sant Vicenç Ferrer, capella on es trobava el retaule de Sant Sebastià en un primer moment.⁷⁹⁴ La imatge del titular, actualment a un retaule neoclàssic, fou treballada per Gaspar Gener, així com l'estructura general del moble, el 1564.⁷⁹⁵ Entre 1577 i 1578, Mateu López Major seria l'encarregat de pintar i daurar el retaule;⁷⁹⁶ a partir de 1583 seria el seu fill homònim qui s'encarregaria de la feina, però el 1584 deixa de signar pagaments, el que du a les autores a plantejar la hipòtesi que aquest morís en aquella data.⁷⁹⁷ El pintor alcudienc Joan Ullestret, casat amb la vídua

⁷⁸⁸ BESTARD CLADERA; RAMON LIDON, "Els retaules del...", pàg. 201.

⁷⁸⁹ BESTARD CLADERA; RAMON LIDON, "Els retaules del...", pàg. 202.

⁷⁹⁰ BESTARD CLADERA; RAMON LIDON, "Els retaules del...", pàg. 206.

⁷⁹¹ BESTARD CLADERA; RAMON LIDON, "Els retaules del...", pàg. 206.

⁷⁹² BESTARD CLADERA; RAMON LIDON, "Els retaules del...", pàg. 203 i 206.

⁷⁹³ SACARÉS TABERNER, M.; VENY RIERA, C. M., "Sobre l'antic retaule de Sant Sebastià de l'església parroquial de Porreres", a *BSAL*, volum 54 (1998), núm. 852, pàg. 425-432.

⁷⁹⁴ SACARÉS TABERNER; VENY RIERA, "Sobre l'antic retaule...", pàg. 425.

⁷⁹⁵ Historiogràficament es va atribuir inicialment a Gaspar Oms, però sembla definitiva la seva adscripció, per constatació documental, a Gaspar Gener. SACARÉS TABERNER; VENY RIERA, "Sobre l'antic retaule...", pàg. 426.

⁷⁹⁶ SACARÉS TABERNER; VENY RIERA, "Sobre l'antic retaule...", pàg. 428.

⁷⁹⁷ SACARÉS TABERNER; VENY RIERA, "Sobre l'antic retaule...", pàg. 429-430.

de Mateu López Menor, cobrava el 1592 unes feines en nom d'aquell, mentre que el també pintor Antoni Ferrer executà diversos treballs menors el 1584.⁷⁹⁸

El 1999 Marià Carbonell publicava al *BSAL* un interessant article dedicat al pintor del segle XVIII Miquel Pont.⁷⁹⁹ Carbonell puntualitza les aportacions de Furió, matisant que Pont no va néixer a Manacor, sinó a Sant Llorenç des Cardassar (en tot cas, un llogaret depenent de Manacor en aquella època), i que va néixer el 1678, no el 1685 com s'havia publicat abans.⁸⁰⁰ Propietari d'una possessió pròxima a aquella localitat (Son Pont de Montseriu), sembla que Pont gaudia d'una situació econòmica força segura, com dedueix Carbonell de la nombrosa documentació administrativa i judicial consultada.⁸⁰¹ L'investigador focalitza la seva atenció en el viatge de formació a Roma de Pont, i comença citant alguns artistes mallorquins del moment que també viatjaren a Itàlia. Un d'ells va ser Martí Rull, prou desconegut, que sol·licitava el 1680 la creació d'una Acadèmia de Belles Arts; altres que anomena són Guillem Mesquida, Joan Muntaner, Miquel Banús, Gabriel Femenia, Melcior Borràs, Llorenç Vallespir i Honorat Misserol.⁸⁰² Pont, tal i com recull Carbonell, va ser premiat a l'Accademia de Roma per diversos treballs.⁸⁰³ Retornat a l'illa, Carbonell dóna a conèixer el seu matrimoni amb Aina Sampol, la seva ocupació de sobreposat del gremi el 1717 i la seva defunció i posterior enterrament a l'església de Sant Miquel de Palma el 1755.⁸⁰⁴ Pel que fa al catàleg de Pont, el mateix Carbonell reconeix a l'article que no hi ha cap obra documentada, de manera que només es pot arribar a establir atribucions.⁸⁰⁵ Aprofitant la presència d'obres de Pont a la capella del Santcrist de Manacor, basades en la pintura italiana del moment i en gravats nòrdics, l'investigador adscriu el retaule a l'escultor Joan Antoni Oms i al pintor Guillem Colom.⁸⁰⁶

⁷⁹⁸ SACARÉS TABERNER; VENY RIERA, "Sobre l'antic retaule...", pàg. 430.

⁷⁹⁹ CARBONELL BUADES, M., "El pintor Miquel Pont Cantallops (1678-1755) i el viatge d'estudis a Roma", a *BSAL*, volum 55 (1999), núm. 853, pàg. 195-210.

⁸⁰⁰ CARBONELL BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 195.

⁸⁰¹ CARBONELL BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 198.

⁸⁰² CARBONELL BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 201.

⁸⁰³ CARBONELL BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 203.

⁸⁰⁴ CARBONELL BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 205.

⁸⁰⁵ CARBONELL BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 206.

⁸⁰⁶ CARBONELL BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 207.

Del volum de l'any 2000 vull fer una referència a l'article de Félix Carmona centrat en la iconografia de l'església del Socors de Palma,⁸⁰⁷ en el qual, a partir de suport documental, afirma l'autoria de l'escultor Bartomeu Vilar en relació a l'escultura de Nostra Senyora de Gràcia (1621) que es trobava en el timpà de la capella dels Desemparats.⁸⁰⁸ Així mateix, el Sant Agustí que es troba al retaule major (i que ja hauria ocupat l'anterior retaule), seria obra del frare Sebastià Planes, i la Santa Mònica del mateix retaule (i possiblement també ja ubicada a l'anterior) seria obra de Joan Antoni Oms, de principis del segle XVIII.⁸⁰⁹ L'esmentat Sebastià Planes també seria l'autor d'un Sant Tomàs de Villanueva, avui desaparegut,⁸¹⁰ mentre que un altre frare, Juan Facundo Fee, hauria esculpit el Sant Crist del cor, abans de 1750, i fra Miquel Jordà seria l'autor del Santcrist de la Sagristia, abans de 1754.⁸¹¹ La talla de l'Assumpta que es troba al retaule de Santa Catalina Tomàs s'atribueix a Miquel Barceló, documentat com l'autor del Il·luminat per al mateix conjunt (1692).⁸¹² Pel que fa a la pintura, la Santa Catalina Tomàs del retaule de la seva capella seria obra de Gabriel Torres, també escultor,⁸¹³ per altra banda, una Anunciació que es trobava al retaule de la capella de Nostra Senyora de Gràcia podria haver estat realitzada, el 1625, per Gaspar Oms II.⁸¹⁴ Una sèrie de misteris marians al retaule de la Puríssima han estat atribuïts tradicionalment, segons Carmona, a Guillem Mesquida (així como una Immaculada de la mateixa capella) o al seu fill Francesc.⁸¹⁵ Un quadre de Sant Josep de la sagristia és atribuït al pintor del segle XVIII Rubert,⁸¹⁶ i la tradició atribueix un Sant Vicenç Ferrer del retaule de Nostra Senyora dels Desemparats al pintor Miquel Banús.⁸¹⁷ De pintura

⁸⁰⁷ CARMONA, F., "Iconografía de la iglesia de Ntra. Sra. del Socorro de Mallorca", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 173-198.

⁸⁰⁸ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 177.

⁸⁰⁹ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 178.

⁸¹⁰ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 180.

⁸¹¹ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 189.

⁸¹² CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 190.

⁸¹³ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 185.

⁸¹⁴ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 195.

⁸¹⁵ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 195-196.

⁸¹⁶ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 196.

⁸¹⁷ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 197.

mural, destacaria l'atribució que fa Carmona de diverses pintures de l'església als religiosos del segle XVIII Alipio Francisco Banús i Gabriel Colom.⁸¹⁸

Onofre Vaquer continua amb la seva investigació sobre la immigració a Mallorca a l'època moderna, i publica un nou article al *BSAL* de 2000, en aquest cas limitat cronològicament de 1551 a 1575.⁸¹⁹ En ell apareixen referències a alguns artistes foranis vinguts a l'illa:

- Una filla del picapedrer **Bartomeu Mora** es casa amb un genovès (1552).⁸²⁰
- El picapedrer castellà **Andreu Garcia** es casa a Alcúdia (1554).⁸²¹
- El pintor català **Bartomeu Carreres** es casa a Mallorca el 1566.⁸²²
- El picapedrer sard **Donato Masa** es casa a Mallorca el 1566.⁸²³
- El picapedrer català **Francesc Pujol** es casa a Mallorca el 1568.⁸²⁴
- El pintor sevillà **Bartomeu de Julldemoso** exerceix de testimoni (1572).⁸²⁵
- Joana Llodrà, filla del picapedrer **Joan Llodrà**, es casa amb un bracer francès (1572).⁸²⁶
- El pintor castellà **Bartomeu Valldeneto** es casa a Mallorca el 1572.⁸²⁷
- El picapedrer castellà **Joan Lapis** es casa el 1595.⁸²⁸

En el mateix volum, José Luis Barrio segueix oferint més informació sobre el pintor mallorquí, habitant de Madrid, Pere Onofre Cotto.⁸²⁹ Barrio recorda en aquest article la participació de Cotto en la valoració dels béns pictòrics i escultòrics del

⁸¹⁸ CARMONA, "Iconografía de la...", pàg. 187.

⁸¹⁹ VAQUER, O., "Immigrants a Mallorca durant el regnat de Felip II (1)", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 199-226.

⁸²⁰ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 209.

⁸²¹ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 209.

⁸²² VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 205.

⁸²³ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 214.

⁸²⁴ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 218.

⁸²⁵ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 212.

⁸²⁶ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 219.

⁸²⁷ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 224.

⁸²⁸ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant...", pàg. 213.

⁸²⁹ BARRIO MOYA, J. L., "Diversas noticias familiares sobre el pintor mallorquín Pedro Onofre Cotto", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 427-432.

capellà de la Encarnación de Madrid (1693), la primera notícia que es té del pintor a la capital, i transcriu les darreres voluntats de dos fills seus, Marc i Anna Cotto.⁸³⁰

Félix Carmona, per la seva banda, continua la línia d'estudi iconogràfic iniciada l'any anterior amb l'església del Socors, publicant el 2001 un estudi dedicat al monestir de la Concepció de Palma.⁸³¹ Carmona exhuma de l'arxiu del monestir la documentació que adscriu el retaule major de la seva església a l'escultor Pere Pou (Carmona no li atribueix, però, les figures exemptes, de mà desconeguda), que l'executà a partir de 1659, tot i que el sagrari fou realitzat per Joan Oms a partir de 1676.⁸³² L'escultor Miquel Barceló seria l'encarregat de fabricar el llit de la Mare de Déu Dormida del convent, juntament amb quatre àngels (1685).⁸³³ Pel que fa al betlem que conserva el monestir, Carmona apunta la possibilitat que es tracti de les figures obrades al segle XVIII pel frare Juan Facundo Fee per al convent de la Consolació de Palma, les membres del qual s'integrarien al monestir de la Concepció al segle XIX i, per tant, on traslladarien part del seu patrimoni moble.⁸³⁴

El retaule major de l'església parroquial de Muro és el protagonista de la investigació de Pere Fiol publicada al mateix *BSAL* de 2001.⁸³⁵ Gràcies a l'article, se sap que l'escultor murer Pere Pou va realitzar el sagrari (1657), inserit en un primer cos del moble d'autoria desconeguda.⁸³⁶ Altres treballs al retaule, entre ells el de la dauradura, anaren a càrrec de l'escultor Pere Joan Pinya (a partir de 1670), mentre que diverses pintures són obra de Joan Baptista Llodrà (1663).⁸³⁷ De 1704 a 1711 seria l'escultor Gregori Aleix qui hi treballaria, al mateix temps que ho feia al retaule de Sant Josep de la mateixa església. Després d'uns anys d'aturada en les obres del retaule i del temple, el 1744 s'arriba a un acord per a que el mestre d'obres Lluç Mesquida reemprengui

⁸³⁰ BARRIO MOYA, "Diversas noticias familiares...", pàg. 427.

⁸³¹ CARMONA MORENO, F., "Iconografía de la iglesia y monasterio de Nuestra Señora de la Concepción de las Agustinas en Palma de Mallorca", a *BSAL*, volum 57 (2001), núm. 855, pàg. 125-152.

⁸³² CARMONA MORENO, "Iconografía de la iglesia...", pàg. 128.

⁸³³ CARMONA MORENO, "Iconografía de la iglesia...", pàg. 132 i 143.

⁸³⁴ CARMONA MORENO, "Iconografía de la iglesia...", pàg. 133.

⁸³⁵ Fiol TORNILA, P., "El retaule de l'altar major de Muro", a *BSAL*, volum 57 (2001), núm. 855, pàg. 153-162.

⁸³⁶ Fiol TORNILA, "El retaule de...", pàg. 154.

⁸³⁷ Fiol TORNILA, "El retaule de...", pàg. 155.

l'edificació de l'església,⁸³⁸ acabada el 1760 pel seu gendre Miquel Garcias. Faltava el tercer cos del retaule, que enllestirien el 1785 els escultors Gregori Herrera i Antoni Llabrés.⁸³⁹

Onofre Vaquer aporta el llistat d'immigrants del darrer quart del segle XVI,⁸⁴⁰ on apareixen els següents artistes:

- El picapedrer ciutadellenc **Pere Denosttei** exerceix de testimoni (1577).⁸⁴¹
- El picapedrer francès **Miquel Bosch** treballava a Alcúdia el 1579.⁸⁴²
- Una filla del picapedrer **Miquel Fornés** es casa amb un sastre gironí (1579).⁸⁴³
- El picapedrer genovès **Jaume Bonanat** exerceix de testimoni (1595).⁸⁴⁴

En el *BSAL* de 2002, s'hi localitza un article de Gabriel Alomar i Serra centrat en el retaule major de l'església de Llubí i en la figura de l'escultor del segle XVIII Rafel Torres,⁸⁴⁵ integrant d'una altra nissaga important d'artistes de la Mallorca moderna, de la qual Alomar fa una síntesi de les dades conegudes. Per la documentació trobada, i transcrita a l'article, Alomar comunica que Rafel Torres és l'autor de les tres escultures del retaule (Sant Feliu, Sant Pau i Sant Antoni Abat), així com del nínxol principal i del tabernacle, i li atribueix la resta del retaule, en col·laboració amb el seu germà Guillem (que cobraria uns diners pendents després de la prematura mort de Rafel, el 1794).⁸⁴⁶

A la publicació de la segona part del llistat d'immigrants a Mallorca durant el darrer quart del segle XVI elaborat per Onofre Vaquer,⁸⁴⁷ hi ha les següents referències a artistes:

- El picapedrer gascó **Ramon Perissa** es casa a Mallorca (1579).⁸⁴⁸

⁸³⁸ FIOL TORNILA, "El retaule de...", pàg. 156.

⁸³⁹ FIOL TORNILA, "El retaule de...", pàg. 157.

⁸⁴⁰ VAQUER, O., "Immigrants a Mallorca durant el regnat de Felip II (2, 1)", a *BSAL*, volum 57 (2001), núm. 855, pàg. 321-338.

⁸⁴¹ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 1), pàg. 334.

⁸⁴² VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 1), pàg. 328.

⁸⁴³ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2,1)", pàg. 324.

⁸⁴⁴ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 1)", pàg. 327.

⁸⁴⁵ ALOMAR I SERRA, G., "El retaule major de Sant Feliu de Llubí i Rafel Torres Rubert (ca. 1756-1794)", a *BSAL*, volum 58 (2002), núm. 856, pàg. 115-124.

⁸⁴⁶ ALOMAR I SERRA, "El retaule major...", pàg. 118.

⁸⁴⁷ VAQUER, O., "Immigrants a Mallorca durant el regnat de Felip II (2, 2)", a *BSAL*, volum 58 (2002), núm. 856, pàg. 291-320.

- El picapedrer francès **Pere Viretella** treballa amb el mestre d'obres francès Miquel Bosch a Mallorca (1579).⁸⁴⁹

- El 1583 apareix documentat a Mallorca el picapedrer valencià **Vicenç Soler**.⁸⁵⁰

- Una filla del picapedrer **Pere Castelló** es casa (1585).⁸⁵¹

- El picapedrer d'Alaior **Francesc Sala** exerceix de testimoni (1587).⁸⁵²

- El picapedrer ciutadellenc **Pere Martí** exerceix de testimoni (1591).⁸⁵³

- El picapedrer genovès **Josep Sentima** pretén casar-se a Mallorca (1595).⁸⁵⁴

Maria Barceló, en un article publicat al *BSAL* de 2003, va treure a la llum diverses notícies sobre treballs de picapedrers de començaments del segle XVI.⁸⁵⁵

- El picapedrer **Miquel Jordà** efectua unes obres a la possessió de Morell, a Artà, de Nicolau de Quint (1502).⁸⁵⁶

- Contracte entre el picapedrer **Sebastià Isern** i el doctor en lleis Antoni de Verí (1509).⁸⁵⁷

- Contracte entre els picapedrers **Bartomeu i Pere Sard**, per una banda, i Pere Joan Fortesa, cavaller propietari de la possessió de Raixa, per l'altra (1512).⁸⁵⁸

- Contracte entre el picapedrer **Pere Biscaí** i el notari Antoni Ramiro (1517).⁸⁵⁹

No serà fins al volum del *BSAL* de 2007 quan es torni a trobar un article essencialment vinculat a l'artista de la Mallorca moderna, concretament el que Mercè Gambús dedicà a la incidència del taller de Damià Forment.⁸⁶⁰ Gambús articula la

⁸⁴⁸ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 2), pàg. 307.

⁸⁴⁹ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 2), pàg. 319.

⁸⁵⁰ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 2), pàg. 315.

⁸⁵¹ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 2), pàg. 303.

⁸⁵² VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 2), pàg. 312.

⁸⁵³ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 2), pàg. 301.

⁸⁵⁴ VAQUER, "Immigrants a Mallorca durant... (2, 2), pàg. 314.

⁸⁵⁵ BARCELÓ CRESPI, M., "Nous documents sobre l'art de la construcció", a *BSAL*, volum 59 (2003), núm. 857, pàg. 221-248.

⁸⁵⁶ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre...", doc. XV, pàg. 236.

⁸⁵⁷ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre...", doc. XVIII, pàg. 242-243.

⁸⁵⁸ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre...", doc. XIX, pàg. 243-244.

⁸⁵⁹ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre...", doc. XXI, pàg. 245-246.

⁸⁶⁰ GAMBÚS, M., "La incidencia artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Phillippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)", a *BSAL*, volum 63 (2007), núm. 861, pàg. 63-92.

transcendència d'aquest taller en l'art mallorquí a través del pintor Fernando de Coca, encarregat de la pintura del retaule de la Cartoixa de Valldemossa i del retaule del Roser del convent de Sant Domingo de Palma, entre altres obres, i també, pel que fa a l'escultura, a través de l'artista aragonès Juan de Salas, responsable de diferents treballs per al cor de la catedral de Mallorca. Gambús planteja un hipotètic recorregut geogràfic en la trajectòria professional de Fernando de Coca, iniciat a la vila segoviana de Coca i continuat a València, Arezzo (Toscana), novament València i Mallorca,⁸⁶¹ on executaria la pintura del retaule valldemossí, l'autoria de la qual ja va ser recollida per Jovellanos. També estableix Gambús la hipòtesi d'una vinculació amb el taller peninsular dels Forment dels francesos Dubois i Fillau, que treballaren al cor de la catedral de Mallorca abans de l'arribada de Juan de Salas, essent el segon el responsable del treball més vinculable a maneres pròximes a les noves tendències estilístiques;⁸⁶² Gambús suggereix que els escultors francesos arribassin a l'illa a través dels contactes mallorquins amb el taller de Forment.⁸⁶³ Precisament com a "representant" d'aquest taller a l'illa actuaria Juan de Salas a partir de 1526 i durant deu anys, essent com era deixeble de Damià Forment,⁸⁶⁴ amb qui havia col·laborat també l'homònim pare de Juan de Salas, escultor igualment.⁸⁶⁵

Tot seguit, just una pàgina després de la conclusió de l'article de Mercè Gambús, es recull al *BSAL* de 2007 un text de Marià Carbonell centrat en la vessant escultòrica d'una nissaga artística que ha aparegut constantment en aquestes pàgines, la de la família Oms.⁸⁶⁶ Com era habitual a la Mallorca del moment, l'homonímia entre membres de diferents generacions, o fins i tot de la mateixa, era gairebé un tret cultural de la societat de la nostra illa, una circumstància que, en diferents nissagues però molt especialment en la dels Oms, ha dificultat la identificació i atribució d'obres a individus concrets, per culpa de l'existència d'homonímies encara no del tot diferenciades. És dins aquesta problemàtica, que sempre ha acompanyat la

⁸⁶¹ GAMBÚS, "La incidencia artística...", pàg. 64.

⁸⁶² GAMBÚS, "La incidencia artística...", pàg. 83.

⁸⁶³ GAMBÚS, "La incidencia artística...", pàg. 84.

⁸⁶⁴ GAMBÚS, "La incidencia artística...", pàg. 85.

⁸⁶⁵ GAMBÚS, "La incidencia artística...", pàg. 87-88.

⁸⁶⁶ CARBONELL BUADES, M., "Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg", a *BSAL*, volum 63 (2007), núm. 861, pàg. 93-120.

historiografia sobre la família Oms, on Carbonell pretén introduir una mica de llum, encara que només sigui entre els treballadors de l'escultura. En paraules de Carbonell, els objectius de l'article són " aclarir algunes confusions genealògiques, redescobrir un nou escultor de la saga, aportar dades documentals que permeten acréixer llurs catàlegs d'obres i, en un sentit més general, posar en evidència la feinada que resta per poder delimitar i, en conseqüència, interpretar correctament el panorama artístic mallorquí d'època barroca."⁸⁶⁷

Pel que fa a les atribucions, Carbonell vincula dos retaules de l'església palmesana de la Mercè amb Joan Antoni Oms I, el de sant Priam (ara de Sant Marçal) i el de sant Felip Neri (ara de sant Antoni de Pàdua).⁸⁶⁸ Per altra banda, identifica el sant Pere que avui es troba al retaule major de l'església parroquial de Petra amb el realitzat al darrer terç del segle XVII per Joan Oms Bestard per al retaule major de Sant Domingo de Palma; a més, transcriu un document on el seu fill Gaspar Oms Arbona cobra un pagament per un retaule iniciat per Joan Oms dedicat al Santcrist (avui desaparegut) i destinat a l'església de Santa Catalina de Sena.⁸⁶⁹ A més, atribueix al mateix Joan Oms Bestard el modificat retaule de Santa Gertrudis de l'església de Santa Creu, que també deixà inacabat, segons es dedueix de la documentació.⁸⁷⁰

Per altra banda, en el mateix article Carbonell qüestiona alguns aspectes introduïts per Andreu Josep Villalonga en la seva monografia sobre el retaule del Santcrist d'Alcúdia que tenen a veure amb Joan Oms com a hipotètic autor de la traça de la capella on s'allotja aquest moble.⁸⁷¹

Carbonell va més enllà en la qüestió de les confusions onomàstiques, traient a la llum la figura de l'escultor Joan Antoni Oms Arbona, segons l'investigador desconegut fins aleshores per confondre la seva figura amb la del seu germà Joan Oms Arbona o

⁸⁶⁷ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 93.

⁸⁶⁸ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 94.

⁸⁶⁹ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 97. Carbonell apunta la possibilitat que el Santcrist que es conserva a la sala capitular del nou convent de monges dominiques de Palma pugui tractar-se de l'obrat pels Oms.

⁸⁷⁰ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 98.

⁸⁷¹ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 100-104.

amb la del seu cosí homònim Joan Antoni Oms Batle, també escultors.⁸⁷² Carbonell considera que l'encàrrec efectuat el 1692 a "Juan Antoni Oms" per la realització del retaule major de l'església de Santa Margalida de Palma (avui a la parroquial d'Esporles) s'ha de vincular a l'esmentat Joan Antoni Oms Arbona, que s'absentaria per motius desconeguts i hauria de ser substituït per acabar el moble pel seu germà Gaspar Oms Arbona i per Mateu Juan (dauradura).⁸⁷³ Carbonell planteja la hipòtesi que el mateix taller dels germans Oms Arbona fos responsable del retaule de Sant Pere Regalat del convent de Sant Francesc de Palma, fins ara vinculat al cercle de Francesc Herrera.⁸⁷⁴

Per acabar, a partir de la vinculació documental de la traça del retaule major de l'església parroquial de Sóller obrat per Joan Antoni Oms Batle a "lo Sr. Joseph el Pintor", Carbonell identifica aquest amb l'italià Giuseppe Dardanone, tracista de l'antic retaule major de la catedral de Mallorca i del moble del Davallament del mateix temple.⁸⁷⁵ Segons Carbonell, la documentació exhumada adscriu al mateix Joan Antoni Oms Batle la traça (i l'execució) del retaule major de l'església del Socors de Palma.⁸⁷⁶ Finalment, Carbonell s'ocupa de la col·laboració entre Joan Antoni Oms Batle i Francesc Herrera en el retaule major de l'església de Sant Miquel de Palma, a partir d'una traça del segon⁸⁷⁷ (en una nota a peu de pàgina, Carbonell també atribueix a Herrera el disseny del retaule major de Santa Teresa de Palma).⁸⁷⁸

En aquest volum de 2007, Maria Barceló publica la segona part de les notícies sobre picapedrers de mitjan segle XV fins al primer quart del segle XVI.⁸⁷⁹ Pel que fa a

⁸⁷² CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 105. A la nota 29 de la mateixa pàgina, Carbonell reconeix que en una altra publicació ell va caure en la mateixa confusió i, per tant, recorda que s'ha de tenir present la seva errada.

⁸⁷³ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 106-108.

⁸⁷⁴ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 110-111.

⁸⁷⁵ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 113.

⁸⁷⁶ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 114-115. A les pàgines 116-117, Carbonell es mostra en desacord amb Carmona pel que fa a algunes atribucions i datacions de les figures d'aquest retaule major del Socors.

⁸⁷⁷ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", pàg. 118.

⁸⁷⁸ CARBONELL BUADES, "Els escultors barrocs...", nota 72, pàg. 119-120.

⁸⁷⁹ BARCELÓ CRESPI, M., "Nous documents sobre l'art de la construcció. II", a *BSAL*, volum 63 (2007), núm. 861, pàg. 209-226.

la informació referida al segle XVI, aquesta és una síntesi del publicat en relació al coneixement dels professionals:

- Contracte entre el picapedrer **Miquel Armengol**, de Lluçmajor, i el notari Onofre Canet per la construcció d'una cisterna a la possessió de Puntiró (Sant Jordi) (1502).⁸⁸⁰

- Contracte entre el picapedrer solleric **Bartomeu Arbona** i el mossèn Gaspar Tomàs per unes obres (1502).⁸⁸¹

- Contracte entre el picapedrer valldemossí **Pere Torres** i mossèn Felip Pont per la construcció d'un molí fariner a la seva possessió de Puigpunyent (1505).⁸⁸²

- Contracte entre el picapedrer **Pere Antich** i Elionor Ballesteria per la construcció d'un aljub a una possessió de Petra (1506).⁸⁸³

- Contracte entre el picapedrer **Antoni Armengol** i la Universitat de Palma per la construcció d'una font al carrer de Nostra Dona de Gràcia. N'és testimoni el picapedrer **Pere Antich** (1517).⁸⁸⁴

- Contracte entre el picapedrer valldemossí **Bartomeu Serra** (amb el seu fill Jeroni) i Francesc des Clapés per la construcció d'un forn de calç a la possessió de Montblanc (1519).⁸⁸⁵

- Contracte entre el picapedrer **Batista Garau** i la Universitat de Palma per la construcció d'una font a la "plassetta de Sancta Creu" (1519).⁸⁸⁶

- Contracte entre el picapedrer algaidí **Miquel Mulet** i Joan Parets per la construcció d'un forn de calç (1520).⁸⁸⁷

- Contracte entre els picapedrers **Miquel Cerdà** i **Joan Llorenç** per una part i Bernat Cotoner per l'altra, per la reparació d'un molí pròxim a la Porta Pintada de Palma (1524).⁸⁸⁸

⁸⁸⁰ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XIV, pàg. 218-219.

⁸⁸¹ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XV, pàg. 219.

⁸⁸² BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XVI, pàg. 219-220.

⁸⁸³ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XVII, pàg. 221.

⁸⁸⁴ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XVIII, pàg. 221-222.

⁸⁸⁵ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XIX, pàg. 222.

⁸⁸⁶ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XX, pàg. 222-223.

⁸⁸⁷ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XXI, pàg. 223-224.

⁸⁸⁸ BARCELÓ CRESPI, "Nous documents sobre... II", doc. XXII, pàg. 224.

Antònia Juan incorpora al mateix volum un article sobre un altre picapedrer que treballà a Mallorca als inicis del segle XVI, el basc Joan dez Payti,⁸⁸⁹ concretament, aporta la transcripció de l'inventari dels seus béns, precedit de diverses dades interessants, com el seu lloc de domicili (a la parròquia de Santa Eulàlia),⁸⁹⁰ la referència al seu matrimoni (testimoniats per dos picapedrers més, Daniel i Sebastià Pou)⁸⁹¹ i al seu examen de l'obra de l'església de Santa Clara de Palma.⁸⁹²

Encara al volum de 2007 del *BSAL*, Joana Aina Ordines elabora un estudi sobre les cròniques del convent de Sant Francesc de Palma i el seu aprofitament per a la Història de l'Art,⁸⁹³ principalment pel que fa a les obres contingudes en les seves dependències. Les dues cròniques, escrites per Ramon Calafat a finals del segle XVIII, foren publicades, corregides i augmentades, per l'historiador Jaume d'Oleza i d'Espanya a les pàgines del *BSAL* entre els anys 1923 i 1925. Certament, es tracta d'uns documents que no inclouen gaire informació directa sobre els artistes, però sí incrementen el coneixement sobre la seva pràctica laboral, en oferir dades sobre els promotors (part indeslligable de la producció artística), així com també informació cronològica i iconogràfica que, òbviament, és de molta utilitat en l'estudi del treball de l'artista modern.

En el volum de 2008, s'hi troba un article escrit per jo mateix que s'ocupa de la fortuna crítica de l'artista modern mallorquí entre els segles XVI i XIX.⁸⁹⁴ A més, Maria Barceló dóna notícia de dos picapedrers que moriren a principis del segle XVI, Tomàs i Macià Seguals,⁸⁹⁵ membres d'una important nissaga d'artesans de la pedra.⁸⁹⁶ Pel que fa a Tomàs, va ser un dels principals proveïdors de la pedra per reformar el moll de

⁸⁸⁹ JUAN VICENS, A., "Noves dades sobre un *lapiscida* basc: Joan dez Payti (1504)", a *BSAL*, volum 63 (2008), núm. 861, pàg. 239-248.

⁸⁹⁰ JUAN VICENS, "Noves dades sobre...", pàg. 240.

⁸⁹¹ JUAN VICENS, "Noves dades sobre...", pàg. 241.

⁸⁹² JUAN VICENS, "Noves dades sobre...", pàg. 243.

⁸⁹³ ORDINES JOAN, J. A., "Les cròniques conventuals de l'església de Sant Francesc de Palma: font documental del patrimoni històricoartístic", a *BSAL*, volum 63 (2008), núm. 861, pàg. 259-280.

⁸⁹⁴ FIOL PONS, G., "La mà de l'artista modern segons l'ull dels segles XVI-XIX: fortuna crítica", a *BSAL*, volum 64 (2008), núm. 862, pàg. 153-168.

⁸⁹⁵ BARCELÓ CRESPI, M., "Tomàs Seguals (¿ - + 1513) i Macià Seguals (¿ - + 1515) *lapiscidae*", a *BSAL*, volum 64 (2008), núm. 853, pàg. 223-246.

⁸⁹⁶ Sobre els membres d'aquesta nissaga, veure BARCELÓ CRESPI, M., "Notes sobre alguns *picapedres* a la Mallorca tardomedieval", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 111-115.

Palma (1495)⁸⁹⁷ i per a l'obra de la Seu (1504),⁸⁹⁸ a la capella de Sant Pere de la qual volia ser enterrat, segons el seu testament.⁸⁹⁹ Sembla que, per altra banda, Tomàs Seguals fou un dels impulsors de les reformes dels capítols del gremi de picapedrers i guixers el 1506.⁹⁰⁰ Macià Seguals, germà de Tomàs i soci professional, també desitjava al seu testament ser enterrat a la capella de Sant Pere de la catedral de Mallorca.⁹⁰¹ En la mateixa línia de treball, val a dir que la mateixa Dra. Barceló publicava el mateix 2008 un article sobre el "lapiscida" de principis del segle XVI Daniel Pou, a la revista *Randa*.⁹⁰²

A manera de continuació conceptual de l'article publicat en el volum anterior del *BSAL* sobre la influència del taller de Forment, Mercè Gambús publicà el 2008 un text sobre l'escultor Joan de Salas i la seva obra mallorquina.⁹⁰³ Gambús transcriu un contracte entre Joan de Salas i la parròquia de Santa Eulàlia de Palma (1526) per a la realització d'una Marededéu morta, com la que "sta en la capella de la claustra de la Seu representant la Assumpció sua".⁹⁰⁴ Aquest contracte va ser signat immediatament després d'acceptar el que el vinculava a l'obra del cor de la Seu, fet que, a més d'altres qüestions circumstancials, du a pensar a Gambús que l'escultor va ser contractat gràcies al prestigi del taller de Forment (que ja havia treballat a Mallorca), més que no pas pel seu propi prestigi (acabava d'arribar a l'illa i era un desconegut).⁹⁰⁵ A més, Gambús planteja la possible autoria de Joan de Salas pel que fa a "la talla exempta de Sant Joan Baptista pertanyent a l'antic retaule major gòtic de la Seu, la decoració escultòrica d'ambdues façanes de l'oratori de Sant Feliu de Palma, així com els relleus decoratius d'un portalet de l'església de Santa Eulàlia procedent de l'antiga Can

⁸⁹⁷ BARCELÓ CRESPI, "Tomàs Seguals...", pàg. 225.

⁸⁹⁸ BARCELÓ CRESPI, "Tomàs Seguals...", pàg. 225-226.

⁸⁹⁹ BARCELÓ CRESPI, "Tomàs Seguals...", pàg. 227.

⁹⁰⁰ BARCELÓ CRESPI, "Tomàs Seguals...", pàg. 226.

⁹⁰¹ BARCELÓ CRESPI, "Tomàs Seguals...", pàg. 231.

⁹⁰² BARCELÓ CRESPI, M., "Daniel Pou, lapiscida (¿ - + 1528)", a *Randa. Miscel·lània Gabriel Llompарт (1)*, vol. 61, pàg. 93-101.

⁹⁰³ GAMBÚS, M., "L'obra de l'escultor Joan de Salas a Mallorca (1526-1538). Noves aportacions", a *BSAL*, volum 64 (2008), núm. 862, pàg. 255-280.

⁹⁰⁴ GAMBÚS, "L'obra de l'escultor...", pàg. 270.

⁹⁰⁵ GAMBÚS, "L'obra de l'escultor...", pàg. 257.

Thomàs des Pedrís des Born al carrer de Sant Feliu de Palma".⁹⁰⁶ Gambús fa notar que la freqüència dels encàrrecs (dels que es coneixen) minva a partir de 1532, una circumstància que possiblement el conduís a abandonar l'illa el 1537, abans de la revifada classicista provocada per la vinguda a l'illa de l'emperador Carles V el 1541.⁹⁰⁷

Com a conclusió d'aquest apartat que he dedicat a la Societat Arqueològica Lul·liana i al seu *Bolletí* com a element difusor de les notícies i els estudis dedicats a l'artista de l'Edat Moderna a Mallorca, es pot afirmar amb rotunditat la transcendència absoluta de les seves pàgines en dos sentits principalment. Per una banda, els integrants de la Societat les feren servir per deixar constància de les exhumacions documentals dutes a terme, d'una manera positivista en nombroses ocasions, als fons de l'actual Arxiu del Regne de Mallorca, Arxiu Diocesà, Arxiu Capitular, arxius parroquials i conventuals i arxius de caràcter privat, el que indubtablement ha servit de base als investigadors protagonistes del segon caire de transcendència que volem destacar, aquells historiadors i historiadors de l'art que, sobretot a partir del darrer quart del segle XX, aprofitaren les troballes documentals dels seus predecessors en les pàgines del *Bolletí* per anar construint tot un conjunt d'aproximacions al treball de l'artista modern des d'un punt de vista científic i reflexiu, així com també per ampliar el corpus documental sobre aquesta qüestió, un aspecte fonamental per la seva utilitat immediata pel que fa als investigadors que publiquen la documentació, però també pels historiadors futurs.

Tancaré l'apartat fent notar que el *BSAL* ha jugat aquest paper fonamental en sentit genèric, si bé no es pot deixar de banda que ha servit de punt de trobada, per dir-ho així, per a investigacions sobre temes molt concrets al llarg de pràcticament una centúria, com és el cas dels estudis sobre l'escultor Joan de Salas, una figura el coneixement de la qual pot ser resseguit en bona mesura repassant les pàgines del *Bolletí*, des de l'aportació de Hillgarth al final de la dècada dels 50, passant per les troballes de Barceló i Rosselló Bordoy als anys 90, fins arribar a les reflexions de Gambús en els recents anys 2007 i 2008.

⁹⁰⁶ GAMBÚS, "L'obra de l'escultor...", pàg. 261.

⁹⁰⁷ GAMBÚS, "L'obra de l'escultor...", pàg. 269.

5.2.6. Jeroni Juan Tous: els pintors moderns a manera de diccionari

Jeroni Juan, historiador diletant, a principis dels anys 70 dedicava un article al *BSAL* sobre el baptisteri de la catedral de Mallorca.⁹⁰⁸ Juan atribueix el disseny del baptisteri a fra Miquel de Petra,⁹⁰⁹ encara que bona part de la seva atenció recau en tres pintures realitzades al baptisteri per artistes valencians del segle XVIII: Luis Antonio Planes, José Camarón i José Vergara (corregint així Furió, que les havia vinculat a Esteva, Camarón i López), reconeixent el propi Juan que desconeix els motius pels quals s'havien encarregat les pintures a artistes de fora.⁹¹⁰

Tot i que defuig el marc cronològic d'aquesta memòria d'investigació, no està de més citar aquí que Jeroni Juan publicà el 1973 al *BSAL* un estudi dedicat al pintor Joan O'Neill.⁹¹¹

Poc després, la figura del pintor barroc Guillem Mesquida seria la que tractaria Jeroni Juan a les pàgines del *BSAL*.⁹¹² Acompanyat de diverses il·lustracions de pintures de l'artista mallorquí, l'article reivindica la personalitat artística de Mesquida, traçant un sintètic estudi biogràfic i professional, que no descuida els anys de formació a Itàlia amb Carlo Maratta i Benedetto Luti, passant per la seva estada germànica i el seu definitiu retorn a Mallorca. Juan dedica els paràgrafs finals de l'article a esbossar l'extens catàleg de Mesquida, prou interessant en si mateix però també pel repàs que fa als quadres del pintor existents a col·leccions privades.

La feina en el camp de l'artista modern a Mallorca ha de tenir com a referència significativa la secció sobre pintura mallorquina dels segles XVI a XVIII que Jeroni Juan incloïa, el 1978, en el novè volum de la *Historia de Mallorca* coordinada per Mascaró

⁹⁰⁸ JUAN TOUS, J., "El baptisterio de nuestra catedral. Tres pintores valencianos", a *BSAL*, volum 33 (1968-1972), núm. 816-817 (1972), pàg. 617-621.

⁹⁰⁹ JUAN TOUS, "El baptisterio de...", pàg. 620.

⁹¹⁰ JUAN TOUS, "El baptisterio de...", pàg. 618.

⁹¹¹ JUAN TOUS, J., "Don Juan O'Neill y la pintura mallorquina", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 818-819 (1973), pàg. 64-70.

⁹¹² JUAN TOUS, J., "Guillem Mesquida i Munar. El gran pintor mallorquí. En el tercer Centenari del seu naixement", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 822-823 (1975), pàg. 502-507.

Pasarius.⁹¹³ Tot i iniciar el seu text amb una breu introducció que connecta de forma molt sintètica les darreries de la pintura gòtica amb la introducció del Renaixement, Juan estructura el seu escrit a partir d'entrades a manera de diccionari, ordenades pel llinatge de l'artista, distribuïts aquests, a la vegada, segons el segle al qual pertanyi el gruix de la seva obra. Es tracta d'una estructuració que recupera en part la del text, encara de referència en molts aspectes, d'Antoni Furió, *Diccionario de los más ilustres...*, del qual m'he ocupat més amunt, si bé en el cas de Juan es redueix als pintors moderns, incorporant, però, informació novedosa, com no podia ser d'altra manera tenint en compte que havien transcorregut més de 125 anys entre la publicació del text de Furió i el de Juan, temps més que suficient per treure a la llum una considerable quantitat de documentació sobre els artistes, si bé s'ha de puntualitzar que encara no es disposaria d'una adequada visió de conjunt sobre la pintura moderna a l'àmbit illenc, un buit que Juan tampoc contribuiria a omplir degut a la seva aportació d'informació individualitzada per a cada un dels artistes citats.

Això no obstant, la notable tasca de Juan (també d'aportació fotogràfica de determinades obres, en connexió amb la seva extraordinària col·lecció de fotografies d'obres d'art)⁹¹⁴ és clau precisament per la consideració que fa de la producció pictòrica moderna a través dels noms i llinatges dels seus artífexs, dels quals elabora uns catàlegs, incomplets en bona part dels casos, però significatius com a punt de partida per a posteriors investigacions, com és el cas d'alguns integrants de la nissaga dels Oms. Com és comprensible, Juan no dedica una extensió equilibrada a tots els artistes, combinant entrades que fan referència a noms gairebé exempts de més informació que la purament onomàstica, com és el cas de Juan Ávila,⁹¹⁵ amb profusió d'informació relativa als artistes ja historiogràficament consolidats com a prioritaris en el camp de la pintura moderna, especialment Guillem Mesquida.⁹¹⁶

Òbviament, no puc recollir aquí tota la informació recopilada per Juan en aquest text, ja que suposaria la inútil tasca de transcriure bona part de les seves 50 pàgines,

⁹¹³ JUAN TOUS, J., "La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)", a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.), *Historia de Mallorca*, tom 9, Vicente Colom Rosselló Editor, 1978, pàg. 1-50.

⁹¹⁴ Veure SASTRE PALLICER, A., "Juan Tous, Jeroni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 226-227.

⁹¹⁵ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 8.

⁹¹⁶ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 17-28.

però sí que pretenc subratllar, pel que fa als pintors del segle XVI, l'atenció dedicada a artistes fins el moment poc estudiats, com Mateu Gallard, Rafel Guitard⁹¹⁷ o els dos Mateu López,⁹¹⁸ valorats encara avui en dia com alguns dels mestres de referència del moment. En el segle XVII, a més del ja citat Mesquida, Juan treballa el catàleg de pintors com Miquel Banús,⁹¹⁹ Miquel Bestard (encara erròniament conegut com "Juan Bestard"),⁹²⁰ o Honorat Massot.⁹²¹ Finalment, Juan creu convenient tornar a incorporar unes breus reflexions sobre la pintura mallorquina del segle XVIII, l'estudi dels artífexs de la qual considera especialment difícil perquè *"se confunden unos con otros siendo casi imposible el poder atribuirles su producción artística"*,⁹²² afegint-hi una valoració força negativa d'aquest barroc tardà, cultivat segons Juan per pintors que es limitaven a copiar gravats o pintures dels artistes de veritable qualitat.⁹²³ D'entre els noms referenciats per Juan, es pot citar els de Fra Albert Borguny,⁹²⁴ Miquel Carbonell,⁹²⁵ l'italià Dardaron,⁹²⁶ Juan Muntaner Cladera⁹²⁷ i Miquel Pont.⁹²⁸

Per tant, la tasca de Jeroni Juan, inclosa en la línia d'estudi de l'artista modern com a figura individualitzada iniciada al segle XIX, és un punt d'ampliació de la feina realitzada en aquest sentit per Furió, a l'hora que suposa una aproximació molt necessària dins el difícil camp de la definició dels mestres pintors del moment i elaboració d'un catàleg de la seva obra.

⁹¹⁷ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 5.

⁹¹⁸ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 6-8.

⁹¹⁹ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 8-9.

⁹²⁰ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 10-12.

⁹²¹ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 16-17.

⁹²² JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 30.

⁹²³ *"No se necesitaban grandes artistas, los locales servían; bastaba copiar grabados de cuadros de otros pintores, o adquirir copias importadas y añadiéndoles lo que conviniera, dándoles un poco de aire local o mallorquín, como le llamamos hoy día, y ya tenemos estos grandes cuadros, negros, llenos de misterio en nuestros templos y casas señoriales que después se atribuirán a grandes maestros de otras latitudes."* JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 31.

⁹²⁴ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 32.

⁹²⁵ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 33-34.

⁹²⁶ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 35-36.

⁹²⁷ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 42-43.

⁹²⁸ JUAN, "La pintura mallorquina...", pàg. 47.

5.2.7. Gabriel Llopart i les seves aportacions sobre els artistes de la Mallorca moderna

Gabriel Llopart ha passat a la història de la historiografia artística local fonamentalment per les seves nombroses i imprescindibles aportacions en el camp de l'art medieval, circumstància que s'ha de valorar però que no ha d'impedir tenir present els seus treballs en el marc de l'època moderna, alguns d'ells de gran significació.

Com he anunciat més amunt, Llopart va publicar alguns articles a les pàgines del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, com és el cas del que el 1963 signava conjuntament amb Jeroni Juan, no dedicat directament a la figura de l'artista, però sí a una tipologia escultòrica força treballada pels escultors moderns tot i les seves arrels medievals, com és el de la verge-sagrari.⁹²⁹

Connectat ja directament amb el món de l'artista, tot i que es tracti d'una figura d'època medieval, he de citar també aquí l'article dedicat per Llopart, una dècada més tard, al picapedrer i escultor Pere Mates, un text acompanyat de la transcripció de l'inventari dels seus béns i d'un contracte d'aprenentatge.⁹³⁰

Anys després, en el *BSAL* de 1989, apareixia l'article de Gabriel Llopart dedicat a artistes mallorquins de mitjan segle XVIII,⁹³¹ gràcies a l'anàlisi d'una sèrie d'informacions recollides el 1749 en motiu del procés de beatificació de Ramon Llull, figura àmpliament representada pels artistes del moment, algun dels quals són sotmesos a una espècie d'enquesta sobre els seus col·legues, on s'aprecia el llistat de professionals actius en aquella data, la localització dels seus tallers i, a més, es deixen caure alguns comentaris interessants sobre els individus:

- L'escultor **Joan Deià**, de 64 anys, cita els col·legues **Rafel Torres**, **Pere Antoni Fluxà**, **Gabriel Grimalt**, **Gabriel Bennàsser**, **Pere Joan Ferrer**, **Andreu Carbonell**,

⁹²⁹ JUAN, J., LLOMPART, G., "Las Vírgenes-sagrario" de Mallorca", a *BSAL*, volum 22 (1961-1967), núm. 796-797 (1963), pàg. 177-192.

⁹³⁰ LLOMPART, G. "Pere Mates, un constructor y escultor trecentista en la <<Ciutat de Mallorques>>", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 818-819 (1973), pàg. 91-118.

⁹³¹ LLOMPART, G., "Elenco primerizo de los artistas mallorquines del siglo XVIII", a *BSAL*, volum 45 (1989), núm. 843, pàg. 317-325.

Miquel Riutort, Gaspar Oms, Gregori Herrera i Pere Joan Obrador. De Carbonell i Oms afirma que són els més cèlebres de Mallorca.⁹³²

- L'escultor **Rafel Torres**, de 74 anys, cita els mateixos noms que l'anterior (com observa el propi Llompart, és una senyal inequívoca de que era el llistat complet dels escultors actius a Ciutat), i també destaca les figures de **Gaspar Oms** i **Andreu Carbonell**, afegint, a més, que tots dos varen aprendre l'ofici al taller del pare del primer.⁹³³

- El pintor **Esteve Sancho**, de 50 anys, cita als pintors **Miquel Pont, Miquel Banús, Gabriel Femenia, Josep Martorell, Melcior Borràs, Joan Muntaner, Mateu Ferrer, Pere Joan Banús, Mateu Banús i Julià Borràs**. Destaca el prestigi de Pont, Femenia i Martorell (considera que aquest darrer, però, és, en la seva opinió, mediocre), i subratlla que va aprendre l'ofici amb Miquel Pont.⁹³⁴

- El pintor **Melcior Borràs**, de 45 anys, repeteix els noms citats per Sancho, però hi afegeix el de **Cristòfol Sabater**. Fa les mateixes puntualitzacions que l'anterior, i es defineix com a deixeble de Pont.⁹³⁵

Llompart també inclou una llista gremial de 1750,⁹³⁶ on apareixen els artistes següents:

- **Mestres:** Rafel Torres, Andreu Carbonell, Miquel Pont, Joan Deià, Joan Morey, Joan Baptista de Aragón, Francesc Estrader, Gabriel Grimalt, Pere Colom, Gabriel Femenia, Pere Joan Ferrer, Joan Muntaner, Gregori Herrera, Pere Joan Obrador, Pere Antoni Colom, Nicolau Pons, Miquel Riutord, Mateu Banús, Julià Borràs i Miquel Banús.

- **Aprenents:** Andreu Carbonell, Rafel Torres, Damià Ventayol, Francesc Obrador, Cristòfol Sabater, Josep March i Gaspar Oms.

- **Membres del gremi morts el 1750:** Mateu Ferrer, Melcior Borràs, Gaspar Oms (aquí citat com a pintor), Melcior Ferrer, Joaquim Carbonell, Gabriel Cantallops, Miquel Bauçà i Miquel Pintor.

- **"Matriculats":** Josep Martorell, Esteve Sancho i Gabriel Bennàsser.

⁹³² LLOMPART, "Elenco primerizo de...", doc. I, pàg. 318-319.

⁹³³ LLOMPART, "Elenco primerizo de...", doc. II, pàg. 319.

⁹³⁴ LLOMPART, "Elenco primerizo de...", doc. III, pàg. 320.

⁹³⁵ LLOMPART, "Elenco primerizo de...", doc. IV, pàg. 320-321.

⁹³⁶ LLOMPART, "Elenco primerizo de...", pàg. 321-322.

S'inclou també en aquest il·lustrador article una altra relació de pintors i escultors corresponent a l'any 1772 signada per Mateu Banús, "rector major" del gremi,⁹³⁷ on apareixen els artistes següents (acompanyats de les xifres de talla que paguen a l'administració): Gabriel Bennàsser, Joan de Muntaner, Pere Antoni Colom, Ignasi Muntaner, Julià Borràs, Josep Sastre, Gaspar Oms, Miquel Àngel Torres, Rafel Torres, Salvador Sancho, Esteve Sancho, Antoni Llabrés, Nicolau Pons, Jaume Martorell, Pere Joan Ferrer, Gregori Herrera, Miquel Tomàs, Antoni Rotger, Francesc Obrador, Francesc Caimari, Miquel Riutord, Mateu Banús, Damià Ventayol, Joan Morey, Josep March i Joan Baptista Cerdà.

Finalment, Llompart inclou un darrer llistat de pintors, escultors, dauradors i gravadors de 1817,⁹³⁸ amb els següents individus: Adrià Ferrà (anomenat "Don Adrián"), Guillem Torres, Antoni Llabrés, Joan Riera, Josep Arbós, Pere Antoni Umbert, Jaume Riera, Joan Nicolau, Pau Oms, Joan Magraner, Antoni Colom, Guillem Ferrer, Lorenzana, Antonio Soldati, Bartomeu Borràs, Rafel Ballester, Joan Torres, "El Italiano", Llorenç Muntaner, Joan Porcell, Vicente Reinaldos i Antoni Torres; qualificats com a "pobres", apareixen Joan Guasp, Jaume Oms i Rafel Verd.

D'una transcendència particular s'ha de qualificar el llibre escrit per Llompart en col·laboració amb Joana Maria Palou i José María Pardo sobre el taller pictòric de la família López,⁹³⁹ un dels més actius i influents de Mallorca a mitjan segle XVI, tal i com queda demostrat en aquest estudi. És en aquest text on els autors plantegen una hipòtesi que pugui explicar les circumstàncies de l'arribada a l'illa del fundador del taller, Mateu López (Llopis si s'adopta la nomenclatura catalanitzada): membre del taller valencià dels Macip, López hauria rebut l'encàrrec d'acompanyar les taules del retaule destinat a la Seu de Mallorca per supervisar la seva col·locació i realitzar-hi les modificacions que hi fossin necessàries.⁹⁴⁰ Els autors duen a terme una anàlisi estilística de l'obra del major dels López una vegada establert a Mallorca, a la qual atribueixen un regust arcaic per la constant presència de l'empremta del taller dels

⁹³⁷ LLOMPART, "Elenco primerizo de...", pàg. 323-324.

⁹³⁸ LLOMPART, "Elenco primerizo de...", pàg. 325.

⁹³⁹ LLOMPART, G.; PALOU, J. M.; PARDO, J. M., *Els López dins la pintura del segle XVI a Mallorca*, Caixa de Balears "Sa Nostra", Palma de Mallorca, 1988.

⁹⁴⁰ LLOMPART; PALOU; PARDO, *Els López dins...*, pàg. 18.

Macip, però també hi aprecien un canvi a partir d'una altra influència, la de la pintura del seu fill homònim, que aporta a la seva producció una major serenor, dinamisme i interès perspectiu.⁹⁴¹ En el cas de l'anàlisi de l'obra de Mateu López II, els autors sintetitzen els seus trets formals, incidint en la preocupació per un correcte tractament de la perspectiva i en el treball acurat de les figures, i subratllant el tret peculiar de la influència del jove en la pintura del seu pare i mestre, com acabo de comentar, progenitor que, per cert, va sobreviure al fill, mort en edat prematura.⁹⁴²

Però la importància de l'estudi de Llompart, Palou i Pardo recau a més en l'aproximació que duen a terme vers el cercle de pintors formats a l'òrbita del taller dels López. Així, Gaspar Oms I és proposat pels autors com a deixeble de Mateu López sènior i col·laborador dels dos López al retaule del Roser de l'església parroquial de Binissalem.⁹⁴³ Aquest apartat del llibre, juntament amb l'elaboració d'un catàleg de l'obra sorgida del taller i d'un apèndix documental, completen un estudi que esdevé punt de referència per a la investigació individual d'un taller de l'edat moderna, tant pel que fa a la seva producció pròpiament dita, com a les seves influències, models seguits, formació d'artistes i empremta deixada sobre el treball artístic posterior.

A la revista *Mayurqa*, de la que oferiré una panoràmica general més avall, Gabriel Llompart emprèn la publicació de dades sobre artistes moderns, en aquest cas concretades en el retaule major de l'església parroquial de Sineu, de finals del segle

⁹⁴¹ LLOMPART; PALOU; PARDO, *Els López dins...*, pàg. 23-24.

⁹⁴² La capacitat de síntesi dels autors d'aquest estudi ens permet recollir aquí la seva delimitació de característiques formals comuns observades en l'obra de Mateu López II:

“- S'hi veu una actitud investigadora i curiosa, i una bona preparació tècnica.

- Les composicions són en principi idèntiques a les del pare, però a poc a poc intenta altres possibilitats: circulars, etc.

- Hi destaca la preocupació per la perspectiva, la definició d'un espai, i també els continuats intents de donar moviment a les figures.

- El dibuix esdevé protagonista del quadre, i s'hi destaca la línia sobre qualsevol altre tret.

- Els fons perden importància i es converteixen en tancaments d'un espai. Ja no hi ha paisatge, o quasi gens. Aquí es col·loquen cortines, murs i altres elements que permetin un joc espacial més ampli.

- El tractament de les figures és total. Els vestits van tenint un cert moviment i perden monotonia. Els peus són iguals que els que fa el pare seguint els Macip; les mans no són tan belles com les de Mateu sènior; tan sols correctes, però esquemàtiques; les formes anatòmiques denoten interès i bon estudi, i el resultat és un cos expressiu de formes excel·lents; els òvals de les cares són arrodonits, dibuixats amb línia suau; de fet, els rostres són esquemàtics, però fent sempre la sensació de serenitat.” LLOMPART; PALOU; PARDO, *Els López dins...*, pàg. 25.

⁹⁴³ LLOMPART; PALOU; PARDO, *Els López dins...*, pàg. 50-51.

XVI.⁹⁴⁴ Aquest moble, dispersat en peces després de la substitució per un retaule neogòtic, permet ser reconstruït virtualment per una descripció del primer terç del segle XIX, que recollí Bover i que transcriu íntegrament Llompart en aquest article, així com també uns apunts que va anotar l'erudit Bartomeu Ferrà. Aquestes fonts permeten que Llompart diferenciï entre l'arquitectura del retaule, definida per Gaspar Gener, i la seva adequació a la imatge de la Verge, que ara se sap realitzada per Gabriel Mòger el 1509.⁹⁴⁵

Gabriel Mòger, prevere i fill del pintor Rafel Mòger, va ser l'autor, entre d'altres, de la Verge de Gràcia del santuari de Llucmajor (ca. 1500), tal i com publicava Bartomeu Font i com recull el propi Llompart, qui va més enllà i li atribueix tres figures marianes més: la Verge de Gràcia originària del convent franciscà d'Inca, la Verge de Porreres (al santuari de Montision d'aquest municipi) i la Verge de les Neus de Manacor, a més del Sant Enterrament del Roser Vell de Pollensa i de la imatge de Santa Margalida del santuari pobler de Crestatx.⁹⁴⁶

Pel que fa a les notícies que ofereix Llompart sobre Gaspar Gener, es remet en alguna d'elles a les investigacions de Joan Rotger a la primera meitat del segle XX,⁹⁴⁷ gràcies a les quals coneixem la vinculació de Gener amb el retaule sineuer i amb la figura de la Immaculada Concepció per a les monges de la mateixa vila (1590), i aprofita per subratllar alguna altra obra més seva, com el reliquiari de la Llet de la Verge de la catedral de Mallorca (1579-1588) o el retaule de Sant Sebastià de Porreres, en el qual també intervingueren els pintors Antoni Ferrer i Mateu López. No oblida l'autor la problemàtica existent amb la identificació de les obres de Gaspar Gener i les del seu fill homònim, demanant-se si les obres documentades a València entorn a 1608 no haurien de ser adscrites al fill.⁹⁴⁸ Llompart dóna a conèixer, aprofitant l'avinentsa, la disposició que deixà el bisbe Vich i Manrique després de la seva visita al retaule de Santa Aina de l'església parroquial de Manacor el 1589, a favor de la renovació de les

⁹⁴⁴ LLOMPART, G., "Dos puntualizaciones definitivas sobre el retablo manierista de Sineu", a *Mayurqa*, volum 16 (1976), pàg. 265-276.

⁹⁴⁵ LLOMPART, "Dos puntualizaciones definitivas...", pàg. 266.

⁹⁴⁶ LLOMPART, "Dos puntualizaciones definitivas...", pàg. 270-271.

⁹⁴⁷ ROTGER, J., *L'església de Sineu*, Palma de Mallorca, 1944; ROTGER, J., *Les monges del palau de Sineu*, Palma de Mallorca.

⁹⁴⁸ LLOMPART, "Dos puntualizaciones definitivas...", pàg. 269.

figures i pintures, que haurien d'anar a càrrec dels escultors Gener i Verger i dels pintors Mateu López i Gaspar Oms. Com molt bé observa Llompart, la disposició deixa a les clares el prestigi de Gaspar Gener, i de la resta d'artistes esmentats pel bisbe, en el món artístic mallorquí de finals del segle XVI⁹⁴⁹ (no oblidem que, a més, Gener exercia el 1588 com a màxim responsable de les obres de la catedral mallorquina).⁹⁵⁰

Al marge de les publicacions al *BSAL* i a *Mayurqa*, no es pot oblidar l'estudi sobre els gremis medievals publicat per Llompart a una altra revista, *Estudis Baleàrics*⁹⁵¹, que he de citar, una vegada més i tot i el seu emmarcament temporal fora de la nostra línia cronològica, com a referent per a situar els precedents del sistema de treball artesanal que va acompanyar el dia a dia de l'artista durant tota l'època moderna.

Dins la mateixa publicació dels *Estudis Baleàrics*, he de ressenyar el seu text centrat en la iconografia del Roser i la seva significació en la pintura mallorquina del segle XVII,⁹⁵² a la qual es va dedicar amb freqüència Gaspar Oms I, entre d'altres.

S'ha de mencionar, també, la notícia aportada per Llompart de l'autor d'un exvot de 1536, avui perdut, però del qual s'ha trobat un rebut de pagament, del pintor castellà, però resident a Mallorca, Pedro del Cuervo.⁹⁵³

Finalment, vull fer una breu referència al capítol que Llompart, en col·laboració amb Isabel Mateo i Joana Maria Palou, varen dedicar al cor de la catedral de Mallorca en el volum sobre aquest edifici coordinat per Aina Pascual el 1995.⁹⁵⁴ Encara que en aquest text no es digui gairebé res de nou en relació a la complexa història d'aquest cor ni sobre els seus artífexs, val la pena citar-lo per la lloable capacitat sintètica i claredat expositiva que demostren els autors vers una qüestió força complicada. En

⁹⁴⁹ LLOMPART, "Dos puntualizaciones definitivas...", pàg. 268. Veure també la nota 8 de la mateixa pàgina.

⁹⁵⁰ LLOMPART, "Dos puntualizaciones definitivas...", pàg. 269.

⁹⁵¹ LLOMPART, G., "Los gremios medievales de Mallorca y la cultura", a *Estudis Baleàrics*, núm. 42 (gener – abril 1992), pàg. 111-122.

⁹⁵² LLOMPART, G., "Nostra Dona de la Rosa y su iconografia en el manierismo mallorquín", a *Estudis Baleàrics*, núm. 20 (1986), pàg. 63-80.

⁹⁵³ LLOMPART, G., "Génesis de un exvoto mariner apocalipsis de un piloto vasco (1536)", a *AD, Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*, Govern Balear, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 123-133. Llompart va trobar igualment el testament del patró basc que va encarregar l'exvot i, curiosament, el notari era Joan Gomis, el mateix que redactà el conegut *Llibre de la benaventurada...* cinc anys després.

⁹⁵⁴ LLOMPART, G.; MATEO, I.; PALOU, J. M., "El cor", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 106-121.

termes semblants ens podríem expressar pel que fa a un altre text de Llompart inclòs en el mateix volum centrat en Nostra Dona de la Seu i on s'ocupa de la portalada major treballada per Antoni Verger a finals del segle XVI.⁹⁵⁵

Per tant, el catàleg de texts de Llompart agrupa estudis sobre l'artista modern que aporten informació sobre aspectes tan particulars com les fonts emprades com a models, o la formació de deixebles, i d'altres de més genèrics com qüestions iconogràfiques habituals en la producció artística del moment, el que clarament s'ha d'apreciar com contribucions valuoses dins aquesta línia d'estudi que, com comentava al principi de l'apartat, reivindiquen el paper de Llompart com investigador de la Història de l'Art local en períodes que transcendeixen els límits tradicionals de la periodització de l'època medieval.

5.2.8. La implantació dels estudis universitaris a Mallorca: la figura de Santiago Sebastián i la revista històrica *Mayurqa*

L'establiment d'una branca de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona a les sales de l'Estudi General Lul·lià de Palma l'any 1968 va suposar l'empenta que necessitaven els estudis històrics per al sorgiment de professionals qualificats en la investigació i per a l'assoliment de la cièntificitat en la disciplina. Sota la delegació en la direcció de la secció del professor de Literatura Ángel Fernández, el primer professor que va impartir els coneixements d'Història de l'Art en aquesta secció palmesana fou Santiago Sebastián,⁹⁵⁶ el qual, com es veurà més avall, va jugar un paper transcendental no només en l'ensenyament historicoartístic, sinó també en l'estudi de l'art modern mallorquí.⁹⁵⁷ Dins aquest marc dels incipients estudis

⁹⁵⁵ LLOMPART, G., "Nostra Dona de la Seu i el seu desdoblament secular en les diverses devocions marianes", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 122-129.

⁹⁵⁶ Veure una breu aproximació a la figura del professor Sebastián a S.A., "Sebastián López, Santiago", a AD, *GEM*, volum 15, pàg. 48.

⁹⁵⁷ Sebastián contaria amb la col·laboració en la docència de la Història de l'Art al primer curs de Bartomeu Font, una altra personalitat mallorquina a tenir present en el camp de la investigació històrica, sobretot pel que fa als seus estudis sobre el municipi de Llucmajor, tot i que ja pel curs següent (1968-1969) Font impartiria Història Universal. Uns cursos després s'incorporarien a aquesta institució els professors Antonio Alonso i Catalina Cantarellas.

universitaris a la nostra illa seria on neixeria la revista d'estudis històrics *Mayurqa*, com a fruit d'una preocupació per a la difusió del coneixement científic.

Santiago Sebastián ja publicaria en el primer volum un estudi sobre iconografia lul·liana als segles XIV i XV.⁹⁵⁸ Tot i sortir-se de l'enquadrament cronològic d'aquesta memòria, és un estudi que interessa aquí, no només per començar a definir els interessos professionals de Sebastián, sinó també per la introducció que fa del paper de l'estètica en el pensament de Ramon Llull,⁹⁵⁹ una figura que estaria igualment present des del punt de vista de la Filosofia, però també de la representació artística, dins l'època moderna.

La investigació sobre la simbologia a la catedral de Mallorca seria el focus d'estudi del text de Sebastián al segon volum de *Mayurqa*,⁹⁶⁰ certament una aproximació novedosa a l'estudi de la Seu, seguint els postulats marcats per Sedlmayr i fixant-se especialment en les portalades del Mirador i major. En el primer cas, Sebastián relaciona la iconografia del Sant Sopar amb les tensions i disturbis mantinguts a finals del segle XIV entre els cristians i els jueus de Ciutat, que tingueren el seu tràgic apogeu a l'agost de 1391 amb l'assalt al Call i l'assassinat de centenars de persones.⁹⁶¹ Pel que fa al portal major, de fàbrica moderna, Sebastián l'atribueix a Verger, encara anomenant-lo Miquel i no Antoni com era vertaderament el seu nom, i indica la vinculació italiana de suports i capitells, arribats a Verger a través dels gravats, possiblement del tractat de Palladio.⁹⁶² Però pel que interessa a Sebastián, la part iconogràfica, en destaca la riquesa "*en una época en que la iconografía iniciaba su decadencia*",⁹⁶³ una riquesa relacionada, com sabem, amb el dogma, polèmic en dates lleugerament anteriors a les de finals del segle XVI quan s'inicià la portalada, de la Immaculada Concepció de Maria. Aquesta seria representada a la portalada amb els símbols codificats des de finals del segle XVI pel pintor Juan de Juanes a partir d'una

⁹⁵⁸ SEBASTIÁN LÓPEZ, S., "La iconografía de Ramón Llull en los siglos XIV y XV", a *Mayurqa*, volum 1 (1968), pàg. 25-62.

⁹⁵⁹ SEBASTIÁN LÓPEZ, "La iconografía de...", pàg. 25-28.

⁹⁶⁰ SEBASTIÁN LÓPEZ, S., "El programa simbólico de la Catedral de Palma", a *Mayurqa*, vol. 2 (1969), pàg. 3-18.

⁹⁶¹ SEBASTIÁN LÓPEZ, "El programa simbólico...", pàg. 11-12.

⁹⁶² SEBASTIÁN LÓPEZ, "El programa simbólico...", pàg. 14.

⁹⁶³ SEBASTIÁN LÓPEZ, "El programa simbólico...", pàg. 15.

visió del jesuïta valencià Martín Alberro.⁹⁶⁴ A més, Sebastián connecta una de les atribucions de la Verge, considerada com a "Porta del Cel" (reiterada aquí no només amb el símbol corresponent sinó també amb diverses inscripcions) amb la localització d'aquest programa iconogràfic precisament a la porta del temple catedralici, considerada també per Sebastián com una rememoració, pel seu disseny i per elements com els grutescs i els trofeus, de "l'*Arcus Divorum*" romà.⁹⁶⁵

En el volum de 1971 Sebastián dedicaria un monogràfic a l'arquitectura mallorquina del segle XVI,⁹⁶⁶ on vincula les seves característiques en relació a la figura de l'emperador Carles V i a un fet determinat: la seva aturada a Mallorca l'any 1541 de camí cap a la ciutat d'Alger, i ho fa a través de dues fites: la finestra de la Casa Juny que incloïa un suposat retrat de l'emperador, tradicionalment atribuït a l'aragonès Juan de Salas,⁹⁶⁷ i els arcs triomfals de caire efímer aixecats per diferents col·lectius amb motius de l'esmentada visita imperial, valorant tant la importància en si d'aquestes edificacions⁹⁶⁸ com la descripció que en fa, acompanyada de gravats, el notari Gomis tot just un any després, el 1542, referint l'autoria de la traça d'algun d'ells al notari Gabriel Santpol.

En el mateix volum, Antonio Alonso publicava un monogràfic sobre el patrimoni artístic de la vila de Valldemossa,⁹⁶⁹ dedicant una atenció especial a la Cartoixa, per on han passat, des de la seva fundació ben a finals del segle XIV, un bon grapat d'arquitectes, pintors i escultors. Alonso fa referència a les intervencions, ja durant l'època moderna, dels arquitectes Lorenzo de Solís (1737), Juan de Aragón (1751)⁹⁷⁰ i,

⁹⁶⁴ SEBASTIÁN LÓPEZ, "El programa simbólico...", pàg. 16.

⁹⁶⁵ SEBASTIÁN LÓPEZ, "El programa simbólico...", pàg. 18.

⁹⁶⁶ SEBASTIÁN, S., "La exaltación de Carlos V en la arquitectura mallorquina del siglo XVI", a *Mayurqa*, volum 5 (1971), pàg. 99-113.

⁹⁶⁷ Sebastián ja fa notar que "*El busto del Emperador aparece dentro de una láurea según es norma en el repertorio de Damián Forment, su maestro*" i que la data que apareix a la finestra, 1529, coincideix amb la data contrastada en què Juan de Salas estava treballant a Palma. SEBASTIÁN, "La exaltación de...", pàg. 100 i 102.

⁹⁶⁸ "[...] nos interesan sobre todo porque influyeron en obras que nos han llegado y especialmente nos ayudan a comprender el espíritu que animó a aquella época". SEBASTIÁN, "La exaltación de...", pàg. 104.

⁹⁶⁹ ALONSO FERNÁNDEZ, A., "Patrimonio artístico de Valldemosa", a *Mayurqa*, volum 5 (1971), pàg. 115-131.

⁹⁷⁰ ALONSO FERNÁNDEZ, "Patrimonio artístico de...", pàg. 117.

ja al segle XIX, fra Miquel de Petra que, segons Alonso, seria l'encàrregat d'acabar l'església.⁹⁷¹ Pel que fa a la pintura, Alonso es fa ressò, en primer lloc, de la coneguda sarja pintada per Fernando de Coca (encara "Manuel Ferrando" per Alonso),⁹⁷² així com també de fra Joaquim Juncosa i les seves pintures per a l'església de la Cartoixa⁹⁷³ i dels frescs de fra Manuel Bayeu per al mateix temple a començaments del segle XIX, on observa influències venecianes i de Palomino.⁹⁷⁴ Encara a l'església de la Cartoixa, Alonso afirma que, també al segle XIX, Joaquín Cocchi va executar diversos relleus, Josep Folch els medallons del rei Martí i del papa Pius V del presbiteri, Josep Muntaner el cadirat del cor i el daurador Joan Matheu i l'escultor Adrià Ferrà diverses obres entre les quals destaca les figures del Crist de l'altar major i de Sant Joan Baptista i Sant Bru, traslladades el 1840 a la catedral de Mallorca i substituïdes per còpies de Llinàs.⁹⁷⁵

A manera de continuació de l'article publicat al volum anterior sobre la incidència de la visita a Mallorca de l'emperador Carles V l'any 1541, Sebastián afronta, al volum de 1971 de *Mayurqa*, la redacció d'una reflexió sobre l'arquitectura del segle XVI a Palma.⁹⁷⁶ En aquest text, Sebastián convida a reconsiderar la utilització del terme "plateresc" per referir-se a l'arquitectura espanyola d'aquest moment, un terme que considera "*inexacto e implica un cierto sentido peyorativo*".⁹⁷⁷ Però el més interessant és l'afirmació que fa Sebastián de la importància del seguiment del repertori decoratiu del Renaixement i el Manierisme italians en aquesta arquitectura del s. XVI, conegut principalment a partir de fonts gravades. L'autor cita els gravats de Fra Antonio da Monza com a inspiració primordial per a la decoració de la porta de l'armari de les relíquies de la catedral de Mallorca, mentre que els dibuixos de Nicoletto da Modena serien l'origen de les decoracions inserides per Verger al portal major del mateix temple, on també trobaríem la reproducció d'un gravat de Palladio representant un

⁹⁷¹ ALONSO FERNÁNDEZ, "Patrimonio artístico de...", pàg. 119.

⁹⁷² ALONSO FERNÁNDEZ, "Patrimonio artístico de...", pàg. 120.

⁹⁷³ ALONSO FERNÁNDEZ, "Patrimonio artístico de...", pàg. 120-121.

⁹⁷⁴ ALONSO FERNÁNDEZ, "Patrimonio artístico de...", pàg. 121-123.

⁹⁷⁵ ALONSO FERNÁNDEZ, "Patrimonio artístico de...", pàg. 127. Veure també nota 18 de la mateixa pàgina.

⁹⁷⁶ SEBASTIÁN, S., "Arquitectura del Protorrenacimiento en Palma", a *Mayurqa*, volum 6 (1971), pàg. 5-33. És un article en què, a més del text, és digne de menció el conjunt de dibuixos que l'il·lustren, recollint de manera concisa exemple dels motius decoratius de què parla Sebastián.

⁹⁷⁷ SEBASTIÁN, "Arquitectura del Protorrenacimiento...", pàg. 6.

capitell del temple romà de Mart.⁹⁷⁸ Igualment important és la perspicàcia de Sebastián en assenyalar la particularitat del motiu de la garlanda que emmarca un escut i que està acompanyat d'amorets, com s'aprecia a la portada de l'Estudi General Lul·lià o al casal de Can Catlar, i que Sebastián considera d'arrel italiana (cita exemples de Rosellino, Giovanni de Pisa, Nicolo de Bari, Benedetto da Maiano i Desiderio de Settignano, així com també l'espanyol Vigarni i el seu retaule de la Capella Reial de Granada, de 1519) però duit a Mallorca per l'escultor aragonès Juan de Salas,⁹⁷⁹ de qui també subratlla el seu bestiari, format bàsicament per criatures alades també de procedència italiana.⁹⁸⁰ Així mateix, l'investigador destria els suports anellats al terç inferior inclosos per Juan de Salas al portal del cor de la catedral com a focus d'origen d'una tipologia que tindrà un ressò extraordinari des del mateix segle XVI fins el segle XIX, tant en obres edilícies com retaulístiques, i que Sebastián classifica per això com una "*invariante decorativa*".⁹⁸¹ Juan de Salas és el protagonista d'un apartat monogràfic d'aquest article,⁹⁸² de qui recull la seva tradició familiar en el camp de l'art (el seu pare homònim era tallista), la seva formació al taller de Damià Forment i les seves col·laboracions amb Gil de Morlanes i Gabriel Joly. Situa la seva marxa d'Aragó l'any 1524, ja que en aquest any delega el cobrament d'una feina al seu col·lega Gilbert, es casa a Mallorca amb una germana del mestre d'obres Jaume Bruguera i deixa d'estar documentat a partir de 1536. De les obres que realitza Juan de Salas durant aquesta dècada llarga, Sebastián descriu alguns dels relleus del cor, l'arc d'accés i les trones. L'empremta de Juan de Salas a partir d'aquests treballs la fa veure Sebastián a edificis civils com Can Olesa o Can Catlar, on s'hi troben unes figures que Sebastián posa en relació amb l'exaltació de "príncep guerrer" del propietari de la casa, Pere Abril-Dezcallar.⁹⁸³

⁹⁷⁸ SEBASTIÁN, "Arquitectura del Protorrenacimiento...", pàg. 10. Sebastián aprofita també per matisar que, tot i que tradicionalment s'hagi qualificat la portalada major de "plateresca", és més correcte parlar-ne com d'una obra de transició, "*con un repertorio decorativo que va del Protorrenacimiento al Manierismo*".

⁹⁷⁹ SEBASTIÁN, "Arquitectura del Protorrenacimiento...", pàg. 12.

⁹⁸⁰ SEBASTIÁN, "Arquitectura del Protorrenacimiento...", pàg. 12-13.

⁹⁸¹ SEBASTIÁN, "Arquitectura del Protorrenacimiento...", pàg. 13.

⁹⁸² SEBASTIÁN, "Arquitectura del Protorrenacimiento...", pàg. 20-24.

⁹⁸³ SEBASTIÁN, "Arquitectura del Protorrenacimiento...", pàg. 29-30.

El volum vuitè de *Mayurqa* incloïa un article d'Antonio Alonso dedicat a l'església palmesana de Sant Antoni Abat,⁹⁸⁴ una edificació singular sobre tot per la seva planta el·líptica, i del qual encara avui es desconeix l'autor de la traça. Alonso recull les propostes plasmades per Quadrado, i l'atribució als mestres d'obres santamariers de la família Mesquida no el satisfà: no dubta que, seguint les paraules de Furió, hi hagués testimonis de l'època que vessin treballar els Mesquida en la fàbrica antoniana, però per Alonso una traça tan agoserada difícilment pot estar vinculada a uns picapedrers d'adscripció tradicional. L'atribució al català Jordi Costa, proposada per Bover i Moragues a partir d'un plànol signat per Costa que afirmaren haver vist a l'arxiu de Sant Antoni, li sembla més plausible, i planteja la hipòtesi de relacionar aquest desconegut Jordi Costa amb un altre arquitecte català de l'època, documentat, Pere Costa, potser familiar del primer i del que s'han fet notar les seves influències italianes, tan manifestes en el conjunt palmesà.⁹⁸⁵ Pel que fa a les pintures del temple, Alonso afirma que algunes d'elles varen ser treballades per Miquel Torres. Finalment, Alonso s'ocupa de l'anàlisi del conjunt retaulístic, atribuïnt el retaule major al ja esmentat taller dels Mesquida.⁹⁸⁶

Dins aquest mateix context del segle XVIII, al volum novè de *Mayurqa* Joana Escalas dóna a conèixer una obra fins el moment desconeguda de fra Albert Borguny, el retaule major de l'església parroquial de Santa Eugènia, tal i com recull la documentació referida per Escalas, moble acabat per l'escultor Rafel Torres i altres ajudants el 1757 per un total de 587 lliures, 76 sous i 4 diners.⁹⁸⁷ En el mateix volum, José Morata també fa pública la influència d'un gravat sobre una obra de Rafael en un relleu de la portalada de l'església parroquial de la vila de Muro.⁹⁸⁸

Arribats a l'any 1973 dins aquest repàs al que varen donar de si els anys inicials de l'existència d'estudis universitaris a Mallorca pel que fa a l'estudi de l'artista

⁹⁸⁴ ALONSO FERNÁNDEZ, A., "La iglesia de San Antonio Abad, obra singular del barroco en Mallorca", a *Mayurqa*, volum 8 (1972), pàg. 33-43.

⁹⁸⁵ ALONSO FERNÁNDEZ, "La iglesia de...", pàg. 40.

⁹⁸⁶ ALONSO FERNÁNDEZ, "La iglesia de...", pàg. 42.

⁹⁸⁷ ESCALAS VICENS, J., "Una obra inédita de fray Alberto de Borguny", a *Mayurqa*, volum 9 (1972), pàg. 157-158.

⁹⁸⁸ MORATA SOCÍAS, J., "Huella de un grabado de Marcantonio Raimondi en Mallorca", a *Mayurqa*, volum 9 (1972), pàg. 158-159.

modern, és del tot obligat interrompre el seguiment dels articles publicats a la revista *Mayurqa* per centrar l'atenció en el volum que els professors Antonio Alonso i Santiago Sebastián dedicaren a l'arquitectura moderna local, que titularen *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea* i que seria tot un referent per a l'estudi de l'art d'aquest període a la nostra illa.⁹⁸⁹

Tot i no obviar que les característiques renaixentistes i barroques en arquitectura es desenvoluparen a Mallorca amb un arrelament molt menor que les precedents gòtiques, Sebastián i Alonso intentaren plasmar un estudi precís i d'una notable exhaustivitat catalogadora i descriptiva que s'inicia atorgant al *Llibre de la benaventurada vinguda de l'Emperador Carles* una notable importància com a font de primera mà per a l'estudi de la introducció de les noves tendències renaixentistes, en aquest cas manifestades en l'arquitectura de caràcter efímer i com a homenatge a un monarca que va afavorir la introducció del nou llenguatge als regnes hispànics. Les pàgines inicials d'*Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea* serveixen també als autors per fer algunes consideracions prèvies a l'estudi pròpiament dit, com és la convicció que a la introducció mallorquina de la decoració protorenaixentista la va succeir l'aposta pel Manierisme, i no pas l'etapa classicista que hauria estat de rigor.⁹⁹⁰ En aquest sentit, els autors deixen clar que el Manierisme a Mallorca es va desenvolupar en els segles XVII i fins i tot XVIII, per tant amb notable posterioritat respecte al mateix fenomen a la Península Italiana.⁹⁹¹ Com no podia ser d'una altra manera, parlen de la façana de la casa palmesana coneguda com "Ses Carasses" com d'un exemple d'aplicació del Manierisme, tot i que sense obviar la important presència de trets locals com són la descentralització de la portada d'accés o la presència de la porxada;⁹⁹² igualment, es subratlla la importància de la façana de l'Ajuntament de Palma, d'autor desconegut encara per Alonso i Sebastián, de la qual assenyalen la seva

⁹⁸⁹ SEBASTIÁN LÓPEZ, S.; ALONSO FERNÁNDEZ, A., *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma de Mallorca, Estudio General Luliano y Fundación Juan March, 1973.

⁹⁹⁰ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 18.

⁹⁹¹ "...la periodización del Manierismo italiano de 1520 a 1600 no tiene validez para el área insular. La psicología isleña hizo que este estilo sufriera los arcaísmos propios del ambiente, así que las manifestaciones manieristas las veremos a lo largo del siglo XVII y aun penetrar en el siglo XVIII." SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 43.

⁹⁹² SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 43.

vinculació italianitzant.⁹⁹³ A la secció dedicada a l'escultor Gabriel Torres, els historiadors plantegen la hipòtesi que el seu treball, documentat a la volada d'aquest edifici, també pogués incloure el treball decoratiu del frontis,⁹⁹⁴ si bé avui se sap que va ser realitzat per Joan Antoni Oms.⁹⁹⁵ Com ja havia publicat en articles anteriors, Sebastián apunta cap als gravats d'obres de Serlio i Palladio com un dels principals mitjans de difusió dels motius decoratius manieristes a la nostra illa.⁹⁹⁶

Sebastián i Alonso es fan ressò també dels motius decoratius d'àngels amb garlandes i el tipus de suports anellats introduïts a l'illa per Juan de Salas al primer terç del segle XVI,⁹⁹⁷ tema del qual ja s'havia ocupat el primer dels autors en l'article de *Mayurqa* "Arquitectura del Protorenacimiento en Palma", al qual ja he fet referència més amunt. La transcendència de l'escultor aragonès en la introducció del Renaixement és captada clarament per Sebastián i Alonso, fins al punt que decideixen dedicar-li un apartat monogràfic.⁹⁹⁸ Altres artistes concrets apareixen mencionats, primer, a la secció dedicada a les esglésies del segle XVI, com el "*maestro Sant Martí*" en relació al temple parroquial de Sineu, el "*maestro N. Cerdá*" a la parroquial de Campos, el picapedrer Antoni Genovard a la mateixa església i a la parroquial de Petra, i els també picapedrers Jordi Genovard, Antoni Canet i Sebastià Sagrera a la parroquial de Felanitx.⁹⁹⁹ Ja al segle XVIII, Lluc Mesquida és citat com un mestre d'obres "*arcaizante*", incloent al seu catàleg les esglésies parroquials de Sóller i Santa Maria del Camí.¹⁰⁰⁰

⁹⁹³ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 45-46. En un altre apartat de l'estudi, s'apunta la possibilitat que les cariàtides del retaule de l'Assumpta de l'església palmesana del Socors i la portalada de l'església de Santa Clara fossin realitzades pel mateix taller que s'ocupà de la façana de l'Ajuntament. SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 51 i 53.

⁹⁹⁴ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 58-59.

⁹⁹⁵ De fet, s'observa com Alonso i Sebastián atribueixen alguns retaules a Gabriel Torres o al seu taller que altres investigadors han atribuït o documentat al taller dels Oms. SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 59.

⁹⁹⁶ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 46-50.

⁹⁹⁷ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 20-21.

⁹⁹⁸ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 21-25.

⁹⁹⁹ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 35 i 37.

¹⁰⁰⁰ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 110-111.

En el context de l'escultura en pedra, i en una obra més tardana, com és la de l'església de Santa Creu de Palma, Alonso i Sebastián atribueixen l'escultura de Santa Helena que presideix el portal lateral del temple al català Onofre Borrellas.¹⁰⁰¹ Una altra obra destacada en pedra, la portalada de l'església de Sant Francesc de Palma, és atribuïda, seguint els postulats de Furió, a Pere Horrach, en una primera fase, i a Francisco Herrera, que agafaria el relleu després de la mort d'Horrach.¹⁰⁰² Herrera també és estudiat en la seva vessant pròpiament arquitectònica, atribuint-li la capella de Sant Nicolau Tolentí de l'església del Socors, però no pas la Sala Capitular Nova de la Seu, ja que, segons els autors, fou començada el 1696 i Herrera no arribà a l'illa fins el 1697.¹⁰⁰³

Pel que fa a la retaulística, els autors atribueixen els estípits del retaule del cambril de Nostra Senyora de Lluc a Jaume Blanquer¹⁰⁰⁴ (avui se sap que el petit retaule fou realitzat per Joan Antoni Oms I, deixeble de Blanquer). De la mateixa manera que en el cas de Juan de Salas, els autors de l'estudi també dediquen un apartat monogràfic a Blanquer, a qui qualifiquen d'arquitecte, escultor i daurador i "*figura clave en este arte de tránsito del siglo XVI al XVII*",¹⁰⁰⁵ dedicant una atenció especial en la seva producció al retaule del Corpus Christi de la Seu, on observen característiques vinculades al Protorenixement, al Manierisme i al Barroc, fent notar també la seva influència sobre el retaule de la Mare de Déu de la Clastra de la Seu i la portada del convent franciscà de Lluçmajor, i atribuint-li tres retaules de l'església de Sant Francesc de Palma.¹⁰⁰⁶ Altres mestres de la retaulística local que tracten breument Sebastián i Alonso són Pere Joan Pinya, a qui atribueixen dos retaules de Santa Creu,¹⁰⁰⁷ Gaspar i Joan Oms, Miquel Carbonell i Josep Aversó.¹⁰⁰⁸ La figura de Francisco Herrera torna a ser recuperada com a encarregat de diversos retaules de

¹⁰⁰¹ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 53.

¹⁰⁰² SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 67.

¹⁰⁰³ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 104-105.

¹⁰⁰⁴ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 51.

¹⁰⁰⁵ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 57.

¹⁰⁰⁶ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 58.

¹⁰⁰⁷ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 88 i 90.

¹⁰⁰⁸ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 90.

principis del segle XVIII, com els de Sant Antoni de Pàdua i Sant Martí de la Seu de Mallorca, i afegint, com a atribucions o obres de seguidors seus el retaule de Sant Pere Regalat del convent de Sant Francesc de Palma, el de la capella de la Comunió de l'església de Sant Jaume i el retaule major de Santa Catalina de Sena.¹⁰⁰⁹ Precisament, entre els deixebles d'Herrera, els autors anomenen la figura d'Andreu Carbonell, autor dels retaules majors de Sant Felip Neri i la Mercè i possiblement del retaule de Sant Serapi també a l'església de la Mercè, així com del de Sant Benet a la Seu.¹⁰¹⁰

Encara dins el marc cronològic del segle XVIII, Sebastián i Alonso s'ocupen de la figura de l'italià Giuseppe Dardarone, de qui fan notar la influència de l'obra de Pozzo en el seu retaule major de la Seu, i recullen la tradicional atribució de l'estructura del retaule major de la parroquial de Binissalem també a Dardarone.¹⁰¹¹ La influència de Pozzo, per altra banda, és el fil conductor de l'apartat que els autors dediquen a mestres del retaule com Juan de Aragón, Joan Borràs o Pere Joan Obrador.¹⁰¹² En la línia de la influència germànica, Alonso i Sebastián situen les obres de Fra Albert Borguny (retaule major de la Missió) i de Gregori Herrera (retaule major de Santa Eulàlia).¹⁰¹³

El segment final de l'estudi està dedicat a les manifestacions properes als ideals neoclassicistes, context del qual els autors subratllen la figura de fra Miquel de Petra i el seu disseny del baptisteri de la catedral de Mallorca.¹⁰¹⁴

En conjunt, l'estudi de Sebastián i Alonso s'erigeix com a base fonamental en l'estudi de l'art modern mallorquí per la catalogació d'obres edilícies i retaulístiques de l'època, però sobre tot per la seva vessant reflexiva i la capacitat de síntesi en relació a les característiques estilístiques de determinats autors i la seva producció. Les dades aportades sobre artistes i tallers en particular no són excessivament abundants, i moltes d'elles són un reflex de les dades arxivístiques exhumades per Lladó i per Muntaner, però això no és obstacle per a que es pugui seguir considerant aquest text

¹⁰⁰⁹ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 117 i 119.

¹⁰¹⁰ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 119-120.

¹⁰¹¹ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 121.

¹⁰¹² SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 121-123.

¹⁰¹³ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 125-126.

¹⁰¹⁴ SEBASTIÁN LÓPEZ; ALONSO FERNÁNDEZ, *Arquitectura mallorquina moderna...*, pàg. 145.

com una peça clau per estudiar l'art modern, des de qualsevol punt de vista o metodologia.

Tan sols uns mesos després, dins l'any 1974, Santiago Sebastián publicava la part dedicada al patrimoni artístic de l'arxipèl·lag balear en el volum *Baleares* de la col·lecció "Tierras de España", que publicava la Fundació Juan March.¹⁰¹⁵ Essencialment, aquest volum recull el publicat ja per Sebastián a articles precedents i a la recent col·laboració amb Antonio Alonso que acabo de comentar, si bé en aquest cas la naturalesa del projecte obliga Sebastián a dedicar unes pàgines a la pintura. En una primera fase del desenvolupament de la pintura al segle XVI, Sebastián destaca dos mestres: el Mestre de Calvià (així anomenat per Post) i Manuel Ferrando (Ferrando de Coca).¹⁰¹⁶ Més entrat el segle XVI, Sebastián considera que s'ha de subratllar la incidència del taller valencià de Vicenç Masip i Joan de Joanes, i cita el pintor Mateu Gallard com un dels mestres a tenir presents;¹⁰¹⁷ l'obra més significativa de les acaballes del segle XVI seria, per Sebastián, el retaule de Sant Jeroni de la Seu, executat segons l'investigador l'any 1600 per Gaspar Oms.¹⁰¹⁸ D'entre els pintors del segle XVII, subratlla les figures de Gregori Bauçà i Joan Bestard (avui se sap que el seu nom era realment Miquel), del qual esmenta la seva habilitat en el dibuix.¹⁰¹⁹ Altres pintors esmentats són diferents membres de la nissaga Blanquer i el cartoix Joaquim Juncosa, així com Marc Cotto i el seu fill Pere Onofre. En el camp de la retratística, Gaspar Oms II és ressenyat com autor de diverses pintures per a la galeria de personatges il·lustres de l'Ajuntament de Palma, en la qual també col·laborà Joan Baptista Llodrà, tot i que, segons Sebastián, el millor retratista del segle XVII fou Honorat Massot.¹⁰²⁰ Ja al segle XVIII, Sebastián destaca la importància artística del pintor Guillem Mesquida, de qui traça una breu biografia,¹⁰²¹ i la qualitat del qual situa per sobre d'altres pintors

¹⁰¹⁵ SEBASTIÁN, S., "Arte", a AD, *Baleares*, col·lecció "Tierras de España", Fundación Juan March i Editorial Noguer, Madrid i Barcelona, 1984 (1974), pàg. 141-333. Damià Ferrà-Ponç, per altra banda, redactaria a les pàgines de la revista *Lluc* una dura crítica al text de Sebastián i al volum global on s'inclouia. FERRÀ-PONÇ, Damià, "Reflexió sobre Baleares", a *Lluc*, núm. 648 (maig 1975), pàg. 22-24.

¹⁰¹⁶ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 246-248.

¹⁰¹⁷ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 248-249.

¹⁰¹⁸ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 249.

¹⁰¹⁹ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 263-264.

¹⁰²⁰ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 264.

¹⁰²¹ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 284-285.

mallorquins coetanis, com Jaume Nadal, Gabriel Femenia, Miquel Banús, Josep Martorell o Miquel Carbonell,¹⁰²² sense oblidar les pintures de Giuseppe Dardanone d'empremta francesa o els treballs de Manuel Bayeu per a la Cartoixa de Valldemossa.¹⁰²³

Pel que fa a l'escultura, Sebastián incorpora a aquest estudi la hipòtesi que les figures del portal major de la Seu poguessin haver estat treballades per Gaspar Gener o per Jaume Blanquer.¹⁰²⁴ Del primer, cita la seva paternitat vers el retaule major de la parroquial de Sineu, de la Mare de Déu Assumpta de Santa Maria del Camí i d'un Crist procedent del convent de Sant Domingo.¹⁰²⁵ A Rafel Blanquer, fill de Jaume, atribueix Sebastián el retaule de la Nativitat de l'església de Santa Eulàlia.¹⁰²⁶

Després de dos volums sense atenció en l'artista modern, l'onzè volum de *Mayurqa* (1974) presenta un novel·lós article de Joana Maria Palou i Lluís Plantalamor sobre la incidència de Serli en obres de fusteria de Palma.¹⁰²⁷ Diem que és "novel·lós" per la focalització de la influència dels gravats de l'italià en un camp escassament tractat fins el moment, el que, certament, complementa de manera necessària el paper que jugaren en l'arquitectura en pedra, a partir de la seva publicació el 1537 i posterior coneixement a Mallorca. En concret, els autors veuen aquesta influència en obres com el sostre de l'entrada a l'església de Sant Francesc, un altre sostre a l'església de Santa Catalina de Sena o una porta d'una vivenda del carrer Fortuny.

El volum dissetè de *Mayurqa* (1977-78) emmarca un estudi de Mercè Gambús que afronta la poc estudiada qüestió del manierisme en la seva localització mallorquina.¹⁰²⁸ L'estudi està dividit en dues parts, la primera d'elles destinada a plasmar una síntesi del fenomen manierista des d'un punt de vista teòric, mentre que la segona està protagonitzada per l'enumeració d'un llistat de característiques del

¹⁰²² SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 285-286.

¹⁰²³ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 288.

¹⁰²⁴ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 250.

¹⁰²⁵ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 250 i 252.

¹⁰²⁶ SEBASTIÁN, "Arte", pàg. 265.

¹⁰²⁷ PALOU, J. M.; PLANTALAMOR, L., "Influencia de Serlio en los trabajos de carpintería barroca en Palma de Mallorca", a *Mayurqa*, volum 11 (1974), pàg. 153-156.

¹⁰²⁸ GAMBÚS SÁIZ, M., "Notas sobre decoración en la arquitectura manierista: el caso mallorquín", a *Mayurqa*, volum 17 (1977-78), pàg. 89-93.

manierisme que es troba en dos exemples palmesans: el palau Belloto i l'Ajuntament.¹⁰²⁹ El text no ens ofereix cap tipus d'informació vinculada als artistes (tampoc dels que poguessin haver intervingut en els dos edificis que acabo de citar), però ha de ser mencionat per suposar una reflexió de gran interès sobre la sempre conflictiva consideració estilística de diferents moments i obres de l'art mallorquí.

Gambús prossegueix amb la investigació de l'art de la Contrarreforma amb un estudi dedicat al retaule del Nom de Jesús de l'església d'Artà, publicat al volum dinovè

¹⁰²⁹ Valorant la seva importància reflexiva i sintètica, vull recollir aquí l'enumeració d'aquestes característiques: *"Por lo que concierne a Mallorca, habría que estudiar el fenómeno manierista parrtiendo de los consiguientes puntos:*

La fijación cronológica debe situarse prácticamente en el S. XVII, aún cuando encontramos elementos aislados a partir del último tercio del S. XVI.

Presencia de un fuerte espíritu medieval en los S. XVI y XVII mallorquín, y sólo parcialmente mediatizado por las nuevas corrientes que desde la Península e Italia llegaban a la isla, y que a nivel artístico se traducían en expresiones superficiales y externas.

Presencia de una arquitectura protorrenacentista, basada en la decoración, a partir de la cual se estructura la arquitectura manierista.

Arquitectura manierista, que se manifestará sólo en la organización de fachadas y en el repertorio decorativo incluido, cuyas muestras más completas se reducen básicamente a la fachada del Palacio Belloto "Ses Carasses" y a la del Ayuntamiento en Plaza de Cort.

Presencia de goticismos en la Arquitectura manierista, especialmente en lo referente a la articulación espacial, y al tratamiento de muros.

Convivencia de elementos decorativos protorrenacentistas y barrocos en las manifestaciones manieristas de fines del S. XVI y S. XVII, respectivamente.

Variedades locales en la Arquitectura Manierista Mallorquina que imposibilitan una reducción a la homogeneidad.

Influencias italianizantes, que se manifiestan, especialmente, en el repertorio decorativo: grutescos, soportes antropomorfos e inestables, columnas fajadas y capiteles monstruosos.

Influencia hispánica que se traduce en la colocación de las puertas de ingreso fuera del eje de simetría, así como en la persistencia del porche y alero.

Simultaneidad cronológica entre Manierismo y Contrarreforma, aún cuando esta última se sirvió más en un plano artístico del Barroco que del Manierismo, sólo por excepción encontramos algunas obras, con elementos aislados manieristas, que sí responden al ideal contrarreformista, como el Retablo del Corpus Christi en la Seo, la Puerta Vieja del Muelle o el Portal de la Almudaina de la Seo palmesana.

Predominio de las construcciones civiles sobre las religiosas.

Nulo arraigo de la Arquitectura Manierista en Mallorca, al reducirse a un esquema decorativo, o a una organización de la fachada en el mejor de los casos, sin sustituir el gótico en su tratamiento de muros y estructuración espacial, lo que condiciona estilísticamente su definición en la Arquitectura Mallorquina de los S. XVI y XVII."

GAMBÚS SÁIZ, "Notas sobre decoración...", pàg. 92.

(1979-80) de *Mayurqa*.¹⁰³⁰ En la narració documentada del procés de fabricació del retaule, Gambús esmenta la intervenció, en primer lloc (febrer de 1692), de l'escultor Jaume Llull per la "*composición del marco*", fins arribar a l'any 1720, quan es documenten els darrers pagaments a l'escultor Sebastià Pou.¹⁰³¹ Llull és el responsable de la figura de Jesús (1697), la fornícula central i els suports antropomòrfics (1699) i el daurat del retaule (1701-02).¹⁰³² És també interessant la documentació que informa que les obres foren executades majoritàriament a Ciutat i després traslladades a Artà, el que és una informació útil pel que fa al sistema de treball seguit pels artistes del moment. Per altre costat, sembla que Sebastià Pou, possible deixeble de Llull,¹⁰³³ es faria càrrec del retaule entre els anys 1710 i 1720, després d'un parèntesi de 8 anys produït seguidament a la finalització de les aportacions de Llull el 1702, però dedicant-se només a tasques de conservació del moble i del funcionament de la confraria.¹⁰³⁴

Des d'una perspectiva formal, es pot subratllar la hipòtesi que estableix Gambús sobre la relació existent entre els suports estipitescs del retaule d'Artà i els de la façana de l'ajuntament de Palma, que potser haurien servit de model al primer.¹⁰³⁵

Catalina Cantarellas publica en el mateix volum dinovè de *Mayurqa* un estudi sobre un aspecte també fonamental per a l'estudi del treball artístic, com és el de l'ensenyament acadèmic, en aquest cas concretat a Mallorca per la fundació de l'Academia de Nobles Artes el 1778, a la qual sobreviurien, de tota manera, i encara que només fos per unes quantes dècades, els gremis i el corresponent sistema de formació als tallers.¹⁰³⁶ En tot cas, ja ens mouríem en unes dates i en un context cultural que suposa la cloenda del marc cronològic d'aquesta memòria d'investigació, i per tant, no aprofundiré en l'anàlisi d'aquest article.

¹⁰³⁰ GAMBÚS SÁIZ, M., "La ambigüedad estilística en el arte contrareformista mallorquín: el retablo del nombre de Jesús de Artà", a *Mayurqa*, volum 19 (1979-80), pàg. 295-308.

¹⁰³¹ GAMBÚS SÁIZ, "La ambigüedad estilística...", pàg. 298.

¹⁰³² GAMBÚS SÁIZ, "La ambigüedad estilística...", pàg. 299.

¹⁰³³ GAMBÚS SÁIZ, "La ambigüedad estilística...", pàg. 302.

¹⁰³⁴ GAMBÚS SÁIZ, "La ambigüedad estilística...", pàg. 301-302.

¹⁰³⁵ GAMBÚS SÁIZ, "La ambigüedad estilística...", pàg. 308.

¹⁰³⁶ CANTARELLAS CAMPS, C., "La institucionalización de la enseñanza artística en Mallorca: la Academia de Nobles Artes (1778-1808)", a *Mayurqa*, volum 19 (1979-80), pàg. 279-293.

En la línia adoptada per l'Academia, de reconduir la formació artística pels camins del classicisme normatiu, s'ha de parlar d'un text que José Morata analitza al volum vint-i-dosè de *Mayurqa*.¹⁰³⁷ Es tracta d'un text de finals del segle XVIII redactat a la manera de memòria sobre la situació de l'arquitectura a Mallorca, amb tota probabilitat elaborat pel caputxí fra Miquel de Petra, tot i que originàriament fos signat de manera anònima. El religiós tenia contacte directe amb la pràctica constructiva degut als seus dissenys arquitectònics (es poden recordar les seves intervencions al convent caputxí de Palma o a l'església de Consell, entre d'altres) i no dubta en criticar la tradicional formació gremial dels mestres d'obres. El text no va molt més enllà pel que fa a informació proporcionada en aquest sentit, però se l'ha de tenir present com a testimoni de la visió pejorativa que tenia l'ambient academicista vers l'art de la construcció tradicional, de més importància encara si es té present la gran activitat de fra Miquel de Petra en les dates finals del segle XVIII i inicials del segle XIX.

Clouré aquest apartat amb una referència a una darrera contribució ressenyable del professor Santiago Sebastián, el volum titulat *Contrarreforma y barroco*,¹⁰³⁸ un estudi metodològicament enfocat a seguir "*las pautas del método de Panofsky, que ha sido aplicado fundamentalmente a obras renacentistas, pero que trataremos de acomodar a las de este período con el deseo de llegar a una interpretación global para que nos revelen su profundo mensaje*".¹⁰³⁹ Pel que fa als objectius d'aquesta memòria d'investigació, s'ha de parlar de l'anàlisi iconogràfica que du a terme Sebastián de les pintures executades molt a principis del segle XIX per Manuel Bayeu a la Cartoixa de Valldemossa, que li permet relacionar l'espiritualitat cartoixa amb la devoció mariana,¹⁰⁴⁰ així com també la relació parcial que estableix entre la portalada de l'església de Montision de Palma i la il·lustració de portada del text de Juan Bautista Escardó *Rhetorica christiana*, més o menys coetània als treballs de construcció de la portalada de l'església palmesana.¹⁰⁴¹ Tot i que també dedica una especial atenció a la

¹⁰³⁷ MORATA SOCÍAS, J., "Un escrito inédito de fray Miguel de Petra sobre el estado de la arquitectura en Mallorca (ca. 1800)", a *Mayurqa*, volum 22 (1989), pàg. 835-847.

¹⁰³⁸ SEBASTIÁN, S., *Contrarreforma y barroco. Lecturas iconográficas e iconológicas*, Madrid, Alianza Editorial, 1981.

¹⁰³⁹ SEBASTIÁN, *Contrarreforma y barroco...*, pàg. 13.

¹⁰⁴⁰ SEBASTIÁN, *Contrarreforma y barroco...*, pàg. 258.

¹⁰⁴¹ SEBASTIÁN, *Contrarreforma y barroco...*, pàg. 279 i 281.

singularitat de l'església i el claustre de Sant Antoni Abat, és més interessant la lectura que realitza de les pintures plasmades per l'italià Giuseppe Dardarone als murs del Palau Vivot de Palma, connectant l'afrancesament estilístic del treball pictòric de Dardarone amb els valors morals i polítics de Joan Sureda, propietari de la casa i comitent de l'encàrrec.¹⁰⁴²

5.2.9. Les aportacions dins la revista *Estudis Baleàrics*

Després d'una fase inicial començada amb la fundació de l'Institut d'Estudis Baleàrics el 1971, depenent de la Diputació Provincial i gràcies en bona mesura a la proposta dels professors Santiago Sebastián i Ángel Raimundo Fernández,¹⁰⁴³ als anys 80 s'inicia l'etapa que aquí interessa de la publicació connectada a l'Institut d'Estudis Baleàrics, la revista *Estudis Baleàrics*, que va sorgir a mitjans de l'any 1981, en el marc institucional de l'aleshores anomenat Consell General Interinsular (a partir de 1984, de la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears), com una nova via per a la difusió d'investigacions i reflexions sobre qualsevol branca del coneixement de tot el que afecta l'arxipèlag,¹⁰⁴⁴ i des d'aquella data fins l'actualitat ha anat barrejant volums amb cabuda per a qualsevol temàtica dins aquesta línia amb volums monogràfics dedicats a algun tema en particular o com a homenatge a personalitats del món cultural o acadèmic de les illes.¹⁰⁴⁵

A més dels articles ja comentats en apartats anteriors, els texts d'interès, pel que fa a la meua línia d'investigació, publicats als *Estudis Baleàrics* comencen ja al número

¹⁰⁴² SEBASTIÁN, *Contrarreforma y barroco...*, pàg. 395-399.

¹⁰⁴³ HOYO BERNAT, X. del, "Breu història de l'Institut d'Estudis Baleàrics", a *EB*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 7-18, pàg. 8. Veure una síntesi de les tasques de la primera etapa de l'Institut d'Estudis Baleàrics a SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A., "Contexto histórico y ejecutoria de la primera época del Institut d'Estudis Baleàrics (1971-1980)", a *EB*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 19-34; MATEU, G., "L'Institut d'Estudis Baleàrics i el seu origen en l'antiga Diputació Provincial", a *EB*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 39-48.

¹⁰⁴⁴ Veure GAYÀ, J., "Presentació", a *EB*, núm. 1 (juny de 1981), s. p. MARIMON RIUTORT, A., "Estudis Baleàrics", a *AD, GEM*, volum 5, pàg. 144-145; MARTORELL CERDÀ, J., "Estudis Baleàrics", a *AD, GEM*, volum 5, pàg. 144. Veure també GAYÀ, J., "L'IEB en els primers anys de l'autonomia de les illes Balears", a *EB*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 49-52.

¹⁰⁴⁵ Una síntesi de l'activitat de l'Institut d'Estudis Baleàrics durant el decenni 1986-1996 es pot trobar a SALVÀ TOMÁS, P., "L'Institut d'Estudis Baleàrics entre el 1986 i l'actualitat", a *EB*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 53-58.

de 1981, en el qual Catalina Cantarellas elabora una sintètica panoràmica de la incidència del barroc en l'arquitectura mallorquina,¹⁰⁴⁶ on planteja les relacions existents entre dos plantejaments en principi un tant allunyats com els del barroc i els del neoclassicisme i analitza algunes fites claus del patrimoni arquitectònic dels segles XVII i XVIII, com és el cas de l'església de Montision de Palma, de la qual destaca la seva parcial ruptura amb la tradició gòtica, sobretot pel que fa al sistema de coberta.¹⁰⁴⁷ Per altra banda, i en relació a l'arquitectura mallorquina del segle XVIII, Cantarellas distingeix l'aportació de tres focus: l'italià, el francès i el germànic;¹⁰⁴⁸ el primer cas es referiria a les obres adscrites a Francisco Herrera i Giuseppe Dardarone, encara que aquest darrer artista transalpí també va ser responsable de la introducció de l'estètica afrancesada que, per altra banda, s'observaria arquitectònicament a les residències senyoriales palmesanes; finalment, l'estètica germànica "*se consagró aplicada a la estructura de retablos, a la arquitectura efímera y al campo ornamental, siendo personificada por fray Alberto de Borguny*",¹⁰⁴⁹ i perceptible, per citar un dels exemples més destacats, en l'ornamentació de l'església de la Missió de Palma. Precisament la revista *Randa* difongué un article de Huarcaya i Gamundí sobre aquest temple, de notable interès, en el qual els autors situen en el context de la seva fàbrica i ornamentació les figures dels mestres d'obres de la família Mesquida.¹⁰⁵⁰

En el mateix context en què es situa l'article de Catalina Cantarellas, he d'esmentar, com a publicació paral·lela de l'Institut d'Estudis Baleàrics, el seu llibre titulat *Arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*,¹⁰⁵¹ on trobem, pel que té a veure amb l'estudi d'artistes d'època moderna, una anàlisi de la figura i obra de fra Miquel de Petra, tant des de la seva vessant de tractadista com

¹⁰⁴⁶ CANTARELLAS CAMPS, C., "Transformación y pervivencia en el barroco mallorquín", a *EB*, núm. 1 (juny de 1981), pàg. 135-160.

¹⁰⁴⁷ CANTARELLAS CAMPS, "Transformación y pervivencia...", pàg. 140.

¹⁰⁴⁸ CANTARELLAS CAMPS, "Transformación y pervivencia...", pàg. 144.

¹⁰⁴⁹ CANTARELLAS CAMPS, "Transformación y pervivencia...", pàg. 148.

¹⁰⁵⁰ HUARCAYA AZAÑÓN, C.; GAMUNDÍ MOLINA, B., "El conjunt arquitectònic de la Casa de la Missió de Palma de Mallorca, des de la fundació fins a l'actualitat", a *Randa. Homenatge a Jordi Carbonell (3)*, vol. 57 (2006), pàg. 75-91.

¹⁰⁵¹ CANTARELLAS CAMPS, C., *La arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1981.

d'arquitecte, dedicant l'autora una atenció especial al projecte per a la nova església dels caputxins a Palma de Mallorca.

Una altra professora de la Universitat de les Illes Balears, Mercè Gambús, publicava al número cinquè d'*Estudis Baleàrics* un estudi de la façana de l'edifici de l'Ajuntament de Palma, prou transcendent no només per la seva precisa lectura formal i dels elements ornamentals, amb importants precisions sobre l'aplicació del concepte d'estil, sinó també per aportar el suport documental on s'indiquen els responsables de l'obra, el picapedrer Pere Antoni Bauçà i l'escultor Joan Antoni Oms I (planta baixa, 1649-50),¹⁰⁵² els picapedrers Miquel Oliver i Bartomeu Calafat i l'escultor Antoni Carbonell (balconada i planta noble, 1666-68)¹⁰⁵³ i, finalment, l'escultor Gabriel Torres com a responsable de la volada (1680).¹⁰⁵⁴

Uns números després, en el vuitè, *Estudis Baleàrics* allotja una interessant aportació de Joan Rosselló Lliteras referida al pintor del segle XVIII Llorenç Vallespir: una breu anàlisi del seu llibre de comptabilitat personal,¹⁰⁵⁵ document de gran atractiu per contenir "*las cantidades que le están debiendo diversas personas y por distintos conceptos; pero además va anotando algunas partidas de pago efectuadas por él mismo, y, cuando se tercia, las cantidades que él mismo está debiendo, como también las rentas anuales que percibe y el fogatge que le corresponde tributar*".¹⁰⁵⁶ A més de les dades econòmiques que conté, és un document on apareixen citats títols de llibres que venia el mateix Vallespir i que devien ser útils en el treball de pintor, com són els de Palladio, Serlio i Vignola, entre d'altres.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵² GAMBÚS, "Apuntes para el estudio...", pàg. 131-134.

¹⁰⁵³ GAMBÚS, "Apuntes para el estudio...", pàg. 134-137.

¹⁰⁵⁴ GAMBÚS, "Apuntes para el estudio...", pàg. 137-142. Veure també un altre text publicat més d'una dècada després, GAMBÚS, M., "La configuració arquitectònica de l'edifici des dels orígens al segle XVIII", a CANTARELLAS CAMPS, C. (coord.), *Ajuntament de Palma. Història, arquitectura i ciutat*, Ajuntament de Palma de Mallorca, 1998, pàg. 88-109.

¹⁰⁵⁵ ROSSELLÓ LLITERAS, J., "El pintor Lorenzo Vallespir: su administración económica", a *EB*, núm. 8 (1983), pàg. 119-137.

¹⁰⁵⁶ ROSSELLÓ LLITERAS, "El pintor Lorenzo...", pàg. 119.

¹⁰⁵⁷ ROSSELLÓ LLITERAS, "El pintor Lorenzo...", pàg. 121-122.

El 1988 Mercè Gambús publicava a la revista de l'Institut d'Estudis Baleàrics un article centrat en la façana de la casa palmesana coneguda com "Ses Carasses",¹⁰⁵⁸ obra qualificada per l'autora de "*hecho artístico excepcional*",¹⁰⁵⁹ i sobre el promotor de la qual, Joan Francesc Pavese, ofereix nombroses dades, sempre en relació amb la promoció de l'obra, llegida per Gambús en clau de "arquitectura parlant" i destacant-ne les seves pretensions lúdiques i vinculacions italianes.

Només uns mesos després, Tina Sabater estudiaria l'arribada del fenomen renaixentista al món artístic mallorquí,¹⁰⁶⁰ assenyalant els contactes amb el context pictòric valencià (i d'aquest amb l'italià) i la introducció de gravats com a vies més probables i significatives per obrir les portes al fenomen esmentat,¹⁰⁶¹ un Renaixement pictòric que, pel que fa a Mallorca, Sabater divideix en tres períodes: un d'introducció, en les primeres dècades del segle XVI; un de "clàssic", deudor de les pautes rafaelesques i que ocuparia els anys centrals de la centúria; i finalment una pintura vinculada al manierisme en els anys finals del segle, amb Gaspar Oms com a pintor de referència.¹⁰⁶²

Després de tota una sèrie de números corresponents a finals de la dècada dels 80 i als anys 90, on les aportacions pel que fa a la producció artística moderna no són gaire presents, si bé no és de més que citem aquí l'article d'Antònia Maria Perelló centrat en la festa barroca,¹⁰⁶³ hem vull aturar al volum que *Estudis Baleàrics* va dedicar, l'any 2000, a l'art barroc mallorquí.¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁸ GAMBÚS SÁIZ, M., "La recreación de un modelo manierista italiano en Palma: la fachada de Casa Pavese <<Ses Carasses>>", a *EB*, núm. 27 (juny de 1988), pàg. 63-70.

¹⁰⁵⁹ GAMBÚS SÁIZ, "La recreación de un...", pàg. 63.

¹⁰⁶⁰ SABATER, T., "La introducción del lenguaje pictórico renacentista en Mallorca", a *EB*, núm. 29/30 (1989), pàg. 53-58.

¹⁰⁶¹ SABATER, "La introducción del...", pàg. 54.

¹⁰⁶² SABATER, "La introducción del...", pàg. 56-57.

¹⁰⁶³ PERELLÓ, A. M., "La noblesa i la festa a la Mallorca del Barroc", a *EB*, núm. 34 (1989), pàg. 37-46. No podem oblidar que les anomenades "arquitectures efímeres" inherents a la festa barroca ocupaven part de la producció dels artistes locals. A més, hem d'assenyalar aquí que en dates semblants veia la llum un text de Mercè Gambús sobre un tema similar: veure GAMBÚS SÁIZ, M., "La ciutat de Palma com a escenografia festiva en el segle XVII", a ROSSICH, A.; RAFANELL, A. (eds.), *El Barroc català: actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Quaderns Crema, Barcelona, 1989, pàg. 379-394.

¹⁰⁶⁴ AD, "L'art barroc a Mallorca. Noves aportacions", *EB*, núm. 66/67 (febrer-setembre de 2000).

A més de dos articles de María José Massot i de Joan Rosselló Lliteras ocupats en la problemàtica de la recerca arxivística encaminada a treballs sobre art modern, trobem en el volum set articles més sobre l'art barroc, d'entre els quals destacaria en primer lloc l'estudi del retaule major de l'església de Sant Francesc de Palma, a càrrec de Gambús, Genestar, Palou i Reig,¹⁰⁶⁵ on s'elabora una acurada anàlisi històrica, formal i iconogràfica de l'esmentat moble, que els autors atribueixen a Joan d'Aragó,¹⁰⁶⁶ acompanyada del seu estudi material, resum de les tasques de restauració efectuades i apèndix documental amb transcripcions de diferents fragments de procedència diversa que aporten informació sobre aquest retaule major. Així, aquest article esdevé una referència en l'estudi d'una peça concreta del patrimoni artístic modern mallorquí pel seu caràcter global i multidisciplinar, que permet afrontar aspectes del treball retaulístic poc coneguts fins el moment, il·lustrat amb nombrosa informació gràfica.

Un altre retaule, el porrerenc del Sant Crucifici, protagonitza l'article de Miquela Sacarès i Catalina Maria Veny,¹⁰⁶⁷ després d'un didàctic recorregut pels diferents oficis que solien participar en l'elaboració dels retaules, des d'escultors a pintors passant per fusters i argenters, exemplificant-ho amb transcripcions documentals vinculades als mobles de l'església parroquial de Porreres; les autores donen a conèixer la intervenció en el retaule del Sant Crucifici, a partir de 1729, de l'escultor Francesc Obrador, qui treballaria a partir d'un projecte ja fet, però incorporant-hi modificacions,¹⁰⁶⁸ de Gregori Herrera, qui el daurà l'any 1778, i de Rafel Torres, qui hi intervingué el 1787.¹⁰⁶⁹

En el context d'un altre poble de l'interior de l'illa, Muro, Sebastià Riutort tracta en un altre article del volum la qüestió de la comitància de les confraries, en concret de

¹⁰⁶⁵ GAMBÚS, M. (i altres), "El retaule major de l'església conventual de Sant Francesc (Palma 1734-1742)", a *EB*, núm. 66/67 (febrer-setembre 2000), pàg. 27-46.

¹⁰⁶⁶ GAMBÚS, "El retaule major...", pàg. 29.

¹⁰⁶⁷ SACARÈS TABERNER, M.; VENY RIERA, C. M., "L'ornamentació a la retaulística barroca porrerenca: el retaule del Sant Crucifici", a *EB*, núm. 66/67 (febrer-setembre 2000), pàg. 47-58.

¹⁰⁶⁸ SACARÈS; VENY, "L'ornamentació a...", pàg. 55.

¹⁰⁶⁹ SACARÈS; VENY, "L'ornamentació a...", pàg. 56.

la de Sant Josep en el segle XVIII,¹⁰⁷⁰ penetrant en la investigació biogràfica dels principals membres de l'agrupació, les seves vies de finançament (s'adjunten diverses taules amb xifres referides a la comptabilitat) i la seva condició de clients de la capella de l'església parroquial i del retaule treballat per Pere Joan Obrador i Joan Muntaner.¹⁰⁷¹

Les pàgines següents del volum les ocupa Carles Dorico amb un article focalitzat en la figura de l'escultor del segle XVII Miquel Perelló,¹⁰⁷² de qui es subratlla el fet d'haver inclòs una inscripció amb el seu nom a la portada de Nostra Senyora del Bon Succés de Barcelona, fet que va ajudar a que gaudís aviat d'una considerable fortuna historiogràfica. Dorico, a partir de diverses fonts documentals, corregeix la informació proporcionada per Ceán Bermúdez i després per Furió en aspectes com el lloc i data de naixement de Perelló (Petra, i no Palma; cap a 1643, i no 1674),¹⁰⁷³ i apunta probables vincles professionals amb Rafel Blanquer i Joan Antoni Oms I,¹⁰⁷⁴ abans de marxar a Barcelona, on es casaria i s'integraria en el gremi local, i moriria cap a 1718 (no el 1730 com indicaven Ceán i Furió).¹⁰⁷⁵

Finalment, he d'indicar la contribució de Gabriel Carrió referida a l'escultor del segle XVII Jaume Llull.¹⁰⁷⁶ L'anàlisi d'una quantitat notable de documentació inèdita permet l'autor completar el relativament escàs coneixement que es tenia fins aleshores de la figura i obra d'aquest escultor manacorí, l'estudi de l'inventari de béns del qual ocupa la primera part de l'article de Carrió, on consten diverses escultures, estampes i traces, a més de la referència a diversos encàrrecs que estaven pendants de cobrar.¹⁰⁷⁷ Una segona part de l'article està dedicada a la sempre difícil tasca de completar el catàleg de la producció de l'artista, entre la qual l'autor subratlla la

¹⁰⁷⁰ RIUTORT TABERNER, S., "Sant Josep fa la capta. Religiositat, societat i art a la Mallorca del segle XVIII: les confraries com a client artístic", a *EB*, núm. 66/67 (febrer-setembre de 2000), pàg. 59-78.

¹⁰⁷¹ RIUTORT TABERNER, "Sant Josep fa...", pàg. 71.

¹⁰⁷² DORICO I ALUJAS, C., "Algunes precisions sobre l'escultor mallorquí Miquel Perelló", a *EB*, núm. 66/67 (febrer-setembre de 2000), pàg. 79-90.

¹⁰⁷³ DORICO I ALUJAS, "Algunes precisions sobre...", pàg. 80.

¹⁰⁷⁴ DORICO I ALUJAS, "Algunes precisions sobre...", pàg. 80-81.

¹⁰⁷⁵ DORICO I ALUJAS, "Algunes precisions sobre...", pàg. 87.

¹⁰⁷⁶ CARRIÓ I VIVES, G., "Jaume Llull, escultor cap al Setcents", a *EB*, núm. 74/75 (octubre de 2002-maig de 2003), pàg. 163-186.

¹⁰⁷⁷ CARRIÓ, "Jaume Llull...", pàg. 165-166.

qualitat de la Puríssima del convent de Sant Francesc de Palma i corregeix algunes atribucions historiogràfiques, com la referida a la Mare de Déu del Roser de la parroquial de Sóller.¹⁰⁷⁸ Finalment, la darrera part d'aquest il·lustrador article s'encamina a sintetitzar les característiques formals del treball escultòric de Llull, així com també les tipologies i estructures retaulístiques més recurrents, la col·laboració amb Sebastià Pou i les influències rebudes de la producció de Jaume Blanquer o de la portalada de l'església de Montision de Palma (situada, precisament, al carrer on Llull tenia la seva vivenda).¹⁰⁷⁹

5.2.10. L'artista modern insular a aproximacions historicoartístiques d'àmbit estatal

És moment de fer una breu referència al lloc ocupat pels artistes moderns de les nostres illes a alguns estudis més o manco globals que s'han aproximat a l'Art Modern, apartat en el qual m'ocuparé de les publicacions d'aquest tipus que considero de major transcendència historiogràfica, desestimant efectuar-ne una recopilació minuciosa que no crec necessària perquè, com s'ha anat veient i es veurà en aquesta secció, la immensa majoria d'aportacions en aquesta línia han vingut des d'investigacions locals, i la transcendència de l'artista insular en estudis arrelats a la Península Ibèrica ha estat molt escassa.

Dins de la valuosa col·lecció coneguda com *Ars Hispaniae*, publicada al nostre país entorn als anys 50 del segle XX, l'arquitectura del segle XVI va ser tractada per Chueca Goitia, amb una secció dedicada a Mallorca que inclou breus referències a Joan de Salas i a l'arquitectura civil.¹⁰⁸⁰

He de parlar també del volum dedicat a l'escultura del segle XVI redactat per Azcárate. Com és sabut, es tracta d'uns volums estructurats a partir de la divisió en escoles regionals de la producció artística i, en el cas que l'artista ho mereixi, amb desenvolupaments biogràfics del particular, com és precisament el cas de Joan de Salas, de qui Azcárate esbossa una trajectòria professional a partir de la seva formació

¹⁰⁷⁸ CARRIÓ, "Jaume Llull...", pàg. 169-170.

¹⁰⁷⁹ CARRIÓ, "Jaume Llull...", pàg. 184.

¹⁰⁸⁰ CHUECA GOITIA, F., "La arquitectura del siglo XVI", a AD, *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, volum 11, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1953, pàg. 305.

aragonesa amb Damià Forment, esmentant els seus treballs per a la Seu mallorquina.¹⁰⁸¹

George Kubler s'ocuparia de l'arquitectura dels segles XVII i XVIII, i fa referència als treballs de Pere Horrach i Francisco Herrera per a Sant Francesc, els de Verger per a la catedral i els de Lluç Mesquida per a Santa Maria del Camí.¹⁰⁸²

També s'ha de mencionar el volum que Diego Angulo va focalitzar en la pintura del segle XVII. A l'apartat dedicat a València, Aragó i Catalunya, Angulo distingeix la figura de Miquel Bestard (aleshores encara conegut amb el nom de Joan),¹⁰⁸³ però no fa referència a cap pintor local de la segona meitat del segle.

Juan José Martín González va publicar un estudi essencial per aquest treball d'investigació, encara que sigui de caràcter genèric i no toqui d'aprop el marc geogràfic insular, centrat en l'artista espanyol del segle XVII com a figura social.¹⁰⁸⁴ Aspectes que aquí interessen molt són afrontats amb molt encert per l'autor: formació, obligacions legals, reivindicacions socials, mercat, etc. Historiadors com Antal o Hauser són citats per Martín González com a exemples de profitosos enfocaments sociològics a la Història de l'Art, definint-se com a continuador d'aquesta línia aplicada abans sobretot en l'àmbit del Renaixement italià.

Per altra banda, Juan José Martín González durà a terme també un treball molt útil centrat en l'escultura barroca espanyola,¹⁰⁸⁵ en el qual tracta diverses qüestions sobre la vessant social de l'escultor que bé es poden aplicar, amb matisos, al nostre àmbit insular. A banda d'aquest aspecte, l'únic que tracta Martín González relacionat amb els artistes mallorquins és el capítol dedicat a la nissaga dels Mora,¹⁰⁸⁶ originària de Mallorca, però amb una trajectòria professional vinculada a Granada i el seu entorn. És, certament, una aproximació gairebé nul·la a la nostra escultura barroca, i un tant

¹⁰⁸¹ AZCÁRATE, J. M., "Escultura del siglo XVI", a AD, *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, volum 13, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1958, pàg. 136-137.

¹⁰⁸² KUBLER, G., "Arquitectura de los siglos XVII y XVIII", a AD, *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, volum 14, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1957, pàg. 340-343.

¹⁰⁸³ ANGULO ÍÑIGUEZ, D., "Pintura del siglo XVII", a AD, *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, volum 15, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1958, pàg. 75-76.

¹⁰⁸⁴ MARTÍN GONZÁLEZ, J. J., *El artista en la sociedad española del siglo XVII*, Cátedra, Madrid, 1993.

¹⁰⁸⁵ MARTÍN GONZÁLEZ, J. J., *Escultura barroca en España. 1600-1770*, Cátedra, Madrid, 1998.

¹⁰⁸⁶ MARTÍN GONZÁLEZ, *Escultura barroca en...*, pàg. 223-234.

sorprenent si es recorda que l'autor concedeix unes pàgines a l'escultura vinculada a l'arxipèlag canari.

Tot i que estigui dedicat a l'arquitectura del Renaixement espanyol, el marc cronològic del volum de Nieto, Morales i Checa (1488-1599)¹⁰⁸⁷ fa difícil la inclusió de mostres illenques, com és sabut molt lligades encara, i durant molt temps, als postulats gòtics, si bé tampoc s'hi troba cap referència a la problemàtica de l'arquitectura del moment a les nostres illes.

A l'esplèndid estudi de Fernando Checa sobre les arts plàstiques del Renaixement a Espanya, apareix citada molt breument la coneguda sarja de la Cartoixa de Valldemossa, com a mostra d'introducció de retrats en pintures commemoratives, als inicis del segle XVI.¹⁰⁸⁸ També és molt breu el comentari que es fa de les arquitectures efímeres erigides a Mallorca en motiu de la visita de Carles V l'any 1541.¹⁰⁸⁹

5.2.11. L'artista modern mallorquí a congressos nacionals

Encara que, com es veurà, la major part de les aportacions en forma de comunicacions, pel que fa a la meua línia d'investigació, es troben en el marc de jornades d'estudis locals, no es poden passar per alt els resultats d'investigacions sobre la qüestió que s'han presentat a congressos d'àmbit estatal.

Sense una pretensió d'exhaustivitat, voldria citar breument la comunicació presentada per Marià Carbonell sobre el paper del bisbe Vic i Manrique en la promoció de les arts a finals del segle XVI i principis del XVII.¹⁰⁹⁰

El 2006, Mercè Gambús i Concepció Bauçà de Mirabò varen presentar una comunicació al XVI Congreso Español de Historia del Arte sobre les arrels i la posterior

¹⁰⁸⁷ NIETO, V.; MORALES, A. J.; CHECA, F., *Arquitectura del Renacimiento en España. 1488-1599*, Cátedra, Madrid, 1997.

¹⁰⁸⁸ CHECA, F., *Pintura y escultura del Renacimiento en España. 1450-1600*, Cátedra, Madrid, 1999 (1983), pàg. 78.

¹⁰⁸⁹ CHECA, F., *Pintura y escultura del Renacimiento en España. 1450-1600*, Cátedra, Madrid, 1999, pàg. 185.

¹⁰⁹⁰ CARBONELL I BUADES, M., "El Mediterraneo cercano: Juan Vic i Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca" a *Actas del XI Congreso Nacional de Historia del Arte. El mediterraneo y el arte español*, Valencia, 1998.

difusió de la tipologia de retaule cupulat,¹⁰⁹¹ dedicant una atenció especial al retaule del Davallament de l'església de Sant Francesc de Palma i al seu artífex, Antoni Verger, de qui es publica una referència documental que indica la seva ocupació com a clavari del gremi l'any 1584, i una altra que indica la data de la seva mort, 24 de desembre de 1635.¹⁰⁹²

A les actes del mateix congrés es troba un text que Andreu Josep Villalonga va centrar en la particular tipologia de retaules barrocs amb figures atlàntiques,¹⁰⁹³ on esmenta breument, en el context de les competències laborals dels escultors, el plet mantingut per Gaspar Gener II amb els argenteros i la importància del concepte de "*disegno*" en tota aquesta qüestió, un plet que, per cert, també ha estat estudiat per altres historiadors de l'art, com Marià Carbonell. És igualment interessant la caracterització que fa Villalonga de la retaulística mallorquina del segle XVII, que vull transcriure aquí: "[...] *en términos generales, podríamos afirmar que el barroco seiscentista mallorquín, en lo que a retablística se refiere, es un barroco de entalladores más que de imagineros. Es en la estructura y la ornamentación de las máquinas donde los artistas mallorquines ponen mayor énfasis, en términos de originalidad, variedad y combinación de motivos, mientras que la imaginería sigue, por su parte, aferrada al estatismo clásico del contrapposto.*"¹⁰⁹⁴ Aquesta reflexió, òbviament, és el que du a Villalonga a introduir el tema concret del retaule atlàntic, on es manifestarà en gran mesura aquesta "*originalidad, variedad y combinación de motivos*" que ha expressat. En connexió directa amb l'enfocament d'aquesta memòria d'investigació, Villalonga

¹⁰⁹¹ GAMBÚS, M.; BAUÇÀ DE MIRABÒ, C., "El viaje mediterráneo del retablo barroco. La tipologia cupulada en Mallorca y Menorca", a HERNÁNDEZ SOCORRO, M. de los R. (dir.), *XVI Congreso Nacional de Historia del Arte. La multiculturalidad en las artes y en la arquitectura. Las Palmas de Gran Canaria, del 20 al 24 de noviembre de 2006*, tom 1, Gobierno de Canarias i Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 159-168.

¹⁰⁹² GAMBÚS; BAUÇÀ DE MIRABÒ, "El viaje mediterráneo...", pàg. 161.

¹⁰⁹³ VILLALONGA VIDAL, A. J., "El retablo barroco de atlantes en Mallorca", a HERNÁNDEZ SOCORRO, M. de los R. (dir.), *XVI Congreso Nacional de Historia del Arte. La multiculturalidad en las artes y en la arquitectura. Las Palmas de Gran Canaria, del 20 al 24 de noviembre de 2006*, tom 1, Gobierno de Canarias i Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 515-522.

¹⁰⁹⁴ VILLALONGA VIDAL, "El retablo barroco...", pàg. 516. Una reflexió semblant havia fet ja Villalonga en relació als retaules de l'església de Lloret de Vistalegre a VILLALONGA VIDAL, A. J., "L'església i els retaules de Llorito en quatre pinzellades. A manera d'introducció", a GINARD BUJOSA, A.; RAMIS PUIG-GROS, A. (eds.), *El patrimoni de l'església i del convent de Llorito*, El Gall Editor, Pollença, 2004, pàg. 171-177: "[...] és en l'estructura i en la decoració dels retaules on sovint la imaginació, o si més no l'acceptació dels repertoris visuals europeus, dels artistes mallorquins es mostra més eloqüent." (pàg. 175).

assenyala el taller de Joan Antoni Oms I com a origen de la gran difusió d'aquesta tipologia, a la segona meitat del segle XVII, continuada pel seu fill Gaspar i per altres artistes, com Mateu Juan (retaule del Santcríst d'Alcúdia).¹⁰⁹⁵ Al mateix Joan Antoni Oms I, Villalonga atribueix l'arca de les insaculacions de l'Ajuntament de Palma,¹⁰⁹⁶ a diferència de l'opinió manifestada per l'esmentat Marià Carbonell.

5.2.12. Les Històries d'àmbit local

Sobretot a finals del segle XIX es va començar a desenvolupar dins l'ambient intel·lectual illenc un procés de recerca de notícies, ocultes encara a arxius municipals o parroquials, que conduïssin a l'ompliment d'un buit en el coneixement històric de les Balears: les històries de les viles i llogarets, fins el moment força marginats pels historiadors i erudits, que s'hi havien acostat d'una manera molt minsa, en contrast amb l'anomenada "Història de grans fets" i connectada amb l'indiscutible centre polític, religiós i artístic, la ciutat de Palma de Mallorca.

Com és obvi, el meu interès aquí no recau en aquests volums que anomeno genèricament com "històries locals" per si mateixos, sinó perquè, en presentar per regla general unes pretensions globalitzadores d'apropament a la història de la vila en qüestió, és habitual que s'hi incloguin capítols o seccions centrades en el seu patrimoni artístic, en relació amb el qual s'han extret dels encara prou desconeguts arxius de l'interior de l'illa dades importants sobre artistes moderns que dugueren a terme encàrrecs per a dites viles, generalment amb destinació a les seves esglésies, convents i monestirs.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁵ Aquest retaule alcudienc ja havia estat estudiat per Villalonga a VILLALONGA VIDAL, A. J., "Las causas civiles..." pàg. 123-126. VILLALONGA VIDAL, A. J., "El retablo del Santo Cristo de Alcudia como jeroglífico. Lectura iconológica", a BERNAT VISTARINI, A.; CULL, J. T. (eds.), *Los días del Alción. Emblemas, literatura y arte del Siglo de Oro*, José J. de Olañeta Editor, Edicions UIB, College of the Holy Cross, 2002, pàg. 589-598; ho tornaria a ser, en un volum monogràfic, a VILLALONGA VIDAL, A. J., *El Sol d'Alcúdia. Estudi historicoartístic del retaule del Santcríst*, Ajuntament d'Alcúdia, 2007.

¹⁰⁹⁶ VILLALONGA VIDAL, "El retablo barroco...", pàg. 518.

¹⁰⁹⁷ Veure una interessant reflexió sobre els estudis locals a GAMBÚS, M., "L'historiador de l'art i els estudis locals", a GINARD BUJOSA, A.; RAMIS PUIG-GROS, A. (eds.), *El patrimoni de l'església i del convent de Llorito*, El Gall Editor, Pollença, 2004, pàg. 15-20.

El 1980, Josep Capó publicava el primer volum de la seva Història de Santa Maria del Camí, cronològicament emmarcat entre la Prehistòria i el segle XVI.¹⁰⁹⁸ Al capítol dedicat a l'església parroquial, Capó transcriu un pagament a Mateu Gallard de 15 lliures i 4 sous per pintar el retaule de Santa Margalida (1570).¹⁰⁹⁹ Uns anys després, el 1595, "Gaspar Jener escultor" confirma haver rebut 10 lliures i 7 sous per una Assumpta destinada a la capella de Sant Sebastià.¹¹⁰⁰ Finalment, hi ha constància d'un deute de 30 lliures a la vídua del pintor Baltasar Buïra (1553), per treballs indeterminats d'aquest.¹¹⁰¹ Són únicament aquestes tres dades les que tenen interès, però mostren bé la necessitat d'estendre la recerca de la investigació a la tipologia bibliogràfica que estic classificant en aquest apartat de la memòria d'investigació, tot i ocupar-se de la Història genèrica dels municipis.

El 1987, el pare Mulet va presentar el seu estudi sobre les vies i espais públics de la vila de Sineu,¹¹⁰² un text en el qual es troben algunes referències d'interès sobre artistes moderns. Una d'elles té a veure amb el picapedrer Antoni Genovard, a qui el 1589 es pagava per haver elaborat una creu per a la Placeta d'en Rapó;¹¹⁰³ una altra creu, per a la Plaça del Fossar, és documentada com obra del pintor Pere Berga entorn al 1630.¹¹⁰⁴ El pintor Rafel Guitard, per la seva banda, s'encarregava de "restaurar" l'antic retaule gòtic de l'Hospital de la vila, l'any 1567.¹¹⁰⁵ Aprofitant la dedicació d'un carrer sineuer a l'escultor Jaume Blanquer, pretesament originari de la vila (opinió que no comparteix Marià Carbonell, sembla que encertadament), Mulet traça un breu recorregut de la seva vida,¹¹⁰⁶ apuntant la possibilitat que fos aprenent de Gaspar Gener.

¹⁰⁹⁸ CAPÓ JUAN, J., *La vila de Santa Maria del Camí*, volum 1, Josep Capó Juan, Santa Maria del Camí, 1980.

¹⁰⁹⁹ CAPÓ JUAN, *La vila de...*, pàg. 225.

¹¹⁰⁰ CAPÓ JUAN, *La vila de...*, pàg. 225-226.

¹¹⁰¹ CAPÓ JUAN, *La vila de...*, pàg. 226.

¹¹⁰² MULET RAMIS, B., *Història dels carrers i places de Sineu*, Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca, 1987.

¹¹⁰³ MULET RAMIS, *Història dels carrers...*, pàg. 58-59.

¹¹⁰⁴ MULET RAMIS, *Història dels carrers...*, pàg. 66-67.

¹¹⁰⁵ MULET RAMIS, *Història dels carrers...*, pàg. 71.

¹¹⁰⁶ No és de més que reproduïm aquí el resum, a manera de llistat cronològic, que elabora Mulet de l'activitat professional de Blanquer:

Encara que no se li dediqui una àmplia atenció, he de mencionar aquí la referència que Fiol, Rosselló i Payeras fan a la seva *Història de Muro* del retaule de Santa Bàrbara, del convent de Santa Anna d'aquesta localitat mallorquina, que adscriuen a l'escultor Gaspar Oms (1737).¹¹⁰⁷

Tot i el que pugui semblar a partir del títol, he decidit incloure en aquest apartat l'interessant estudi *Sineu aixeca una nova església. Segle XVI*, de Mulet, Rosselló i Salom,¹¹⁰⁸ per l'ampli abast del seu camp d'estudi del Sineu cinc-centista, ja que entenc el títol com la definició d'un dels fets d'àmbit sineuer de major transcendència en aquesta centúria, com va ser, certament, la construcció d'un nou temple, després de l'incendi que va patir l'anterior l'any 1505,¹¹⁰⁹ una nova empresa edilícia dirigida per "lo honorable mestre Santmartí", ajudat pel seu fill Gabriel, Pere Saval, Joan Qués,

"1604: Fa un contracte per l'obra del retaule major de l'església dels PP. Carmelites, per 1.600 lliures.

1604: Comença el retaule famós del Corpus Christi de la Seu de Mallorca.

1606: Talla una imatge de Sant Miquel per la Parròquia d'Artà.

1610 a 1617: Estan datades unes figuretes de pastorets, 3 figures dels Reis, criats i cavalls, el bou, la porxada, 3 figures d'àngels, dos cans i nou ovelles, etc.

1620: Construeix la Porta del Mar i talla les diverses fiugres que s'hi han d'instal·lar.

1620: Talla la imatge de Sant Francesc per la basílica franciscana de la Ciutat.

1622: Se posa la primera pedra de l'Església nova de Lluc amb plans d'En Blanquer.

1624: Fa la traça dels plans de la Casa de Lluc.

1625: Comença el retaule major de Lluc pel preu de 500 lliures.

1625: Fa un contracte per 300 lliures per l'obra de l'Alcova de la Beata Catalina Thomàs.

1628: Fa la talla d'una Puríssima de plata.

1632 a 1636: Fa la decoració que restava de l'antic retaule major de Sineu, cobrant 200 lliures. Els albarans se troben a l'Arxiu Municipal de Sineu.

1634: Fa el dibuix de la Custòdia de St. Francesc.

1635: Talla la imatge de St. Bartomeu pel retaule de les Monges Jerònimes d'Inca.

Altres obres no datades: El campanar d'Inca; un quadre del Naixement del Senyor de Sta. Eulàlia i un altre pel monestir de Sineu."

MULET RAMIS, *Història dels carrers...*, pàg. 156-157.

¹¹⁰⁷ FIOL, P.; ROSSELLÓ, R.; PAYERAS, D., *Història de Muro*, volum 4, Muro, 1991, pàg. 391-392.

¹¹⁰⁸ MULET, B.; ROSSELLÓ, R.; SALOM, J. M., *Sineu aixeca una nova església. Segle XVI*, Ajuntament de Sineu, 1996.

¹¹⁰⁹ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 70.

Francesc Dalmau, Esteve Sart i Guillem Sastre;¹¹¹⁰ a més, al portal major hi intervingué Antoni Genovard, qui reb un pagament el 1566.¹¹¹¹

En l'àmbit de la retaulística, es recull l'execució de la coneguda imatge de Santa Maria de Sineu, sorgida de les mans de Gabriel Mòger el 1509.¹¹¹² La documentació adscriu la fabricació d'un retaule dedicat a Sant Sebastià i a Sant Roc per part del pintor Mateu Gallard entorn a 1535, que és quan els obrers de la confraria reconeixen un deute de 20 lliures per la feina feta.¹¹¹³ Poc després, el 1566, l'escultor Gabriel Vinyes és contractat per encarregar-se del retaule major, l'ornamentació del qual aniria a càrrec del pintor Rafel Guitard (1567),¹¹¹⁴ el qual uns anys abans s'havia encarregat de decorar la Mare de Déu morta (1553).¹¹¹⁵ De tota manera, el 1571 es signaria un altre contracte per la realització de la mateixa obra amb Gaspar Gener,¹¹¹⁶ moble al qual els autors dediquen nombroses pàgines. S'ha trobat documentació exhaustiva sobre el procés de fabricació del retaule, que inclou la identificació del picapedrer que elaborà el sòcol, Baptista Ferrer.¹¹¹⁷ La documentació també identifica la intervenció en el sagrari de "Mestre Pere", però, pel fet de continuar amb les paraules "fuster i pintor", no queda del tot clar que "fuster" fos el llinatge.¹¹¹⁸

Pel que fa a altres imatges de l'església, s'ha de citar la de Santa Catalina, encarregada a l'escultor Antoni Verger, i en la qual també degué intervenir l'imaginaire Antoni Berga (1589).¹¹¹⁹ S'ha d'afegir, a més, que els autors no esmenten autoria en l'elaboració de l'interessant retaule de Sant Martí, conservat encara a dia d'avui.¹¹²⁰

¹¹¹⁰ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 73, 91-92.

¹¹¹¹ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 93.

¹¹¹² MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 107-108.

¹¹¹³ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 101.

¹¹¹⁴ En el contracte amb Vinyes, que transcriuen els investigadors, signa com a testimoni l'esmentat pintor Mateu Gallard. MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 107-109.

¹¹¹⁵ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 300-301.

¹¹¹⁶ Els autors elaboren una síntesi d'alguns esdeveniments importants en la problemàtica relació entre Gener i la vila de Sineu. MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 438-441.

¹¹¹⁷ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 114.

¹¹¹⁸ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 116.

¹¹¹⁹ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 123-124.

¹¹²⁰ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 119-120.

A nivell pictòric, s'ha de ressenyar la contractació de l'enigmàtic pintor "Johan Sala" per intervenir en el retaule de les Ànimes del Purgatori (1529).¹¹²¹ La data i la semblança onomàstica duen a pensar en la figura de Joan de Sales, però la identificació entre el nom que apareix al document i l'escultor de les conegudes trones de la Seu no està gens clara, ja que no hi ha cap notícia de la vessant pictòrica del treball d'aquest ni de la seva formació en aquest llenguatge. Baltasar Buira, pintor força conegut de l'època, va treballar, segons consta a la documentació, en el retaule de Sant Marc (cap a 1537, en el qual també intervingué el fuster Tomàs Armengol)¹¹²² i en el de Sant Miquel, l'any 1545.¹¹²³ Una secció de l'estudi també s'ocupa d'una taula de la Mare de Déu del Roser, datada el 1570 i atribuïda al taller dels López.¹¹²⁴

Per altra banda, en la fabricació del cor està documentada l'autoria del fuster Tomàs Armengol (1537).¹¹²⁵

En el mateix any de 1996 Albertí i Rosselló publicaren la seva reconstrucció de la Història de la vila d'Esporles entre els segles XIII i XVI.¹¹²⁶ No aporten res que s'hagi de mencionar aquí pel que fa a l'artista modern, però és un volum a tenir present per l'extens apèndix documental que inclou,¹¹²⁷ on apareixen recollits els texts de les visites pastorals relacionats amb l'església d'Esporles (i, per tant, amb els seus retaules) i alguns inventaris on apareixen puntualment obres artístiques, el que també succeeix en el cas del volum dedicat a Puigpunyent.¹¹²⁸

Trias, Muntaner i Lladó publicaren el 1996 un llibre sobre la vila de Valldemossa,¹¹²⁹ farcit de grans dosis de lirisme, però en el qual s'hi troba considerable informació sobre artistes i obres d'època moderna. És el cas de Jaume Ballester, pintor

¹¹²¹ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 313-314.

¹¹²² MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 315-316.

¹¹²³ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 313.

¹¹²⁴ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 447-448.

¹¹²⁵ MULET; ROSSELLÓ; SALOM, *Sineu aixeca una...*, pàg. 100.

¹¹²⁶ ALBERTÍ, J.; ROSSELLÓ, R., *Història d'Esporles. Segles XIII-XVI*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 1996.

¹¹²⁷ ALBERTÍ; *Història d'Esporles*, pàg. 129-362.

¹¹²⁸ ROSSELLÓ, R.; SEGURA, J., *Història de Puigpunyent. Segles XIII-XVI*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 1996.

¹¹²⁹ TRIAS MERCANT, S.; MUNTANER MARROIG, J.; LLADÓ VILA, J., *Valldemossa. Història, mites i tradicions*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1996.

de les claus de volta de l'església parroquial entorn a 1639.¹¹³⁰ També s'esmenta la intervenció de Joan Oms com a responsable de la capella de Sant Joan l'any 1729.¹¹³¹ A Joan Oms s'atribueixen igualment les pintures del retaule de l'ermita.¹¹³² Són dades a tenir presents, però amb l'inconvenient de no anar acompanyades de cap nota que especifiqui la font de procedència, mancança que dificulta la tasca de qualsevol investigador interessat en aprofundir més en aquestes fites.

Del llibre de Ramon Rosselló sobre l'etapa medieval d'Inca, que estudia els primers setze anys del segle XVI,¹¹³³ en podem extreure poca cosa, a part de la menció d'un document de pagament a "mestre Gossalbo, pintor" per haver pintat "19 llibres per les parròquies de la Part Forana" (1513).¹¹³⁴

El patrimoni artístic del poble de Banyalbufar ocuparia una part de *Banyalbufar i la seva història*, volum publicat el 1998 sota la coordinació de Sebastià Serra.¹¹³⁵ Les autores d'aquest capítol, Aina Pilar i Margalida Albertí, es deturen, com no podia ser d'una altra manera, en la narració històrica del devenir del temple parroquial de Banyalbufar, començat a mitjans del segle XVI pel mestre d'obres Rafel Linyà a partir d'una traça de Simó Ballester, i dediquen una atenció especial al retaule de Sant Pere (antic retaule major), encarregat el 1584 al pintor Gaspar Oms I.¹¹³⁶

Miquel Josep Deyà, Antoni Mas i Ramon Rosselló van ser els autors de l'estudi sobre la vila d'Alcúdia al segle XVI,¹¹³⁷ en un volum on podem localitzar un capítol dedicat a l'església (elaborat amb la col·laboració de Sebastià Riutort),¹¹³⁸ en el qual es

¹¹³⁰ TRIAS MERCANT; MUNTANER MARROIG; LLADÓ VILA, *Valldemossa. Història, mites...*, pàg. 92.

¹¹³¹ TRIAS MERCANT; MUNTANER MARROIG; LLADÓ VILA, *Valldemossa. Història, mites...*, pàg. 94.

¹¹³² TRIAS MERCANT; MUNTANER MARROIG; LLADÓ VILA, *Valldemossa. Història, mites...*, pàg. 105.

¹¹³³ ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Inca. 1350-1516*, Leonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 1997.

¹¹³⁴ ROSSELLÓ VAQUER, *Història d'Inca...*, pàg. 54.

¹¹³⁵ ALBERTÍ I CABOT, A. P.; ALBERTÍ I CABOT, M., "El patrimoni històric i artístic", a SERRA I BUSQUETS, S. (coord.), *Banyalbufar i la seva història*, Ajuntament de Banyalbufar, 1998, pàg. 41-101.

¹¹³⁶ ALBERTÍ I CABOT, "El patrimoni històric...", pàg. 83.

¹¹³⁷ DEYÀ BAUZÀ, M.J.; MAS FORNERS, A.; ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Alcúdia. El segle XVI*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 1999.

¹¹³⁸ DEYÀ BAUZÀ, M.J.; RIUTORT TABERNER, S., "L'església de Sant Jaume en el segle XVI", a DEYÀ BAUZÀ, M.J.; MAS FORNERS, A.; ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Alcúdia. El segle XVI*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 1999, pàg. 235-264.

transcriuen dos inventaris dels béns del temple (1545 i 1546) de potencial utilitat,¹¹³⁹ s'analitzen les visites pastorals dels bisbes Arnedo i Vic¹¹⁴⁰ i s'explica el devenir de les obres de l'edificació nova, en les quals, de manera més o menys indirecta, varen participar els mestres Pere Feliu Borra i Sebastià Saura, entre d'altres.¹¹⁴¹ En el capítol de la documentació,¹¹⁴² per altra banda, apareix referit un document de 1552 en què el gremi de picapedrers de Ciutat reclama diners als calciners d'Alcúdia,¹¹⁴³ així com un altre de 1555, provinent del mateix organisme, on es comunica que els trencadors i picapedrers han d'anar a la capital de l'illa a examinar-se;¹¹⁴⁴ el 1586, els sobreposats del gremi visiten Alcúdia per "cobrar les caritats acostumades";¹¹⁴⁵ el 1591, s'emeten les queixes del gremi als batlles per tots aquells que exerceixen l'ofici sense estar examinats.¹¹⁴⁶ No acaben aquí les notícies referides a l'ofici de picapedrers, ja que també s'inclou un encartament d'Antoni Santpol amb el mestre Esteve Gelabert (1541).¹¹⁴⁷ Pel que fa al patrimoni religiós, es publica la voluntat del rector d'erigir una nova capella de la Puríssima, i "acabar el retaule i figura" (1602).¹¹⁴⁸ Són notícies que només es presenten a manera de registres, i per tant no estan analitzades ni interpretades en relació a altres fets, però són instruments que poden ser útils de cara a aquest treball d'investigació.

Dins un dels estudis genèrics més recents sobre la Història de l'arxipèlag balear, que va contar amb la participació de diversos professors universitaris i destacats investigadors, la part centrada en les arts va córrer a càrrec de Marià Carbonell,¹¹⁴⁹ qui va elaborar una síntesi de les primeres dècades de l'art modern a les nostres illes

¹¹³⁹ DEYÀ BAUZÀ; RIUTORT TABERNER, "L'església de...", pàg. 240-243.

¹¹⁴⁰ DEYÀ BAUZÀ; RIUTORT TABERNER, "L'església de...", pàg. 246-247.

¹¹⁴¹ DEYÀ BAUZÀ; RIUTORT TABERNER, "L'església de...", pàg. 259-261.

¹¹⁴² ROSSELLÓ VAQUER, R., "Documentari", a DEYÀ BAUZÀ, M.J.; MAS FORNERS, A.; ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Alcúdia. El segle XVI*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 1999, pàg. 265-353.

¹¹⁴³ ROSSELLÓ VAQUER, "Documentari", pàg. 290.

¹¹⁴⁴ ROSSELLÓ VAQUER, "Documentari", pàg. 294.

¹¹⁴⁵ ROSSELLÓ VAQUER, "Documentari", pàg. 308.

¹¹⁴⁶ ROSSELLÓ VAQUER, "Documentari", pàg. 312.

¹¹⁴⁷ ROSSELLÓ VAQUER, "Documentari", pàg. 329.

¹¹⁴⁸ ROSSELLÓ VAQUER, "Documentari", pàg. 343.

¹¹⁴⁹ CARBONELL I BUADES, M., "L'art del Renaixement al Barroc", a BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, volum 2, Edicions 62, Barcelona, 2004, pàg. 493-523.

certament interessant. És un text molt rigorós, però de caire divulgatiu (no inclou referències bibliogràfiques ni documentals), el que fa que no sigui necessari detallar aquí el que explica Carbonell sobre els artistes moderns, ja que és un resum del ja conegut amb anterioritat.

Sí vull recollir aquí l'advertència que fa Carbonell sobre el catàleg del taller dels López, que creu necessari revisar amb atenció.¹¹⁵⁰ Ell mateix revisa alguns elements d'un altre artista fonamental del segle XVI, Joan de Salas, i li atribueix el portal de la capella de les relíquies de la catedral mallorquina.¹¹⁵¹

Les característiques generals que he esmentat d'aquest text de Carbonell es poden aplicar igualment a la resta de capítols que redactà per a aquesta *Història de les Balears*, com és el cas del titulat "Les mutacions del Barroc",¹¹⁵² on, com a punt més destacat he de parlar de la rotunda negació per part de Carbonell de l'existència d'un hipotètic Jordi Costa que al primer terç signés el plànol de Sant Antoni Abat de Palma, no admentent tampoc una possible identificació amb l'escultor català Pere Costa.¹¹⁵³

Per altra banda, Carbonell, es corregeix a ell mateix, com és legítim, quan canvia una anterior atribució del Sant Josep de la parròquia de Sant Nicolau de Palma des d'Adrià Ferran (autor del retaule on es troba actualment la figura, però no originàriament) a Gregori Herrera.¹¹⁵⁴ També corregeix Furió en atribuir, gràcies a la documentació, les pintures de les capelles de Sant Josep i de Santa Anna i les de la volta del presbiteri a Bartomeu Morei, en contra de l'antiga atribució a un inexistent, segons Carbonell, Jaume Morei.¹¹⁵⁵ Finalment, al capítol "Il·lustració i retorn a l'ordre",¹¹⁵⁶ Carbonell s'ocupa del paper jugat per l'Acadèmia desde el darrer quart del segle XVIII fins als primers anys del XIX.

¹¹⁵⁰ CARBONELL I BUADES, "L'art del Renaixement...", pàg. 502.

¹¹⁵¹ CARBONELL I BUADES, "L'art del Renaixement...", pàg. 504.

¹¹⁵² CARBONELL I BUADES, M., "Les mutacions del Barroc", a BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, volum 3, Edicions 62, Barcelona, 2004, pàg. 463-478.

¹¹⁵³ CARBONELL I BUADES, "Les mutacions del...", pàg. 464.

¹¹⁵⁴ CARBONELL I BUADES, "Les mutacions del...", pàg. 472.

¹¹⁵⁵ CARBONELL I BUADES, "Les mutacions del...", pàg. 476-477.

¹¹⁵⁶ CARBONELL I BUADES, M., "Il·lustració i retorn a l'ordre", a BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, volum 3, Edicions 62, Barcelona, 2004, pàg. 479-491.

5.2.13. L'artista modern a les jornades d'estudis locals

La celebració de jornades d'estudis locals entre la ciutat de Palma i diferents municipis d'arreu de Mallorca, a partir de la penúltima dècada del segle XX va suposar el marc idoni per a que veiessin la llum aquells treballs de descoberta de noves dades sobre artistes puntuals o obres artístiques concretes que, per la seva exigüitat, no podrien ocupar una publicació monogràfica, però que tenen no obstant un interès indiscutible per al coneixement del nostre art modern.

L'any 1990 es celebraven les 9es Jornades d'Estudis Històrics Locals a Palma, dedicades al món de la menestralia, principalment d'època medieval,¹¹⁵⁷ però on es presentaren comunicacions que són d'interès. La primera d'elles, elaborada per Joan Domenge, s'ocupava de les condicions professionals dels artistes tardomedievals.¹¹⁵⁸ El més interessant de la comunicació és que, referint-se als picapedrers, Domenge fa una matisació pel que fa al nombre de modificacions conegudes dels estatuts del gremi, a les que afegeix una sèrie d'annexions amb les quals pretén demostrar que la normativa estava en constant procés de millora i adequació a les circumstàncies que anessin sorgint.¹¹⁵⁹

Unes pàgines després, el volum d'aquestes Jornades reproduïx la breu comunicació de Pere-Joan Llabrés sobre els escuts gremials del retaule de Sant Pere de la parròquia de Santa Maria la Major d'Inca, un retaule que l'autor no atribueix a cap artista concret però data el seu procés de fabricació (inclòs el daurat) entre els anys 1586 i 1642.¹¹⁶⁰

El 1994, dins el context de les primeres jornades d'estudis locals d'Inca, Pere Joan Llabrés va configurar un article sobre el retaule de la Mare de Déu del Roser que

¹¹⁵⁷ BARCELÓ CRESPI, M. (ed.), *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI): IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1991.

¹¹⁵⁸ DOMENGE I MESQUIDA, J., "Entorn als oficis artístics de Mallorca. Una aproximació als treballs i ocupacions dels artistes medievals (segles XIV-XVI)", a BARCELÓ CRESPI, M. (ed.), *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI): IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 381-398.

¹¹⁵⁹ DOMENGE I MESQUIDA, "Entorn als oficis...", pàg. 385.

¹¹⁶⁰ LLABRÉS I MARTORELL, P.-J., "El conjunt d'escuts gremials del retaule de Sant Pere d'Inca", a BARCELÓ CRESPI, M. (ed.), *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI): IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 399-402.

es troba al convent de Sant Domingo d'aquesta localitat,¹¹⁶¹ obrat a finals del segle XVI pel pintor Gaspar Oms I, dada que Llabrés dóna a conèixer a partir de la descoberta recent, gràcies a unes tasques de neteja, de la signatura de l'artista i les dates de 1592 i 1593.¹¹⁶² Llabrés aprofita per subratllar la transcendència d'Oms i del seu probable mestre Mateu López en la difusió de les representacions del Roser, i compara, a més, el retaule inquer d'Oms amb el semblant, una mica anterior, de la mateixa advocació, de la parroquial de Binissalem, obra dels López i sembla que amb participació del mateix Oms.¹¹⁶³ Llabrés també s'ocupa d'un retaule inquer, el del Nom de Jesús de Santa Maria la Major, que atribueix al mateix taller de Gaspar Oms,¹¹⁶⁴ adherint-se a l'opinió manifestada ja per Joaquim Maria Bover, Jaume Lladó i Jeroni Juan.

A finals de l'any 1999 es dugueren a terme les 18es Jornades d'Estudis Locals a Palma, coordinades per la Dra. Maria Barceló i durant les quals s'exposaren un parell de comunicacions que s'han de tenir presents aquí. La primera d'elles és l'elaborada per Alomar i Capellà sobre una pintura de paisatge de Miquel Bestard,¹¹⁶⁵ una visió del port de Palma que els autors relacionen amb un "patriotisme illenc" desenvolupat als segles XVI i XVII. Vull destacar especialment el catàleg que fan els investigadors de les còpies localitzades de la mateixa pintura (13 en total), estudi seguit d'una sintètica taula on es recullen les semblances i diferències entre aquestes còpies.¹¹⁶⁶

També he de parlar de la comunicació d'Amorós i Carrió centrada en la tasca de l'aragonès Joan de Salas al cor de la Seu mallorquina,¹¹⁶⁷ un estudi ocupat en bona part per una exhaustiva descripció formal i iconogràfica de les peces del cor obrades per

¹¹⁶¹ LLABRÉS, P. J., "Un retaule d'Oms, signat i datat (1592-93): el del Roser de l'antiga parròquia d'Inca", a *I Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 1994, pàg. 61-77.

¹¹⁶² LLABRÉS, "Un retaule d'Oms...", pàg. 61.

¹¹⁶³ LLABRÉS, "Un retaule d'Oms...", pàg. 64.

¹¹⁶⁴ LLABRÉS, "Un retaule d'Oms...", pàg. 66.

¹¹⁶⁵ ALOMAR, A.I.; CAPELLÀ, M.A., "Miquel Bestard i una vista de la ciutat de Mallorca com a tema patriòtic al segle XVII", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 113-128.

¹¹⁶⁶ ALOMAR; CAPELLÀ, "Miquel Bestard i...", pàg. 125.

¹¹⁶⁷ AMORÓS I PUIG, M.; CARRIÓ I VIVES, G., "El repertori iconogràfic i decoratiu de Joan de Salas al cor de la Seu de Mallorca", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 129-154.

l'aragonès, però els autors també s'ocupen de la vinculació del repertori ornamental de Joan de Salas amb precedents italians, fonts gravades i amb el seu mestre Damià Forment, i de la seva difusió a partir de les característiques pròpies al sistema d'aprenentatge i treballs dels tallers d'adscripció gremial, una difusió visible en elements d'escultors com Tomàs Amengual, Gaspar Gener II, Antoni Verger i Jaume Blanquer.¹¹⁶⁸

Maria de la Mar Gaita s'aproxima en una breu comunicació d'aquestes jornades a les característiques del treball de pintor a finals del segle XV i començaments del XVI.¹¹⁶⁹ Gaita fa una distinció no exclusivista entre pintors "decoradors" i pintors de retaules, a l'hora que identifica els tallers de Pere Terrencs, Joan Desí i Miquel Frau com els tres més importants del moment.¹¹⁷⁰ La comunicació, com aproximació a les qüestions laborals, és digna d'apreci, però no aprofundeix gaire en cap dels punts que planteja.

Finalment, Jorge Maíz, Sonia Martínez i David Pardo varen presentar una comunicació centrada en la visita a Palma de Carles V l'any 1541 i al *Llibre de la benaventurada vinguda...*,¹¹⁷¹ en un text correcte, però que no aporta res de nou en relació a l'anàlisi que havien elaborada Sebastián i Alonso anys enrere.

L'edició vint-i-dosena d'aquestes jornades palmesanes, coordinada per les professores Barceló i Moll,¹¹⁷² engloba igualment diversos texts que voldria ressenyar.

¹¹⁶⁸ AMORÓS I PUIG; CARRIÓ I VIVES, "El repertori iconogràfic...", pàg. 142-143.

¹¹⁶⁹ GAITA I SOCIAS, M. de la M., "Algunes notes sobre l'ofici de pintor a Mallorca a l'entorn del 1500", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 365-371.

¹¹⁷⁰ GAITA I SOCIAS, "Algunes notes sobre...", pàg. 366. Sobre aquests artistes, veure SABATER, T., *L'art gòtic a Mallorca. Pintura damunt taula (1390-1520)*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 2007.

¹¹⁷¹ MAÍZ, J.; MARTÍNEZ, S.; PARDO, D., "Carles V i el *Llibre de la Benaventurada vinguda*. Recepció d'un monarca: elements de continuïtat i canvi als actes de protocol", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 427-435.

¹¹⁷² BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004. Sobre aquest tema, el volum sobre les jornades es tanca amb un útil llistat bibliogràfic: CRUZ PÉREZ, E.; PUJADES MORA, J.M., "Bibliografia publicada a les illes Balears entorn a les abadies, cartoixes, convents i monestirs", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses*:

El primer d'ells és el de Maria Magdalena Nieto sobre el convent mercedari de Palma,¹¹⁷³ en el qual l'autora, referint-se al mestre d'obres encarregat de la seva construcció al segle XVII, Pere Barceló, i partint d'una crònica divuitesca, qüestiona l'opinió de Sebastián quan aquest afirma que Barceló era de professió religiosa.¹¹⁷⁴ Un altre convent, el desaparegut de l'Olivar, reb l'atenció de Maria Magdalena Alomar en un altre dels texts,¹¹⁷⁵ valuós per la seva identificació de peces artístiques traslladades al monestir de Santa Clara després de la desamortització de 1837.

Jaume Andreu s'aventurà en el difícil tema de la pintura mural local en la seva comunicació centrada en la del convent de Sant Bernadí de Petra.¹¹⁷⁶ Són pintures anònimes i de difícil atribució, i certament l'afirmació de Jeroni de Berard, com recull Andreu, que afirmava que es tractava d'un frare, és del tot imprecisa. La comunicació presenta un grau de rigorositat i precisió en les descripcions formals i iconogràfics de gran mèrit, però no s'ofereix gaire informació pel que aquí ens ocupa.

L'edició número 23 d'aquestes jornades palmesanes es va centrar en l'Antiguitat clàssica i la seva pervivència al nostre arxipèlag, una qüestió que, no fa falta dir-ho, toca molt d'aprop l'època moderna i, més concretament, l'anomenat Renaixement, de manera que la Dra. Gambús va aprofitar per presentar una comunicació on reflexionava sobre la introducció dels ideals humanistes a les nostres illes i la seva manifestació artística,¹¹⁷⁷ en la qual exposava la transcendència de la Cartoixa de

segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 427-437.

¹¹⁷³ NIETO CERDÀ, M.M., "El convent de la Mercè", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 33-46.

¹¹⁷⁴ NIETO CERDÀ, "El convent de...", pàg. 37.

¹¹⁷⁵ ALOMAR, M.M., "El convent de l'Olivar de Palma", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 57-67.

¹¹⁷⁶ ANDREU Galmés, J., "Pintura mural en el barroc mallorquí: el cas del convent de Sant Bernadí (Petra)", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 141-159.

¹¹⁷⁷ GAMBÚS SÁIZ, M., "El debate de modelos en el arte mallorquín de los siglos XVI y XVII. Entre el clasicismo y la cultura propia", a SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *L'Antiguitat*

Valldemossa i els treballs de Fernando de Coca, no tan sols entesos en si mateixos, sinó també per la relació existent entre el retaule cartoixà, el taller de Damià Forment i l'arribada a Mallorca de l'escultor Joan de Salas,¹¹⁷⁸ per una banda, i, per l'altra, per la connexió amb la pintura valenciana i la posterior arribada a l'illa de Mateu López. Per tant, es tracta d'un text a tenir present pel que fa als anys de la introducció i difusió inicial de les noves maneres renaixentistes.

5.2.14. L'artista modern a dues publicacions enciclopèdiques: la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* i la *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*

Durant els anys 90, i des de la promoció editorial de Promomallorca, es publiquen dues obres enciclopèdiques de gran significació en el devenir historiogràfic de les Illes Balears en general i de Mallorca en particular, com són la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*¹¹⁷⁹ i la *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*,¹¹⁸⁰ dues obres que, tot i no estar exemptes d'un cert caire divulgatiu, vénen a continuar la línia d'enfocament de l'estudi de l'artista a partir d'entrades concretes a manera de diccionari, una línia que, com ja s'ha vist, havia iniciat, en àmbit local, Antoni Furió a la primera meitat del segle XIX i havia ampliat Jeroni Juan al tercer quart del segle XX referint-se únicament a la pintura moderna.

Les dues enciclopèdies esmentades es definirien com una nova passa en aquesta mateixa línia, gràcies a les noves dades aportades i al fet de suposar l'elaboració compacta, sobretot en el segon cas, d'un catàleg d'artistes moderns on localitzar amb facilitat i rigor informació biogràfica i professional dels mateixos, així com un llistat de les seves obres, no exhaustiu en alguns casos, acompanyat d'un bon nombre d'il·lustracions.

clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears: XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 17 al 19 de novembre de 2004, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 2005, pàg. 545-559.

¹¹⁷⁸ Gambús ja s'havia ocupat de la transcendència del repertori iconogràfic introduït per Joan de Salas a GAMBÚS SAIZ, M., "La evocación del Humanismo en los repertorios iconográficos de la arquitectura renacentista mallorquina", a AD, *Cuadernos de Arte e Iconografía. Actas del Primer Coloquio de Iconografía*, tom 2, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1989, pàg. 305-312.

¹¹⁷⁹ AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 23 volums, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991.

¹¹⁸⁰ AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996.

També s'ha de citar aquí la publicació per la mateixa editorial Promomallorca d'un volum monogràfic dedicat a diferents aspectes de l'illa de Mallorca, des del geogràfic al lingüístic passant per l'històric i l'econòmic,¹¹⁸¹ on també hi ha una secció dedicada a l'art. En ella, Joana Maria Palou s'ocupa del de l'edat moderna, elaborant una síntesi del devenir de l'art renaixentista i barroc de la nostra illa,¹¹⁸² sense afegir, no obstant, un estudi significatiu de l'artista.

5.2.14.1. La *Gran Enciclopèdia de Mallorca*

Si s'aprofundeix un tant en la primera de les publicacions, la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, i es grata una mica entre la gran quantitat d'entrades relatives a la major de les illes que inclouen els més de vint volums, hi trobem repartida informació sobre un nombre notable d'artistes moderns, (a través de la tasca de Damià Ferrà-Ponç en molts dels casos), recollits aquí per ordre alfabètic:

- Els pintors **Miquel Abraham i Lluís Abraham**.¹¹⁸³
- El pintor valencià **Gregori Aleix**, que treballava a Palma a finals del segle XVII.¹¹⁸⁴
- La família de pintors dels Amengual: **Climent Amengual i Josep Amengual**.¹¹⁸⁵
- L'escultor **Tomàs Amengual**, autor de diverses figures per a Santa Eulàlia.¹¹⁸⁶
- L'escultor i tracista¹¹⁸⁷ **Joan d'Aragó**.¹¹⁸⁸

¹¹⁸¹ En realitat, és un volum que engloba per separat la veu "Mallorca" de la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. AD, *Mallorca*, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993.

¹¹⁸² PALOU SAMPOL, J. M., "El Renaixement i el Barroc", a AD, *Mallorca*, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 572-575. S'ha de dir que la nomenclatura de diferents apartats de la mateixa secció és una mica desconcertant; per exemple, es compara el títol de l'apartat que referim a l'inici d'aquesta nota amb el que el segueix, PALOU SAMPOL, J. M., "Els segles XVII i XVIII", a AD, *Mallorca*, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 575-579. En aquest últim apartat, sorprèn la qualificació de Rafel Blanquer com "l'escultor més important del segle [XVII]" (pàg. 576) i l'absència de cap referència a Joan Antoni Oms I.

¹¹⁸³ S.A., "Abram, Miquel", a AD, *GEM*, volum 1, pàg. 16; FERRÀ-PONÇ, D., "Abraham", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 270.

¹¹⁸⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Aleix, Gregori", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 285.

¹¹⁸⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Amengual", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 292.

¹¹⁸⁶ S.A., "Amengual, Tomàs", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 293.

¹¹⁸⁷ He d'apuntar que al llarg de les diferents entrades de la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* la major part dels artistes que nosaltres citem com a "tracistes" són anomenats "arquitectes", terme de particular problemàtica en el context artístic local modern que prefereixo no fer servir aquí.

- La nissaga d'artistes dels Amorós: **Martí Amorós, Antoni Amorós, Pere Amorós Faner, Pere Amorós i Joan Amorós**, originaris de Mallorca però actius a Menorca.¹¹⁸⁹

- L'escultor **Josep Arbona**, deixeble de Gabriel Torres.¹¹⁹⁰

- El tracista **Joan Armengual** (de qui s'afirma que treballà a la catedral de València),¹¹⁹¹ l'informació sobre el qual és minsa.

- La nissaga de pintors dels Arnau: **Jaume Arnau i Jaume Josep Arnau**, deixeble de Guillem Colom.¹¹⁹²

- La nissaga de pintors dels Àvila: **Jaume Àvila i Jaume Pau Àvila Siquier**.¹¹⁹³

- La família de pintors i escultors dels Bagur: l'escultor **Miquel Bagur** i el pintor **Francesc Bagur**, sobreposat del gremi l'any 1651.¹¹⁹⁴

- La nissaga dels Ballester: **Gregori Ballester** (pintor), **Antoni Ballester** (escultor), **Jaume Ballester Sitjar** (pintor), **Jaume Ballester** (escultor) i **Joan Ballester** (pintor).¹¹⁹⁵

- La nissaga de pintors dels Banús: **Miquel Banús Alou i Mateu Banús Sitjar**.¹¹⁹⁶

- L'escultor **Miquel Barceló**,¹¹⁹⁷ autor, entre d'altres, del retaule de Santa Anna de la capella de l'Almudaina al començaments del segle XVIII.¹¹⁹⁸

- El mestre d'obres **Pere Barceló** ("se li atribueixen els plànols de l'església conventual de la Mercè de Palma").¹¹⁹⁹

- El pintor **Joan Bardissa**.¹²⁰⁰

- L'escultor i picapedrer santamarier **Nadal Batle**.¹²⁰¹

¹¹⁸⁸ S.A., "Aragó, Joan d'", a AD, *GEM*, volum 1, pàg. 200.

¹¹⁸⁹ CARBONELL BUADES, M., "Amorós", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 296-297.

¹¹⁹⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Arbona, Josep", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 302.

¹¹⁹¹ S.A., "Armengual, Joan", a AD, *GEM*, volum 1, pàg. 227.

¹¹⁹² FERRÀ-PONÇ, D., "Arnau", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 304.

¹¹⁹³ FERRÀ-PONÇ, D., "Àvila", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 311.

¹¹⁹⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Bagur", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 312.

¹¹⁹⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Ballester", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 313-314.

¹¹⁹⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Banús", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 318.

¹¹⁹⁷ S.A., "Barceló, Miquel", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 10.

¹¹⁹⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Barceló Caldentei, Miquel", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 321.

¹¹⁹⁹ S.A., "Barceló, Pere", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 10; PONÇ, D., "Barceló, Pere", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 320.

¹²⁰⁰ S.A., "Bardissa, Joan", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 18.

¹²⁰¹ S.A., "Batle Bastard, Nadal", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 45.

- La nissaga d'escultors dels Bauçà: **Antoni Bauçà**, deixeble de Pere Pou; **Pere Bauçà Terrassa** i **Miquel Bauçà Campins**.¹²⁰²

- El pintor **Gregori Bauçà**.¹²⁰³

- El pintor aragonès **Manuel Bayeu**, autor de les pintures al fresc de l'església de la Cartoixa de Valldemossa.¹²⁰⁴

- El pintor alcudienc **Joan Belill**, que es traslladà a Catalunya a començaments del segle XVII.¹²⁰⁵

- El pintor **Pere Bennàssar** ("Amb el seu fill Pere Joan, escultor, pintà i daurà el retaule de sant Sebastià de l'església parroquial de Calvià").¹²⁰⁶

- L'escultor **Jeroni de Berard**, col·laborador en el retaule major de Sant Francesc de Palma.¹²⁰⁷

- El pintor sineuer **Pere Berga**¹²⁰⁸ i el seu fill, escultor, **Pere Berga Gelabert**.¹²⁰⁹

- El mestre d'obres binissalemer **Miquel Bestard**, "documentat, el 1679, com un dels mestres que treballaren en la construcció de la casa consistorial de Santa Maria del Camí".¹²¹⁰

- El pintor **Joan Bestard**, que avui sabem que s'anomenava realment Miquel. Se li adjudica una formació amb Gaspar Oms, que no està demostrada.¹²¹¹

- L'escultor i tracista **Jaume Blanquer**, qualificat de "figura clau en el trànsit artístic del s. XVI al XVII".¹²¹²

- El pintor i escultor **Jaume Blanquer Beltran**.¹²¹³

- El pintor **Jaume Blanquer Calafat**, pare de l'anterior.¹²¹⁴

¹²⁰² FERRÀ-PONÇ, D., "Bauçà", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 327.

¹²⁰³ S.A., "Bauçà Maiol, Gregori", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 50.

¹²⁰⁴ S.A., "Bayeu Subías, Manuel", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 55.

¹²⁰⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Belill, Joan", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 329.

¹²⁰⁶ S.A., "Bennàssar, Pere", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 82. Veure també FERRÀ-PONÇ, D., "Bennàssar", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 331.

¹²⁰⁷ S.A., "Berard i de Berard, Jeroni de", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 92.

¹²⁰⁸ S.A., "Berga, Pere", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 95.

¹²⁰⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Berga", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 332-333.

¹²¹⁰ S.A., "Bestard, Miquel -Tou-", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 105-106.

¹²¹¹ S.A., "Bestard Tarrassa, Joan", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 108.

¹²¹² S.A., "Blanquer, Jaume", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 163-164.

¹²¹³ S.A., "Blanquer Beltran, Jaume", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 164-165.

- L'escultor **Rafel Blanquer**.¹²¹⁵
- La nissaga d'artistes dels Bonet: **Joan Antoni Bonet** (escultor, pintor i corredor de coll) i **Martí Bonet Gallur** (escultor).¹²¹⁶
- La nissaga d'artistes dels Borràs:¹²¹⁷ els pintors **Rafel Borràs, Josep Borràs** (sobreposat del gremi l'any 1652), **Josep Onofre Borràs, Pere Antoni Borràs Pieres, Melcior Borràs Ballester** (deixeble de Josep Martorell i Miquel Pont) i els escultors **Joan Borràs**¹²¹⁸ i **Miquel Borràs**, "deixeble i ajudant d'Adrià Ferran durant la seva estada a Mallorca".¹²¹⁹
- L'escultor i pintor **fra Albert Borguny**, entrada que inclou una sintètica referència a la seva tasca com a escriptor.¹²²⁰
- El pintor **Jaume Bosc**, documentat difunt el 1778.¹²²¹
- L'escultor i pintor **Francesc Bujosa**, deixeble de Damià Creuades.¹²²²
- El pintor **Antoni Cabanelles**, documentat el 1651 i 1659.¹²²³
- El pintor **Francesc Caimari**.¹²²⁴
- L'escultor **Bartomeu Calafat Ferrà**, fora de Mallorca el 1674.¹²²⁵
- El pintor **Miquel Calafat**, autor de diversos retrats reials al segle XVII.¹²²⁶
- Un dels responsables de la construcció del recinte murari de Palma al segle XVI, l'italià **Giovanni Battista Calvi**.¹²²⁷

¹²¹⁴ S.A., "Blanquer Calafat, Jaume", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 165.

¹²¹⁵ S.A., "Blanquer Macip, Rafel", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 165.

¹²¹⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Bonet", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 343.

¹²¹⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Borràs", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 345-346.

¹²¹⁸ S.A., "Borràs, Joan", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 218-219.

¹²¹⁹ S.A., "Borràs, Miquel", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 219.

¹²²⁰ S.A., "Borguny Castelló, Albert", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 293-294.

¹²²¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Bosc", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 346.

¹²²² S.A., "Bujosa, Francesc", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 352.

¹²²³ FERRÀ-PONÇ, D., "Cabanelles, Antoni", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 354.

¹²²⁴ S.A., "Caimari Rotger, Francesc", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 355-356.

¹²²⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Calafat Ferrà, Bartomeu", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 356. Al final d'aquesta entrada, es cita l'escultor Nicolau Calafat, documentat el 1663, però "sense relació familiar documentada" amb l'anterior.

¹²²⁶ S.A., "Calafat, Miquel", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 365.

¹²²⁷ S.A., "Calvi, Giovanni Battista", a AD, *GEM*, volum 2, pàg. 397-398.

- La nissaga artística dels Cantallops: l'escultor **Miquel Cantallops**, col·laborador de Bartomeu Juan,¹²²⁸ i el pintor **Josep Cantallops**, de qui només es comenta la seva obtenció del títol d'acadèmic de mèrit de l'Academia de Bellas Artes de San Fernando.¹²²⁹

- L'escultor **Andreu Capó**, documentat entre 1663 i 1675.¹²³⁰

- Els escultors **Andreu Carbonell**, "deixeble de Francisco de Herrera"¹²³¹, **Antoni Carbonell** ("el 1667, obrà les escultures del segon cos de la façana de Cort")¹²³² i **Miquel Carbonell**,¹²³³ així com el pintor i escultor homònim d'aquest darrer però cronològicament posterior.¹²³⁴ A la veu dedicada a la nissaga,¹²³⁵ apareixen citats: **Joan Carbonell** (escultor i gendre de Jaume Blanquer), **Antoni Carbonell** (escultor), **Antoni Carbonell Sacarés** (pintor), **Josep Carbonell Sacarés** (pintor), **Antoni Carbonell** (escultor), **Guillem Carbonell** (escultor), **Andreu Carbonell** (escultor a qui se li atribueix, en aquest cas, una formació al taller de Gaspar Oms Bestard), **Andreu Carbonell Feliu** (escultor) i **Joaquim Carbonell Seguí** (pintor).

- El pintor **Miquel Cardador**, que "treballà per a la cartoixa de Valldemossa".¹²³⁶

- L'escultor **Miquel Carrió**, deixeble d'Antoni Ballester.¹²³⁷

- La nissaga de pintors dels Castell: **Francesc Castell**, mort abans de 1652, i el seu fill **Pere Joan Castell**.¹²³⁸

- La família d'escultors dels Cerdà: **Jeroni Cerdà** i el seu fill **Joan Cerdà**.¹²³⁹

- El mestre d'obres **Pere Cererols**, responsable de la capella del Sant Crucifici de l'església parroquial d'Inca a mitjan segle XVII.¹²⁴⁰

¹²²⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Cantallops", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 363.

¹²²⁹ VILLALONGA DE CANTOS, P., "Cantallops, Josep", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 78.

¹²³⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Capó, Andreu", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 366.

¹²³¹ S.A., "Carbonell, Andreu", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 143.

¹²³² S.A., "Carbonell, Antoni", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 143.

¹²³³ S.A., "Carbonell, Miquel", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 144.

¹²³⁴ S.A., "Carbonell, Miquel", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 144.

¹²³⁵ CARBONELL BUADES, M., "Carbonell", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 368-369.

¹²³⁶ S.A., "Cardador, Miquel", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 148-149.

¹²³⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Carrió, Miquel", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 372.

¹²³⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Castell", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 373.

¹²³⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Cerdà", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 376.

- Els mestres d'obres de la família Cladera: **Gabriel Cladera** (capmestre de l'Artilleria a la primera meitat del segle XVII), un altre **Gabriel Cladera** (mestre major de la Reial Fortificació) i **Gabriel Cladera Camps**.¹²⁴¹

- El pintor **Fernando de Coca**, a qui l'autor de l'entrada, Gabriel Llopart, només atribueix el retaule de la Mare de Déu del Rosari del convent de Sant Domingo de Palma.¹²⁴²

- El pintor **Francesc Codonyer**, documentat el 1651 amb taller a la parròquia de Sant Jaume.¹²⁴³

- L'escultor **Gabriel Coll**, que "el 1616, modelà el sant Jordi a cavall que remata el retaule major de l'església de Sant Francesc, de Palma".¹²⁴⁴

- La nissaga artística dels Colom:¹²⁴⁵ **Josep Colom** (pintor), **Gabriel Colom**¹²⁴⁶ (pintor i probable deixeble de Gaspar Oms), **Pere Colom** (escultor) i **Mateu Colom** (escultor).

- El pintor **Antoni Colom**, un dels que signaren el document de 1800 per reclamar que se'ls deixés de confondre amb treballadors de les arts mecàniques.¹²⁴⁷

- L'escultor **Joan Colomar**, amb taller a la parròquia de Santa Eulàlia al primer terç del segle XVIII.¹²⁴⁸

- La família de pintors dels Comelles: **Jaume Comelles I** (relacionat amb l'escultor Onofre Vaquer) i **Jaume Comelles II** (prohom del gremi l'any 1651).¹²⁴⁹

- El pintor **Pere Onofre Cotto**, pintor de la Universitat de Palma i després habitador de Madrid.¹²⁵⁰ A la part dels apèndixs, també es dedica una veu a la nissaga, on apareix una breu referència a **Marc Cotto**, pare de l'anterior.¹²⁵¹

¹²⁴⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Cererols, Pere", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 377.

¹²⁴¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Cladera", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 381.

¹²⁴² LLOMPART, G., "Coca, Fernando de", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 334.

¹²⁴³ FERRÀ-PONÇ, D., "Codonyer, Francesc", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 383.

¹²⁴⁴ S.A., "Coll, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 347.

¹²⁴⁵ CARBONELL, BUADES, M., "Colom", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 387.

¹²⁴⁶ S.A., "Colom, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 373.

¹²⁴⁷ VILLALONGA DE CANTOS, P., "Colom Fiol, Antoni", a AD, *GEM*, volum 3, pàg. 383.

¹²⁴⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Colomar, Joan", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 387.

¹²⁴⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Comelles", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 389.

¹²⁵⁰ S.A., "Cotto, Pere Onofre", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 180.

- L'escultor **Damià Creuades**, estratament vinculat al taller de la dinastia dels Oms.¹²⁵²
- El pintor **Antoni Dameto i Sureda de Sant Martí**, deixeble de Guillem Mesquida.¹²⁵³
- El pintor **Miquel Danús**, format a Roma a la segona meitat del segle XVII.¹²⁵⁴
- El pintor milanès **Giuseppe Dardarone**.¹²⁵⁵
- L'escultor **Joan Deià**, responsable de diversos treballs de la primera meitat del segle XVIII a la vila de Santa Maria del Camí.¹²⁵⁶
- El pintor de començaments del segle XVI **Joan Desí**, "que regentava el segon taller de pintura del seu temps a Mallorca i que va fer el pas al Renaixement des del Gòtic tardà", segons Llompart.¹²⁵⁷
- Els pintors **Jaume Domenge**, autor de treballs per a l'església dels caputxins de Palma,¹²⁵⁸ **Bartomeu Domenge Llobet**, col·laborador en la producció retaulística del taller dels Oms,¹²⁵⁹ **Francesc Domenge Morei**, col·laborador de l'escultor Josep Creuades¹²⁶⁰ i **Jaume Domenge Vidal**, també col·laborador del mateix escultor.¹²⁶¹ Als apèndixs s'afegeixen els noms dels pintors **Joan Domenge**, **Miquel Domenge I** i **Miquel Domenge II**.¹²⁶²
- El pintor i artesà d'instruments musicals **Joan Estaràs**.¹²⁶³
- El pintor **Miquel Estelric**, documentat el 1623.¹²⁶⁴

¹²⁵¹ CARBONELL BUADES, M., "Cotto", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 398-399.

¹²⁵² FERRÀ-PONÇ, D., "Creuades, Damià", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 207.

¹²⁵³ S.A., "Dameto i Sureda de Sant Martí, Antoni", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 241.

¹²⁵⁴ S.A., "Danús, Miquel", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 245.

¹²⁵⁵ SASTRE PALLICER, A., "Dardarone, Giuseppe", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 246-247.

¹²⁵⁶ CAPÓ JUAN, J., "Deià, Joan", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 269.

¹²⁵⁷ LLOMPART, G., "Desí, Joan", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 287. També es dedica una entrada a la denominació tradicional d'aquest artista, abans de la seva identificació: LLOMPART, G., "Mestre de Sant Francesc", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 410.

¹²⁵⁸ S.A., "Domenge, Jaume", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 325-326.

¹²⁵⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Domenge Llobet, Bartomeu", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 326.

¹²⁶⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Domenge Morei, Francesc", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 326.

¹²⁶¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Domenge Vidal, Jaume", a AD, *GEM*, volum 4, pàg. 326.

¹²⁶² FERRÀ-PONÇ, D., "Domenge", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 408-409.

¹²⁶³ CENTRE DE RECERCA I DOCUMENTACIÓ MUSICAL, "Estaràs Riutort, Joan", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 109.

- El pintor **Francesc Estrader**, connectat familiarment amb el també pintor Gregori Aleix.¹²⁶⁵
- L'escultor **Joan Facund Fe**, que "esculpí un Naixement per a l'església de la Consolació, de Palma, i un crucifix per al cor de l'església del seu convent".¹²⁶⁶
- El pintor **Miquel Febrer**, pare dels també pintors **Pere Antoni i Jaume Febrer**.¹²⁶⁷
- El pintor **Miquel Femenia**, que "realitzà diverses pintures per al convent de Sant Domingo, de Palma".¹²⁶⁸
- El pintor **Gabriel Femenia**, format a Itàlia i "considerat un dels millors pintors mallorquins de l'època".¹²⁶⁹
- El pintor **Rafel Ferragut**, amb taller a la vila d'Alaró a la primera meitat del segle XVII.¹²⁷⁰
- El pintor **Manuel Ferrando**, "considerat un dels millors pintors del renaixement mallorquí i l'únic, amb obra local, que es formà artísticament a Itàlia".¹²⁷¹
- L'escultor d'origen català **Adrià Ferran**, que "realitzà una gran quantitat d'obres i és considerat un dels més importants autors d'imatgeria religiosa mallorquina de l'època".¹²⁷²
- La nissaga d'artistes dels Ferrer,¹²⁷³ amb atenció en els escultors **Domènec Ferrer** ("realitzà diverses imatges per a l'església de la Mercè")¹²⁷⁴, **Francesc Ferrer**¹²⁷⁵ i **Guillem Ferrer**, autor de diverses figures per a portades d'esglésies palmesanes.¹²⁷⁶

¹²⁶⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Estelric, Miquel", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 14.

¹²⁶⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Estrader, Francesc", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 15.

¹²⁶⁶ S.A., "Fe, Joan Facund", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 182.

¹²⁶⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Febrer Rosselló, Miquel", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 185.

¹²⁶⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Femenia Joan, Miquel", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 239.

¹²⁶⁹ ALENYAR FUSTER, M., "Femenia Maura, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 239.

¹²⁷⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Ferragut, Rafel", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 21.

¹²⁷¹ S.A., "Ferrando, Manuel", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 263.

¹²⁷² S.A., "Ferran Vallès, Adrià –Mestre Adrià-", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 263-264.

¹²⁷³ FERRÀ-PONÇ, D., "Ferrer", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 267.

¹²⁷⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Ferrer, Domènec", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 267.

¹²⁷⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Ferrer, Francesc", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 268.

¹²⁷⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Ferrer, Guillem", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 268.

També hi ha veus particulars pels pintors **Josep Ferrer**, jesuïta,¹²⁷⁷ **Pere Joan Ferrer**, deixeble de Guillem Mesquida,¹²⁷⁸ i **Guillem Ferrer Puig**, deixeble de Francesc Muntaner i compositor musical.¹²⁷⁹

- El pintor **Cristòfol Flequer**, documentat amb taller a Palma l'any 1715-16.¹²⁸⁰

- El pintor **Joan Florit**, documentat el 1651 amb taller a la parròquia de Santa Creu.¹²⁸¹

- L'escultor **Pere Antoni Fluixà**, que "realitzà diverses imatges per a les esglésies de Santa Eulàlia i de la Mercè".¹²⁸²

- L'escultor **Josep Antoni Folc Costa**, autor del conegut sepulcre del Marquès de la Romana i dels menys difosos medallons de Pius V i Martí l'Humà de l'església de la Cartoixa de Valldemossa.¹²⁸³

- El pintor **Benet Fonts**, il·lustrador habitual de llibres de luxe,¹²⁸⁴ i el seu pare, també pintor, **Gabriel Fonts**.¹²⁸⁵

- El pintor manacorí **Miquel Font**, col·laborador "dels pintors Josep Roca i Jaume Blanquer, i dels fusters Antoni Frau i Antoni Caldentei".¹²⁸⁶

- El pintor **Miquel Frau**, de començaments del segle XVI, que compartí la seva tasca artística amb la de mestre d'esgrima.¹²⁸⁷

- L'escultor **Pere Frau**, col·laborador habitual de Pere Pou.¹²⁸⁸

- L'escultor francès **Philippe Fillau**. Tot i que va treballar al cor de la catedral de Mallorca, crec que és errònia l'afirmació que "col·laborà amb l'escultor aragonès Juan

¹²⁷⁷ S.A., "Ferrer, Josep", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 269.

¹²⁷⁸ S.A., "Ferrer, Pere Joan", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 269.

¹²⁷⁹ CENTRE DE RECERCA I DOCUMENTACIÓ MUSICAL, "Ferrer Puig, Guillem", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 282.

¹²⁸⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Flequer, Cristòfol", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 28.

¹²⁸¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Florit, Joan", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 29.

¹²⁸² FERRÀ-PONÇ, D., "Fluixà, Pere Antoni", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 345.

¹²⁸³ S.A., "Folc Costa, Josep Antoni", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 348-349.

¹²⁸⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Fonts, Benet", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 381.

¹²⁸⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Fonts, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 381.

¹²⁸⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Font Vives, Miquel", a AD, *GEM*, volum 5, pàg. 382-383.

¹²⁸⁷ S.A., "Frau, Miquel", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 61.

¹²⁸⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Frau, Pere", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 61.

de Salas",¹²⁸⁹ ja que la participació d'aquest correspon, com és sabut, a una etapa posterior a la de Fillau.

- L'enginyer navarrès **Martín Gil de Gaínza**, responsable de la reforma del segle XVII del convent de les Caputxines de Palma.¹²⁹⁰

- El pintor **Mateu Gallard**, un dels primerencs seguidors de les noves maneres renaixentistes a Mallorca.¹²⁹¹

- L'escultor **Jaume Gallard**, que "realitzà treballs a la capella de Sant Josep, de l'església de Sant Antoni de Viana (Palma), on els Gallard tenien el sepulcre familiar"¹²⁹², i el seu fill, també escultor, **Gabriel Gallard**, col·laborador freqüent de Gaspar Oms i Rafel Torres.¹²⁹³ Als apèndixs s'afegeix la figura de **Jaume Gallard Ferrer**, fill de Gabriel Gallard.¹²⁹⁴

- L'escultor inquer **Gabriel Garau**, enterrat el 1722 a la capella del Roser de l'església parroquial d'Inca.¹²⁹⁵

- La nissaga d'escultors dels Gener: **Gaspar Gener I** i **Gaspar Gener II**,¹²⁹⁶ capdavaners d'un dels tallers més importants del darrer terç del segle XVI i inicis del XVII a Mallorca.

- El pintor **Jaume Girard**, responsable de "diversos encàrrecs per a l'església parroquial de Santa Eulàlia".¹²⁹⁷

- L'escultor **Gabriel Grimalt**, "documentat el 1749-50" i que "rebé diversos encàrrecs d'obres per a l'església de Santa Eulàlia".¹²⁹⁸

- El pintor **Rafel Guitard**, que va intervenir en el retaule major de l'església de Santa Eulàlia.¹²⁹⁹

¹²⁸⁹ S.A., "Fullo, Philippe", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 82.

¹²⁹⁰ FERRÀ-PONÇ, D.; SEGURA SALADO, J.; MONTANER ALONSO, P. de, "Gaínza y Etxagüe, Martín Gil de", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 115.

¹²⁹¹ LLOMPART, G., "Gallard, Mateu", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 133.

¹²⁹² FERRÀ-PONÇ, D., "Gallard Creuetes, Jaume", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 134.

¹²⁹³ FERRÀ-PONÇ, D., "Gallard Ferrer, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 134.

¹²⁹⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Gallard", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 36.

¹²⁹⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Garau, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 37.

¹²⁹⁶ CARBONELL BUADES, M., "Gener", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 43-44.

¹²⁹⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Girard, Jaume", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 266.

¹²⁹⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Grimalt, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 330.

- L'escultor **Pere Onofre Guasp**, col·laborador del pintor Bartomeu Domenge.¹³⁰⁰
- El pintor i escultor **Francesc Herrera**, "autor dels retaules de les capelles de Sant Miquel i de l'Assumpta per a l'església parroquial de Muro",¹³⁰¹ el seu avi **Francisco Herrera**, a qui s'atribueixen uns orígens navarresos i una formació italiana,¹³⁰² i el seu pare **Gregori Herrera**, autor de diverses escultures per a Felanitx i Sineu.¹³⁰³
- L'escultor de la part baixa de la portada de Sant Francesc de Palma, **Pere Horrac**.¹³⁰⁴
- L'escultor **Miquel Huguet**, relacionat amb el pintor Francesc Bagur.¹³⁰⁵
- El pintor menorquí **Josep Huguet**, col·laborador del seu cunyat, també pintor, Francesc Bagur.¹³⁰⁶
- El pintor **Antoni Jaume**, col·laborador de l'escultor Gabriel Torres.¹³⁰⁷
- El pintor **Jaume Jover**, documentat amb taller l'any 1652.¹³⁰⁸
- Els escultors de la família Juan:¹³⁰⁹ **Mateu Juan Serra**, **Bartomeu Juan Vaquer** i **Mateu Juan Vaquer**.
- El pintor català **Joaquim Juncosa**, autor d'una quinzena d'olis per a l'església de la Cartoixa de Valldemossa.¹³¹⁰
- El pintor i arquitecte italià **Giovanni Andrea Lazzarini**, que va col·laborar en la reforma de la possessió de Raixa.¹³¹¹
- L'escultor **Antoni Josep Llebrés**, deixeble de Pere Joan Obrador.¹³¹²

¹²⁹⁹ LLOMPART, G., "Guitard, Rafel", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 391.

¹³⁰⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Guasp, Pere Onofre", a AD, *GEM*, volum 6, pàg. 361.

¹³⁰¹ S.A., "Herrera, Francesc", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 11.

¹³⁰² S.A., "Herrera, Francisco", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 11.

¹³⁰³ S.A., "Herrera Mateu, Gregori", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 11-12.

¹³⁰⁴ S.A., "Horrac, Pere", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 31.

¹³⁰⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Huguet, Miquel", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 57-58.

¹³⁰⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Huguet, Josep", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 67.

¹³⁰⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Jaume, Antoni", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 166.

¹³⁰⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Jover, Jaume", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 66.

¹³⁰⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Joan", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 188.

¹³¹⁰ S.A., "Juncosa Domadell, Joaquim", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 240.

¹³¹¹ S.A., "Lazzarini, Giovanni Andrea", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 270.

¹³¹² S.A., "Llebrés Mudoí, Antoni Josep", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 315.

- L'escultor **Sebastià Lledó**, documentat el 1651.¹³¹³
- El pintor **Antoni Lliteres**, protagonista d'un plet amb el Col·legi de Pintors i Escultors.¹³¹⁴
- La nissaga de pintors dels Llodrà:¹³¹⁵ **Joan Llodrà**, **Joan Baptista Llodrà** i **Llorenç Llodrà**.
- L'escultor **Jaume Llull**, autor de diferents treballs per a Sant Francesc de Palma, Artà, Valldemossa i Son Servera.¹³¹⁶
- El pintor cordovès vingut a Mallorca **Mateu López**¹³¹⁷ i el seu fill **Mateu López Oliver**.¹³¹⁸
- El pintor italià **Antonio Lorenzani**, vingut a Mallorca gràcies a un encàrrec de la família Despuig.¹³¹⁹
- L'escultor **Pere Macip**, documentat amb taller a Palma el 1651-52.¹³²⁰
- L'escultor **Josep Marc**, documentat el 1750, i gendre del pintor Jaume Morei.¹³²¹
- El pintor i escultor **Bernat Marimon**, clavari del gremi l'any 1708.¹³²²
- El pintor **Bartomeu Martínez**, col·laborador del fuster Bartomeu Pol en el retaule de Sant Miquel de la Seu.¹³²³
- El pintor **Jaume Martorell**, autor d'un Calvari per a la parroquial de Bunyola.¹³²⁴
- El pintor **Magí Martorell**, que "treballà a l'església de Santa Creu".¹³²⁵

¹³¹³ FERRÀ-PONÇ, D., "Lledó, Sebastià", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 73.

¹³¹⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Lliteres, Antoni", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 391.

¹³¹⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Llodrà", a AD, *GEM*, volum 7, pàg. 399.

¹³¹⁶ S.A., "Llull, Jaume", a AD, *GEM*, volum 8, pàg. 115.

¹³¹⁷ LLOMPART, G., "López, Mateo", a AD, *GEM*, volum 8, pàg. 131.

¹³¹⁸ S.A., "López Oliver, Mateu", a AD, *GEM*, volum 8, pàg. 133. L'enciclopèdia també dedicada una entrada al Mestre de Calvià, nom amb què Post va designar l'autor d'algunes obres dels López. LLOMPART, G., "Mestre de Calvià", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 408.

¹³¹⁹ S.A., "Lorenzani, Antonio", a AD, *GEM*, volum 8, pàg. 135.

¹³²⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Macip, Pere", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 78.

¹³²¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Marc, Josep", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 82.

¹³²² FERRÀ-PONÇ, D., "Marimon, Bernat", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 242-243.

¹³²³ S.A., "Martínez, Bartomeu", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 288.

¹³²⁴ S.A., "Martorell, Jaume", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 297.

¹³²⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Martorell, Magí", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 297.

- El pintor **Josep Martorell**, autor de diversos treballs per a la parroquial de Santa Maria del Camí i per a l'església de la Mercè, de Palma.¹³²⁶
- L'escultor **Joan Mas**, que el 1668 "féu diversos treballs per al convent de Sant Domingo, de Palma".¹³²⁷
- El pintor **Honorat Massot**, "considerat un dels millors pintors del barroc mallorquí".¹³²⁸
- L'escultor **Marc Antoni Mateu**, que tenia el taller al carrer d'en Calders, a la parròquia de Santa Eulàlia, de Palma.¹³²⁹
- El mestre d'obres **Lluc Mesquida Florit**,¹³³⁰ membre d'una important nissaga de constructors, completada pel seu pare **Lluc Mesquida Cabot**, pel seu fill **Lluc Mesquida Rosselló**¹³³¹ i pel fill d'aquest últim, **Antoni Mesquida Tomàs**.¹³³²
- El pintor **Francesc Mesquida**¹³³³ i, òbviament, el seu pare **Guillem Mesquida**, a qui es dedica una extensió important, repassant breument el seu periple europeu.¹³³⁴
- El pintor i escultor **Pere Mestre**, que "el 1651, dugué a terme treballs per a diversos convents i esglésies de Palma".¹³³⁵
- El pintor, encara molt desconegut, anomenat com a **Mestre Mallorquí de Natures Mortes**.¹³³⁶
- El pintor **Joan Miquel**, amb taller a la parròquia de Santa Eulàlia.¹³³⁷
- L'arquitecte caputxí **fra Miquel de Petra**.¹³³⁸

¹³²⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Martorell Fillol, Josep", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 298.

¹³²⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Mas, Joan", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 303-304.

¹³²⁸ SASTRE PALLICER, A., "Massot, Honorat", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 338.

¹³²⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Mateu, Marc Antoni", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 353.

¹³³⁰ MULET PIZÀ, P., "Mesquida Florit, Lluc", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 400.

¹³³¹ FONT OBRADOR, B., "Mesquida Rosselló, Lluc", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 402.

¹³³² FONT OBRADOR, B., "Mesquida Tomàs, Antoni", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 403.

¹³³³ S.A., "Mesquida Massoni, Francesc", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 400.

¹³³⁴ ALENYAR FUSTER, M., "Mesquida Munar, Guillem", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 400-401.

¹³³⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Mestre, Pere", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 405.

¹³³⁶ ALENYAR FUSTER, M., "Mestre Mallorquí de Natures Mortes", a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 411-412.

¹³³⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Miquel, Joan –Magraner-", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 27.

¹³³⁸ S.A., "Miquel de Petra –Miquel Ribot Serra-", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 27-28.

- L'escultor **Gabriel Mòger**, fill del pintor Rafel Mòger i artífex de diverses figures de la Mare de Déu.¹³³⁹
- La nissaga de pintors dels Mojà, integrada per **Macià Mojà** (dos pintors homònims) i **Mateu Mojà**.¹³⁴⁰
- El mestre d'obres alaroner **Antoni Mojà**, documentat el 1703 a través d'un contracte amb els caputxins de Palma.¹³⁴¹
- El pintor **Gonzalvo de Montealegre**, "col·laborador de Joan Desí i de Blai Xaverí i sobreposat de la confraria de pintors" a principis del segle XVI.¹³⁴²
- L'escultor **Bernat de Móra**, nascut a Porreres però emigrat a Granada el 1646.¹³⁴³
- El pintor **Esteve Moragues**, sobreposat del gremi i membre del Gran i General Consell a la primera meitat del segle XVI.¹³⁴⁴
- El pintor i escultor **Antoni Moragues**, deixeble de Guillem Mesquida i regidor de l'Ajuntament de Palma.¹³⁴⁵
- L'escultor **Miquel Morales**, que realitzà obres per a la Seu i per a la família Sureda.¹³⁴⁶
- Els pintors **Bartomeu Morei**, que "destaca pel realisme i volum de les figures i pels contrastes de llums i ombres",¹³⁴⁷ i **Jaume Morei**, format a Valladolid i que té diverses obres a l'església de Sant Miquel de Palma.¹³⁴⁸ Als apèndixs s'afegeixen els noms **d'Antoni Morei Antelm** i **Joan Morei Valentí**, pintors tots dos.¹³⁴⁹
- El pintor **Macià Morlà**, documentat el 1651-52 amb taller a Palma.¹³⁵⁰

¹³³⁹ LLOMPART, G., "Mòger, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 65.

¹³⁴⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Mojà", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 66-67.

¹³⁴¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Mojà, Antoni", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 97.

¹³⁴² LLOMPART, G., "Montealegre, Gonzalvo de", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 123.

¹³⁴³ ROGER GARCIA, B., "Móra, Bernat de", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 161.

¹³⁴⁴ LLOMPART, G., "Moragues, Esteve", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 166.

¹³⁴⁵ S.A., "Moragues Costurer, A.", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 168.

¹³⁴⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Morales Cifre, Miquel", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 170.

¹³⁴⁷ ROGER GARCIA, B., "Morei, Bartomeu", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 175.

¹³⁴⁸ ROGER GARCIA, B., "Morei, Jaume", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 176.

¹³⁴⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Morei", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 103.

¹³⁵⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Morlà, Macià", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 105.

- L'escultor **Pere Morro**, iniciador del primitiu retaule de Sant Joan Baptista de Mancor de la Vall.¹³⁵¹

- El pintor valencià **Evarist Muñoz**, que a Mallorca pintà una sèrie de quadres per a l'antiga capella de la Comunió de l'església de Sant Francesc, de Palma.¹³⁵²

- El pintor **Joan Muntaner**, format a Roma,¹³⁵³ iniciador d'una coneguda nissaga de pintors i gravadors. Eren fills seus els pintors **Ignasi Muntaner Upe**, que tenia el taller al carrer dels Oms de Palma,¹³⁵⁴ i **Joan Muntaner Upe**, que pintà el retaule de la capella de Sant Sebastià de la Seu de Mallorca;¹³⁵⁵ n'eren néts **Joan Muntaner Cladera**, molt vinculat a l'Acadèmia de Nobles Arts,¹³⁵⁶ **Francesc Muntaner Moner**, establert a Madrid però que pintà obres per a l'església de Santa Eulàlia i pel Palau Episcopal de Palma,¹³⁵⁷ i **Joan Muntaner Moner**, que pintà el retaule de la Immaculada de l'església d'Establiments.¹³⁵⁸

- L'escultor **Josep Nadal**, fill adoptiu i deixeble del també escultor Damià Creuades.¹³⁵⁹

- El pintor **Jaume Nadal**, que conta amb la particularitat que no va ser admès pel gremi de pintors i exercí de manera un tant clandestina.¹³⁶⁰

- El pintor **Joan Navarro**, que "pintà diverses obres per al convent del Sant Esperit (Palma)".¹³⁶¹

- L'escultor **Pere Joan Obrador**, fill del també escultor Francesc Obrador.¹³⁶²

- La família de pintors dels Oliver: **Joan Baptista Oliver i Jacint Oliver**.¹³⁶³

¹³⁵¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Morro, Pere", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 203.

¹³⁵² ROGER GARCIA, B., "Muñoz Estelric, Evarist", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 248.

¹³⁵³ SASTRE PALLICER, A., "Muntaner, Joan", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 250.

¹³⁵⁴ S.A., "Muntaner Upe, Ignasi", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 256.

¹³⁵⁵ SASTRE PALLICER, A., "Muntaner Upe, Joan", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 256-257.

¹³⁵⁶ SASTRE PALLICER, A., "Muntaner Cladera, Joan", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 253.

¹³⁵⁷ SASTRE PALLICER, A., "Muntaner Moner, Francesc", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 256.

¹³⁵⁸ SASTRE PALLICER, A., "Muntaner Moner, Joan", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 256.

¹³⁵⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Nadal, Josep", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 332.

¹³⁶⁰ ROGER GARCIA, B.; FERRÀ-PONÇ, D., "Nadal Ferragut, Jaume", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 336-337.

¹³⁶¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Navarro, Joan", a AD, *GEM*, volum 11, pàg. 344.

¹³⁶² ROGER GARCIA, B.; FERRÀ-PONÇ, D., "Obrador Soler, Pere Joan", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 32.

¹³⁶³ FERRÀ-PONÇ, D., "Oliver", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 126.

- L'escultor **Gabriel Oliver**, un dels pocs documentats que tenien el taller fora de Palma, concretament a Felanitx.¹³⁶⁴

- La nissaga de pintors i escultors dels Oms. Ferrà-Ponç adverteix que "la identificació precisa dels seus membres i l'atribució certa de les obres és dificultada per la forta homonímia familiar, que reitera els noms Gaspar i Joan Antoni, i per la degradació soferta pels llibres sacramentals dels s. XVI-XVII corresponents a la parròquia de Santa Creu, de Palma, d'on era originària la família".¹³⁶⁵ Així i tot, es dediquen entrades particulars als pintors **Gaspar Oms I**¹³⁶⁶ i **Gaspar Oms II**,¹³⁶⁷ a l'escultor **Joan Antoni Oms**,¹³⁶⁸ al pintor **Joan Oms Amengual**,¹³⁶⁹ al pintor i escultor **Gaspar Oms Amorós**¹³⁷⁰ i als escultors **Gaspar Oms Batle** (que inclou una breu ressenya al seu fill **Gaspar Oms Barrera**),¹³⁷¹ **Joan Antoni Oms Batle**¹³⁷² i **Gaspar Oms Picornell** (que inclou també una referència als seus fills escultors **Pau i Jaume Oms**).¹³⁷³

- Els enginyers militars, germans italians, vinculats a la fortificació renaixentista de Palma, **Giacomo**¹³⁷⁴ i **Giorgio Paleazzo**¹³⁷⁵.

- El mestre d'obres **Gaspar Palmer**, autor del casal Morell a la segona meitat del segle XVIII.¹³⁷⁶

- El pintor **Bartomeu Parets**, de qui l'enciclopèdia dóna informació més aviat biogràfica, no professional.¹³⁷⁷

¹³⁶⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Oliver Soler, Gabriel", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 77.

¹³⁶⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Oms", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 84-85.

¹³⁶⁶ FERRÀ-PONÇ, D.; PIÑA HOMS, R., "Oms, Gaspar –Major-", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 85-86.

¹³⁶⁷ FERRÀ-PONÇ, D.; PIÑA HOMS, R., "Oms, Gaspar –Menor-", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 86.

¹³⁶⁸ FERRÀ-PONÇ, D.; PIÑA HOMS, R., "Oms, Joan Antoni", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 86.

¹³⁶⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Oms Amengual, Joan", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 87.

¹³⁷⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Oms Amorós, Gaspar", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 87.

¹³⁷¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Oms Batle, Gaspar", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 87-88.

¹³⁷² FERRÀ-PONÇ, D., "Oms Batle, Joan Antoni", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 88.

¹³⁷³ S.A., "Oms Picornell, Gaspar", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 89.

¹³⁷⁴ JIMÉNEZ RIUTORD, D., "Paleazzo, Giacomo –Fratín-", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 152.

¹³⁷⁵ JIMÉNEZ RIUTORD, D., "Paleazzo, Giorgio –Fratín-", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 153.

¹³⁷⁶ S.A., "Palmer, Gaspar", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 324.

¹³⁷⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Parets, Bartomeu", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 359.

- La nissaga d'escultors dels Pasqual, amb breu ressenya a **Pere Antoni Pasqual** i **Antoni Pasqual**,¹³⁷⁸ sense aportar informació professional.
- El pintor **Francesc Pastor**, documentat a principis del segle XVIII.¹³⁷⁹
- El pintor **Pere Pau**, sense més informació que la de la seva pertanyença al gremi l'any 1651.¹³⁸⁰
- El pintor **Blai Pellisser**, amb taller a Santa Creu i mort el 1701.¹³⁸¹
- L'escultor **Miquel Perelló**, qualificat aquí de deixeble de Joan Antoni Oms, i que féu la major part de la seva trajectòria a terres catalanes.¹³⁸²
- L'escultor **Pere Joan Peris**, amb taller a Palma a finals del segle XVII.¹³⁸³
- La nissaga de pintors i escultors dels Pinya,¹³⁸⁴ amb ressenya a **Pere Joan Pinya**, el seu fill **Jeroni Pinya** i el seu nét **Pere Joan Pinya**.
- El pintor **Miquel Pol**, amb taller a Palma l'any 1619.¹³⁸⁵
- La nissaga de pintors i escultors dels Ponç,¹³⁸⁶ entrada que inclou referències als pintors **Jaume Ponç** i **Nicolau Ponç**, i a l'escultor homònim d'aquest últim.
- El pintor **Miquel Pont**, deixeble de Guillem Mesquida i mestre d'Esteve Sanxo.¹³⁸⁷
- El pintor **Andreu Porcell**, "fuster d'ofici".¹³⁸⁸ Als apèndixs, s'afegeix una entrada dedicada a **Andreu Porcell**, pintor mallorquí que va morir a Mèxic el 1811, poc després d'haver-s'hi traslladat.¹³⁸⁹
- L'escultor **Miquel Quetgles**, col·laborador habitual de diversos artistes de finals del segle XVI, com Nicolau Roig o Magí Martorell.¹³⁹⁰

¹³⁷⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Pasqual", a AD, *GEM*, volum 12, pàg. 405.

¹³⁷⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Pastor, Francesc", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 134.

¹³⁸⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Pau, Pere", a AD, *GEM*, volum 13, pàg. 21.

¹³⁸¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Pellisser Mut, Blai", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 136.

¹³⁸² ROGER GARCIA, B., "Perelló, Miquel", a AD, *GEM*, volum 13, pàg. 62.

¹³⁸³ FERRÀ-PONÇ, D., "Peris, Pere Joan", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 137.

¹³⁸⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Pinya", a AD, *GEM*, volum 13, pàg. 148.

¹³⁸⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Pol, Miquel", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 140.

¹³⁸⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Ponç", a AD, *GEM*, volum 13, pàg. 281.

¹³⁸⁷ ROGER GARCIA, B.; FERRÀ-PONÇ, D., "Pont, Miquel", a AD, *GEM*, volum 13, pàg. 299.

¹³⁸⁸ S.A., "Porcell, Andreu", a AD, *GEM*, volum 13, pàg. 319.

¹³⁸⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Porcell Lledó, Andreu", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 142.

- El pintor **Andreu Reus**, retratista per a la Universitat al primer quart del segle XVII.¹³⁹¹
- El pintor **Antoni Reus**, col·laborador habitual de l'escultor Miquel Quetgles.¹³⁹²
- L'escultor **Bartomeu Ribes**, nascut a Santa Margalida, tot i que l'any 1678 tenia taller a Palma.¹³⁹³
- La nissaga d'escultors dels Ribot: **Jaume Ribot, Joan Ribot i Onofre Ribot**.¹³⁹⁴
- L'escultor i pintor **Antoni Riera Amengual**, col·laborador dels germans Jaume i Rafel Blanquer.¹³⁹⁵
- La nissaga de pintors i escultors dels Riutort, amb un pintor i un escultor anomenats tots dos **Miquel Riutort**.¹³⁹⁶
- El pintor **Francesc Robert**, amb taller a Santa Eulàlia al segle XVIII.¹³⁹⁷
- L'escultor **Nicolau Roig**, col·laborador de Miquel Quetgles.¹³⁹⁸
- El pintor i escultor **Bernat Ros**, documentat el 1651-52.¹³⁹⁹
- El mestre d'obres **Macià Rosselló**, conegut com a "Moro", i que treballà a l'església de Sant Miquel a començaments del segle XVIII.¹⁴⁰⁰ S'amplia la informació sobre la nissaga als apèndixs,¹⁴⁰¹ amb la inclusió de **Joan Rosselló, Josep Rosselló**, el ja citat **Macià Rosselló, Antoni Rosselló, Antoni Rosselló Orell i Bernadí Rosselló**.
- El pintor **Joan Baptista Rosselló**, amb taller a Sant Jaume al segle XVII.¹⁴⁰²
- L'escultor **Agustí Rossinyol**, deixeble de Pere Joan Pinya.¹⁴⁰³

¹³⁹⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Quetgles, Miquel", a AD, *GEM*, volum 14, pàg. 124-125.

¹³⁹¹ S.A., "Reus, Antoni", a AD, *GEM*, volum 14, pàg. 259.

¹³⁹² FERRÀ-PONÇ, D., "Reus, Antoni", a AD, *GEM*, volum 14, pàg. 259.

¹³⁹³ FERRÀ-PONÇ, D., "Ribes Macip, Bartomeu", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 154-155.

¹³⁹⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Ribot", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 155.

¹³⁹⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Riera Amengual, Antoni", a AD, *GEM*, volum 14, pàg. 300-301; FERRÀ-PONÇ, D., "Riera, Antoni", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 155.

¹³⁹⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Riutort", a AD, *GEM*, volum 14, pàg. 323.

¹³⁹⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Robert Reixac, Francesc", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 157.

¹³⁹⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Roig, Nicolau", a AD, *GEM*, volum 14, pàg. 351.

¹³⁹⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Ros, Bernat", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 159.

¹⁴⁰⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Rosselló, Macià -Moro-", a AD, *GEM*, volum 14, pàg. 384-385.

¹⁴⁰¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Rosselló", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 160.

¹⁴⁰² FERRÀ-PONÇ, D., "Rosselló Teuler, Joan Baptista", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 163.

¹⁴⁰³ FERRÀ-PONÇ, D., "Rossinyol, Agustí", a AD, *GEM*, volum 14, pàg. 399-400.

- El pintor **Martí Rull**, un dels que signaren a Roma un memorial, l'any 1680, per demanar la creació d'una Acadèmia de Belles Arts per a artistes espanyols.¹⁴⁰⁴

- L'escultor **Bernat Rul·lan**, documentat el 1682.¹⁴⁰⁵

- La nissaga d'escultors i pintors dels Sabater:¹⁴⁰⁶ **Pere Sabater**, **Cristòfol Sabater** i el seu fill **Cristòfol Sabater Amer**.

- L'escultor **Joan de Salas**,¹⁴⁰⁷ de qui he parlat ja aquí com a figura introductora del llenguatge renaixentista a Mallorca.

- L'escultor **Antoni Sanxo**, autor d'un santcrist per a l'església de Santa Eulàlia.¹⁴⁰⁸

- Els pintors **Esteve Sanxo**, conegut amb el malnom de Bracet, deixeble de Pere Joan Ferrer i Miquel Pont;¹⁴⁰⁹ el seu fill i deixeble, pintor i escultor, **Salvador Sanxo Ventallol**, que treballà per a Santa Eulàlia i Santa Creu,¹⁴¹⁰ i **Salvador Sanxo**, autor d'obres per a la Seu i el convent de Sant Felip Neri de Palma.¹⁴¹¹

- La família d'escultors i pintors dels Sastre,¹⁴¹² amb referències al pintor **Miquel Sastre**, al seu fill **Francesc Sastre**, també pintor, i a l'escultor **Joan Sastre**.

- L'escultor **Josep Sastre Tamorer**, deixeble d'Antoni Sanxo.¹⁴¹³

- El mestre d'obres **Antoni Saura**, constructor de la coneguda Porta del Moll, de Palma.¹⁴¹⁴

- La nissaga d'escultors i pintors dels Segarra,¹⁴¹⁵ amb cites al pintor i escultor **Joan Segarra**, al pintor **Francesc Segarra** i al seu fill **Miquel Segarra**, també pintor.

- L'escultor **Antoni Seguí**, documentat el 1724.¹⁴¹⁶

¹⁴⁰⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Rull, Martí", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 164.

¹⁴⁰⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Rul·lan, Bernat", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 164.

¹⁴⁰⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Sabater", a AD, *GEM*, volum 15, pàg. 23-24.

¹⁴⁰⁷ S.A., "Salas, Juan de", a AD, *GEM*, volum 15, pàg. 46-47.

¹⁴⁰⁸ S.A., "Sanxo, Antoni", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 14.

¹⁴⁰⁹ S.A., "Sanxo, Esteve –Bracet–", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 14.

¹⁴¹⁰ S.A., "Sanxo Ventallol, Salvador", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 15.

¹⁴¹¹ S.A., "Sanxo, Salvador", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 14.

¹⁴¹² FERRÀ-PONÇ, D., "Sastre", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 29.

¹⁴¹³ S.A., "Sastre Tamorer, Josep", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 40.

¹⁴¹⁴ S.A., "Saura, Antoni", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 41.

¹⁴¹⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Segarra", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 59-60.

- El pintor **Francesc Seguí**, deixeble de Guillem Colom a la primera meitat del segle XVII, i col·laborador de Bartomeu Domenge i Jaume Girard, deixeble seu.¹⁴¹⁷
- L'escultor **Tomàs Seguí**, que féu "diverses obres per a la noble Elionor de Santacília i Despuig".¹⁴¹⁸
- L'escultor **Nicolau Servera**, documentat el 1689.¹⁴¹⁹
- L'escultor **Onofre Servera**, amb taller a Palma l'any 1680.¹⁴²⁰
- L'escultor **Damià Sitjar**, amb taller a la parròquia de l'Almudaina l'any 1620.¹⁴²¹
- El pintor **Pere Antoni Socies**, amb taller a la parròquia de Santa Creu a mitjan segle XVII.¹⁴²²
- El "decorador i arquitecte" italià **Antonio Soldati**, responsable de diverses obres per a la Seu i al casal Sollieric de Palma.¹⁴²³
- El pintor **Bartomeu Sureda Misserol**, director de la fàbrica de vidre de San Idelfonso a començaments del segle XIX.¹⁴²⁴
- El pintor **Pere Terrencs**,¹⁴²⁵ que treballà al primer terç del segle XVI, però d'adscripció encara goticista.
- El mestre d'obres **Joan Tomàs**, responsable de la construcció del campanar de Santa Eulàlia a començaments del segle XVIII.¹⁴²⁶
- Els escultors **Miquel Tomàs**, deixeble de Francisco Herrera,¹⁴²⁷ i el seu fill i deixeble **Francesc Tomàs Rotger**.¹⁴²⁸

¹⁴¹⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Seguí, Antoni", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 185.

¹⁴¹⁷ FERRÀ-PONÇ, D., "Seguí, Francesc", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 63.

¹⁴¹⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Seguí, Tomàs", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 66.

¹⁴¹⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Servera, Nicolau", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 188.

¹⁴²⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Servera, Onofre", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 193.

¹⁴²¹ FERRÀ-PONÇ, D., "Sitjar, Damià", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 189.

¹⁴²² FERRÀ-PONÇ, D., "Sociés, Pere Antoni", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 189.

¹⁴²³ S.A., "Soldati, Antonio", a AD, *GEM*, volum 16, pàg. 344.

¹⁴²⁴ ALENYAR FUSTER, M., "Sureda Misserol, Bartomeu", a AD, *GEM*, volum 17, pàg. 63.

¹⁴²⁵ LLOMPART, G., "Terrencs, Pere", a AD, *GEM*, volum 17, pàg. 166-167.

¹⁴²⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Tomàs, Joan", a AD, *GEM*, volum 17, pàg. 205.

¹⁴²⁷ S.A., "Tomàs, Miquel", a AD, *GEM*, volum 17, pàg. 205.

¹⁴²⁸ S.A., "Tomàs Rotger, Francesc", a AD, *GEM*, volum 17, pàg. 208.

- La família d'escultors i pintors dels Torres:¹⁴²⁹ el picapedrer **Rafel Torres**, els escultors **Rafel Torres Bertran**, **Gabriel Torres Cladera**, **Rafel Torres Palerm** i **Miquel Àngel Torres Vezia**, i els pintors **Joan Torres Trobat** i **Guillem Torres Robert**.

- El pintor valencià **Josep de Torres**, que pintà una *Aparició de Jesús a sant Ignasi* que es troba a l'església de Montision de Palma.¹⁴³⁰

- El botànic i pintor **Pere Vicenç Tries**, autor de diverses pintures pel monestir de la Consolació i pels caputxins de Palma.¹⁴³¹

- El pintor **Llorenç Vallespir**, sense cap obra localitzada, tot i que treballà per a diversos casals senyoriais de Palma.¹⁴³² Als apèndixs s'inclouen altres membres de la nissaga:¹⁴³³ els escultors **Pere Vallespir** i **Francesc Vallespir**.

- El pintor **Joan Valls**, documentat el 1760.¹⁴³⁴

- L'escultor **Onofre Vaquer**, col·laborador del pintor Jaume Comelles.¹⁴³⁵

- El pintor **Onofre Vedell**, mort el 1677.¹⁴³⁶

- El pintor i escultor **Antoni Ventallol**, autor del retaule de Sant Marc del castell de Bellver.¹⁴³⁷

- L'escultor **Antoni Verger**,¹⁴³⁸ citat també aquí en diverses ocasions, sobre tot amb motiu de la seva tasca a la portada major de la Seu de Mallorca.

- El mestre d'obres **Miquel Vicenç**, responsable a finals del segle XVII de la construcció de l'església dels agustins de Felanitx.¹⁴³⁹

- L'escultor **Bartomeu Vila**, amb taller a la parròquia de l'Almudaina l'any 1621.¹⁴⁴⁰

¹⁴²⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Torres", a AD, *GEM*, volum 17, pàg. 253-254.

¹⁴³⁰ S.A., "Torres, Josep de", a AD, *GEM*, volum 17, pàg. 255.

¹⁴³¹ FONT JAUME, A., "Tries i Tries, Pere Vicenç", a AD, *GEM*, volum 17, pàg. 321-322.

¹⁴³² S.A., "Vallespir Roca, Llorenç", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 31.

¹⁴³³ FERRÀ-PONÇ, D., "Vallespir", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 197.

¹⁴³⁴ FERRÀ-PONÇ, D., "Valls Miró, Joan", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 197.

¹⁴³⁵ FERRÀ-PONÇ, D., "Vaquer, Onofre", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 42.

¹⁴³⁶ FERRÀ-PONÇ, D., "Vedell, Onofre", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 197.

¹⁴³⁷ S.A., "Ventallol, Antoni", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 68.

¹⁴³⁸ FERRÀ-PONÇ, D., "Verger, Antoni", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 84-85.

¹⁴³⁹ FERRÀ-PONÇ, D., "Vicenç, Miquel", a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 112.

¹⁴⁴⁰ FERRÀ-PONÇ, D., "Vila, Bartomeu", a AD, *GEM*, volum 19, pàg. 200.

- El pintor **Cristòfol Vilella**, format a Madrid “sota la direcció del pintor de la Cort Anton Raphael Mengs”.¹⁴⁴¹

La publicació també incorpora entrades que no són d'artistes, però que tenen molt a veure amb la seva tasca, com la dedicada a l'Acadèmia de Nobles Arts,¹⁴⁴² o a algunes devocions i iconografies, com la Mare de Déu¹⁴⁴³ o el Santcrist.¹⁴⁴⁴

L'exhaustivitat amb què hem redactat el llistat d'artistes moderns recollits a la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* respon particularment a la necessitat global de plasmar el coneixement que tenim fins ara dels artistes mallorquins d'època moderna, posant especial esment en aquelles publicacions, com la que m'ocupa aquí, dedicades a referències onomàstiques concretes que, com s'ha pogut apreciar, suposen ja un nombre considerable, si bé, pel mateix caràcter de la publicació, la informació que s'aporta és minsa en alguns casos, encara que no per això hagi de ser despreciable, ja que com a mínim suposen sempre un punt de partida per a posteriors aprofundiments en aquestes figures.

Per altra banda, el fet de tractar-se d'una publicació essencialment divulgativa, comporta un aspecte negatiu a tenir present, com és la manca de referències bibliogràfiques o documentals per a que l'investigador pugui estar al corrent de la font de l'abundant informació que incorpora, si bé s'ha de mencionar que, pel que fa a les veus redactades per Damià Ferrà-Ponç, l'autor sol fer una referència al nom del notari que va inventariar les possessions de l'artista en qüestió, cosa que, sense ser tan pràctica com una referència documental directa, podríem dir que és un “mal menor” i ajuda a localitzar aquest tipus d'informació notarial, a vegades molt valuosa.

5.2.14.2. La *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*

La majoria d'entrades dedicades a artistes de la Mallorca moderna a aquesta publicació es deuen al professor de la Universitat Autònoma de Barcelona Marià Carbonell, a qui m'he de referir una vegada més com a un dels investigadors més

¹⁴⁴¹ ALENYAR FUSTER, M., “Vilella Amengual, Cristòfol”, a AD, *GEM*, volum 18, pàg. 182.

¹⁴⁴² S.A., “Acadèmia de Nobles Arts”, a AD, *GEM*, volum 1, pàg. 21.

¹⁴⁴³ LLABRÉS MARTORELL, P., “Mare de Déu”, a AD, *GEM*, volum 10, pàg. 203-214.

¹⁴⁴⁴ LLABRÉS MARTORELL, P., “Sant Crist”, a AD, *GEM*, volum 15, pàg. 279-289.

interessats en el món de l'artista i del taller modern local en els darrers temps historiogràfics. A continuació, resumeixo la informació sobre artistes que es pot trobar a la *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*:

- L'escultor **Adrià Ferran**.¹⁴⁴⁵
- L'escultor **Tomàs Amengual**.¹⁴⁴⁶
- La nissaga de picapedrers dels **Amorós**,¹⁴⁴⁷ activa a Menorca.
- L'escultor **Joan Aragon**.¹⁴⁴⁸
- El pintor **Miquel Banús**.¹⁴⁴⁹
- L'escultor felanitxer **Miquel Barceló**.¹⁴⁵⁰
- El pintor **Gregori Bauçà**.¹⁴⁵¹
- El pintor aragonès **Manuel Bayeu**.¹⁴⁵²
- El pintor **Miquel Bestard**,¹⁴⁵³ un artista estudiat en diverses ocasions per Carbonell; aquí, Carbonell apunta que Bestard podria haver-se format sota les ordres de Gaspar Oms I.
- L'escultor **Jaume Blanquer Florit**.¹⁴⁵⁴ Carbonell corregeix, sembla que definitivament, la tradicional atribució del llinatge Oms com el matern de Jaume Blanquer, a qui encara fa natural de Sineu.
- El pintor, escultor i gravador **Albert Borguny**,¹⁴⁵⁵ segons Carbonell "un dels artistes més versàtils i originals del barroc local", que es valgué de la seva condició de religiós per a no haver-se d'integrar en l'associació gremial (com tampoc no ho havia fet, uns anys abans, l'italià Dardaron fent valer la seva condició d'oficial de l'exèrcit).

¹⁴⁴⁵ CARBONELL, M., "Adrià, L' (Ferran i Vallès, Adrià)", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 10-13.

¹⁴⁴⁶ PALOU, J. M., "Amengual, Tomàs", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 35.

¹⁴⁴⁷ ANDREU ADAME, C.; SINTES ESPASA, G., "Amorós, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 41-43.

¹⁴⁴⁸ CARBONELL, M., "Aragón, Joan", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 111-113.

¹⁴⁴⁹ CARBONELL, M., "Banús i Alou, Miquel", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 132-135.

¹⁴⁵⁰ CARBONELL, M., "Barceló, Miquel", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 136-138.

¹⁴⁵¹ CARBONELL, M., "Bauçà, Gregori", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 165-168.

¹⁴⁵² CARBONELL, M., "Bayeu, fra Manuel", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 190-194.

¹⁴⁵³ CARBONELL, M., "Bestard, Miquel", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 250-255.

¹⁴⁵⁴ CARBONELL, M., "Blanquer Florit, Jaume", a AD, *GEPEB*, pàg. 272-278.

¹⁴⁵⁵ CARBONELL, M., "Borguny Castelló, Fra Albert", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 281-283.

- El pintor **Baltasar Buira**.¹⁴⁵⁶
- El pintor **Francesc Caimari**.¹⁴⁵⁷
- El pintor menorquí **Pasqual Calbó**.¹⁴⁵⁸
- Els artistes de la família **Carbonell**.¹⁴⁵⁹
- El pintor italià, actiu a Menorca, **Giuseppe Chiesa**.¹⁴⁶⁰
- La nissaga d'artistes dels **Colom**.¹⁴⁶¹
- El pintor de finals del segle XVIII, actiu a Menorca, **Ferran Miquel Comas**.¹⁴⁶²
- **Els Cotto**, família de pintors.¹⁴⁶³
- El pintor i tracista de retaules italià **Giuseppe Dardanone**.¹⁴⁶⁴
- L'escultor **Joan Deia**.¹⁴⁶⁵
- La nissaga d'artistes dels **Domenge**.¹⁴⁶⁶
- El pintor **Gabriel Femenia**.¹⁴⁶⁷
- El pintor **Ferrando de Coca** (Carbonell el torna a identificar, creiem que encertadament, amb "Manuel Ferrando" que, com bé diu ell, degué ser una errada de transcripció en la tasca de Jovellanos que ja no es pot mantenir).¹⁴⁶⁸
- La família d'artistes dels **Ferrer**.¹⁴⁶⁹
- L'escultor d'origen francès **Philippe Fillau**.¹⁴⁷⁰
- El pintor **Mateu Gallard**.¹⁴⁷¹

¹⁴⁵⁶ PALOU, J. M., "Buira, Baltasar", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 328-329.

¹⁴⁵⁷ CARBONELL, M., "Caimari Rotger, Fra Francesc", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 342-344.

¹⁴⁵⁸ SINTES ESPASA, G., "Calbó Caldés, Pasqual", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 353-359.

¹⁴⁵⁹ CARBONELL, M., "Carbonell, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 1, pàg. 385-388.

¹⁴⁶⁰ SINTES ESPASA, G., "Chiesa, Giuseppe", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 21-26.

¹⁴⁶¹ CARBONELL, M., "Colom, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 53-56.

¹⁴⁶² SINTES ESPASA, G., "Comas Ramon, Ferran Miquel", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 57-59.

¹⁴⁶³ CARBONELL, M., "Cotto, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 76-78.

¹⁴⁶⁴ CARBONELL, M., "Dardanone Cavelli, Giuseppe", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 88-91.

¹⁴⁶⁵ CARBONELL, M., "Deia Balle, Joan", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 100-101.

¹⁴⁶⁶ CARBONELL, M., "Domenge, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 113-114.

¹⁴⁶⁷ CARBONELL, M., "Femenia Maura, Gabriel", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 139-143.

¹⁴⁶⁸ CARBONELL, M., "Ferrando de Coca", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 153-155.

¹⁴⁶⁹ CARBONELL, M., "Ferrer, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 156-159.

¹⁴⁷⁰ PALOU, J. M., "Fillau, Philippe", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 164-165.

¹⁴⁷¹ LLOMPART, G.; PALOU, J. M., "Gallard, Mateu", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 222-224.

- L'escultor **Gaspar Gener**.¹⁴⁷²
- El pintor **Rafel Guitard**.¹⁴⁷³
- La família, d'arrels peninsulars, dels **Herrera**.¹⁴⁷⁴
- La nissaga dels **Juan**.¹⁴⁷⁵
- El pintor cartoix **Joaquim Juncosa**.¹⁴⁷⁶
- El pintor **Antoni Llabrés**.¹⁴⁷⁷
- Els dos membres pintors de la família **López**.¹⁴⁷⁸
- L'artista divuitesc **Josep Martorell**.¹⁴⁷⁹
- L'artista, actiu a Menorca, **Joan Mas**.¹⁴⁸⁰
- El pintor **Honorat Massot**.¹⁴⁸¹
- L'artista **Salvador Mayol**.¹⁴⁸²
- El pintor **Guillem Mesquida**, l'artista illenc a qui, significativament, aquesta publicació dedica més pàgines.¹⁴⁸³
- L'enigmàtic pintor conegut com a **Mestre de les Natures Mortes**.¹⁴⁸⁴
- Els artistes de la família **Mòger**.¹⁴⁸⁵
- L'artista **Joan Morey**.¹⁴⁸⁶
- La família d'artistes dels **Muntaner**.¹⁴⁸⁷
- El pintor **Jaume Nadal**.¹⁴⁸⁸

¹⁴⁷² CARBONELL, M., "Gener, Gaspar", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 255-259.

¹⁴⁷³ LLOMPART, G.; PALOU, J. M., "Guitard, Rafel", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 296-298.

¹⁴⁷⁴ CARBONELL, M., "Herrera, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 318-323.

¹⁴⁷⁵ CARBONELL, M., "Juan, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 369-372.

¹⁴⁷⁶ CARBONELL, M., "Juncosa, Joaquim", a AD, *GEPEB*, vol. 2, pàg. 379-381.

¹⁴⁷⁷ CARBONELL, M., "Llabrés Mudoy, Antoni", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 14-16.

¹⁴⁷⁸ LLOMPART, G.; PALOU, J. M.; PARDO, J. M., "López, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 32-43.

¹⁴⁷⁹ CARBONELL, M., "Martorell Fiol, Josep", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 92-94.

¹⁴⁸⁰ SINTES ESPASA, G., "Mas, Joan", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 95-96.

¹⁴⁸¹ CARBONELL, M., "Massot, Honorat", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 104-105.

¹⁴⁸² CARBONELL, M., "Mayol, Salvador", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 120-121.

¹⁴⁸³ CARBONELL, M., "Mesquida Munar, Guillem", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 149-165.

¹⁴⁸⁴ PARDO, J. M., "Mestre de les Natures Mortes", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 187-192.

¹⁴⁸⁵ PALOU, J. M., "Mòger, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 263-273.

¹⁴⁸⁶ CARBONELL, M., "Morey, Joan", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 304-308.

¹⁴⁸⁷ CARBONELL, M., "Muntaner, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 321-324.

- L'escultor **Pere Joan Obrador**.¹⁴⁸⁹
- L'escultor **Gabriel Oliver**.¹⁴⁹⁰
- La família **Oms** centra una entrada on Carbonell desplega els seus amplis coneixements bibliogràfics, documentals i estilístics sobre aquesta nissaga.¹⁴⁹¹
- L'escultor italià **Camillo Silvestro Parrino**.¹⁴⁹²
- L'artista, d'origen italià i actiu a Menorca, **Giuseppe Patania**.¹⁴⁹³
- Els escultors de la família **Pinya**.¹⁴⁹⁴
- El pintor **Miquel Pont**.¹⁴⁹⁵
- L'escultor **Pere Pou**.¹⁴⁹⁶
- La família d'escultors dels **Sagrera**.¹⁴⁹⁷
- L'escultor aragonès **Joan de Salas**.¹⁴⁹⁸
- La nissaga de pintors dels **Sanxo**.¹⁴⁹⁹
- L'escultor **Josep Sastre**.¹⁵⁰⁰
- El pintor, d'origen peninsular, **Alonso de Sedano**.¹⁵⁰¹
- El pintor **Bartomeu Sureda**.¹⁵⁰²
- El pintor de començaments del segle XVI **Pere Terrencs**.¹⁵⁰³
- Els escultors de la família **Tomàs**.¹⁵⁰⁴

¹⁴⁸⁸ CARBONELL, M., "Nadal Ferragut, Jaume", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 326-327.

¹⁴⁸⁹ CARBONELL, M., "Obrador, Pere Joan", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 354-358.

¹⁴⁹⁰ CARBONELL, M., "Oliver Soler, Gabriel", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 361-363.

¹⁴⁹¹ CARBONELL, "Oms, Els".

¹⁴⁹² CARBONELL, M., "Parrino, Camillo Silvestro", a AD, *GEPEB*, vol. 3, pàg. 410-412.

¹⁴⁹³ SINTES ESPASA, G., "Patania, Giuseppe", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 7-8.

¹⁴⁹⁴ CARBONELL, M., "Pinya, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 24-29.

¹⁴⁹⁵ CARBONELL, M., "Pont Cantallops, Miquel", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 49-53.

¹⁴⁹⁶ CARBONELL, M., "Pou, Pere", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 57-62.

¹⁴⁹⁷ PALOU, J. M., "Sagrera, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 192-205.

¹⁴⁹⁸ CARBONELL, M.; LLOMPART, G.; PALOU, J. M., "Salas, Joan de", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 209-213.

¹⁴⁹⁹ CARBONELL, M., "Sanxo, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 229-231.

¹⁵⁰⁰ CARBONELL, M., "Sastre Tamorer, Josep", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 254-256.

¹⁵⁰¹ LLOMPART, G., "Sedano, Alonso de", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 261-262.

¹⁵⁰² CARBONELL, M., "Sureda Miserol, Bartomeu", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 283-287.

¹⁵⁰³ LLOMPART, G., "Terrencs, Pere", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 304-306.

¹⁵⁰⁴ CARBONELL, M., "Tomàs, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 309-312.

- La família d'artistes dels **Torres**.¹⁵⁰⁵
- L'escultor **Antoni Verger**.¹⁵⁰⁶
- El pintor **Cristòfol Vilella**.¹⁵⁰⁷

5.2.15. Estudis monogràfics d'esglésies i conjunts retaulístics

Com una conseqüència lògica de la consolidació d'investigadors formats en la disciplina històricoartística i de la discriminació des d'un primigeni i global interès per la història de les viles de les illes cap a la concreció pel seu patrimoni, des de finals del segle XX s'observa un important fenomen historiogràfic que estudia de manera monogràfica la història dels edificis religiosos dels nostres pobles i el seu patrimoni retaulístic,¹⁵⁰⁸ dos objectius a vegades recollits en el mateix treball o estudiats per separat. En general, aquestes monografies comparteixen la característica de partir de documentació publicada ja pels diferents estudiosos que he vingut tractant en aquesta memòria d'investigació, per servir aquesta documentació de fonament sobre el qual erigir un discurs històricoartístic no construït amb anterioritat, o com a molt esbossat, pels investigadors que havien anat traient a la llum la documentació, que ara també és completada per noves recerques arxivístiques que, en molts casos, aportaran més dades sobre els artistes moderns que varen treballar en aquests pobles i, a més, conduiran cap a un major coneixement de les característiques de la seva producció, ja que no hem d'oblidar que, tot i que la pràctica totalitat de tallers artístics estiguessin localitzats a Palma, la seva feina abarcava arreu de l'illa, i els treballs que comentaré en aquest apartat han contribuït decisivament a l'imprescindible coneixement de les obres sorgides dels tallers moderns.

Encara que no es tracti de l'estudi d'un conjunt artístic pròpiament dit, i que les dades aportades sobre els mestres moderns siguin escasses, crec oportú citar aquí, per haver suposat un pas important en l'estudi de l'arquitectura moderna local, el treball

¹⁵⁰⁵ CARBONELL, M., "Torres, Els", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 318-325.

¹⁵⁰⁶ CARBONELL, M., "Verger, Antoni", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 364-366.

¹⁵⁰⁷ CARBONELL, M., "Vilella Amengual, Cristòfol", a AD, *GEPEB*, vol. 4, pàg. 374-376.

¹⁵⁰⁸ Aquest fenomen va de la mà de l'interès en publicar els resultats d'aquestes investigacions per part d'institucions com la Universitat de les Illes Balears, el Consell de Mallorca, l'Institut d'Estudis Baleàrics o les respectives corporacions municipals, peces clau en la difusió d'aquestes monografies.

d'Antònia Maria Perelló *Esglésies dels segles XVII i XVIII a Ciutat de Mallorca*.¹⁵⁰⁹ Efectivament, es tracta d'un volum, publicat el 1985, estructurat en dues parts molt clares pel que fa a cada un dels temples afrontats: una sintètica reconstrucció de la història de l'edifici i una acurada descripció formal dels mateixos. Pel que fa al tema dels artistes, s'ha de subratllar l'exhumació documental que fa Perelló de la participació de Pere Antoni Bauçà com a mestre d'obres del convent de Santa Teresa,¹⁵¹⁰ així com de la intervenció de diversos picapedrers (Miquel Oliver, Mateu March, Bartomeu Calafat i Miquel Vicens) en les obres de l'església del Socors¹⁵¹¹ i de Joan Bauçà a la de Santa Catalina de Sena.¹⁵¹²

En la línia de les aproximacions a l'arquitectura insular hem de ressenyar també el llibre *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, de Mercè Gambús (Mallorca) i Maria Massanet (Menorca, Eivissa i Formentera).¹⁵¹³ Tot i el que pugui semblar a partir del títol, el llibre inclou una adequada síntesi de la història de l'arquitectura local de cada un dels períodes històrics tradicionals. Pel que fa al d'època moderna,¹⁵¹⁴ es destaca la transcendència de Joan de Salas com a introductor del vocabulari renaixentista, i de l'italià Giacomo Palearo com a responsable del traçat renaixentista de les murades palmesanes. També són especialment valorats Antoni Verger per la seva tasca al portal major de la Seu, els escultors Oms, Carbonell i Torres per les respectives intervencions en la façana de l'Ajuntament de Palma i Francisco Herrera com a difusor de models italians. Pel que fa a les arts plàstiques, que també tenen la seva síntesi, Gambús subratlla el paper de Jaume Blanquer, Fernando de Coca, Miquel Bestard, Joaquim Juncosa, Pere Onofre Cotto, Honorat Massot, Mesquida, Femenias i Dardarone. En un sentit global, es tracta d'un volum molt útil per la capacitat sintètica però rigorosa de proporcionar la informació referida a cada edifici dels que

¹⁵⁰⁹ PERELLÓ FERRER, A. M., *Esglésies dels segles XVII i XVIII a Ciutat de Mallorca. Influències, tendències i tipologies artístiques*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1985.

¹⁵¹⁰ PERELLÓ FERRER, *Esglésies dels segles...*, pàg. 62.

¹⁵¹¹ PERELLÓ FERRER, *Esglésies dels segles...*, pàg. 66.

¹⁵¹² PERELLÓ FERRER, *Esglésies dels segles...*, pàg. 71.

¹⁵¹³ GAMBÚS SAIZ, M.; MASSANET GILI, M., *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Conselleria d'Educació i Cultura, Palma de Mallorca, 1987.

¹⁵¹⁴ GAMBÚS SAIZ; MASSANET GILI, *Itinerarios arquitectónicos...*, pàg. 23-25.

protagonitzen els itineraris proposats, però no són gaire abundants les dades o reflexions incloses sobre els artistes.

El 1988 es publicava un estudi monogràfic sobre l'església de Mancor de la Vall, degut a la feina de Gabriel Fiol.¹⁵¹⁵ Aquest, documenta, pel que fa a l'art de la construcció, la responsabilitat de "mestre Joan Alorda" en l'erecció de la sagristia del primer temple, a la primera meitat del segle XVII, i del binissalemer Bartomeu Xorbe, en la del campanar, el 1678.¹⁵¹⁶ En aquesta primitiva església, el 1649 es va encarregar a l'escultor mancorí, resident a Palma, Pere Morro, la fabricació d'un retaule dedicat a Sant Joan Baptista, que seria continuat per Antoni Carbonell a partir del 1657 i per Pere Bauçà, amb qui s'establí un plet (1717); Jaume Gallard per part de l'escultor, i Joan Deià per part dels obrers, foren els professionals encarregats de revisar la feina feta. A la fi, Bauçà donà per acabat el retaule l'any 1719, que desapareixeria l'any 1833 degut a un incendi.¹⁵¹⁷ Per altra banda, es documenta el pagament a Jaume Blanquer Beltran d'una pintura per a l'altar de Sant Josep, amb vasa esculpida per Antoni Carbonell.¹⁵¹⁸

Finalment, Fiol recull la cronologia de l'edificació de la nova església, ben a començaments del segle XIX, sota la direcció de fra Miquel de Petra i el picapedrer alaroner Pere Rosselló.¹⁵¹⁹ No és de més que faci notar aquí que, en el nou temple, s'hi va col·locar, com a retaule major, un moble que provenia del convent de Sant Bartomeu de Palma (altres retaules del temple, no gaire estudiats, provenien del convent de Santa Margalida de Palma); segons Fiol, Sant Bartomeu no tenia gaire devoció a Mancor i la seva figura va ser substituïda per un Sant Joan Baptista de Miquel Torres (1844), i traslladada al Museu Diocesà.¹⁵²⁰ He d'afegir que fa uns anys aquesta figura, restaurada, va ser col·locada a la fornícula central de l'antic retaule major de l'església parroquial de Consell, actualment ubicat a un dels laterals del

¹⁵¹⁵ Fiol MATEU, G., *Monografia de l'església de Sant Joan Baptista de Mancor de la Vall*, Ajuntament de Mancor de la Vall i Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca, 1988.

¹⁵¹⁶ Fiol MATEU, *Monografia de l'església...*, pàg. 21-22.

¹⁵¹⁷ Fiol MATEU, *Monografia de l'església...*, pàg. 24-26.

¹⁵¹⁸ Fiol MATEU, *Monografia de l'església...*, pàg. 27.

¹⁵¹⁹ Fiol MATEU, *Monografia de l'església...*, pàg. 77-83.

¹⁵²⁰ Fiol MATEU, *Monografia de l'església...*, pàg. 85.

temple.¹⁵²¹ Un altre dels retaules de la nova església mancorina, el del Santcrist, prové del mateix convent de Sant Bartomeu de Palma, si bé el Crucificat que allotja estava penjat dels murs de la sala capitular del convent palmesà de Sant Domingo,¹⁵²² i tampoc no ha estat estudiat a fons. Del mateix convent sembla provenir una estàtua de Sant Domingo, conservada exempta sense retaule propi. Per tant, Fiol aporta informació de molt interès pels treballs documentats, però també per definir la procedència de nombroses obres d'art moble que han viscut un periple important pel que fa a la seva ubicació i que, possiblement per això, estan pendents d'un estudi més acurat.

Pocs mesos després de la publicació de l'estudi de Fiol, Maria Barceló oferia al públic un breu estudi sobre l'església parroquial de Porreres,¹⁵²³ que seria completat anys després per les investigacions de Sacarès i Veny. Barceló dedica unes pàgines a la construcció sis-centista de l'església, la tercera de la vila, deguda a la direcció del "mestre Oliver",¹⁵²⁴ ja documentat per Joan Feliu a finals del segle XIX; el nou campanar va ser obra dels picapedrers Joan Bauçà, Joan Cervera, Guillem Julià, Pere Cervera, Magí Mora i Roc Cervera.¹⁵²⁵

Barceló dona a conèixer una informació publicada al butlletí parroquial *Semilla*, a l'any 1988, que afirma haver-se trobat un document on l'escultor Gregori Herrera, entorn al 1790, va executar les figures del Betlem d'aquesta parròquia.¹⁵²⁶ Sobre aquest mateix escultor, Barceló recull la notícia de la dauradura que féu del retaule del Sant Crucifici (1778), reformat el 1787 per l'escultor Rafel Torres, flanquejat per pintures atribuïdes "al pintor Danús",¹⁵²⁷ i de la dauradura, l'estofat i la renovació

¹⁵²¹ Si s'observa amb deteniment una fotografia no datada que reproduceix una sala de l'antiga ubicació del Museu Diocesà, que es trobava a l'actual Arxiu Diocesà, publicada a GAITA SOCIAS, "Història del Museu Diocesà...", pàg. 15, es pot apreciar la presència d'aquesta escultura de Sant Bartomeu, la primera començant per la dreta, amb el ganivet mutilat a la mà dreta (actualment reinstaurat).

¹⁵²² FIOI MATEU, *Monografia de l'església...*, pàg. 87.

¹⁵²³ BARCELÓ CRESPI, M., *L'església parroquial de Porreres (Notes històrico-artístiques)*, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 1989.

¹⁵²⁴ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 11.

¹⁵²⁵ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 43.

¹⁵²⁶ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 16-17.

¹⁵²⁷ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 20-21.

d'una Puríssima.¹⁵²⁸ Domingo Ferrer fou l'escultor del retaule dels Arcàngels, mentre el retaule major va ser responsabilitat de Josep Sastre (autor també del retaule del Roser de la mateixa església)¹⁵²⁹ i Pere Joan Obrador, al segle XVIII.¹⁵³⁰ Tot i descriure el retaule de Sant Vicenç Ferrer i apuntar la seva possible existència al temple anterior a l'actual, Barceló no indica l'autoria. Es documenta, per altre costat, l'elaboració per part de Tomàs Sala de la pica baptismal, en marbre (1722).¹⁵³¹ Pel que fa a la capella de Sant Josep, Barceló documenta el pagament a Esteve Sánchez i a Gregori Herrera (1774), per executar dos quadres cada un sobre la vida del sant; Herrera també seria l'autor de la Mare de Déu morta que es custodia en aquesta capella; l'italià Santi Pennachi fou el responsable de l'altar i dels pedestals, mentre Adrià Ferrà va elaborar la figura del titular (1818).¹⁵³² També s'hi troba referenciada la participació, a mitjan segle XVIII, de Joan Aragon com a director de les obres de la capella del Roser, en la decoració de la qual participaren els escultors Joaquim Carbonell, Gabriel Cantallops i Jaume Cervera, a més del pintor Jaume Nadal.¹⁵³³

Finalment, de l'estudi de Barceló he de recollir aquí breument una problemàtica detectada per l'autora en relació al retaule de Sant Sebastià i a l'afirmació que féu Gaspar Munar sobre l'autoria de la figura central, de l'any 1564, obra de Gaspar Oms. Com afirma Barceló, no es té constància de l'existència de cap escultor que respongui a aquest nom en aquelles dates.¹⁵³⁴

El convent franciscà de Sant Bernadí de Sena situat a Petra va centrar, a començaments dels anys 90, un estudi monogràfic de Salustiano Vicedo,¹⁵³⁵ de caire històric, però on es fa referència a la corroboració documental de la intervenció dels picapedrers Pere Ballester i Jaume Ballester en la construcció de l'església,¹⁵³⁶ al segle

¹⁵²⁸ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 23.

¹⁵²⁹ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 32.

¹⁵³⁰ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 21-24.

¹⁵³¹ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 37.

¹⁵³² BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 34-35.

¹⁵³³ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 30-33.

¹⁵³⁴ BARCELÓ CRESPI, *L'església parroquial...*, pàg. 36, nota 25.

¹⁵³⁵ VICEDO, S., *Convento de San Bernardino de Sena. La escuela del Beato Junípero Serra*, Apóstol y Civilizador, Petra, 1991.

¹⁵³⁶ VICEDO, *Convento de San Bernardino...*, pàg. 121.

XVII, tot i que els plànols s'atribueixen a Francesc Oliver.¹⁵³⁷ Pel que fa a les arts plàstiques, he d'assenyalar que es dedica un capítol a Gaspar Oms, autor documentat del retaule major de l'església (amb la intervenció dels escultors Joan Coll i Onofre Ribot), l'any 1724, i d'una imatge de Sant Francesc (1723).¹⁵³⁸ Així, no es tracta d'un volum de gran significació historiogràfica, però sí s'ha de tenir present pel que fa a la documentació aportada.

L'estudi històric i patrimonial dels convents i monestirs mallorquins duit a terme el 1992 per Murray, Pascual i Llabrés ha de ser positivament valorat en aquestes pàgines;¹⁵³⁹ entre d'altres motius, per divulgar, amb rigor científic, un patrimoni de difícil accés en la majoria dels casos, per la pròpia naturalesa dels convents,¹⁵⁴⁰ i sobre el qual, avui en dia, seria necessari plantejar una reflexió sobre el seu futur en termes de conservació, protecció i accessibilitat, a tenor de la mancança de vocacions dins l'Església catòlica i, per tant, d'individus que, durant la seva vida conventual o monacal, custodiïn aquests importantíssims centres d'allotjament documental, artístic i tradicional.

Sigui com sigui, he de subratllar aquí que els autors documenten la contractació el 1692 de l'escultor Gaspar Oms per a que fabriqués el retaule del Santcríst del monestir de Santa Elisabet de Palma.¹⁵⁴¹ Per altra banda, també varen poder identificar, gràcies a la documentació exhumada, als mestres d'obres que intervingueren en la construcció del convent palmesà de Santa Magdalena: Josep Beltran, el seu germà Vicenç i els seus nebots Guillem i Jeroni, a més de l'escultor Gabriel Ferrer per a tasques menors.¹⁵⁴² Pel que fa al conjunt de Santa Teresa de Palma, els autors corregeixen Perelló, i consideren que el mestre d'obres Pere Antoni Bauçà no va ser el responsable de les obres de l'església, sinó del convent,¹⁵⁴³ i seria

¹⁵³⁷ VICEDO, *Convento de San Bernardino...*, pàg. 123.

¹⁵³⁸ VICEDO, *Convento de San Bernardino...*, pàg. 145-152.

¹⁵³⁹ MURRAY, D. G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J., *Conventos y monasterios de Mallorca: historia, arte y cultura*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1992.

¹⁵⁴⁰ Per això també s'ha de considerar en positiu la gran (en termes de quantitat i de qualitat) aportació fotogràfica del volum.

¹⁵⁴¹ MURRAY; PASCUAL; LLABRÉS, *Conventos y monasterios...*, pàg. 101.

¹⁵⁴² MURRAY; PASCUAL; LLABRÉS, *Conventos y monasterios...*, pàg. 133.

¹⁵⁴³ MURRAY; PASCUAL; LLABRÉS, *Conventos y monasterios...*, pàg. 161.

Miquel Ferrer el mestre d'obres que la començaria poc abans del 1630,¹⁵⁴⁴ continuant la seva tasca Baltasar Ferrer.¹⁵⁴⁵ La sala "de profundis" del convent va ser construïda per Nicolau Mayol el 1642, mentre que una pintura de Santa Teresa custodiada a les dependències conventuals és atribuïda pels autors a Joan Francesc Aragón (1710).¹⁵⁴⁶ El retaule major actual (el primer havia estat fabricat per Joan Antoni Oms I) va ser contractat per Mateu Juan el 1700, i, fins a l'alçada del primer cos, també hi intervindrien els seus fills Mateu i Bartomeu, però el moble hauria de ser acabat per Francesc Herrera (1713) i Joan Deia (1742).¹⁵⁴⁷

Com es veurà en els paràgrafs següents, s'aniran fent més aportacions sobre centres conventuals i monàstics, com és el cas d'un article de Valentí Serra sobre documentació exhumada referida al convent de les caputxines de Palma.¹⁵⁴⁸

En aquest apartat s'ha d'incloure el volum coordinat per Cabot sobre el convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor, una trentena de pàgines del qual està centrat en la retaulística de l'església del conjunt franciscà llucmajorer,¹⁵⁴⁹ on Cabot refereix la peculiaritat de la coexistència, en el retaule de Sant Roc, de pintures de Gaspar Oms I i Gaspar Oms II, encara que les d'aquest foren retirades a dependències del convent després d'una reforma de l'esmentat retaule i que una pintura està signada per Gaspar Oms l'any 1597, un parell d'anys abans de l'establiment dels franciscans a Lluçmajor.¹⁵⁵⁰

Jaume Capó va publicar el 1995 el seu estudi sobre l'església parroquial de Lloseta.¹⁵⁵¹ En ell s'hi troba informació sobre la construcció del retaule del segle XIX, a càrrec de l'escultor i pintor Guillem Torres, tasca en la qual també intervingueren el pintor Bartomeu Sureda, el mestre d'obres Llorenç Rosselló, els dauradors Miquel

¹⁵⁴⁴ MURRAY; PASCUAL; LLABRÉS, *Conventos y monasterios...*, pàg. 165.

¹⁵⁴⁵ MURRAY; PASCUAL; LLABRÉS, *Conventos y monasterios...*, pàg. 168.

¹⁵⁴⁶ MURRAY; PASCUAL; LLABRÉS, *Conventos y monasterios...*, pàg. 164.

¹⁵⁴⁷ MURRAY; PASCUAL; LLABRÉS, *Conventos y monasterios...*, pàg. 168.

¹⁵⁴⁸ SERRA, V., "Notícies històriques sobre les clarisses-caputxines de Palma de Mallorca", a *Randa. Homenatge a Miquel Batllori* (4), vol. 51 (2003), pàg. 77-90.

¹⁵⁴⁹ CABOT, S. "Guia històrica i artística", a CABOT, S. (coord.), *El convent de Sant Bonaventura a Lluçmajor. Història i art*, P. Franciscans, Lluçmajor, 1993, pàg. 47-73.

¹⁵⁵⁰ CABOT, "Guia històrica...", pàg. 66.

¹⁵⁵¹ CAPÓ VILLALONGA, J., *Visita històrico-artística al temple parroquial de Lloseta*, Jaume Capó Villalonga, Lloseta, 1995.

Muntaner i Sebastià Ferrà i l'escultor Pere Joan Alcover.¹⁵⁵² L'església conta, a més, amb un retaule anònim de la Puríssima, provinent del convent dels Mínims de Santa Maria del Camí,¹⁵⁵³ una taula de la Passió que Capó considera del segle XVII, però d'autor també desconegut (igual que el Santcrist de la capella de les Ànimes i del Crist del Davallament)¹⁵⁵⁴ i una escultura de Sant Jeroni de la qual no es té més notícia que l'afirmació de Furió que fou portat des del convent de Sanlúcar de Barrameda (Cadis),¹⁵⁵⁵ a més de diverses pintures d'autoria incerta. Així mateix, es dóna notícia del retaule de Sant Josep, encarregat el 1740 a l'escultor Gabriel Grimalt i amb pintures de Miquel Carbonell.¹⁵⁵⁶

Joana Maria Palou, per altra banda, estudiaria el 1995 les obres pictòriques del segle XVI custodiades a la catedral de Mallorca,¹⁵⁵⁷ en un text on es fan algunes aportacions significatives, com és ara l'atribució al pintor Bartomeu Martínez d'una coneguda taula amb la predicació de Sant Vicenç Ferrer,¹⁵⁵⁸ a la vegada que atribueix dues taules de la capella de Nostra Senyora de la Grada al taller de Gaspar Oms I,¹⁵⁵⁹ o el plantejament d'una hipòtesi cronològica entorn a 1540-1545 de les afamades cinc taules del taller de Vicenç Macip que representen Jesús entre els Doctors, el Baptisme de Jesús, Sant Jeroni, Sant Bru i la Missa de Sant Gregori.¹⁵⁶⁰

Marià Carbonell es va encarregar, en aquest mateix volum coordinat per Aina Pascual, de redactar un capítol monogràficament dedicat al retaule del Corpus Christi i al seu artífex, Jaume Blanquer.¹⁵⁶¹ Com és habitual en els texts del seu autor, la informació que engloba és copiosa i de gran interès; en aquest cas, en destacaria les següents aportacions:

¹⁵⁵² CAPÓ VILLALONGA, *Visita històrico-artística...*, pàg. 43-50.

¹⁵⁵³ CAPÓ VILLALONGA, *Visita històrico-artística...*, pàg. 61-67.

¹⁵⁵⁴ CAPÓ VILLALONGA, *Visita històrico-artística...*, pàg. 69-75.

¹⁵⁵⁵ CAPÓ VILLALONGA, *Visita històrico-artística...*, pàg. 94-97.

¹⁵⁵⁶ CAPÓ VILLALONGA, *Visita històrico-artística...*, pàg. 99.

¹⁵⁵⁷ PALOU, J. M., "La pintura del segle XVI", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 98-105.

¹⁵⁵⁸ PALOU, "La pintura del segle XVI", pàg. 100.

¹⁵⁵⁹ PALOU, "La pintura del segle XVI", pàg. 104.

¹⁵⁶⁰ PALOU, "La pintura del segle XVI", pàg. 102.

¹⁵⁶¹ CARBONELL I BUADES, M., "Jaume Blanquer i el retaule del Corpus Christi", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 134-147.

- Rebuig de l'atribució a Blanquer del relleu de l'Adoració dels Pastors de l'església de Santa Eulàlia, al mateix temps que li atribueix el relleu del Davallament, del mateix temple.¹⁵⁶²

- Referenciació documental del desaparegut retaule del Carme, treballat per Blanquer a la primera dècada del segle XVII, i d'altres fites biogràfiques, com la seva relació amb els escultors Antoni Verger, Nicolau Roig i Damià Sitjar.¹⁵⁶³

- Retardament de la datació del retaule del Corpus Christi a partir del 1626, en contra de la tradicional opinió que el datava a principis de segle.¹⁵⁶⁴

- Corroboració de la manca d'autoria definida de les dues pintures que flanquegen la predel·la, datades a mitjan segle XVII.¹⁵⁶⁵

Una extensió de l'article anterior es troba a les pàgines immediatament posteriors, on el mateix Marià Carbonell examina la retaulística barroca de la Seu.¹⁵⁶⁶ El dedicat a la Mare de Déu de la Clastra és el primer dels mobles estudiats, d'autoria incerta, seguit del retaule Sagrat Cor, tampoc adscrit a cap artista en concret i que només conserva del segle XVII el seu esquelet arquitectònic,¹⁵⁶⁷ el retaule de la Pietat, tampoc sense autoria coneguda, i el retaule de Nostra Senyora de la Corona, igualment sense adscripció clara. Pel que toca a la retaulística catedralícia del segle XVIII, és evident la importància dels mobles d'Herrera, degudament estudiats per Carbonell, qui afirma que Herrera només treballava les escultures principals, deixant les secundàries a "col·laboradors força maldestres", un d'ells Miquel Cantallops.¹⁵⁶⁸ Les dues obres de Dardaron, l'antic retaule major i el retaule del Davallament, també ocupen una secció del text de Carbonell; Dardaron rebé l'ajuda, en l'execució material, de l'escultor Joan Dejà.¹⁵⁶⁹

¹⁵⁶² CARBONELL I BUADES, "Jaume Blanquer i...", pàg. 136.

¹⁵⁶³ CARBONELL I BUADES, "Jaume Blanquer i...", pàg. 136-138.

¹⁵⁶⁴ CARBONELL I BUADES, "Jaume Blanquer i...", pàg. 140.

¹⁵⁶⁵ CARBONELL I BUADES, "Jaume Blanquer i...", pàg. 140-141.

¹⁵⁶⁶ CARBONELL I BUADES, M., "Retaules barrocs", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 148-163.

¹⁵⁶⁷ CARBONELL I BUADES, "Retaules barrocs", pàg. 151.

¹⁵⁶⁸ CARBONELL I BUADES, "Retaules barrocs", pàg. 152-155.

¹⁵⁶⁹ CARBONELL I BUADES, "Retaules barrocs", pàg. 156.

Per altre costat, Carbonell planteja la hipòtesi que al retaule de la Immaculada, tradicionalment atribuït a Joan Baptista d'Aragó, hi intervingués l'escultor Gabriel Cantallops.¹⁵⁷⁰

Encara al mateix volum, Jaume Llabrés i Aina Pascual s'encarreguen del capítol centrat en el claustre i la sala capitular barrocs.¹⁵⁷¹ Aquests autors aporten la interessant dada del nom del mestre d'obres que s'encarregà de la nova sala capitular, Joan Cabrer, que seguiria una traça probablement de Francesc Herrera, en substitució de l'inicialment previst Joan Bauçà, a qui van substituir a causa de l'esfondrament d'una de les cobertes del temple,¹⁵⁷² mentre que del claustre se n'encarregaria el mestre d'obres Joan Pasqual, amb la intervenció de l'escultor Domingo Ferrer.¹⁵⁷³

El baptisteri de la Seu era estudiat per Anna Riera,¹⁵⁷⁴ qui també redactaria el text corresponent al sepulcre del Marquès de la Romana.¹⁵⁷⁵

Ramon Rabassa, Catalina Joy i Miquel Cifre varen ser els encarregats d'elaborar, el 1998, un catàleg de peces provinents del monestir del Puig de Pollença,¹⁵⁷⁶ en les pàgines del qual s'hi exposen dues peces (núm. 19) identificades com provinents de l'antic retaule major i atribuïdes a Joan Antoni Oms, sobre les quals he de fer notar que els autors no mencionen la localització actual de les dues peces fotografiades.¹⁵⁷⁷ Del mateix retaule major seria el sagrari (núm. 20) datat el 1700 i atribuït també a Joan Antoni Oms,¹⁵⁷⁸ i els autors plantegen la possibilitat que una fornícula (núm. 21) que també s'ha conservat, amb la inscripció "1719", pugui ser atribuïda al mateix

¹⁵⁷⁰ CARBONELL I BUADES, "Retaules barrocs", pàg. 157.

¹⁵⁷¹ LLABRÉS, J.; PASCUAL, A., "La sala capitular i el claustre, un conjunt barroc en el marc gòtic", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 164-175.

¹⁵⁷² LLABRÉS; PASCUAL, "La sala capitular...", pàg. 168.

¹⁵⁷³ LLABRÉS; PASCUAL, "La sala capitular...", pàg. 169.

¹⁵⁷⁴ RIERA I MORA, A., "El baptisteri", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 176-180.

¹⁵⁷⁵ RIERA I MORA, A., "El monument funerari del Marquès de la Romana", a PASCUAL, A. (coord.), José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 180-185.

¹⁵⁷⁶ RABASSA ENSENYAT, R.; JOY TORRENS, C.; CIFRE CIFRE, M., "Catàleg", a AD, *El Puig de Pollença. Espiritualitat-Història-Art*, El Gall Editor, Pollença, 1998, pàg. 35-101.

¹⁵⁷⁷ RABASSA; JOY; CIFRE, "Catàleg", pàg. 55.

¹⁵⁷⁸ RABASSA; JOY; CIFRE, "Catàleg", pàg. 56.

escultor.¹⁵⁷⁹ Rafel Torres és l'escultor a qui s'atribueix un Sant Magí (núm. 49) de 1720,¹⁵⁸⁰ mentre que altres peces catalogades, sobretot de pintura, romanen a l'anonimat. Es tracta d'un catàleg interessant per difondre un important patrimoni artístic modern que ha passat per complicades vicissituds al llarg de la Història, però la informació que aporta és minsa.

Andreu Josep Villalonga publicava el 1998 el seu estudi sobre l'església parroquial de Consell,¹⁵⁸¹ tant sobre la seva vessant arquitectònica com plàstica. Es documenta la contractació del picapedrer binissalemer de finals del segle XVII i començaments del XVIII Pere Moyà, membre d'una important nissaga de constructors, en la reedificació de la capella de les Ànimes del temple¹⁵⁸² (que fou enderrocat, s'ha de tenir present, a finals del segle XVIII). També es dediquen uns paràgrafs a la possible intervenció de fra Miquel de Petra i a la realització d'un Santcrist per l'escultor Nicolau Roig a principis del segle XVII.¹⁵⁸³ Uns anys després, el 2001, es publicava una recopilació de notícies sobre Consell,¹⁵⁸⁴ que inclou algunes vinculades a la seva església, com són donacions a capelles concretes i algunes referències curioses, com és la presència de l'escultor Mateu Juan com a testimoni en un document de patronatge (1763) relacionat amb la capella del Roser de l'església d'Alaró (municipi al qual va pertànyer, fins al primer terç del segle XX, Consell).¹⁵⁸⁵

La vila de Santa Maria del Camí va protagonitzar un volum editat per l'ajuntament del municipi i la parròquia dedicat al seu patrimoni artístic¹⁵⁸⁶ que, pel seu caire eminentment divulgatiu, no aporta novetats, tot i efectuar, a l'apartat

¹⁵⁷⁹ RABASSA; JOY; CIFRE, "Catàleg", pàg. 57.

¹⁵⁸⁰ RABASSA; JOY; CIFRE, "Catàleg", pàg. 85.

¹⁵⁸¹ VILLALONGA VIDAL, A. J., *Art i religió a Consell. Estudi historicoartístic de l'església parroquial (s. XVI-XX)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1998.

¹⁵⁸² VILLALONGA VIDAL, *Art i religió...*, pàg. 25.

¹⁵⁸³ VILLALONGA VIDAL, *Art i religió...*, pàg. 81.

¹⁵⁸⁴ ROSSELLÓ VAQUER, R., *Noticiari de Consell*, Ajuntament de Consell, Consell, 2001.

¹⁵⁸⁵ ROSSELLÓ VAQUER, *Noticiari de Consell*, pàg. 32. El 2008 es publicava la segona part del noticiari, amb alguna aïllada notícia d'interès pel que fa al devenir de l'església local. ROSSELLÓ VAQUER, R.; CAMPINS LLEBRERS, B., *Noticiari de Consell (segona part)*, Ajuntament de Consell, Consell, 2008.

¹⁵⁸⁶ AD, *La parròquia de Santa Maria del Camí i el seu patrimoni històric i artístic*, Ajuntament de Santa Maria del Camí i Parròquia de Santa Maria del Camí, 1998.

corresponent, una precisa descripció formal i interpretació d'alguns elements, com el retaule major de l'església.¹⁵⁸⁷

El conjunt retaulístic modern de l'església parroquial d'Alcúdia va ser estudiat per Torres Ramis l'any 1998,¹⁵⁸⁸ on s'ocupa del retaule del Santcrist, obrat per Mateu Juan Serra molt a començaments del segle XVIII, amb pintures d'Honorat Massot,¹⁵⁸⁹ un retaule que analitza tant des del punt de vista formal, subratllant la seva aposta per la volumetria, com des del punt de vista iconogràfic, si bé en aquest darrer cas l'anàlisi és un tant elemental.

Miquel Àngel Capellà també faria la seva aportació a l'estudi de la retaulística d'una església parroquial amb el cas d'Algaida.¹⁵⁹⁰ Un dels punts més interessants és la vinculació que estableix Capellà entre la fabricació dels retaules i la construcció de diferents segments de l'església parroquial, i certament era freqüent que les obres que afectaven el contenidor, per dir-ho així, condicionessin la cronologia i la tendència estètica del contingut, com passa amb el cas d'Algaida i, per tant, es pugui estudiar de manera paral·lela l'evolució arquitectònica i retaulística del conjunt. Pel que fa al treball artístic, Capellà situa, a partir d'aportació documental amb un annex dedicat, l'escultor del segle XVII Miquel Barceló com a responsable del daurat del sagrari del retaule major, a l'hora que li atribueix també l'estructura arquitectònica i elements decoratius del moble.¹⁵⁹¹ He de mencionar, també, l'anàlisi que realitza Capellà del retaule del Nom de Jesús, obrat pictòricament per Gaspar Oms I el 1593, qui també va realitzar altres treballs de menor transcendència per al mateix temple algaidí.¹⁵⁹²

M'he de tornar a referir, seguint un ordre cronològic, a Andreu Josep Villalonga amb motiu de la seva publicació de 2001 *Els retaules barrocs d'Alaró (1626-1785)*, llibre on es tracta la intervenció de l'escultor Joan Antoni Oms i del pintor Joaquim Carbonell en el retaule del Santcrist de l'església parroquial,¹⁵⁹³ així com també els

¹⁵⁸⁷ AD, *La parròquia de Santa Maria...*, pàg. 62-63.

¹⁵⁸⁸ TORRES RAMIS, G., *Els retaules de l'edat moderna a Alcúdia*, Ajuntament d'Alcúdia, 1998.

¹⁵⁸⁹ TORRES RAMIS, *Els retaules de...*, pàg. 50.

¹⁵⁹⁰ CAPELLÀ GALMÉS, M. A., *Els retaules de l'església d'Algaida*, Institut d'Estudis Baleàrics i Ajuntament d'Algaida, Algaida, 1999.

¹⁵⁹¹ CAPELLÀ GALMÉS, "Els retaules de...", pàg. 21-22.

¹⁵⁹² CAPELLÀ GALMÉS, "Els retaules de...", pàg. 39.

¹⁵⁹³ VILLALONGA VIDAL, *Els retaules barrocs...*, pàg. 28, 30-31, 50-51, 64-65.

treballs de l'entallador Gabriel Bennàsser i del pintor Esteve Sanxo per a la capella de Sant Antoni,¹⁵⁹⁴ el de Domingo Ferrer a l'antic retaule del Roser¹⁵⁹⁵ i de la tasca de Jaume Blanquer en relació al disseny de l'edifici.¹⁵⁹⁶

L'església palmesana de Santa Creu era objecte d'estudi a una monografia de Josep Nicolau publicada l'any 2003.¹⁵⁹⁷ La història constructiva del temple d'aquesta important parròquia és estudiada per Nicolau amb un notable suport documental, i aquí i allà es posa esment en professionals de l'art de la construcció en època moderna, com el constructor Abrines, citat amb motiu d'una reunió amb els obrers l'any 1581,¹⁵⁹⁸ o Miquel Garcies, documentat al primer terç del segle XVIII.¹⁵⁹⁹ La informació que s'aporta sobre artistes és, en conjunt, molt escassa, tot i que cita l'escultor Pere Joan Pinya com autor del retaule del Sant Crist entorn a 1648, un moble que seria revisat per dos companys de professió, "Antonio Homs por la comunidad y Rafael Torres por el escultor"; sembla que aquest darrer hagué d'acabar el moble, col·laborant amb el pintor Francesc Bujosa, i que també intervingueren a la capella els pintors Bernat Riera i Giuseppe Dardarone.¹⁶⁰⁰ Així mateix, també apareixen el fuster Miquel Ripoll i l'escultor Joan Borràs com a responsables del retaule major (segle XVIII).¹⁶⁰¹ La monografia de Nicolau és útil pel repàs acurat que fa de l'església i estances annexes, però, com molt bé recull el seu subtítol, és un text descriptiu i interessat molt més en aspectes històrics que no pas en aprofundir en els artístics.

Un altre conjunt retaulístic barroc, el de l'església parroquial de Selva, va ser estudiat el 2003 per Llorenç Florit,¹⁶⁰² qui elaborà un text sobri que pren com a punt de

¹⁵⁹⁴ VILLALONGA VIDAL, *Els retaules barrocs...*, pàg. 32-37.

¹⁵⁹⁵ VILLALONGA VIDAL, *Els retaules barrocs...*, pàg. 47.

¹⁵⁹⁶ VILLALONGA VIDAL, *Els retaules barrocs...*, pàg. 58 i seg.

¹⁵⁹⁷ NICOLAU BAUZÁ, J., *La iglesia parroquial de Santa Cruz de Palma. Guía histórico-descriptiva*, Edicions Cort, Palma de Mallorca, 2003. S'ha de tenir present que el text de Nicolau és força anterior a la data de la seva publicació, ja que l'autor va morir el 1993.

¹⁵⁹⁸ NICOLAU BAUZÁ, *La iglesia parroquial...*, pàg. 16.

¹⁵⁹⁹ NICOLAU BAUZÁ, *La iglesia parroquial...*, pàg. 19.

¹⁶⁰⁰ NICOLAU BAUZÁ, *La iglesia parroquial...*, pàg. 113.

¹⁶⁰¹ NICOLAU BAUZÁ, *La iglesia parroquial...*, pàg. 131.

¹⁶⁰² FLORIT SALETAS, L., *Els retaules barrocs de l'església parroquial de Sant Llorenç de Selva*, Ajuntament de Selva, Selva, 2003.

partida les aportacions de Jaume Lladó i Ferragut sobre el temple selvatgí.¹⁶⁰³ Florit dóna a conèixer l'autoria d'Antoni Carbonell pel que fa al retaule major (desaparegut en un incendi l'any 1855), en el qual ja treballava el 1653, i que seria continuat pel també escultor Martí Bonet.¹⁶⁰⁴ Encara que Florit no aprofundeix en l'anàlisi estilística del conjunt en general, sí que redacta unes línies on estableix punts de comparació entre diferents elements dels retaules selvatgins comparables amb altres retaules mallorquins, un paràgraf que sembla convidar el lector a aprofundir en la qüestió i que per això considero d'interès reproduir aquí: "[...] Perquè serveixi d'exemple, les columnes disposades al retaule de l'Infant Jesús i de clara influència renaixentista, es troben també als retaules del Nom de Jesús o al de les Ànimes de Muro. De la mateixa manera, les columnes estriades del de Sant Sebastià troben un clar referent en les columnes que presenta el retaule del Sant Crist de l'Església Parroquial de Mancor de la Vall o les salomòniques de la Mare de Déu del Roser (prototípiques d'un art importat del model italià) troben un punt de relació en el retaule del Roser de Pollença. Finalment, cal esmentar els suports del retaule de Sant Josep del segle XVIII, de columnes i suports antropomòrfics que troben casos similars al retaule de la Verge amb l'Infant de l'església de Sant Domingo d'Inca o al de la Verge Maria amb els àngels de l'església de Sant Francesc d'Inca. A ambdós casos els elements arquitectònics troben en les columnes salomòniques un model prou destacat. Els suports antropomòrfics del retaule de Sant Josep presenten punts de contacte amb els de Sant Francesc d'Inca. Per una altra part el retaule de Sant Francesc Xavier ens presenta una estructura similar a un de l'església de Montesión de Palma".¹⁶⁰⁵

Bestard, Jiménez i Ramon, en el seu estudi de l'església i la retaulística del santuari de Lluç,¹⁶⁰⁶ recullen, òbviament, la informació aportada per Rafel Juan anys enrera sobre la tasca duita a terme per Jaume Blanquer, però, a més de la pertinent descripció dels retaules, incideixen en les figures de Blanquer i Joan Antoni Oms I (autors del retaule major i del retaule del cambril, respectivament) i en la seva relació

¹⁶⁰³ LLADÓ I FERRAGUT, J., "Monografía histórica acerca de la iglesia parroquial de la villa de Selva", a *Studia*, núm. 221-227 (1972).

¹⁶⁰⁴ FLORIT SALETAS, *Els retaules barrocs...*, pàg. 31.

¹⁶⁰⁵ FLORIT SALETAS, *Els retaules barrocs...*, pàg. 34-35.

¹⁶⁰⁶ BESTARD, B.; JIMÉNEZ, J.; RAMON, M., *L'església i els retaules del santuari de Lluç*, Ajuntament d'Escorca, 2004.

professional com a factor decisiu en la continuïtat formal de la retaulística barroca insular.

He de parlar del volum dedicat al patrimoni religiós de Lloret de Vistalegre que el 2004 editaren Ginard i Ramis, i que entre d'altres, va contar amb la participació d'Andreu Josep Villalonga com a responsable d'un article que donés una visió global de l'analitzat en un marc més particular pels autors de la resta d'articles del volum.

Encara que no es tracti d'un conjunt retaulístic, he d'incloure en aquesta secció l'article de Joana Aina Ordines sobre la col·lecció de pintura de la Societat Arqueològica Lul·liana conservada al Casal Aguiló,¹⁶⁰⁷ gran part d'ella datada en època moderna. La majoria de les 63 obres inventariades romanen anònimes, de manera que en aquest article no s'hi trobarà informació sobre artistes o tallers concrets, però és una referència a tenir ben present per referir-se a una col·lecció de marcat interès que no ha estat objecte de cap estudi minuciós fins el moment. Així i tot, s'inventaria un *Ramon Llull* de Miquel Bestard¹⁶⁰⁸ i dos paisatges "probablement de Gabriel Femenia".¹⁶⁰⁹

Andreu Josep Villalonga va publicar el 2007 un estudi monogràfic sobre el retaule del Sant Crist de l'església parroquial d'Alcúdia, un text que ja he citat més amunt i que s'apropa al moble alcudienc des d'una sèrie d'àmbits que el converteixen en un estudi molt complet, i rigorós des d'un punt de vista de l'aportació documental. La iconografia, la forma, la història de la capella i del propi retaule són incorporats al text, incloent a la vegada nombroses referències a la pràctica laboral d'artistes implicats d'una manera o altra en aquest context, com Mateu Juan Serra, Honorat Massot o Gaspar Oms, aquest últim citat a la secció que Villalonga reserva per a una interessant anàlisi del plet que es va engegar per desavinences entre els autors del retaule alcudienc i els promotors.¹⁶¹⁰

¹⁶⁰⁷ ORDINES JOAN, J. A., "La col·lecció de pintures del Casal Aguiló", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2006)*, volum II, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2006, pàg. 169-193. No s'ha d'oblidar que la Societat Arqueològica Lul·liana té part de la seva col·lecció dipositada al Museu de Mallorca.

¹⁶⁰⁸ ORDINES JOAN, "La col·lecció de...", pàg. 173.

¹⁶⁰⁹ ORDINES JOAN, "La col·lecció de...", pàg. 174.

¹⁶¹⁰ Altres estudis en la mateixa línia que l'exposada en aquest capítol són: CAPÓ VILLALONGA, J., *L'església de Sant Jordi d'Orient*, Palma de Mallorca, 1979; REUS I MAS, G., *L'obra de tot un poble. Església de Sant Julià de Campos*, Campos, 1986; NICOLAU BAUZÁ, J., *Iglesia de los Sagrados Corazones*

5.2.16. Un estudi de l'escultura mallorquina del segle XVII: Art de cisell i de relleu

Com ja s'ha anat veient en les diferents mencions que he fet a la tasca professional de Marià Carbonell, es tracta d'una de les figures que en els darrers anys s'ha centrat amb més claredat cap a la recerca d'informació relativa als artistes moderns de les nostres illes.

A més de diversos articles a revistes especialitzades, ja comentats aquí, i de la seva decisiva col·laboració a les veus d'artistes moderns de la *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, és del tot obligat comentar ara el seu llibre sobre escultura mallorquina del segle XVII, publicat l'any 2002 sota el títol d'*Art de cisell i de relleu*, del qual, a més dels punts que citaré tot seguit, s'ha de destacar la nombrosa documentació fotogràfica d'obres escultòriques, tant en vistes generals com de detall, que sense cap dubte contribueixen a enriquir un text ja extraordinàriament interessant per si mateix. Com és habitual en els treballs de Carbonell, el nombre de referències documentals és molt nombrós, fruit d'un lloable treball de recerca arxivística encaminada a aconseguir totes les notícies possibles, professionals i personals, sobre els escultors.

Després d'un estat de la qüestió en el qual Carbonell critica l'excessiu interès dels investigadors recents en les estructures arquitectòniques dels retaules moderns, en detriment de l'estudi de les pintures i escultures que contenen,¹⁶¹¹ l'autor inicia un primer apartat centrat en el context gremial en el qual s'emmarcava el treball de l'escultor, elaborant Carbonell al respecte una detallada història del gremi d'aquest col·lectiu, definint les seves diferents normatives i règim de funcionament, sense passar per alt la qüestió de l'acadèmia.

Un segon capítol està dedicat al context professional de l'escultor, i Carbonell hi tracta temes com el funcionament del taller, transcrivint algun inventari *post mortem*

de Palma de Mallorca: guía histórico-descriptiva, Misioneros de los Sagrados Corazones, Palma de Mallorca, 1990; MORELL GONZÁLEZ, J. A., *La parròquia de Sant Bartomeu de Sòller: la catedral de muntanya*, Parròquia de Sant Bartomeu, Sòller, 1993; LLABRÉS I MARTORELL, P. – J., *El retaule del Roser de Sant Miquel de Campanet*, Fundació Joan Amengual i Pericàs, Campanet, 1994; CARMONA MORENO, F., *Iglesia de Nuestra Señora del Socorro (Agustinos). Palma de Mallorca. Historia y arte*, Ediciones Escorialenses, San Lorenzo de El Escorial (Madrid), 1998; FIOL I TORNILA, P.; PAYERAS I CAPÓ, D.; RIUTORT TABERNER, S., *750 anys d'església a Muro (1248-1998)*, Ajuntament de Muro, Muro, 1998.

¹⁶¹¹ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 11.

en el qual apareixen eines i models emprats per alguns mestres.¹⁶¹² Un tema interessant és el de les feines assumides pels escultors, no sempre ben delimitades, que els va dur a una llarga situació de conflictivitat amb els pintors, i que va comportar a més algunes situacions un tant curioses, com la inscripció al gremi d'escultors del fuster Pere Mestre i, a la inversa, la de l'escultor Pere Joan Pinya en el gremi de fusters.¹⁶¹³ Igualment interessant és el factor dels llibres i gravats que serviren d'inspiració als tallers, i la seva circulació mitjançant donacions, herència o subhasta, un fet habitual també en el camp de la pintura i que Carbonell il·lustra amb exemples abundants. Les emigracions i immigracions d'escultors també són tractades per Carbonell, amb nombrosos exemples documentats, principalment del primer cas.

El tercer dels capítols, titulat "Funcions de l'escultura", serveix per a que Carbonell deixi ben clar que l'escultor modern mallorquí treballava per encàrrec, pel fet de no existir un sistema de mercat consolidat.¹⁶¹⁴ La retaulística era el camp de feina més freqüent, sovint treballant fusta de poll i sapí,¹⁶¹⁵ i dins l'evolució d'aquella Carbonell marca com una de les fites més significatives Jaume Blanquer i el seu retaule del Corpus Christi per a la catedral de Mallorca.¹⁶¹⁶ Dins aquest capítol, i pel que fa a la vessant de l'escultura aplicada, he de fer notar que Carbonell insisteix en diverses ocasions en plantejar la hipòtesi que apunta a que la vistosa façana de l'Ajuntament de Palma, com sabem inclosa en la producció de Joan Antoni Oms I i Pere Antoni Bauçà, pogués respondre a un disseny de l'enginyer i cronista Vicenç Mut.¹⁶¹⁷ Així mateix, destaca l'atribució "sense dificultats" del portal menor del convent de Sant Bonaventura de Llucmajor al taller dels Oms, i la portada major de Montision al taller dels Pinya o a un deixeble.¹⁶¹⁸ He de destacar, així mateix, les aproximacions que fa

¹⁶¹² En concret, Carbonell analitza els inventaris de Rafel Blanquer i del seu deixeble Antoni Riera. CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 29-30.

¹⁶¹³ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 31.

¹⁶¹⁴ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 54.

¹⁶¹⁵ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 66.

¹⁶¹⁶ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 56.

¹⁶¹⁷ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 35 i 59.

¹⁶¹⁸ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 60.

Carbonell a un punt un tant complicat com és el de les tècniques seguides pels escultors.¹⁶¹⁹

Però encara de major atractiu per a aquesta memòria d'investigació és el quart i darrer capítol, "Els artistes i les obres", en el qual Carbonell estudia, novament amb un nombrós suport documental, els principals escultors locals del moment. Estructurat en base a seccions onomàstiques, Carbonell incorpora informació sobre la vida, obra, formació, aspectes socioeconòmics i influència sobre deixebles de figures com Antoni Verger, Jaume Blanquer o Joan Antoni Oms (probablement els tres grans noms de l'art escultòric de l'època). Com aspectes a subratllar de la tasca de Carbonell en aquest sentit, esmentaré els següents:

- Establiment del naixement de **Jaume Blanquer** a Palma (no a Sineu)¹⁶²⁰ i possible formació al taller **d'Antoni Verger**.¹⁶²¹

- Datació del retaule del beat Ramon Llull de Sant Francesc, de **Jaume Blanquer**, entorn a 1625¹⁶²² (més d'una dècada després de la tradicional datació al 1611), i del pis baix de la portada de la mateixa església.¹⁶²³

- Atribució del desaparegut retaule del Sant Crist de l'església de Santa Eulàlia a **Jaume Blanquer**¹⁶²⁴ (tradicionalment, es vinculava al seu fill Rafel).

- Atribució a **Jaume Blanquer** del sepulcre de Ramon de Verí i de l'ornamentació de la capella de Santa Catalina Tomàs a l'església de Santa Magdalena.¹⁶²⁵

- Possible formació amb **Jaume Blanquer** dels escultors **Pere Pou**¹⁶²⁶ i **Pere Joan Pinya**.¹⁶²⁷

- Atribució a **Jaume Llull** de la traça del retaule major de la parroquial d'Algaida.¹⁶²⁸

¹⁶¹⁹ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 71-74.

¹⁶²⁰ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 88.

¹⁶²¹ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 86 i 88.

¹⁶²² CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 90.

¹⁶²³ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 91.

¹⁶²⁴ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 91 i 92.

¹⁶²⁵ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 92.

¹⁶²⁶ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 101-102.

¹⁶²⁷ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 103.

¹⁶²⁸ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 119-120.

- Atribució a **Gabriel Oliver** de l'actual retaule de Sant Josep de l'església d'Algaida.¹⁶²⁹

- Atribució a **Gaspar Oms Bestard** del retaule de la Mare de Déu de la Corona de la Seu de Mallorca i del retaule del Sant Crist de l'església de Santa Clara de Palma.¹⁶³⁰

- Adscripció al catàleg de **Joan Antoni Oms** del retaule major de l'església de Lloret de Vistalegre (possibilitat en part per un canvi en la seva cronologia, des de la tradicional de principis del segle XVII a la de "mitjan segle XVII");¹⁶³¹ del retaule de Nostra Senyora de la Grada de la Seu; del retaule del Sant Crist de l'església de Sant Nicolau, de Palma; del retaule del Sant Crist de l'església de Sant Francesc, també a Palma; de les figures de Sant Pere, Santa Bàrbara i Ramon Llull de la parroquial d'Artà;¹⁶³² d'una Mare de Déu del Carme del convent de les Tereses de Palma; d'una Verònica conservada al convent de la Concepció de Palma; del retaule de sant Eloi de l'església de Santa Eulàlia de Palma; del retaule del Sant Crist i del de la Mare de Déu de la Salut de l'església de Sant Miquel de Palma; del retaule del Sant Crist de Santa Maria la Major d'Inca;¹⁶³³ de part del retaule del Corpus de la parroquial de Campos¹⁶³⁴ i del retaule de la capella de Son Fortesa (Puigpunyent).¹⁶³⁵

- Atribució al **taller dels Oms** dels retaules de Sant Príam i de Sant Felip Neri (ara tots dos amb una titulació canviada) de l'església de la Mercè de Palma.¹⁶³⁶

- Remarcable aportació documental referida a un escultor fins aleshores poc conegut, l'inquer **Pere Antoni Pasqual**.¹⁶³⁷

- Atribució a **Pere Joan Pinya** de l'estructura del retaule major de l'església parroquial de Bunyola i del retaule major de l'església d'Orient.¹⁶³⁸

¹⁶²⁹ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 109.

¹⁶³⁰ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 111.

¹⁶³¹ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 95.

¹⁶³² CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 96.

¹⁶³³ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 98.

¹⁶³⁴ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 98-99.

¹⁶³⁵ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 99.

¹⁶³⁶ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 120.

¹⁶³⁷ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 114-118.

¹⁶³⁸ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 104.

- Atribució a **Jeroni Pinya Puigserver** del retaule actual del Sant Crist de l'església de Montision de Palma (a diferència de la tradicional atribució al taller dels Torres)¹⁶³⁹ i de la traça de la portada de la mateixa església.¹⁶⁴⁰

- Atribució a **Nicolau Roig** de les figures exemptes del retaule major de Montision.¹⁶⁴¹

- Atribució a **Gabriel Torres Cladera** del retaule de Sant Ramon Nonat de l'església de la Mercè de Palma.¹⁶⁴²

- Ampliació, indeterminada, de la tradicional datació del portal major de la Seu obrat per **Verger** (que es sol emmarcar entre els anys 1596 i 1601), i atribució a Verger de les talles del retaule de Sant Jeroni del mateix temple.¹⁶⁴³

És un treball, per tant, que suposa la primera aproximació de conjunt a la producció escultòrica del segle XVII a Mallorca, amb una atenció especial cap al context del taller i dels mestres escultors, que fins i tot protagonitzen, amb noms i llinatges, diversos epígrafs del llibre, com a mostra clara de l'interès cap a l'estudi d'artistes en concret com a línia de treball escollida per Marià Carbonell, recolzada en un bagatge documental certament extens.

Igualment, he de parlar de l'habilitat de Carbonell per identificar retaules que han estat modificats, canviats d'ubicació o que han vist modificada la seva titularitat en relació al que recullen les fonts documentals, el que suposa col·locar una peça fonamental d'unió entre obres suposadament desaparegudes i d'altres d'origen desconegut.

¹⁶³⁹ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 105.

¹⁶⁴⁰ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 106.

¹⁶⁴¹ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 85 i 88.

¹⁶⁴² CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 113.

¹⁶⁴³ CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 86.

5.2.17. Estudis monogràfics recents sobre artistes

La publicació cada vegada més abundant d'estudis enfocats cap a conjunts artístics d'època moderna i el camí obert per la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* i la *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears* han facilitat que alguns estudiosos es dediquessin a l'estudi d'artistes concrets, bé sigui sota la forma d'articles o bé de llibres monogràfics, que certament són punts de referència molt clars per a la meua tasca investigadora.

Dins aquesta línia, em puc referir, per començar, al llibre de López i Bonet sobre el caputxí Miquel de Petra i la relació amb el seu orde i el projecte de l'església palmesana al darrer quart del segle XVIII.¹⁶⁴⁴

L'any 1996, en el marc de la revista del Departament d'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona, *Locus Amoenus*, Marià Carbonell va publicar un article centrat en la figura del pintor mallorquí Miquel Bestard,¹⁶⁴⁵ que a hores d'ara roman com una de les aproximacions més acurades a la vida i obra d'aquest artista del segle XVII, la reputació i obra del qual va creuar els límits illencs, tot i la seva prematura mort. Carbonell corregeix oportunament, i gràcies a aportacions documentals, les errònies informacions difoses per Furió, Bover i Juan en relació a Bestard, cita les seves bones connexions amb l'aristocràcia local¹⁶⁴⁶ i estableix encertats paral·lelismes entre algunes obres de Bestard i fonts gravades que li serviren d'inspiració. Carbonell posa especial esment en l'agrupament iconogràfic de diferents sèries de Bestard: Ramon Llull, la Immaculada i el paisatge. Val la pena destacar, així mateix, l'atenció concedida per Carbonell als inventaris on es localitzà obra de Bestard, alguns d'ells de procedència peninsular. No s'oblida Carbonell de plantejar alguna nova atribució al catàleg de Bestard, com és el cas del *Sant Lluc pintant la Verge* del Col·legi de la Sapiència de Palma i un *Crucificat* de col·lecció particular.¹⁶⁴⁷

¹⁶⁴⁴ LÓPEZ I BONET, M., *Fra Miquel de Petra i la història dels caputxins a Mallorca*, Ajuntament de Palma, 1992.

¹⁶⁴⁵ CARBONELL I BUADES, M., "El pintor Miquel Bestard (1592-1633), *el Mallorquí*, notícies biogràfiques i aportacions al catàleg", a *Locus Amoenus*, núm. 2 (1996), pàg. 155-174.

¹⁶⁴⁶ CARBONELL I BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 158.

¹⁶⁴⁷ CARBONELL I BUADES, "El pintor Miquel...", pàg. 173-174.

El mateix Marià Carbonell va redactar tres anys després el text del catàleg d'una exposició dedicada al pintor del segle XVIII Guillem Mesquida,¹⁶⁴⁸ un artista que, com he repetit en diverses ocasions, ha rebut l'atenció i els elogis des de la seva contemporaneïtat fins els nostres dies. El treball de Carbonell és el més complet sobre el pintor que ha vist la llum, fins ara,¹⁶⁴⁹ aprofundint en les dades biogràfiques i en l'estudi estilístic de l'obra de Mesquida, el que obliga a qualificar el volum com una obra fonamental per aproximar-se al que fou un dels noms de més prestigi a nivell europeu dels artistes locals.

He d'esmentar també l'article que publicà Bartomeu Martínez a la revista *Lluc* sobre la feina realitzada al segle XVI pel pintor Gaspar Oms a la vila d'Inca.¹⁶⁵⁰ A través de l'estudi sobre tot de dos retaules, el del Nom de Jesús de Santa Maria la Major i el del Roser del convent de Sant Domingo, com ja havia fet Pere Joan Llabrés uns anys abans, Martínez estableix les influències italianes rebudes per Oms (que determina amb els noms de Ghirlandaio, Giorgione i Bramante),¹⁶⁵¹ a la vegada que apunta una poc probable hipòtesi de l'existència d'un taller del propi Oms al carrer inquer de l'Om, pròxim a Santa Maria la Major.¹⁶⁵²

El procés de restauració del retaule de Sant Jeroni de la Seu, obrat per Gaspar Oms I a principis del segle XVII, va originar un destacat article de Gambús, Sabater, Genestar, Palou i Reig,¹⁶⁵³ fonamental, en primer lloc, per la divulgació d'alguna dada significativa, com és el cas del descobriment de la data de 1602 en una de les pintures del moble,¹⁶⁵⁴ i en segon lloc, per l'atenció dedicada a aspectes tècnics del treball d'un

¹⁶⁴⁸ CARBONELL BUADES, M., *Guillem Mesquida: 1675-1747*, Govern Balear i Ajuntament de Palma de Mallorca, 1999.

¹⁶⁴⁹ Encara no ha estat publicada la tesi doctoral de Maria Francisca Sureda sobre el pintor: veure SUREDA, M. F., *La obra de Guillermo Mesquida en Mallorca*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 1972.

¹⁶⁵⁰ MARTÍNEZ I OLIVER, B., "La producció artística de Gaspar Oms a Inca", a *Lluc*, núm. 818-819 (2000), pàg. 3-8.

¹⁶⁵¹ MARTÍNEZ I OLIVER, "La producció artística...", pàg. 4.

¹⁶⁵² MARTÍNEZ I OLIVER, "La producció artística...", pàg. 6.

¹⁶⁵³ GAMBÚS, M. (i altres), "Consideracions sobre la tècnica pictòrica de Gaspar Oms en el retaule de Sant Jeroni a la Seu de Palma", a AD, *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, volum 1, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2002, pàg. 429-437.

¹⁶⁵⁴ GAMBÚS (i altres), "Consideracions sobre la...", pàg. 432.

artista modern, precisament l'iniciador de la nissaga que he adoptat com a matriu del meu treball d'investigació.

Marià Carbonell també aportarà dins aquesta línia historiogràfica un estudi sobre la figura del pintor mallorquí del segle XVIII Miquel Pont, en un volum monogràfic.¹⁶⁵⁵ A més de corregir algunes dades i atribucions publicades per Jeroni Juan, Carbonell posa especial èmfasi en la formació romana de Pont, que s'afegeix a altres illencs que anaren a la ciutat italiana a la recerca de nous estímuls, com Guillem Mesquida o Gabriel Femenia. Carbonell amplia també el catàleg de Pont amb diverses obres, d'entre les quals destaca les de la capella del Santcrist de l'església de Sant Jaume de Palma. Dins aquesta monografia, Carbonell insereix gran quantitat de dades sobre Pont i sobre molts altres pintors i clients del moment, que sense cap dubte contribueixen a transmetre un major coneixement de l'encara parcialment estudiada edat moderna pictòrica a Mallorca, però també contribueixen negativament a una certa sensació de saturació d'informació no directament relacionada amb l'artista objecte d'estudi. Com a coetani de Pont, aproximadament, apareix citat el conegut escultor Francesc Herrera, l'origen peninsular del qual, localitzat tradicionalment a Navarra, és qüestionat per Carbonell, aportant documentació que indica el seu origen madrileny.¹⁶⁵⁶ L'estudi es completa amb una molt documentada reconstrucció genealògica dels nivells propers al pintor de la família Pont.

Recentment, i aprofitant una exposició celebrada al Centre de Cultura de Sa Nostra a Palma de Mallorca, el pintor Miquel Bestard va ser objecte d'estudi monogràfic, degut novament al bon fer de Marià Carbonell i després que aquest ja hagués publicat un interessant article sobre ell. Qualificat per l'autor com un "artista historiogràficament esquizoide",¹⁶⁵⁷ a partir de la particularitat iconogràfica de l'incendi de Troia que Bestard va representar en diverses ocasions, Carbonell reconstrueix la breu però prolífica trajectòria vital i professional de Bestard, incloent a més un capítol dedicat a exposar el context pictòric mallorquí en què es formà i

¹⁶⁵⁵ CARBONELL I BUADES, M., *Miquel Pont Cantallops. 1678-1755. Un pintor llorençí entre Mallorca i Roma*, Ajuntament de Sant Llorenç des Cardassar, Sant Llorenç des Cardassar, 2005. El mateix Carbonell ja havia focalitzat un article en la vida i obra de Pont.

¹⁶⁵⁶ CARBONELL I BUADES, *Miquel Pont Cantallops...*, pàg. 24.

¹⁶⁵⁷ CARBONELL BUADES, *Cendres de Troia...*, pàg. 15.

treballà, capítol on es troba abundant i, en alguns casos, inèdita informació (corregint amb molts casos informacions errònies publicades amb anterioritat) sobre pintors com Jeroni Xaverí, Josep Onofre Borràs, Gaspar Oms II o els dos fills pintors de Miquel Bestard, Josep i Jaume, morts durant l'epidèmia de pesta de l'any 1652.¹⁶⁵⁸ Carbonell es lamenta, per altra banda, de l'elevat grau de desconeixement que es té encara dels tallers pictòrics del segle XVII, ja que "dels vint-i-tres pintors que el 1658 assistiren a una reunió del gremi coneixem alguna peça de dos o tres d'ells, penúria que ens impedeix fer extrapolacions gaire fiables".¹⁶⁵⁹ L'autor dedica unes quantes pàgines a la clientela i al rol social de l'artista, de manera que és aquesta una nova contribució genèrica a la pintura siscentista mallorquina, encara que sigui en un volum dedicat a un pintor concret com és Bestard; en aquesta línia, voldria remarcar especialment les reflexions de Carbonell en relació a la qüestió de l'autoria,¹⁶⁶⁰ que formen part d'un apartat que significativament titula "De la mà a la marca". Finalment, també s'ha de valorar positivament la inclusió per part de Carbonell d'un recull de les principals notícies, ordenades cronològicament, relacionades amb els pintors de la Mallorca moderna.¹⁶⁶¹

En el camp dels estudis dedicats a artistes concrets de l'època moderna, he de parlar d'una manera especial d'un text publicat el 1994 per Gabriel Rabassa, del qual, per estar centrat en la nissaga dels Oms a partir dels treballs d'alguns dels seus membres pel convent palmesà de Sant Domingo,¹⁶⁶² em tornaré a ocupar al segon bloc d'aquest treball. Això no obstant, ja vull subratllar aquí que el text de Rabassa és un dels escassos intents de reconstruir amb detall la configuració d'aquesta nissaga, juntament amb el primerenc de Furió al seu *Diccionario de los más ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca* i el de Marià Carbonell (posterior al de Rabassa) de la *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*.

¹⁶⁵⁸ CARBONELL I BUADES, *Cendres de Troia...*, pàg. 83.

¹⁶⁵⁹ CARBONELL BUADES, *Cendres de Troia...*, pàg. 34.

¹⁶⁶⁰ CARBONELL I BUADES, *Cendres de Troia...*, pàg. 84-85.

¹⁶⁶¹ CARBONELL I BUADES, *Cendres de Troia...*, pàg. 123-125.

¹⁶⁶² RABASSA OLIVER, G., "Los Homs y el Convento de Santo Domingo", a *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, núm. 6 (1994), pàg. 69-77.

Rabassa expressa el caràcter prolífic de la família en matèria de dedicació artística, ja que té constància de "*diecisiete miembros documentados, dos como pintores y escultores, seis como pintores y nueve como escultores*".¹⁶⁶³ En connexió amb el títol de l'article, a Rabassa li interessen els descendents immediats de Joan Antoni Oms Amorós, l'historiogràficament conegut com Joan Antoni Oms I, degut a que fou aquest i els continuadors del seu taller els que més relació tingueren amb el convent dominic; de fet, Rabassa transcriu la documentació on s'afirma que Joan Antoni Oms I havia fet el retaule del Roser i el retaule major.¹⁶⁶⁴

5.2.18. Tesis doctorals

Són diverses les tesis doctorals que voldria esmentar en un capítol apart d'aquesta memòria d'investigació per la seva especial significació dins la historiografia de l'art modern local i per la vinculació, més o menys directa segons el cas, amb el meu tema d'estudi.

La primera d'elles és la de Mercè Gambús, llegida l'any 1987 sota el títol de "*El manierismo en el arte mallorquín. Siglos XVI y XVII*".¹⁶⁶⁵ No es tracta d'un treball on s'estudiïn específicament i de manera extensa artistes concrets, però és un text que s'ha de tenir present, no només per la seva reflexió sobre el fenomen manierista i la seva relació amb l'art local, sinó per tractar l'obra de Fernando de Coca,¹⁶⁶⁶ Joan de Salas,¹⁶⁶⁷ Antoni Verger,¹⁶⁶⁸ Jaume Blanquer¹⁶⁶⁹ i Joan Antoni Oms I.¹⁶⁷⁰

La segona de les tesis a esmentar és la del professor Andreu Josep Villalonga, citada ja més amunt, encaminada a analitzar la sèrie de "*Causas cívils*" com a marc idoni on localitzar nombroses i valuoses dades sobre el nostre art modern. Ja he

¹⁶⁶³ RABASSA OLIVER, "Los Homs y...", pàg. 70.

¹⁶⁶⁴ RABASSA OLIVER, "Los Homs y...", pàg. 70-71.

¹⁶⁶⁵ GAMBÚS SAIZ, M., *El manierismo en el arte mallorquín. Siglos XVI y XVII*, tesi doctoral inèdita, Universitat de les Illes Balears, 1987.

¹⁶⁶⁶ GAMBÚS SAIZ, *El manierismo en...*, pàg. 326-336.

¹⁶⁶⁷ GAMBÚS SAIZ, *El manierismo en...*, pàg. 337-347.

¹⁶⁶⁸ GAMBÚS SAIZ, *El manierismo en...*, pàg. 397-398.

¹⁶⁶⁹ GAMBÚS SAIZ, *El manierismo en...*, pàg. 398-399.

¹⁶⁷⁰ GAMBÚS SAIZ, *El manierismo en...*, pàg. 399-401.

esmentat la seva anàlisi del plet sorgit arrel del retaule del Santcrist d'Alcúdia, però l'autor s'ocupa d'altres causes que són d'interès, com és, per exemple, la mantinguda per l'escultor Pere Joan Obrador amb motiu de la portada de l'església de Santa Catalina de Sena de Palma. En general, es tracta d'un treball que té força punts en comú, pel que fa a la seva estructura conceptual, amb el que pretenc dur a terme, si bé presenta igualment diferències metodològiques fonamentals.

En dates recents, Concepció Bauçà de Mirabò ha publicat la seva tesi doctoral, sota l'explícit títol de *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*.¹⁶⁷¹ Com no podia ser d'una altra manera, l'autora dedica una atenció especial a la figura del prior Oliver,¹⁶⁷² que va governar el monestir durant el primer quart del segle XVI i, per tant, va estar estretament vinculat als treballs de Fernando de Coca pel centre cartoixà. El retaule pintat el 1512 per Fernando de Coca és estudiat per Bauçà de Mirabò, documentant el seu llarg procés de fabricació, que es continuaria al segle XVII.¹⁶⁷³

Així mateix, l'autora inclou documentació on apareixen figures a tenir presents, com és el cas del picapedrer Miquel Bibiloni i el mestre major de l'obra de la Seu, Miquel Burguera, vinculats a la construcció de la Torre dels Hostes a mitjan segle XVI, on també treballà Jaume Damià, tal com apareix en una inscripció trobada a la torre.¹⁶⁷⁴ En el claustre de Santa Maria es documenta la presència del mateix Jaume Damià i de Bartomeu Saura, picapedrer que treballà a les construccions defensives de Menorca.¹⁶⁷⁵ A finals del segle XVI, surten documentats, en relació a la capella i retaule del Roser, els pintors Lluís Terrades i Onofre Suau; aquest darrer també duria a terme

¹⁶⁷¹ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C., *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 2009.

¹⁶⁷² BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 147-152, 289-292.

¹⁶⁷³ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 288-289. L'autora ja s'havia ocupat amb anterioritat, breument, de la coneguda sarja de la Fundació de la Cartoixa, del mateix Fernando de Coca a BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C., "Fundadores y benefactores de la Cartuja de Valldemossa. El primer siglo de vida monacal", a BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C. (coord.), *Prínceps i reis. Promotors de l'orde cartoixà*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2003, pàg. 63-79.

¹⁶⁷⁴ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 161-163.

¹⁶⁷⁵ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 165-166.

un Crucificat sobre tela "per el pare prior".¹⁶⁷⁶ En unes dates similars, l'escultor Gaspar Gener II proporcionà a la Cartoixa la imatge d'un Santcrist i dos reliquiars de plata.¹⁶⁷⁷

Ja al segle XVII, es continuen les obres de l'església de la Cartoixa, ara amb la participació de Simó Carrió, picapedrer binissalemer, Mateu Simó, Rafel Torres i Joan Torres.¹⁶⁷⁸ El "mestre Jordi Torres" també apareix referit en relació a uns altres treballs, els de continuació del claustre de Santa Maria.¹⁶⁷⁹

Per altra banda, Bauçà de Mirabò, de manera lloable, planteja algunes atribucions de treballs cartoixans no documentats, com és el cas de dos portals del claustre de Santa Maria (un dóna entrada a la capella), que l'autora vincula al taller de Jaume Blanquer.¹⁶⁸⁰

Pere Joan Pérez, escultor del segle XVII, és el responsable, ara sí documentat, del retaule de Sant Sebastià (1688),¹⁶⁸¹ mentre que Joan Oms s'encarregà d'executar l'armari de les relíquies de la capella dels Pardo,¹⁶⁸² i un altre escultor molt vinculat al taller dels Oms, Damià Creuades, va treballar el 1623 al refectori;¹⁶⁸³ l'esmentat Jaume Blanquer realitzaria un relleu de Sant Bru (1623).¹⁶⁸⁴ A un deixeble de Blanquer, Antoni Ballester, se li va pagar un Sant Bru en pedra l'any 1628, i el 1635-1638 Joan Antoni Oms, també deixeble de Blanquer, va treballar el sagrari del retaule major,¹⁶⁸⁵ que seria continuat a començaments del segle XVIII per Rafel Torres.¹⁶⁸⁶ El pintor Miquel Cardador va executar un quadre representant Martí l'Humà (1615),¹⁶⁸⁷ mentre que l'afamat Miquel Bestard seria l'autor de dues pintures per al cor¹⁶⁸⁸ i Antoni Borràs

¹⁶⁷⁶ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 186, 294.

¹⁶⁷⁷ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 295.

¹⁶⁷⁸ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 175.

¹⁶⁷⁹ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 183-184.

¹⁶⁸⁰ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 181-182.

¹⁶⁸¹ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 188, 307-308.

¹⁶⁸² BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 189, 302.

¹⁶⁸³ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 190-191.

¹⁶⁸⁴ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 298-299.

¹⁶⁸⁵ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 300.

¹⁶⁸⁶ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 301.

¹⁶⁸⁷ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 297.

¹⁶⁸⁸ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 299-300.

d'una representació de Sant Bru.¹⁶⁸⁹ Òbviament, l'autora de l'estudi s'ocupa de la sèrie de pintures executades per Joaquim Juncosa entre 1676 i 1684.¹⁶⁹⁰ Tres escultors s'encarregaven de fabricar marcs per a diverses pintures de la Cartoixa: Pere Joan Pérez, Mateu Joan i Jaume Gallard.¹⁶⁹¹

Pel que fa al segle XVIII, l'autora posa esment en el projecte de Lorenzo Solís (1738) per a l'edificació del nou monestir, caracteritzat per la seva regularitat.¹⁶⁹² Així mateix, es fa ressò de l'atribució que féu Catalina Cantarellas a inicis dels anys 80 de les obres de la nova església al mestre Lluç Mesquida, el fill del qual, Antoni, també participaria en les obres de la Cartoixa.¹⁶⁹³ També es menciona la façana classicista vinculada a fra Miquel de Petra i la cúpula, responsabilitat probablement de Joaquín Cocchi.¹⁶⁹⁴ El ja citat escultor Rafel Torres treballava a començaments d'aquesta centúria un armari pels sants olis de la Cartoixa.¹⁶⁹⁵ Per a la capella de Sant Joan, el pintor Honorat Massot va executar una representació de Sant Tomàs i Sant Agustí (1713).¹⁶⁹⁶ Ja el 1775, Joan Muntaner Moner també executaria "dos quadros dels altars de la prioria nova y del capítol dels frares".¹⁶⁹⁷

El segle XIX es centra en la ornamentació de la nova església dels cartoixos, en la qual va tenir un paper molt destacat Manuel Bayeu, responsable de les pintures murals de voltes i cúpula, una tasca iniciada el 1804.¹⁶⁹⁸ Tot i no haver pogut localitzar nova documentació sobre la qüestió, l'autora fa un precís recorregut estilístic i iconogràfic de les pintures tardo-barroques de Bayeu. Així mateix, es fa ressò de la transcendència dels artistes peninsulars que vingueren a l'illa per refugiar-se de la Guerra del Francès i que treballaren a la Cartoixa: Josep Antoni Folc i Costa i Adrià Ferrà, autor del nou

¹⁶⁸⁹ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 301.

¹⁶⁹⁰ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 303-307.

¹⁶⁹¹ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 308.

¹⁶⁹² BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja de...*, pàg. 210.

¹⁶⁹³ CANTARELLAS CAMPS, *La arquitectura mallorquina...*, pàg. 169-170. BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja...*, pàg. 210-213.

¹⁶⁹⁴ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja...*, pàg. 215-216.

¹⁶⁹⁵ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja...*, pàg. 314.

¹⁶⁹⁶ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja...*, pàg. 315.

¹⁶⁹⁷ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja...*, pàg. 318.

¹⁶⁹⁸ BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja...*, pàg. 328-333.

retaule major, probablement daurat per Pere Joan Mateu, i d'un apreciable Crucificat, documentat el 1820.¹⁶⁹⁹

Tancat amb una utilíssima catalogació del patrimoni històricoartístic de la Cartoixa, l'estudi de Bauçà de Mirabò és, en resum i pel que aquí interessa, una inevitable font d'informació sobre un nombre important d'artistes moderns i els seus treballs en aquest conjunt monàstic, que aporta documentació i anàlisis estilístiques i iconogràfiques de peces no ben conegudes fins aleshores i que, sense cap dubte, s'han de tenir presents en aquest treball d'investigació.

Finalment, voldria esmentar la publicació d'una tesi doctoral elaborada per Damià Martínez i dedicada a un dels responsables de les murades renaixentistes de Palma, l'italià Giovan Battista Calvi,¹⁷⁰⁰ un text que és un exemple de l'atenció que es va promovent, des de l'àmbit universitari, cap a l'estudi de figures d'artistes individuals, fins i tot pels que han estat importants en el treball d'obres civils i tradicionalment no considerades com a majors.

¹⁶⁹⁹ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, *La Real Cartuja...*, pàg. 333-340. En un altre ordre de coses, la investigadora també s'ocupa de la dispersió patrimonial i la relació entre la Cartoixa i la desamortització, tema al qual ja s'havia aproximat a BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C., "La desamortización religiosa y sus consecuencias en el patrimonio artístico: la Cartuja de Valldemossa como ejemplo", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 193-205.

¹⁷⁰⁰ MARTÍNEZ LATORRE, D., *Giovan Battista Calvi: ingeniero de las fortificaciones de Carlos V y Felipe II. 1552-1565*, Ministerio de Defensa, Madrid, 2006.

6. UNA PROBLEMÀTICA: EL TALLER DELS OMS. **APLICACIÓ PRÀCTICA**

6.1. Introducció

L'estat de la qüestió que he desglossat a la primera part d'aquesta memòria m'ha permès exposar una idea, crec que força acurada, del nivell assolit fins l'actualitat en el coneixement dels artistes de la Mallorca moderna. He intentat resumir les principals aportacions en aquest camp des de perspectives diverses, però necessàries i complementàries, com són la identificació dels professionals, la construcció dels seus catàlegs mitjançant obres documentades o atribuïdes, la seva trajectòria vital i laboral, la formació rebuda i models seguits, la influència exercida sobre membres d'un mateix taller o aliens a aquest, etc.

Certament, són nombrosos i importants els avanços aconseguits fins ara, de ritme més accelerat sobretot a partir de la implantació dels estudis universitaris a Mallorca, marc idoni per a la realització d'investigacions científiques rigoroses i reflexives. Figures com Jaume Blanquer, Joan Antoni Oms I o Miquel Bestard han rebut molta atenció per part dels historiadors de l'art, que han anat revisant i ampliant la informació que els erudits i investigadors anteriors havien aportat, no sempre de manera encertada, però mai inútil ni menyspreable.

Assumint que el coneixement absolut sobre qualsevol àmbit del nostre passat és impossible d'aconseguir, i valorant de manera molt positiva l'estat de la qüestió actual, penso que és una evidència el fet que hi ha alguns aspectes que encara estan pendants d'estudis que els complementin, una tasca que ens hem de marcar com a objectiu els professionals que ens iniciem en el camp de la investigació historicoartística. L'estat de la qüestió que he elaborat m'ha permès veure què és el que sabem actualment sobre el tema d'aquesta memòria d'investigació, però la finalitat de la recerca, lectura i anàlisi de les nombroses fonts consultades també era una altra: la detecció d'incògnites o punts que són potencialment acreeadors d'una investigació, bé perquè siguin inèdits, bé perquè fins el moment s'hi hagin efectuat aproximacions un tant superficials o no del tot satisfactòries.

Un d'aquests punts en els quals mereix la pena aprofundir en un treball d'aquestes característiques és el que afecta al taller artístic de la família Oms. Iniciat a la segona meitat del segle XVI i clos ben entrat el segle XIX, es tracta d'un taller que, com s'ha anat veient al llarg de l'estat de la qüestió i he de recordar ara, va jugar un paper essencial en la producció artística de la Mallorca moderna, amb els seus comprensibles períodes àlgids i d'altres de no tan esplèndids, espargint la seva obra per diversos llocs de la nostra illa. A més, la seva incidència sobre la formació de professionals del treball artístic i sobre la difusió de determinats models i maneres pictòrics i escultòrics va ser majúscula, deixant-se notar en un nombre important d'obres de mestres diversos, formats o no als obradors de la nissaga. És molta la feina que s'ha anat fent per part dels historiadors de l'art per intentar conèixer cada vegada millor aquest taller, però també és cert que encara hi ha feina pendent al respecte, necessària tant per la seva importància en la Història de l'Art local com per les diverses problemàtiques que es detecten i que intentaré plantejar sintèticament tot seguit.

A la primera aproximació que faré al taller dels Oms, a les pàgines següents, he optat per dividir els apartats per generacions. Òbviament, només m'he limitat a aquells professionals dedicats a l'art, si bé no és de més que faci notar que hi va haver membres de la família Oms que es varen dedicar a professions alienes al nostre àmbit; igualment, els membres femenins tampoc no es varen dedicar a la professió artística, tot i que, com s'observarà, en algun cas sí varen formar una família amb un espòs artista. A primera vista, podria semblar que no es requeriria més comentari sobre aquesta estructuració, però els resultats de la tasca d'elaboració de l'estat de la qüestió m'obliguen a fer una advertència important: existeixen discrepàncies entre els investigadors que s'han ocupat de la nissaga fins i tot en un punt tan elemental com és el de l'existència real o fictícia d'algun membre de la família. Per tant, això provoca la necessitat d'incloure en els apartats dels professionals de la nissaga algun individu que no és contemplat per tots els investigadors.

Per altra banda, considero imprescindible comentar que, a les pàgines que segueixen, només m'ocuparé de la problemàtica genealògica, gens banal per altra banda, per implicar, ni més ni menys, l'existència o no de determinats artistes, i deixaré per a una posterior investigació la complexa tasca de la formació del catàleg

del taller, nombroses obres del qual actualment conegudes per la historiografia ja han aparegut a capítols precedents.

Estudis globals de la nissaga han estat intentats, bàsicament, per Antoni Furió, Jeroni Juan, Gabriel Rabassa, Damià Ferrà-Ponç i Marià Carbonell. He anomenat els autors per ordre cronològic, i d'aquest es pot deduir que Furió és el que presenta més mancances, per tractar-se la seva tasca d'una primerenca i tímida aproximació al tema, corregida i augmentada pels altres investigadors que el succeïren. Pel que fa a la genealogia de Rabassa, que s'adjunta en forma d'arbre al final del seu article dedicat a la relació entre els Oms i el convent de Sant Domingo, he de dir que té el problema que no esmenta les fonts que ha fet servir a l'hora d'establir relacions de parentiu, noms, professions i dates; per tant, la seva tasca és una font imprescindible d'aquest estudi, però no en puc justificar plenament la seva validesa o equivocació. He d'afegir que, a les pàgines següents obviaré fer cada vegada la referència a peu de pàgina a aquest arbre genealògic, el que suposaria entorpir innecessàriament la lectura del treball.

Per altra banda, s'ha de tenir present que l'aproximació de Jeroni Juan es limita a la vessant pictòrica, mentre que algun article publicat per Marià Carbonell només s'encarrega dels escultors de la nissaga, de manera que, tot i que sembli una obvietat, vull remarcar que si alguns membres de la família Oms no apareixen en els respectius texts d'aquests autors no ha de ser necessàriament per un motiu d'ignorància, sinó per sobrepassar el marc de l'estudi en concret.

6.2. Una qüestió ortogràfica

Crec necessari dedicar un segon apartat a definir la meva postura en relació a una polèmica, buida de contingut conceptual però digna d'atenció metodològicament parlant, lligada al taller dels Oms. Per si no fos ja suficientment complexa la problemàtica historiogràfica que planteja el seu estudi, se li ha d'afegir una problemàtica de caire ortogràfic que afecta, concretament, l'escriptura del primer cognom dels membres de la nissaga. "Oms" i "Homs" són dues maneres d'escriure el mateix llinatge que es troben tant en el gruix de la bibliografia com en documents d'arxiu i, fins i tot, a la signatura dels mateixos artistes de la família a determinades obres autògrafes. Més ocasionalment, en algun document d'època moderna s'ha trobat el llinatge escrit amb la forma "Olms", una corrupció suposadament vinculada a la influència de la llengua castellana.

D'acord amb un informe sol·licitat per mi mateix al Gabinet d'Onomàstica de la Universitat de les Illes Balears, es corrobora la coexistència de les dues formes d'escriptura per referir-se al mateix cognom, que etimològicament derivaria de la paraula "om", un tipus d'arbre, i geogràficament tindria el seu origen a Catalunya. L'informe conclou que la variant "Homs" tindria un caire més arcaic, ja que la major part dels texts recents opten per la supressió de la hac inicial i escriuen el llinatge com "Oms" (circumstància que, efectivament, he pogut corroborar durant la meva investigació).

Per tant, en aquest treball es troba el llinatge escrit sota la forma "Oms", que sembla ser la més acceptada actualment en l'àmbit lingüístic català. Aquesta opció té com a excepció aquells casos en què s'efectua una transcripció d'un document, en la qual, com a norma general, es respecta l'escriptura original i, per tant, també es manté la forma d'escriure el llinatge per la qual va optar el redactor del document en qüestió.

6.3. Vertebració genealògica de la nissaga dels Oms al llarg de la historiografia

En el *Diccionario de los más ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, només són tres els membres de la família Oms que contenen amb una entrada pròpia, i són d'unes generacions més aviat tardanes, de finals del segle XVII o ja entrat el segle XVIII.¹⁷⁰¹ Són els següents:

- **Joan Antoni Oms**, escultor, fill de Gaspar Oms i Joana Aina Batle (per tant, parlariem de Joan Antoni Oms Batle). Es casaria amb Margalida Picornell. Va morir el 1748.

- **Gaspar Oms**, escultor, germà de l'anterior. Es casaria amb Maria Font. Va morir el 1750.

- **Gaspar Oms**, escultor, fill de Joan Antoni Oms Batle i Margalida Picornell (per tant, el seu nom complet seria Gaspar Oms Picornell). Es casaria amb Antònia Ferragut.

Jeroni Juan, a "La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)", identifica els següents pintors de la família Oms:

- **Gaspar Oms** (Gaspar Oms I). Es va casar el 1565 amb Margalida Capó.

- **Miquel Oms i Capó**, fill de Gaspar Oms (Gaspar Oms I). Signa una pintura el 1585.

- **Joan Oms i Capó**, fill de Gaspar Oms (Gaspar Oms I) i germà de Miquel Oms i Capó. Va morir assassinat l'any 1616.

- **Gaspar Oms**, nét de Gaspar Oms I i fill d'un altre Gaspar. Es casa el 1636 amb Magdalena Amorós. Mor el 1649.

- **Joan Oms i Amengual**, que es va casar amb Miquela Ginard i va morir el 1733. Pare de Joan Oms i Antoni Oms (no especifica que es dediquessin a la professió artística).

A la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, els Oms que es poden trobar, inclosos en la veu dedicada a la família en general ("Oms") o a veus particulars, són els següents:

¹⁷⁰¹ FURIÓ, A., "Homs (Gaspar)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 80-81. FURIÓ, A., "Homs (Gaspar)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 81-82. FURIÓ, A., "Homs (Juan Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 77-80. Furió també inclou un breu arbre genealògic.

- **Gaspar Oms Major**, pintor, va morir el 1614.

- **Gaspar Oms Menor**, pintor, fill de Gaspar Oms Major i germà de Joan Antoni Oms. Es va casar amb Magdalena Amorós i va morir entorn a 1650.

- **Pere Joan Oms Amorós**, fill de Gaspar Oms Menor i germà de Gaspar Oms Amorós. No s'especifica que es dediqués a l'art; només, que va morir jove, l'any 1659.

- **Gaspar Oms Amorós** (1637-1702), pintor, fill de Gaspar Oms Menor i germà de Pere Joan Oms Amorós. Es va casar amb Joana Aina Batle.

- **Joan Antoni Oms**, escultor, fill de Gaspar Oms Major i germà de Gaspar Oms Menor. Es va casar amb Isabel Bestard. Va morir el 1667.

- **Joan Antoni Oms Batle**, escultor, fill de Gaspar Oms Amorós i germà de Gaspar Oms Batle. Es va casar amb Maria Font. Diu que va tenir tres fills, Gaspar Oms Font, Joan Oms Font i Joana Aina Oms Font, però no especifica la seva professió. Va morir el 1748.

- **Gaspar Oms Batle**, escultor, fill de Gaspar Oms Amorós i germà de Joan Antoni Oms Batle. Es va casar amb Joana Barrera. Va morir el 1726.

- **Gaspar Oms Barrera**, escultor, fill de Gaspar Oms Batle.

- **Joan Oms Amengual**, escultor. L'autor no el situa dins la genealogia. Es va casar amb Francesca Gomila, amb qui tingué dos fills, Antoni Oms Gomila i Joan Oms Gomila, dels que també s'especifica la seva ocupació professional. Va morir el 1733.

- **Gaspar Oms Picornell**, escultor, a qui l'autor del text tampoc no situa dins la seqüència genealògica. Va morir el 1745.

- **Pau Oms**, escultor, fill de Gaspar Oms Picornell i germà de Jaume Oms.

- **Jaume Oms**, escultor, fill de Gaspar Oms Picornell i germà de Pau Oms.

Interessat per la relació entre la nissaga dels Oms i el convent ciutadà de Sant Domingo, atractiu punt de contacte que ocupa el text de Rabassa, aquest autor incorpora, al final de l'article, un arbre genealògic que ha de ser referit aquí, encara que presenti les importants mancances de la ressenya a les fonts emprades i, com s'observarà més endavant, a les diverses errades tipogràfiques, tot i que sí que incorpora el nom de la dona amb qui varen contreure matrimoni:¹⁷⁰²

- **Gaspar Oms Major** (mor el 1614), pintor. Es va casar amb Antonina Homs.

¹⁷⁰² Destaco en negreta només els individus dedicats, sempre segons Rabassa, a la professió artística.

- **Joan Antoni Oms** (mor el 1667), escultor, fill de Gaspar Oms Major. Es va casar amb Isabel Bestard.

- **Gaspar Oms Menor** (mor el 1649), pintor, fill de Gaspar Oms Major i germà de Joan Antoni Oms. Es va casar amb Magdalena Amorós.

- **Gaspar Oms Bestard** (mor el 1702), escultor, fill de Joan Antoni Oms i germà de Joan Antoni Oms Bestard i Antoni Oms Bestard. Es va casar amb Joana Aina Batle.

- **Joan Antoni Oms Bestard** (mor el 1681), escultor, fill de Joan Antoni Oms i germà de Gaspar Oms Bestard i Antoni Oms Bestard. Es va casar amb Joana Arbona.

- **Antoni Oms Bestard** (mor el 1673), pintor, fill de Joan Antoni Oms i germà de Gaspar Oms Bestard i Joan Antoni Oms Bestard. Es va casar amb Margalida Abraham.

- **Gaspar Oms Amorós** (1638-1684), pintor, fill de Gaspar Oms Menor. No especifica l'esposa.

- **Joan Antoni Oms Batle** (1628-1746 [sic]), escultor, fill de Gaspar Oms Bestard i germà de Gaspar Oms Batle. Es va casar amb Maria Font.

- **Gaspar Oms Batle** (1691-1750), escultor, fill de Gaspar Oms Bestard i germà de Joan Antoni Oms Batle. Es va casar amb Joana Barrera.

- **Gaspar Oms Arbona** (mor el 1745), escultor, fill de Joan Antoni Oms Bestard i germà de Cristòfol Oms Arbona i Joan Oms Arbona. Es va casar amb Catalina Amengual.

- **Cristòfol Oms Arbona** (1681-1710), escultor, fill de Joan Antoni Oms Bestard i germà de Gaspar Oms Arbona i Joan Oms Arbona. No consta matrimoni.

- **Joan Oms Arbona** (neix el 1663, però no especifica la data de defunció), pintor i escultor, fill de Joan Antoni Oms Bestard i germà de Gaspar Oms Arbona i Cristòfol Oms Arbona. Es va casar amb Joana Amengual.

- Gaspar Oms Font (1725-1766), de professió religiosa, fill de Joan Antoni Oms Batle i germà de Joan Oms Font.

- Joan Oms Font (1733-1750), de professió no especificada (suposem que per haver mort als 17 anys), fill de Joan Antoni Oms Batle i germà de Gaspar Oms Font.

- **Gaspar Oms Barrera** (mor el 1794), escultor, fill de Gaspar Oms Batle. Es va casar amb Antonina Sanxo.

- **Joan Oms Amengual** (mor el 1733), escultor i pintor, fill de Joan Oms Arbona. Es va casar amb Miquela Ginart.

- **Gaspar Oms Sanxo** (neix el 1755, però no afegeix la data de mort), pintor, fill de Gaspar Oms Barrera i germà de Jaume Oms Sanxo i Pau Oms Sanxo. Es va casar amb Antònia Colom.

- **Jaume Oms Sanxo** (1757-1826), escultor, fill de Gaspar Oms Barrera i germà de Gaspar Oms Sanxo i Pau Oms Sanxo. Es va casar amb Joana Aina Cañellas.

- **Pau Oms Sanxo** (neix el 1763, però tampoc afegeix quan mor), pintor, fill de Gaspar Oms Barrera i germà de Gaspar Oms Sanxo i Jaume Oms Sanxo. Es va casar amb Catalina Cañellas.

- Joan Oms Ginart (neix el 1704), fill de Joan Oms Amengual i germà d'Antoni Oms Ginart.

- Antoni Oms Ginart (mor el 1706), fill de Joan Oms Amengual i germà de Joan Oms Ginart. Es va casar amb Teresa Mir.

- Jaume Oms Cañellas (neix el 1804), fill de Jaume Oms Sanxo i germà de Gaspar Oms Cañellas. Es va casar amb Rosalia Muntaner.

- Gaspar Oms Cañellas (neix el 1781), fill de Jaume Oms Sanxo i germà de Jaume Oms Cañellas. Es va casar amb Francisca Busquets.

- Gaspar Oms Cañellas¹⁷⁰³ (1792-1858), fill de Pau Oms Sanxo i germà de Maria Josepa Oms Cañellas. Es va casar amb Catalina Vallcaneras.

- Maria Josepa Oms Cañellas (neix el 1804), filla de Pau Oms Sanxo i germana de Gaspar Oms Cañellas. Es va casar amb Bernat Boeras.

- Joan Ramon Oms Mir (ca. 1800-1867), fill d'Antoni Oms Ginart. Es va casar amb Apol·lònia Vidal.

Tot seguit, incloc una síntesi de la reconstrucció que fa de la vessant artística de la família Oms Marià Carbonell, fins a dia d'avui, en els diferents estudis que he citat en aquesta memòria d'investigació:¹⁷⁰⁴

- **Gaspar Oms I** (ca. 1540-1614), pintor. Es va casar amb Margalida Capó (1565) i, en segones núpcies, amb Antonina Tomàs.

- Magí Oms Capó (1588-1608), fill de Gaspar Oms I i germà de Miquel Oms Capó i Joan Crisòstom Oms Capó. No se'n coneix l'ofici (va morir molt jove, als 20 anys).

¹⁷⁰³ Encara que sigui en aquest cas intranscendent, la complexitat onomàstica de la nissaga arriba a l'extrem de coincidir el nom i els dos llinatges de dos cosins: Gaspar Oms Cañellas.

¹⁷⁰⁴ Veure el llistat bibliogràfic que acompanya aquest treball.

- **Miquel Oms Capó** (1568-1588), pintor, fill de Gaspar Oms I i germà de Magí Oms Capó i Joan Crisòstom Oms Capó.

- **Joan Crisòstom Oms Capó** (1579-1616), pintor, fill de Gaspar Oms I i germà de Magí Oms Capó i Joan Crisòstom Oms Capó. Es va casar amb Joana Llampalles (ca. 1596).

- Esperança Oms Tomàs, filla de Gaspar Oms I, es va casar amb el pintor Guillem Colom.

- **Gaspar Oms II** (Gaspar Oms Tomàs, 1598-1648), pintor, fill de Gaspar Oms I i germà d'Esperança Oms Tomàs i Joan Antoni Oms Tomàs. Es va casar amb Magdalena Amorós (1636).

- **Gaspar Oms Amorós** (1638? – ca. 1684), pintor, fill de Gaspar Oms II.

- **Joan Antoni Oms I** (Joan Antoni Oms Tomàs, 1600-1667), escultor, fill de Gaspar Oms I i germà de Gaspar Oms II. Es va casar amb Elisabet Bestard (ca. 1640).

- **Gaspar Oms Bestard** (1638-1702), escultor, fill de Joan Antoni Oms I i germà de Joan Oms Bestard i Antoni Oms Bestard. Es va casar amb Joana Aina Batle Roca.

- **Joan Oms Bestard** (1639-1681), escultor, fill de Joan Antoni Oms I i germà de Gaspar Oms Bestard i Antoni Oms Bestard. Es va casar amb Joana Arbona (ca. 1664).

- **Antoni Oms Bestard** (ca. 1640-1673), pintor, fill de Joan Antoni Oms I i germà de Gaspar Oms Bestard i Joan Oms Bestard. Es va casar amb Margalida Abraham.

- **Joan Antoni Oms Bestard**, escultor, fill de Joan Antoni Oms I i germà de Gaspar Oms Bestard, Joan Oms Bestard i Antoni Oms Bestard.

- Elisabet Oms Abraham. Filla d'Antoni Oms Bestard, es va casar amb l'escultor Francesc Herrera Garcia.

- **Cristòfol Oms Arbona** (1681-1710), escultor, fill de Joan Oms Bestard i germà de Joan Oms Arbona i Gaspar Oms Arbona.

- **Joan Oms Arbona** (a vegades anomenat a la documentació Joan Antoni Oms Arbona, ca. 1670-1733), escultor, fill de Joan Oms Bestard i germà de Cristòfol Oms Arbona i Gaspar Oms Arbona. Es va casar amb Miquela Ginard.

- **Gaspar Oms Arbona** (ca. 1665-1745), escultor, fill de Joan Oms Bestard i germà de Cristòfol Oms Arbona i Joan Oms Arbona.

- **Joan Antoni Oms Arbona** (1663- no s'indica quan mor), escultor, fill de Joan Oms Bestard i germà de Cristòfol Oms Arbona, Joan Oms Arbona i Gaspar Oms Arbona.

- **Joan Antoni Oms Batle** (1679-1748), escultor, fill de Gaspar Oms Bestard i germà de Gaspar Oms Batle. Es va casar, primer, amb Margalida Picornell i, en segones núpcies, amb Maria Font.

- **Gaspar Oms Batle** (1691? – 1750), escultor, fill de Gaspar Oms Bestard i germà de Joan Antoni Oms Batle. Es va casar amb Joana Barrera.

- **Gaspar Oms Barrera** (ca. 1725-1794), escultor, fill de Gaspar Oms Batle. Es va casar amb Antònia Sanxo.

- **Gaspar Oms Sanxo** (1755-1814), pintor, fill de Gaspar Oms Barrera i germà de Pau Oms Sanxo i Jaume Oms Sanxo. Es va casar amb Antònia Colom.

- **Pau Oms Sanxo** (1763-ca. 1830), escultor, fill de Gaspar Oms Barrera i germà de Gaspar Oms Sanxo i Jaume Oms Sanxo. Es va casar amb Catalina Cañellas.

- **Jaume Oms Sanxo** (1757-1826), escultor, fill de Gaspar Oms Barrera i germà de Gaspar Oms Sanxo i Pau Oms Sanxo.

6.4. Una breu aproximació als membres del taller dels Oms

6.4.1. Gaspar Oms I

El primer artista de la nissaga de què es té coneixement, i amb quasi tota seguretat el fundador del taller, ja que el seu pare no era artista, sinó mariner, és el pintor conegut historiogràficament com Gaspar Oms I o Major, un sistema de nomenclatura necessari en una família que, seguint la tradició viva a la nostra societat fins fa no tants anys, optava per anomenar els fills amb el nom dels avis; com es veurà, els noms Gaspar i Joan Antoni es repetiran amb molta freqüència, el que generarà diverses i importants confusions i incògnites relacionades amb identificació dels mestres i, fins i tot, en dubtes sobre l'existència real de determinats individus.

És de justícia reconèixer que Jeroni Juan ja va documentar amb força precisió i encert la figura de Gaspar Oms I,¹⁷⁰⁵ de qui afirma que era fill d'un mariner i que el 1565 es va casar amb Margalida Capó. Les informacions matrimonials no són tan banals com podrien semblar a primera vista, ja que saber el nom de la consort ajuda a poder identificar, com és lògic, els fills dels quals es tinguin documentats els dos llinatges, una circumstància especialment útil dins la complexitat de la nostra nissaga. Doncs precisament en aquest punt, el matrimonial, sembla que Rabassa no coincideix amb Juan, ja que el primer consigna com a esposa una "Antonina Homs", dada que crec equivocada, ja que cap dels suposats fills seus presenta una repetició de cognoms, sinó que més aviat es deu tractar de la denominació equivalent a "Antonina esposa d'Homs". Pel que fa al seu catàleg, Jeroni Juan anomena el retaule de la Verge de Loreto de Puigpunyent, datat i signat per l'autor el 30 de maig de 1597, una Flagelació de Crist de la col·lecció del Marquès de Campofranco (1580), una obra al convent de la Concepció de Palma (1597), un retaule al convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor (1597), una representació de la Pentecosta de l'església de Montision de Palma, el retaule del Nom de Jesús de la parroquial d'Inca (1585), un fragment del mateix tema a l'església del llogaret de Ruberts, el retaule de Sant Onofre del monestir de la Real

¹⁷⁰⁵ JUAN TOUS, "La pintura mallorquina...", pàg. 5-6.

(1601), el retaule de Sant Jeroni de la catedral de Mallorca i una Assumpció per la possessió de Son Creus de Bunyola (1606).

Gràcies a l'estudi d'un cadastre del segle XVI, sabem que Gaspar Oms I estava domiciliat a la parròquia de Santa Creu.¹⁷⁰⁶ Per la seva banda, Marià Carbonell dedueix la data de naixement de Gaspar Oms I, que segons ell estaria al voltant de 1540, si es té en compte que es va casar el 1565.¹⁷⁰⁷ Situa el seu taller al carrer Apuntadors de Palma. Sorpren una mica que Carbonell, sempre tan minuciós, no faci notar que al mateix carrer d'Apuntadors, a una casa de la seva esposa, hi va viure el pintor Miquel Bestard, entre els anys 1615 i 1621, aproximadament, quan ja era mort, això sí, el seu hipotètic mestre Gaspar Oms I. Carbonell també afirma que es va casar dues vegades: la primera amb Margalida Capó, mare dels artistes Miquel Oms Capó i Joan Crisòstom Oms Capó, i la segona amb Antònia Tomàs, mare de Gaspar Oms II, Joan Antoni Oms I i Esperança, que es casà amb el pintor Guillem Colom. D'entre les obres que apuntava Juan pel seu catàleg, rebutja que sigui l'autor de la Pentecosta de Montision.

Un exemple d'informació obtinguda per mitjà de les fonts gremials que he comentat al principi del treball té relació precisament amb Gaspar Oms I. Es tracta de la comana que es fa en una sessió del Col·legi de Pintors, Escultors i Brodadors al pintor Gaspar Oms I per a que executi una pintura del seu patró, Sant Lluç.¹⁷⁰⁸ Aquest document va acompanyat de la data de 28 d'octubre de 1594 i en ell, com a testimoni del que va succeir en la citada reunió gremial, apareixen citats els tres sobreposats que tenia el col·legi en aquelles dates. Un era el representant dels pintors, Gaspar Oms; un altre, el representant dels brodadors, Jaume Caldentey, i el tercer era el representant dels escultors, Gaspar Gener. A més, entre els prohoms del gremi (segon càrrec en importància), s'ha de destacar la figura d'un altre important escultor, a més del sobreposat Gaspar Gener, del trànsit entre els segles XVI i XVII, Antoni Verger. Al llarg del document apareixen referides diverses normes que eren d'obligat compliment per part d'escultors, pintors i brodadors, la majoria de tipus devocional, en les quals es

¹⁷⁰⁶ En concret, a la il·leta de mossèn Gabriel Lull: "La casa de Gaspar Olms, pintor, cent cinquanta lliures". RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, "Catastro de la...", pàg. 157.

¹⁷⁰⁷ CARBONELL, "Els Oms", pàg. 364-368.

¹⁷⁰⁸ ARM, Prot. P-2983, f. 186v-190v.

recullen les obligacions dels professionals envers el seu patró, Sant Lluc,¹⁷⁰⁹ i les celebracions religioses. També proporciona informació sobre quin era el lloc de reunió en aquell moment, l'església del convent de Santa Margalida.¹⁷¹⁰ Però també es dediquen algunes línies a establir qüestions més directament vinculades a la formació de l'artista, com és la que fa referència als pagaments que ha de fer la persona que es presenta a examen per tal de poder pagar als sobreposats i prohoms (obligats a assistir a l'examen) els perjudicis ocasionats per no poder treballar al seu taller durant la prova. Es pot observar com els fills de mestres estaven afavorits per una rebaixa en aquestes taxes, el que formava part, ja de forma habitual, d'un conjunt de mesures destinades a recolzar la transmissió de l'ofici entre membres d'una mateixa família. El darrer punt que es tracta en la sessió és la necessitat que té el gremi de disposar d'una representació del seu patró, Sant Lluc, que plantegen que pot ser realitzada tant en pintura com en escultura; Gaspar Oms, sobreposat del col·legi, s'ofereix per a fer "cortesía" al gremi de la realització de la pintura, circumstància que sotmet a vot dels assistents i és aprovada per unanimitat ("nemine discrepante").

Així, aquest document permet, des del punt de vista de l'art modern mallorquí, obtenir dades significatives pel que fa a l'organització, regulació i funcionament del que era la institució bàsica en la producció artesanal, el gremi, i de la composició de la seva jerarquia directiva en un moment determinat. A un nivell més concret, i pel que fa a l'estudi de la nissaga dels Oms, ens proporciona el marc cronològic (1594) d'un dels seus membres (Gaspar Oms I), el seu ofici (pintor), la seva posició dins de l'organització gremial (sobreposat) i fins i tot l'aprovació de la realització d'un treball (el Sant Lluc per al gremi), avui desaparegut o en tot cas no localitzat.

Per un altre document, se sap que Gaspar Oms I es va encarregar de revisar, l'any 1581 i amb el seu hipotètic mestre Mateu López, un retaule de l'Assumpta obrat per Mateu Gallard per a l'església de Montision de Palma.¹⁷¹¹

¹⁷⁰⁹ Tot i que durant uns anys el patronat del gremi va recaure en la Mare de Déu de la Clastra, degut a que era a la capella de la Seu dedicada a aquesta figura on es feien les reunions col·legials, el patró del gremi fou, durant la major part dels anys, Sant Lluc, tradicionalment vinculat a les arts plàstiques per ser considerat com la primera persona que féu un retrat de la Verge.

¹⁷¹⁰ Altres llocs de reunió del col·legi foren la Seu i l'església del Socors.

¹⁷¹¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1964), doc. 149, pàg. 292.

S'ha de citar aquí l'aportació documental de Llompart en relació a aquest transcendent pintor de finals del segle XVI i començaments del segle XVII: el seu inventari de béns és transcrit i publicat per Llompart a un dels toms de *La pintura medieval mallorquina*.¹⁷¹² Per aquest document, datat al setembre de 1614, es coneixen un grapat de dades significatives de Gaspar Oms I, com la situació de la seva casa i taller, eines de treball, pintures conservades, llibres de gravats i pigments, de manera que és una font directa bàsica per estudiar el funcionament dels tallers moderns mallorquins de les dates inicials del segle XVII. Una altra de les aportacions de Llompart en relació al taller dels Oms és la que inclou al seu article de la revista *Mayurqa* dedicat a la iconografia del Nom de Jesús,¹⁷¹³ on adscriu, a partir d'una font documental, una figura del Nin destinada a la Confraria del Nom de Jesús de Pollensa, a l'escultor Joan Antoni Oms I.¹⁷¹⁴

6.4.2. La segona generació del taller dels Oms

Miquel Oms no es troba al diccionari d'artistes de Furió, però sí al text de Jeroni Juan,¹⁷¹⁵ que efectivament el considera fill de Gaspar Oms I i, per tant, l'anomena Miquel Oms i Capó. De l'única obra que té coneixement Juan, és d'una pintura que representa un Crucificat entre la Verge Maria i Sant Joan que, segons l'autor, estava signada i datada (1585) i es custodiava al convent de les Caputxines de Palma. És aquesta l'única obra que també li coneix Carbonell, que incorpora la seva data de naixement (1568) i la de defunció (1588).¹⁷¹⁶ Per tant, amb 20 anys de vida és probable que la seva producció fos escassa i no siguin gaires els exemplars pictòrics que es puguin atribuir a la seva mà en un futur.

¹⁷¹² LLOMPART, G., *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*, volum 4, Luis Ripoll Editor, Palma de Mallorca, 1980, pàg. 241-244.

¹⁷¹³ LLOMPART, G., "Devoción e iconografía popular del nombre de Jesús en la isla de Mallorca", a *Mayurqa*, volum 7 (1972), pàg. 53-64.

¹⁷¹⁴ LLOMPART, G., "Devoción e iconografía...", pàg. 58.

¹⁷¹⁵ JUAN TOUS, "La pintura mallorquina...", pàg. 6.

¹⁷¹⁶ CARBONELL, "Els Oms", pàg. 368.

Joan Crisòstom Oms és desconegut per part de Furió, mentre que Jeroni Juan cita explícitament un Joan Oms com a fill de Gaspar Oms I.¹⁷¹⁷ Això vol dir que apareix ja aquí la problemàtica que anunciava més amunt, sobre les referències reduïdes del nom d'alguns dels membres de la nissaga. Jeroni Juan no li'n coneix obra, però afegeix que el seu nom complet seria Joan Oms i Capó, que era vidu l'any 1596 i que el 21 de juliol de 1616 va ser assassinat pel seu cunyat Pere Abraham, de manera que, efectivament, aquestes dues dates s'avenen amb les d'un fill de Gaspar Oms I. Les dades que dona Carbonell són un tant diferents a les de Juan.¹⁷¹⁸ Segons Carbonell, Joan Crisòstom Oms va néixer el 1579 i el 1596, amb 17 anys, no era vidu sinó que es casava i, a més, apareixia a la documentació ja com a pintor "independent", tot i que Carbonell considera que encara devia treballar al taller del seu pare. Es té notícia de que pintà i daurà un orgue per a la catedral mallorquina (1600), avui desaparegut.

D'entre la documentació existent sobre Joan Crisòstom Oms, he de recordar que s'ha trobat la seva participació a la subhasta dels béns de l'escultor Miquel Quetgles, de la qual se'n va endur diversos objectes,¹⁷¹⁹ i l'encartament d'un deixeble seu, Onofre Castelló.¹⁷²⁰

Jeroni Juan va confondre la relació de parentiu entre **Gaspar Oms II** i Gaspar Oms I, ja que va qualificar el primer de nét del segon,¹⁷²¹ quan la documentació, i la cronologia, ha demostrat que es tractava d'un fill. Coincideix amb Gabriel Rabassa en què es va casar amb Magdalena Amorós, aportant a més la data de 1636 per a les núpcies, fet que efectivament desconcerta un tant, i així degué passar amb l'afirmació de Juan, si pensam que el seu pare feia vint anys exactes que ja havia mort. Juan i Rabassa també coincideixen en la data de defunció: 1649. Pel que fa al catàleg, Juan no anava desencaminat en les seves atribucions: unes pintures de Santa Úrsula, Santa Clara i Santa Elisabet d'Hongria conservades a la sagristia del convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor (on ja havia treballat el seu pare), signades i datades el 1640; una Santa Bàrbara per a la possessió de Sant Martí d'Alanzell (Vilafranca de

¹⁷¹⁷ JUAN TOUS, "La pintura mallorquina...", pàg. 4.

¹⁷¹⁸ CARBONELL, "Els Oms", pàg. 369.

¹⁷¹⁹ ARM, Prot. R-369.

¹⁷²⁰ ARM, Prot. P-5247.

¹⁷²¹ JUAN TOUS, "La pintura mallorquina...", pàg. 15-16.

Bonany); una obra, que no especifica (una altra Santa Bàrbara?) de la rectoria de la parroquial d'Alcúdia; dues pintures de Sant Cosme i Sant Damià a la parroquial d'Artà; una Transfiguració de Crist a la possessió de Son Catlar (Campos); una Coronació de la Mare de Déu a la Cartoixa de Valldemossa i una sèrie de retrats de mallorquins il·lustres, encarregats el 1631 pels jurats de Ciutat.

L'inventari dels seus béns ha estat trobat,¹⁷²² així com també el de la seva esposa, Magdalena Amorós.¹⁷²³

Joan Antoni Oms I ja va ocupar l'atenció dels anomenats polígrafs decimonònics i, així, incloc aquí un exemple de la informació aportada per un dels estudiosos més prolífics del segle XIX, Joaquim Maria Bover, qui assenyala que Joan Antoni Oms I va ocupar el càrrec de sobreposat del gremi l'any 1658.¹⁷²⁴ D'aquesta manera, el testimoni de Bover és molt útil per constatar el paper ocupat en diferents centúries per la nissaga dels Oms dins l'organització gremial, en la qual Gaspar Oms I ja va ocupar el càrrec de sobreposat a finals del segle XVI.

Quan he comentat el text de Josep Gelabert *De l'art de picapedrer*, ja he anunciat l'especial consideració que tenia aquest constructor del segle XVII vers la figura de Joan Antoni Oms, com autoritat en la matèria per reforçar una de les seves argumentacions. Per la seva significació, crec oportú recollir aquí el fragment en qüestió:

"La major part de los picapedres diuen que esta capella es sisevade y no donen altra raho sino dir que te sis peñades, de menera que lo Arch principal conten en compta de peñade no considerant que allo no es peñade porque es sertisim que no es altra cosa sino una uberta, com es ara que ala capella de las dolos del sant esperit qui es vuitevade perfeta porque te 8 peñades li fesan una uberta llevantli 3 peñades y fesen un Arch principal; y axi dic que per quant esta capella te 5 peñades qui surten perfetament de un vuitevat es vuitevade, aso es la mia opinio ajustade ab la de un picapedrer tengut per molt bon menestral y no tan solament axo mestra Joan Antoni

¹⁷²² ARM, Prot. O-191.

¹⁷²³ ARM, Prot. T-539.

¹⁷²⁴ BOVER, J. M., *Miscelánea Histórica Mayoricense*, Vol. XVI, Ms. Biblioteca Bartolomé March, Palma de Mallorca, 1858, f. 412v.

Oms Scultor y Arquitecto qui es home tengut a reputatio del millor de aquest Regna de Mallorca diu y confirma lo matex que nosaltros diem.

Lo cap de iglesia de la Ceu y todas las demes capellas y lo cap de iglesia de Sant Jauma y el de Montision y el de Jesus y dos capellas derera lo altar mayor de Santa Aularia estan desta trasa.”¹⁷²⁵

Deixant de banda l’argumentació que fa Gelabert sobre el cas particular de la definició d’una volta vuitavada,¹⁷²⁶ el que fa, és citar la mateixa opinió que la seva per part d’un altre picapedrer de qui no recull el nom i la de Joan Antoni Oms, amb qui, en escassament dues línies, es vinculen dues idees prou interessants. En primer lloc, el qualifica com a “Scultor y Arquitecto”, incidint per tant en la problemàtica que he comentat més amunt sobre l’aplicació del terme “arquitecte” a aquells escultors que es dedicaven al revestiment ornamental de les construccions pròpiament dites. Per altra banda, Gelabert diu de Joan Antoni Oms que és “home tengut a reputatio del millor de aquest Regna de Mallorca”, afirmació que dóna una idea del lloc que ocupava aquest membre de la família Oms en la consideració professional dels escultors mallorquins del moment. És obvi que s’ha de tenir present que l’afirmació de Gelabert ha de tenir unes connotacions subjectives, de tal manera que no podríem generalitzar dient que tots els professionals de la construcció tenien en tan bona consideració la tasca d’Oms, però tampoc podem oblidar que Gelabert el cita com a autoritat que refermi la seva argumentació i, per tant, seria per força necessari que efectivament Joan Antoni Oms fos tingut per un professional destacat en la seva feina per la majoria dels seus coetanis.¹⁷²⁷

Les talles també donen informació sobre la posició econòmica de Joan Antoni Oms I. Si es consulta la talla efectuada l’any 1636,¹⁷²⁸ s’hi troba documentat el seu domicili a una illeta del districte de l’Almudaina, el patrimoni immoble del qual es

¹⁷²⁵ GELABERT, *De l’art...*, pàg. 262.

¹⁷²⁶ Es podria subratllar al respecte la preocupació que demostra Gelabert per intentar aclarir la confusió que sembla existir sobre les voltes vuitavades i les sisavades entre els seus companys de professió, responent així a un dels objectius plantejats per l’autor al pròleg.

¹⁷²⁷ S’ha de pensar que entorn a 1653, quan Gelabert escriu el seu tractat, Joan Antoni Oms es trobava en un moment de maduresa personal i professional, amb una edat de 53 anys i un taller propi amb una producció plenament consolidada, dades que permeten pensar que gaudís d’una positiva consideració professional.

¹⁷²⁸ ARM. Arxiu Històric. AH-1842.

valora en 150 lliures. Per fer-se una idea relativa de la seva posició econòmica, es pot comparar aquesta dada amb la d'altres individus que apareixen a la mateixa talla. Per exemple, les 150 lliures atribuïdes a Joan Antoni Oms es tornen a trobar en el cas del també escultor Bartomeu Vilar, però són superiors a les 50 lliures del pintor Antoni Jaume, a les 58 lliures de "l'imaginaire" Antoni Ballester, a les 110 lliures de l'escultor Pere Joan Pinya o a les 112 lliures del també "imaginaire" Joan Sagarra. En canvi, queden per sota de les 347 lliures del brodador Onofre Frau i, sobre tot, de les 679 lliures de l'escultor Jaume Blanquer, mestre, com s'ha vist, del propi Joan Antoni Oms i del que s'han trobat diverses proves de la seva estimable situació econòmica. A partir d'aquestes dades, la font documental permet situar Joan Antoni Oms en una còmoda situació econòmica, en unes dates en les quals contaria amb 36 anys d'edat i, per tant, és de suposar que ja tindria un taller propi més o menys consolidat, tot i que, pel coneixement que es té d'obres seves realitzades amb posterioritat, la seva posició econòmica i social encara milloraria substancialment.

En parlar dels testaments com a font d'informació sobre els artistes, he citat el corresponent a Joan Antoni Oms I, que porta la data de 6 de febrer de 1667.¹⁷²⁹ Al document, inclòs en el *Llibre primer de testaments de Jordi Barceló notari*, apareixen citats tres fills de l'escultor, anomenats Joan, Antoni i Gaspar (precisament els tres noms més repetits al llarg del transcórrer cronològic de la nissaga), una informació que pot ser decisiva a l'hora d'establir amb precisió les relacions familiars entre diferents membres. Al document, Gaspar Oms és citat com "hereu meu universal", mentre Joan i Antoni, els altres dos fills de l'escultor, reben la quantitat de 5 lliures cadascun. Aquesta informació és, per una part, una bona ajuda per establir la cronologia vital de cada un dels fills, ja que, essent Gaspar l'hereu universal, es dedueix que era el fill de major edat; a més, la decisió de concedir 5 lliures d'herència a cada un dels altres dos fills és una dada a tenir present, comparant-la amb altres testaments d'artistes mallorquins de l'època, per fer-se una idea de la posició econòmica de Joan Antoni Oms I. Certament, cap d'aquestes dues dades proporcionen una informació concloent i decisiva, i necessiten de l'estudi d'altres fonts documentals per a tenir una certa transcendència, però sí que han de ser considerades com a unes peces més de

¹⁷²⁹ ARM, Prot. B-668.

l'engranatge final que han de constituir les conclusions a les quals es pugui arribar. Per altra banda, el testador Joan Antoni Oms I elegeix ser enterrat al convent de Sant Domingo de Palma; aquesta és una dada que pot encaminar l'investigador a la recerca de més referències que es puguin haver conservat vinculades al convent, però que puguin tenir a veure amb el citat escultor, que se sap, a més, que va realitzar algun treball retaulístic per a Sant Domingo. Finalment, el document incorpora l'habitual annex on es plasma la data de defunció del testat, que en el nostre cas fou el 8 de febrer de 1667, dos dies després de la data de redacció del testament.

També tenim documentació de tipus notarial vinculada a Joan Antoni Oms I, com és el cas del seu encartament sota les ordres de Jaume Blanquer, datat el 12 de maig de 1616,¹⁷³⁰ en el qual consta que Joan Antoni Oms I té 16 anys d'edat (*"etatis sexdecim"*), així que s'aprecia que un document vinculat amb la formació professional de l'artista també pot donar informació a l'investigador sobre les seves dates biogràfiques. Al mateix document d'encartament apareix un altre membre de la nissaga, Gaspar Oms, que és qualificat com a pintor i germà de Joan Antoni; per tant, és una altra informació molt útil a l'hora de reconstruir la necessària genealogia familiar. A més de Gaspar Oms i de l'escultor Jaume Blanquer, amb qui Joan Antoni estarà d'aprenent, el text també cita, com a testimoni, un membre de la família Ballester, una altra nissaga important en el context artístic de la Mallorca moderna, concretament de l'escultura, i que aquí es confirma com a relacionat amb el taller de Jaume Blanquer. Finalment, també convé subratllar que Joan Antoni s'encarta amb Blanquer per un període de sis anys, una dada que pot servir, complementant-la amb altres dades similars, per conèixer la durada habitual dels períodes d'encartament amb artistes al segle XVII i, per altra banda, també pot funcionar com a dada de referència dins la vida professional de Joan Antoni Oms, per exemple si és necessari establir datacions aproximades a obres posteriors. Per la seva banda, Joan Antoni Oms I acceptaria Damià Creuades d'aprenent l'any 1644.¹⁷³¹

S'han conservat diversos contractes que impliquen l'escultor Joan Antoni Oms I, d'entre els quals en destacaria un en què accedeix a realitzar un retaule per a l'església

¹⁷³⁰ ARM, Prot. R-358.

¹⁷³¹ MUNTANER BUJOSA, "Para la historia..." (1963), doc. 97, pàg. 194.

parroquial d'Alaró.¹⁷³² En el document, datat el 6 de maig de 1660 i conservat a l'arxiu parroquial d'Alaró, s'especifica que el "quadro", denominació freqüent al segle XVII per a referir-se a un retaule, ha de ser per a la capella de les ànimes del Purgatori. El retaule, que afortunadament s'ha conservat fins els nostres dies, ha de ser fet d'acord amb la traça realitzada prèviament pel mateix artista. De moment, aquesta traça no ha pogut ser localitzada, així que és del tot impossible establir cap referència entre l'adequació de l'obra finalment executada i el disseny previ, però és una dada a tenir present pel que fa a l'estudi de la tasca artística del moment. Al contracte es concreta, per altra banda, el preu que Joan Antoni Oms havia de cobrar per la feina, 115 lliures, que pot conduir cap a conclusions d'interès comparant-la amb els preus estipulats per a altres obres. Oms no només s'havia de limitar a fabricar el retaule, sinó que també havia de "renovar" una imatge del Crucificat que hi havia a la mateixa capella de les ànimes del Purgatori, el que hem d'entendre com una mena de restauració de la figura, que possiblement inclouria tant la consolidació de la mateixa com algun tipus de modificació que l'adequés a les preferències estètiques del moment. És un contracte, per tant, del que es pot treure informació interessant, sobre tot pel que fa a la pràctica artística i a l'autoria i datació del retaule en qüestió, però en el qual potser trobem a faltar dades més específiques sobre la traça prèvia del retaule o sobre les condicions, en cas d'existir, acordades respecte a aquest disseny entre els comitents alaroners i Joan Antoni Oms.

Per inscripcions deixades pels seus autors, se sap que el 1632 i el 1637 dos membres de la família Oms treballaren a la cova de Sant Martí d'Alcúdia.¹⁷³³ El primer d'ells, "Joan Antoni", és indubtablement l'individu que protagonitza aquesta secció; però en el cas del segon, un "Gaspar", hem d'introduir un matis. Per la data de 1637, només es pot tractar del germà de Joan Antoni, Gaspar Oms II, ja que el seu fill Gaspar encara no havia nascut; per tant, sabent que Gaspar Oms II era pintor, s'ha de suposar

¹⁷³² LLADÓ Y FERRAGUT, J., "Las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum XXXI (1953-1960), núm. 770-781 (1955-56), pàg. 299-300. RABASSA OLIVER, G., "Los Homs y el Convento de Santo Domingo", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 1994, pàg. 72. VILLALONGA VIDAL, A. J., *Els retaules barrocs d'Alaró (1626-1785)*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2001, pàg. 64-65. Veure també les referències documentals sobre el seu treball a la façana de l'Ajuntament de Palma aportades a GAMBÚS, M., "Apuntes para el estudio histórico-artístico de la fachada principal del Ayuntamiento de Palma", *Estudis Baleàrics*, núm. 5, 1982, pàg. 134.

¹⁷³³ LLABRÉS, G., "Noticias históricas de la cueva de San Martín", a *BSAL*, volum 2 (1887-1888), núm. 62 (25 de juliol de 1887), pàg. 117.

que es va encarregar de les pintures que poguessin existir al retaule de la cova alcudienca o, d'alguna altra tasca menor de caire ornamental (evidentment, no són excloents una i l'altra).

De la documentació religiosa es pot extreure un altre exemple d'una obra realitzada per Joan Antoni Oms I: són les referències fetes al *Llibre de gastos sobre el retaule de l'altar major*, del desaparegut convent de Sant Domingo de Palma.¹⁷³⁴ Aquesta memòria d'investigació no té com a objectiu l'anàlisi acurat del procés de realització de cap obra artística concreta, tasca per a la qual seria de gran utilitat la font que estic comentant, sinó que aquí em limitaré a sintetitzar alguna dada interessant que es pot trobar en alguns dels seus folis, com és la necessitat que l'escultor executi l'obra d'acord amb la traça aprovada;¹⁷³⁵ el vistiplau al començament de la feina amb data de 5 de novembre de 1644; l'acord entre el prior del convent i l'artista sobre el muntant econòmic de la feina, que seria de 425 lliures, així com també la posterior ampliació de les feines a realitzar i del total de doblers a percebre per l'artista, una sèrie d'ampliacions que en molts casos van acompanyades de breus referències a la definició d'algun element retaulístic, com el tipus de suports o de decoració, el que és de gran transcendència tenint en compte que aquest retaule major, igual que el convent on estava allotjat, no s'han conservat.

6.4.3. La tercera generació del taller dels Oms

Poca cosa se sap de **Gaspar Oms Amorós**, pintor de mitjan segle XVII, ja que va marxar de l'illa amb destí incert, i degué morir també fora de Mallorca, poc abans de 1685, ja que en aquesta data és quan se'l dona per difunt. S'ha localitzat el seu testament,¹⁷³⁶ redactat abans de partir de Mallorca.¹⁷³⁷

L'inventari de béns **d'Antoni Oms Bestard** fou realitzat el dia 14 de maig de 1673¹⁷³⁸ i en ell el posseïdor apareix mencionat com a "Antoni Homs pintor", dada que

¹⁷³⁴ RABASSA OLIVER, "Los Homs...", pàg. 74.

¹⁷³⁵ S'ha de recordar que aquesta mateixa condició ja apareixia en un document referent al retaule de les ànimes del Purgatori que el mateix Joan Antoni Oms va realitzar per a l'església parroquial d'Alaró.

¹⁷³⁶ ARM, Prot. P-798.

¹⁷³⁷ CARBONELL, "Els Oms", pàg. 370.

¹⁷³⁸ ARM, Prot. P-800.

concreta la seva tasca professional, una informació que en alguns casos de la nissaga pot ser prou útil per a poder diferenciar membres de la mateixa família que comparteixen el nom i el primer llinatge però se'n desconeix el segon. A l'inventari també s'informa que Antoni Oms tenia una algorfa situada al carrer de Sant Miquel de Palma, molt a prop del convent de Sant Antoni; així, es situa geogràficament l'activitat del pintor a la parròquia de Sant Miquel, una part de la ciutat a la qual se sap, per altres documents, que la família Oms va estar connectada. Després de la introducció i la referència a la situació de l'algorfa, l'inventari passa a relacionar els béns d'Antoni Oms. En aquesta llista no hi ha referències als instruments propis de la pràctica pictòrica, però sí que apareixen quatre "quadrets petits" de temàtica religiosa (representen Sant Francesc de Paula, Santa Cecília, Sant Antoni i un Sant Crist), que l'autor de l'inventari qualifica com a "usats" (és a dir, que no són nous o recents) i "molt dolents". Òbviament, la valoració que en fa l'autor de l'inventari no pot ser tinguda com a definitiva a l'hora de jutjar la possible qualitat artística d'aquests quadres (que no són coneguts avui) ni molt menys de la producció general d'Antoni Oms, però sí que pot ser útil com a complement d'altres informacions que es puguin obtenir en aquest sentit. La resta de béns inventariats són de caràcter domèstic, i per tant no estan directament relacionats amb la pràctica artística, però la seva relació és d'interès per a l'investigador per aproximar-se a la posició econòmica d'aquest pintor de la segona meitat del segle XVII. El llistat d'aquests béns és força breu i la qualitat atorgada a cada un d'ells no és elevada (alguna vestimenta qualificada de "molt dolenta" i peces de mobiliari i estris de cuina modestes), de tal manera que és fàcil apuntar que no vivia en unes condicions precisament luxoses ni tenia un rol social en certa manera privilegiat com el que van tenir altres artistes del segle XVII, com Antoni Verger o Jaume Blanquer.

Gaspar Oms Bestard ha de ser l'artista que apareix citat com a autor del retaule del Roser de l'església de Sant Domingo de Pollensa, obrat entre els anys 1651 i 1662.¹⁷³⁹ A més d'un membre de la família Carbonell, també hi va treballar "Joan Oms", que ha de ser el germà de Gaspar Oms Batle, Joan Antoni Oms Batle.

¹⁷³⁹ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 378.

Gràcies al plet analitzat per Villalonga sobre el retaule del Santcrist d'Alcúdia,¹⁷⁴⁰ del qual he parlat ja en diversos apartats anteriors, es coneix que **Gaspar Oms Batle** va estofar els àngels del llit de l'Assumpta de la Seu, i que fou mestre de l'escultor Andreu Carbonell. Tot i que la documentació no especifica el segon llinatge d'aquest Gaspar Oms, es dedueix per la cronologia que es tracta del fill de Joan Antoni Oms I, actiu a la darrera part del segle XVII (mor el 1702). El seu testament ha estat exhumat d'entre la documentació conservada a l'Arxiu del Regne de Mallorca.¹⁷⁴¹

Com he esmentat més amunt, **Joan Antoni Oms Bestard** ha de ser el "Joan Oms" que treballa al retaule del Roser del convent pollencí de Sant Domingo; encara que no s'esmenti el seu nom complet, s'ha de deduir de les dates de treball en aquest moble (1651-1662).

6.4.4. La quarta generació del taller dels Oms

De **Cristòfol Oms Arbona** es tenen notícies a partir de la referència al seu enterrament.¹⁷⁴² Aquesta informació, datada el 1710 i conservada en el llibre d'enterraments de la parròquia de Sant Miquel (on el difunt devia tenir el seu domicili), podria dur a pensar en un principi que les úniques dades d'utilitat que podria incorporar serien el nom complet del difunt, la professió, la data de defunció i el lloc d'enterrament, unes dades certament valuoses, però que no serien de vinculació directa amb la pràctica artística. Però el cas és que el document informa que Cristòfol Oms (que morí assassinat), va ser enterrat al convent de Sant Domingo per al qual estava treballant en el retaule major. D'aquesta manera, el document permet conèixer una obra en la qual va participar Cristòfol Oms, fent-ho, a més, quaranta-tres anys després de la mort de l'escultor que la va dissenyar, Joan Antoni Oms. De tot plegat, es poden extreure dos interessants punts de partida per a investigacions més profundes: la dilatada construcció del retaule major del convent de Sant Domingo, iniciada cap a 1644-45 i que encara rebia algun tipus de feina el 1710, i, per altra banda, la participació en una mateixa obra de diferents membres del taller dels Oms, en aquest

¹⁷⁴⁰ VILLALONGA VIDAL, *El Sol d'Alcúdia...*

¹⁷⁴¹ ARM, Prot. T-1070.

¹⁷⁴² ADM, 1/129-D/11.

cas de Joan Antoni Oms I i de Cristòfol Oms, pel que sembla fill de l'anterior, segons els estudis difosos fins a dia d'avui.¹⁷⁴³

He de fer notar, arribats a aquest punt, que existeix una errada, clarament tipogràfica, a l'arbre genealògic elaborat per Rabassa, pel que toca a la figura de **Joan Oms Arbona**. Segons l'esquema, aquest seria fill d'Antoni Oms, quan en realitat comparteix els llinatges Oms Arbona amb Cristòfol Oms Arbona i Gaspar Oms Arbona, fills de Joan Antoni Oms Bestard, i germans seus. S'ha trobat el seu testament.¹⁷⁴⁴

Si més amunt avançava els dubtes que podien sorgir entre els Oms anomenats "Joan" i els anomenats "Joan Antoni", se'n té un primer exemple en el "Joan Oms" que treballa una clau de volta de l'església de Sant Jeroni de Palma l'any 1676.¹⁷⁴⁵ Si es fa cas a les dates biogràfiques aportades per Rabassa, s'observa que no podria ser Joan Oms Arbona, segons l'autor nascut el 1663 i que, per tant, només tindria 13 anys el 1676; en canvi, es podria tractar de Joan Antoni Oms Bestard (mort el 1681) o del seu nebot Joan Antoni Oms Batle (quasi amb tota probabilitat encara viu el 1676), això sempre i quan la documentació esmentés "Joan", en el lloc del complet "Joan Antoni", en qualsevol dels dos casos. Per contra, si es donen per bones les aportacions de Marià Carbonell, es podria tractar de l'artista que ell anomena "Joan Oms Bestard", no "Joan Antoni", que coincidiria amb el "Joan Antoni Oms Bestard" en la genealogia elaborada per Rabassa.

És un dels individus que presenta una major problemàtica, ja que pot presentar elements de confusió amb **Joan Antoni Oms Arbona**, germà seu, a qui Carbonell presenta en el seu article del *BSAL* sobre els escultors de la família Oms, apuntant a ell com a "nou" membre de la nissaga i proposant-lo com a possible artífex de la traça de la capella del Santcrist d'Alcúdia.

És a **Gaspar Oms Arbona**, fill de Joan Antoni Oms Bestard, a qui s'ha de referir Antoni Furió a la seva entrada del diccionari, només esmentat com Gaspar Oms. Li atribueix els relleus de les claus de volta de l'església parroquial de Santa Maria del Camí i afirma que va morir el 21 de febrer de 1750.

¹⁷⁴³ RABASSA OLIVER, "Los Homs...", pàg. 77. CARBONELL, "Els Oms", pàg. 378.

¹⁷⁴⁴ ARM, Prot. P-6906.

¹⁷⁴⁵ ESTELRICH COSTA, "Artistes que treballaren...", pàg. 234.

Pel que fa a **Joan Antoni Oms Batle**, si es retrocedeix fins l'estudi de Furió, s'hi observa com dedica una entrada a Joan Antoni Oms, sense més especificacions, una circumstància òbviament problemàtica a primera vista. A aquest individu li atribueix un crucifix d'ivori destinat al convent palmesà de Sant Domingo, que data l'any 1694. Per la datació de l'obra, és obvi que no es pot tractar de Joan Antoni Oms I (mort el 1667 segons la documentació localitzada), sinó que s'hauria de referir a Joan Antoni Oms Batle, nét de l'anterior, però figura un tant dubtosa, com ja he anunciat més amunt, per coincidir en el temps amb el seu oncle, també escultor, Joan Antoni Oms Bestard. Al mateix Joan Antoni Oms Batle, Furió li atribueix una escultura de Sant Josep de l'església de Sant Miquel de Palma. Segons el mateix Furió, va morir el 29 de febrer de 1748. En relació a aquesta defunció, s'ha pogut localitzar el testament.¹⁷⁴⁶

He de fer notar aquí, per altra banda, que les dates de naixement i defunció aportades per Rabassa han de ser forçosament incorrectes: 1628-1746. Per la obvietat que Joan Antoni Oms Batle no degué viure 118 anys, s'ha de suposar que es tracta, novament, d'una errada tipogràfica.

Una de les primeres notícies que es tenen de l'artista, del 1707, gairebé té més a veure amb el seu pare, Gaspar Oms Bestard, ja que es refereix al cobrament d'un deute que tenia la parròquia de Santa Eulàlia amb el seu progenitor, per la realització del retaule de la Pietat.¹⁷⁴⁷

Com a obra ja pròpiament seva, s'han de citar els treballs d'escultura a les voltes del temple parroquial de Santa Maria del Camí (1718).¹⁷⁴⁸

M'he de referir en aquest apartat a la dificultat que suposa, ja assenyalada per Carbonell, la coexistència en les mateixes dates i en la mateixa professió, de **Gaspar Oms Batle** i Gaspar Oms Arbona, circumstància que complica enormement les atribucions, encara que l'autoria estigui documentada, ja que, si els dos llinatges de l'autor no apareixen al document, la cronologia de l'obra tampoc ajuda a establir una distinció entre els dos cosins escultors. Per exemple, s'ha de recordar el contracte redactat el 1729 amb un Gaspar Oms, escultor, per a l'execució del retaule de Sant

¹⁷⁴⁶ ARM, Prot. S-1880.

¹⁷⁴⁷ LLADÓ Y FERRAGUT, "Datos para la..." (1971), pàg. 377.

¹⁷⁴⁸ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 469.

Joan Baptista de la parroquial de Valldemossa:¹⁷⁴⁹ d'entrada, i sense més dades, no se sap quin dels dos cosins fou l'artista contractat. El mateix succeeix amb el treball d'alguns nervis i claus de volta de l'església de Santa Maria del Camí, atribuïdes per Josep Capó a Gaspar Oms, entre els anys 1734 i 1741,¹⁷⁵⁰ dates en les que encara devien estar treballant Gaspar Oms Batle i Gaspar Oms Arbona.

S'ha pogut trobar el testament de Gaspar Oms Batle.¹⁷⁵¹

6.4.5. La cinquena generació del taller dels Oms

Pel que fa als plets relacionats amb la família Oms, s'ha conservat el que va mantenir **Gaspar Oms Barrera** amb l'escultor Josep Sastre per qüestions de veïnatge.¹⁷⁵² Amb data de 28 d'agost de 1767, el plet ocupa quatre folis i exposa les divergències existents entre els dos escultors, que es poden resumir dient que Gaspar Oms no està conforme amb els canvis realitzats per Josep Sastre a la seva vivenda, ja que argumenta que li obstaculitzen seriosament la rebuda de llum i ventilació. El document informa que Josep Sastre va adquirir la casa de mans de "Juana Ana Oms successora de Gaspar Oms Mayor",¹⁷⁵³ amb tota seguretat membre de la nissaga artística en la que centrem la nostra atenció. L'aparició de noms de figures femenines i el seu estudi no ha de ser baladí en una investigació d'aquesta nissaga, degut a la coneguda tendència matrimonial d'unir membres de diferents tallers artístics, una circumstància que tingué lloc també a la família Oms.¹⁷⁵⁴ Línies després, el document afirma, per si hi ha necessitat de consultar-lo, que el testament del citat "Gaspar Oms Mayor" està en poder del notari Tomàs Tallades, guiant així l'investigador cap a una ubicació arxivística on es pugui localitzar aquest testament. No és, certament, un plet

¹⁷⁴⁹ CIRERA, J., "Contracte de Gaspar Homs per un retaule de S. Joan a Valldemossa: 1729", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 665-666 (setembre-desembre de 1937), pàg. 159-162.

¹⁷⁵⁰ CAPÓ JUAN, "Patrimoni artístic de...", pàg. 469.

¹⁷⁵¹ ARM, Prot. P-1241.

¹⁷⁵² ARM, Prot. P-1240.

¹⁷⁵³ Per cronologia, és del tot evident que aquest Gaspar Oms Major no fa referència al pintor de finals del segle XVI i principis del XVII que és considerat com iniciador de la nissaga artística, sinó que es deu tractar d'un altre membre que possiblement és anomenat així per a diferenciar-lo d'un altre membre homònim, però més jove, que va viure en dates coetànies.

¹⁷⁵⁴ Se sap, per exemple, que l'escultor Francesc Herrera estava casat amb una filla del pintor Antoni Oms Bestard. Veure CARBONELL, *Art de cisell...*, pàg. 21.

directament relacionat amb una problemàtica artística, i per tant la informació proporcionada a aquest nivell és pràcticament inexistent, però proporciona dades biogràfiques i domèstiques que han de ser tingudes presents.

El segon Gaspar Oms anomenat per Antoni Furió presenta un dels problemes generals detectats, pel que fa a la resta de dades proporcionades pels investigadors successius. Es pot deduir, per una banda, que s'hauria de tractar de Gaspar Oms Barrera, perquè afirma que va ser pare de Pau i Jaume Oms, els darrers integrants, cronològicament parlant, de la nissaga. Li atribueix un viatge a Eivissa per treballar per a la catedral i pel convent de Sant Domingo, a més de ser l'autor de la desapareguda estàtua de Sant Miquel que coronava el campanar de l'església homònima de Palma (col·locada el 1704) i de "*la capilla del Corazón de Jesús de la iglesia de Capuchinas de Palma*".¹⁷⁵⁵ Per tant, si es fa cas de l'atribució de Furió, s'hauria de parlar de Gaspar Oms Barrera com un escultor dedicat també a la traça d'espais arquitectònics, tasca que no va ser per res estranya a altres membres de la nissaga. Però cronològicament, els esmentats fills de Gaspar Oms Barrera, Pau i Jaume, varen néixer a mitjan segle XVIII, segons l'arbre genealògic de Rabassa, de manera que difícilment podria ser Gaspar Oms Barrera qui elaboràs l'estàtua de Sant Miquel ben a principis del segle. De fet, ja el mateix Furió afirma que Pau i Jaume varen morir a la segona o tercera dècades del segle XIX, el que tampoc s'avindria en la data de 1704 per una obra executada pel seu pare (més d'un segle abans de la mort dels fills).

Joan Oms Amengual és el darrer dels pintors de la família Oms esmentats per Jeroni Juan,¹⁷⁵⁶ de qui afirma que es va casar amb Miquela Ginart i que va morir el 12 de desembre de 1733. Una errata del text de Juan afirma que va ser presentat a examen de pintor per Miquel Ferrer el 13 d'octubre de 1893, suposo que volent dir l'any de 1693. Juan li atribueix un Sant Miquel i un Sant Gabriel de l'església de Santa Eugènia i la pintura i decoració del retaule de l'ermita de la Trinitat de Valldemossa (1707).

S'ha de dir que Joan Oms Amengual no és contemplat als treballs de Marià Carbonell sobre la nissaga.

¹⁷⁵⁵ FURIÓ, "Homs (Gaspar)", a *Diccionario de los ilustres...*, pàg. 81.

¹⁷⁵⁶ JUAN TOUS, "La pintura mallorquina...", pàg. 39-40.

6.4.6. La sisena generació del taller dels Oms

Pràcticament ja com a desinència del taller familiar, i segurament en un dels seus moments més baixos, que presagiaven ja la seva desaparició a principis del segle XIX, **Gaspar, Jaume i Pau Oms** són, per ara, els darrers artistes identificats i, per les poques dades que es tenen, sembla que es dedicaren a tasques qualificables de “menors” i que, fins i tot, la seva subsistència els resultava difícil. De tota manera, s’ha documentat la intervenció de Jaume Oms en el retaule de Sant Francesc Xavier de Felanitx.¹⁷⁵⁷

Són molt escasses les referències que s’han trobat de moment en relació a aquesta generació que tanca amb el devenir artístic de la família Oms, i que indubtablement juga un paper molt reduït en el context artístic d’aquests inicis del segle XIX, molt lluny ja de la gran incidència que varen tenir els obradors dels seus avantpassats dels segles XVI, XVII i XVIII.

¹⁷⁵⁷ CARBONELL, “Els Oms”, pàg. 384.

7. CONCLUSIONS

Abans d'exposar amb individualitat les conclusions a què he pogut arribar a través de la tasca d'elaboració d'aquesta memòria d'investigació, és oportú incloure en aquest capítol final una **valoració crítica de la historiografia** que he analitzat a les pàgines precedents. En primer lloc voldria assenyalar que a dia d'avui es pot considerar com a notable el gruix de fonts manuscrites relacionades amb l'artista modern que han estat publicades per erudits i estudiosos, tot i haver de remarcar una vegada més el caràcter indirecte i extremadament divers d'aquestes fonts, que han de servir per força com a via alternativa d'accés al coneixement del tema en vista de la manca de documentació directa (gremial principalment). No es pot descartar l'aparició de les fonts que ara trobem a faltar els investigadors, i aquest és un dels motius que condueixen a qualificar d'oberta aquesta línia d'investigació, els hipotètics avanços en la qual es tindran presents en posteriors treballs i, evidentment, en la base de dades en xarxa que és un dels pilars de la meua feina de recerca i difusió.

Per altra banda, al llarg dels capítols anteriors s'ha anat observant una progressió de part de l'atenció historiogràfica cap a la figura de l'artista, les arrels de la qual s'han de localitzar, pel que fa al context insular, en els tímids apropaments que hi varen fer figures del segle XVIII com Jeroni de Berard o els germans Villanueva. Seria a començaments del segle XIX quan la tasca de Jovellanos, fruit de la seva forçosa estada a Mallorca, donaria forma rigorosa a l'interès cap a l'artista local, amb un recolzament molt important en l'exhumació de documentació arxivística. Les bases que va establir l'erudit asturià serien recollides, ja ben avançat el segle, per l'arxiver Josep Maria Quadrado, que duria a terme una feina de recerca i difusió de documentació que contribuiria per si mateixa a avançar significativament en el coneixement de la Història local, però que en gran mesura serviria també per fomentar l'interès d'estudiosos immediatament posteriors i de gestar l'ambient cultural, per dir-ho així, que propiciaria la fundació d'una institució clau en la recerca de la Història de l'art local, com és la Societat Arqueològica Lul·liana. A les pàgines del seu *Bolletí* han anat apareixent, des de fa uns 130 anys, nombroses notícies i reflexions sobre l'artista local, primer centrades en l'artista medieval, però que s'interessaria decisivament per

l'artista modern gràcies a la incorporació de Joan Muntaner Bujosa i de Jaume Lladó Ferragut, que proporcionarien les fonts més importants per a que estudiosos posteriors com Jeroni Juan o Gabriel Llompart desenvolupessin els seus diversos treballs sobre el tema. L'altra gran punt de suport que va servir per obrir una nova etapa historiogràfica a Mallorca va ser la fundació dels estudis universitaris, ja al darrer terç del segle XX, que varen servir per a que professors com Santiago Sebastián duguessin a terme una doble tasca de formació de futurs professionals de la matèria historicoartística i d'investigació pròpia de l'art de l'època moderna. A més del veterà *BSAL*, les publicacions periòdiques *Mayurqa* i *Estudis Baleàrics* (amb aportacions puntuals també a la revista *Randa*) s'afegien com a elements de difusió dels nous treballs científics, entre els quals també s'han d'esmentar les tesis doctorals que sobre la qüestió s'han anat elaborant, així com també les més modestes, però en molts casos significatives, aportacions a congressos i jornades d'estudis locals, i la publicació d'una aproximació global, molt documentada, a l'escultura del segle XVII mallorquí a càrrec del professor Marià Carbonell.

Finalment, voldria valorar l'evolució que ha tingut lloc en el gènere historiogràfic dels diccionaris i enciclopèdies, que tan important és dins la meua tasca dedicada a l'artista modern. En aquest sentit, hi ha unes quantes fites claus que s'han de recordar aquí. En primer lloc, la publicació a mitjan segle XIX del diccionari d'artistes d'Antoni Furió, el qual, seguint la pauta marcada unes dècades abans per Ceán Bermúdez, recull un nombre molt important d'artistes locals d'època moderna, acompanyats en la majoria d'ocasions per informacions valuoses sobre la seva vida i obra. Sense oblidar, a més, que Furió va més enllà de les figures que tradicionalment havien centrat gran part de l'atenció (el pintor Guillem Mesquida, per exemple) per aportar, encara que només fos la constatació de la seva existència, els noms d'artistes fins aleshores desconeguts. Per altra banda, recollint una línia ja apuntada per Jovellanos, Furió posa sobre la taula historiogràfica la noció del taller, en incloure diferents nissagues (Oms, Torres, Muntaner) i establir possibles hipòtesis de contacte entre diferents artistes. Una segona fita en aquesta línia és el diccionari de pintors moderns de Jeroni Juan, limitat per tractar només un llenguatge artístic, però especialment valuós per centrar-se en l'època moderna. Són importants les precisions i matisos que introdueix Juan en relació al text de Furió, i tant un com l'altre seran la base de les nombroses aportacions

sobre artistes que apareixen a la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, on especialistes com Damià Ferrà-Ponç, Joana Maria Palou i Gabriel Llompart (entre d'altres) s'ocupen de presentar un ampli catàleg de professionals de l'art de l'època moderna, fusionant les aportacions de Furió i Juan amb les noves troballes documentals d'èpoques recents. Aquesta tasca, limitada en part pel caràcter divulgatiu de la publicació, seria continuada en la darrera gran aportació en aquest sentit, la *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, on Marià Carbonell (amb col·laboracions puntuals d'altres investigadors) introdueix notables avanços en la definició dels catàlegs dels tallers i en el plantejament dels contactes i influències entre els artistes.

Després d'aquesta valoració historiogràfica, voldria sintetitzar com a tancament d'aquesta memòria d'investigació les conclusions concretes a les que he pogut arribar:

1- Constatació de l'existència d'una gran diversitat de tallers artístics moderns.

L'ampli treball de lectura i anàlisi de les fonts manuscrites i bibliogràfiques, que apareixen citades al final d'aquest text, ha permès tenir coneixement d'un nombre important de tallers i professionals de l'art actius a la Mallorca d'època moderna, en alguns casos presentant un caràcter familiar que fa que aquests obradors tinguin continuïtat durant més d'una generació. Es poden citar en aquest sentit el cas de les famílies López, Gener, Oms, Blanquer, Torres, Carbonell i Muntaner, entre d'altres. En bona part dels casos es detecta la necessitat de delimitar amb més precisió les característiques pròpies del treball dels seus integrants i del conjunt del seu catàleg. Fins i tot, en nombroses ocasions només es té constància onomàstica de l'existència d'un artista, sense que fins el moment se li hagi pogut atribuir ni una sola obra en concret.

2- Ubicació geogràfica de la major part dels tallers a Ciutat de Mallorca.

Es constata que la immensa majoria d'aquests tallers artístics es troben localitzats a Ciutat, amb una distribució variable segons les parròquies i segons la cronologia. Això no obstant, la producció d'aquests tallers per a clientela dels pobles de Mallorca, sobretot d'arrel religiosa, tant pel que fa a les obres conservades com a les desaparegudes, ocupa un lloc important, en un sentit numèric, però també qualitatiu. Al llarg de la historiografia s'ha detectat un marcat centralisme traduït en una atenció dedicada en un gran percentatge a estudiar la producció artística conservada a Ciutat, un fenomen per altra banda comprensible i que, per això, no és criticat aquí sinó

simplement indicat. En conseqüència, tot i l'esforç de diferents historiadors diletants i, més recentment, de diverses institucions en la promoció de jornades d'estudis locals on s'ha fet molta feina en l'estudi i la difusió del patrimoni artístic d'època moderna custodiat a les viles mallorquines, predomina una visió molt particular i individualitzada d'aquestes obres, el que requereix un aprofundiment en aquesta línia, molt apropiat en una investigació com la que aquí he iniciat que pretén oferir una visió global del fenomen dels tallers i de la seva producció.

3- Definició molt parcial de les fonts visuals dels tallers. En els darrers anys s'han realitzat aportacions molt importants en l'àmbit de la identificació de models visuals que, després de les interpretacions i adaptacions de rigor, apareixen reflectits a obres pictòriques i escultòriques conservades, el que reafirma a la pràctica el que ja es podia deduir a partir d'alguns inventaris dels béns dels artistes, que en molts casos incloïen llibres de gravats. Un dels exemples que millor s'han documentat en aquest sentit ha estat el del pintor Gaspar Oms I, qui va recórrer amb freqüència a gravats nòrdics per a definir les seves composicions, però són molts encara els tallers les fonts visuals dels quals no ha estat assenyalada amb precisió.

4- Avanços tímids en el coneixement de les tècniques i els materials. Excepció feta de contats estudis recents (Carbonell, Villalonga), el tema de les tècniques i materials emprats pels artistes és encara força desconegut, fruit en part de la manca de recursos per destinar a anàlisis físiques, químiques, radiogràfiques i de tipus anàlegs que poguessin conduir a un millor coneixement de la qüestió, al que també s'afegeix la pendent localització, si és que encara es conserven, dels llibres gremials. En aquesta línia, s'ha d'esmentar la importància que va adquirint la implicació d'estudis historicoartístics en la tasca ordinària dels tallers de restauració de Mallorca, una col·laboració que contribueix en un grau elevat al coneixement de primera mà de les tècniques i materials emprats pels artistes moderns.

5- Identificació dels nuclis monumentals de concentració de la producció artística moderna. Pel que fa als focus d'atracció del treball artístic, es té un coneixement notable del paper jugat en aquesta línia sobretot pels centres religiosos (catedral, esglésies parroquials, monestirs i convents), i en alguns casos, com el dels franciscans, s'han identificat models, principalment retaulístics, que es difonen arreu de diferents conjunts conventuals. En altres casos, s'ha estudiat, parcialment, la

preferència d'uns centres cap a la contractació de tallers molt concrets, com és el cas, entre d'altres, de la relació professional entre el desaparegut convent de Sant Domingo de Palma i el taller dels Oms.

6- Progressiva tendència cap a la definició precisa del catàleg de la producció artística sorgida dels tallers moderns mallorquins. És molt evident l'avanç aconseguit des de les primeres i parcials aproximacions divuitesques, comprensiblement desencertades en un bon nombre de casos, fins als treballs dels investigadors més recents, que s'han ocupat tant d'ampliar aquest catàleg com de revisar les atribucions ja elaborades i donades per vàlides, en algunes ocasions, sense raons prou fonamentades. Però la feina feta per aquesta memòria d'investigació ha servit també per copsar que es pot seguir investigant per contribuir a la verificació d'aquest catàleg mitjançant possibles aportacions documentals i atribucions a través d'acurades anàlisis formals de les obres, ja que la documentació, sobretot en el cas de l'art modern insular, no ofereix amb freqüència respostes directes als dubtes de l'investigador.

7- Constatació de la modificació relativament freqüent de les obres artístiques, sobretot retaulístiques, per causes estètiques, funcionals, devocionals i altres. La fortuna de conservar gran part d'aquest patrimoni retaulístic, i per tant de tenir la possibilitat d'estudiar-lo, valorar-lo i gaudir-lo d'una forma directa, és una característica indiscutible, però a la qual s'ha d'afegir que l'estat actual necessita d'una reconstrucció historicoartística del procés que, des de la seva primigènia fabricació fins a l'estat actual, ha format part de l'esdevenir del moble, el que condueix, per tant, a definir no només la història de la peça en si mateixa, sinó els canvis en el paper concedit dins el conjunt del temple en qüestió i en la percepció de l'espectador. Aquesta necessitat s'accentua en el marc de les desamortitzacions del segle XIX, que varen afectar negativament el patrimoni artístic en forma de destruccions i dispersions, fenomen a partir del qual s'obre un camp important de feina en la detecció, primer, d'aquells retaules que han estat modificats i, després, de localitzar les peces que es trobin a altres ubicacions. A la part forana mallorquina també hi ha una tasca important a fer en aquest sentit, ja que, potser per gaudir d'una major llibertat vers el geogràficament allunyat control episcopal ciutadà, ja són nombroses les modificacions detectades en els conjunts retaulístics de diverses parròquies, convents i monestirs.

8- Transcendència i problemàtica historiogràfica del taller dels Oms. L'exemple concret del taller dels Oms sintetitza a la perfecció les consecucions i les mancances en la historiografia que l'elaboració d'aquesta memòria d'investigació m'ha permès diagnosticar. Des de la primera referència a un membre del taller, feta per estudiosos del segle XVIII (deixant de banda ara, òbviament, la documentació coetània sobre els Oms, produïda en els dos segles anteriors, que respon al transcórrer normal de la vida i de la història, no a estudis més o menys acurats de la seva vida i obra) fins als nostres dies, s'ha produït una gran evolució en el seu coneixement. S'ha identificat una vintena dels seus membres, s'han teixit xarxes de col·laboració professional (no sempre limitades a individus de la mateixa família) i s'han atribuït moltes obres al taller, potser massa. En tot cas, l'aparició en els darrers mesos d'estudis parcials que revisen la tasca feta fins aleshores sobre el taller dels Oms, fins i tot en la identificació dels seus membres, i les polèmiques sorgides en l'atribució de determinades obres, animen a considerar el tema com un camp obert a la contribució historicoartística.

9- Utilitat de la metodologia científica aplicada a l'estudi del taller. La visió de conjunt d'aquesta memòria d'investigació permet afirmar el seu caràcter vertebrador d'una metodologia científica aplicada a l'estudi de l'art modern mallorquí des del seu punt nuclear: el taller de l'artista, a partir del qual es puguin anar traçant les línies de recerca adients que contribueixin a un coneixement cada vegada més precís de l'art modern a Mallorca. Vull subratllar aquí, per tant, la utilitat de la informació i de les reflexions que conté aquesta memòria d'investigació com a recurs que faciliti el desenvolupament de posteriors aproximacions a qualsevol de les cares del complex poliedre que és el nostre art modern, sense oblidar les conclusions a què ha permès arribar aquest treball d'investigació entès per si mateix, i que he recollit en aquest capítol final.

10- Necessitat de l'estudi de l'art modern mallorquí. Com a tancament de les conclusions, voldria expressar la meua ferma confiança en la contribució d'aquesta memòria d'investigació a l'estudi del nostre art modern, que, com crec haver demostrat en aquestes pàgines, no ha estat tractat historiogràficament amb el rigor, la continuïtat i la consideració crítica que hauria estat desitjable. Per evidència cronològica, l'art modern es situa entre les manifestacions artístiques del gòtic i les que s'ha convingut a qualificar de contemporànies. Aquesta situació intermitja ha

suposat que l'art modern local hagi estat menystingut, per una banda, en relació a l'art gòtic, el qual, sobretot a partir de la influència del romanticisme català, ha gaudit d'una consideració prioritària, considerat com l'art més pur i gairebé com a "estil nacional", subordinant un art modern que perpetuaria formes i sistemes de treball propis del gòtic. Però en aquest sentit no es pot oblidar que les obres d'art gòtiques a Mallorca han sofert, per circumstàncies diverses, una modificació de les seves característiques formals: són freqüents les transformacions i addicions modernes a edificis gòtics, tant de caràcter civil com religiós, públic o privat. A més, algunes de les obres més significatives de l'arquitectura gòtica local han perdut la funció per a la qual foren concebudes (castell de Bellver, Llonja), sense passar per alt que la gran majoria de peces de la retaulística gòtica es troben descontextualitzades i conservades parcialment a espais museístics o similars que poc tenen a veure amb els que els allotjaven durant època medieval. Per l'altre extrem de la seqüència cronològica, i principalment a partir de l'empremta modernista, s'ha dedicat una part important dels esforços historiogràfics a l'art contemporani, un fenomen relacionat també amb la proximitat temporal entre el moment de producció de les obres artístiques i el desenvolupament dels seus estudis. A més, i continuant la línia de reflexió expressada unes línies més amunt sobre la relació entre el nostre art medieval i el modern, s'ha de dir que l'art dels segles XIX a XXI ha intervingut també, com no podria ser d'una altra manera, sobre edificis i elements escultòrics i pictòrics precedents, si bé el seu impacte global no ha estat tan marcat com l'esdevingut a la relació entre el medieval i el modern, el qual, s'ha de subratllar aquí, ha de ser contemplat no com un simple i poc rellevant continuador d'elements plantejats en el gòtic, sinó que ha de ser reivindicat precisament per la seva capacitat d'adequar formes i maneres vinculables al gòtic a la nova sensibilitat estètica que va anar de la mà de la introducció i consolidació del que avui coneixem com art modern. Per tant, el panorama monumental de Mallorca s'ha d'adscriure, en un percentatge molt elevat, a la fenomenologia artística desenvolupada entre els segles XVI i XVIII, el que no significa en cap cas defensar una valoració a la baixa de l'art gòtic i contemporani, sinó apostar per situar el nostre art modern en la posició que requereix segons el paper jugat històricament (però no pas historiogràficament) i la seva transcendència, particular i global, en el nostre patrimoni artístic, aspecte a què vol contribuir aquesta memòria d'investigació.

Dins la temàtica concreta del coneixement de l'artista modern a Mallorca, la progressió historiogràfica que he sintetitzat a l'inici d'aquest capítol de conclusions, amb la seva vinculada tipologia genèrica dels diccionaris i les enciclopèdies, és la base sobre la qual erigir futures investigacions científiques. Voldria tancar aquesta memòria d'investigació exposant la necessitat de l'elaboració d'una tesi doctoral que aprofundeixi, amb el màxim rigor científic, en el tema que ha ocupat aquestes pàgines, una necessitat motivada per la convicció, per una banda, del valor que tenen les aportacions documentals i reflexives que s'han produït fins el moment, que configuren un punt de partida molt sòlid des del qual engegar la investigació; però, per l'altre costat, crec en la necessitat de dur a terme una aproximació a la qüestió que sigui científicament acurada i que presenti una visió de conjunt de l'artista d'època moderna, sense oblidar la ferma voluntat que els resultats d'aquesta tesi doctoral puguin ser difosos en forma de volum bibliogràfic, però, també, a través de la base de dades en xarxa, eina clau per a la recopilació de tota la informació, per a l'actualització constant de les dades d'una investigació essencialment oberta i per a poder ser consultada pel públic gràcies al sistema àgil i intuïtiu que permeten les noves tecnologies. Tot això, d'acord amb la convicció personal que els avanços de la comunitat científica han de ser posats a l'abast del ciutadà, especialista o no, que, en aquest cas, pretengui aprofundir en el coneixement dels artistes moderns, artífexs de gran part del patrimoni artístic illenc.

8. BIBLIOGRAFIA CITADA

Per tal d'ordenar el gruix de bibliografia que he esmentat en aquesta memòria d'investigació, he optat per classificar-la en tres grups: **bibliografia general**, on s'inclouen aquelles fonts que no es refereixen directament a l'artista, les obres o els tallers de l'edat moderna a Mallorca, sinó que són de caràcter contextual, però que han estat citats aquí per incloure dades útils pel tema que interessa; **bibliografia específica**, amb aquells texts que estudien artistes i obres concrets; finalment, les **veus de diccionaris i enciclopèdies** que, pels seus particulars trets formals (concreció, brevetat, manca de referències bibliogràfiques i arxivístiques, voluntat divulgativa), que condicionen el seu contingut, he cregut més convenient agrupar en un subapartat propi.

Finalment, he d'indicar que la bibliografia és un altre dels punts d'aquest treball que està connectat amb la base de dades en xarxa, de manera que també pot ser consultada en aquesta aplicació informàtica, on he de recordar que es troben recollides totes aquelles fonts (no només bibliogràfiques, sinó també manuscrites) d'on he extret informació sobre els artistes d'època moderna.

8.1. Bibliografia general

AD, *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1946.

AD, *Cuadernos de Arte e Iconografía. Actas del Primer Coloquio de Iconografía*, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1989.

AD, "Gaspar Melchor de Jovellanos", *Estudis Baleàrics*, núm. 90-91 (febrer-setembre 2008).

AD, *Guia Museu Diocesà de Mallorca*, Museu Diocesà de Mallorca, Palma de Mallorca, 2008.

AD, *Historiografía del arte español en los siglos XIX y XX. VII Jornadas de Arte*, Alpuerto, Madrid, 1995.

AD, *Homenatge a Antoni Mut Calafell*, arxiver, Govern Balear, Palma de Mallorca, 1993.

AD, *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, 2 volums, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2002.

AD, *Josep Maria Quadrado i el seu temps*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1997.

AD, "L'art barroc a Mallorca. Noves aportacions", *Estudis Baleàrics*, núm. 66-67 (febrer-setembre de 2000).

AD, *Mallorca*, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993.

AD, "25 anys de l'IEB", *Estudis Baleàrics*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997).

AGUILÓ, A. J., "El Voyage dans les Îles Baléars et Pithiusses o l'informe estratègic d'un viatger il·lustrat al servei de Napoleó", a GRASSET DE SAINT-SEUVEUR, A., *Viatge a les Illes Balears i Pitiüses*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 2002 (1807).

ALBERTÍ, J.; ROSSELLÓ, R., *Història d'Esporles. Segles XIII-XVI*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 1996.

ALCOBERRO, A., "La cultura escrita", a BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, volum 2, Edicions 62, Barcelona, 2004, pàg. 478-492.

ALEMANY, G. de, *Historia General del Reyno de Mallorca y de sus islas adyacentes, que sigue hasta el año de 1700*, còpia manuscrita d'Antoni Furió conservada a la Biblioteca Bartolomé March (Palma de Mallorca), 1825 (1723).

ANGULO ÍÑIGUEZ, D., "Pintura del siglo XVII", a AD, *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, volum 15, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1958.

ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, *Las Baleares. Descritas por la palabra y el dibujo*, vol. 2, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1984 (1897).

AYALA MALLORY, N., "Introducción", a PALOMINO, A., *Vidas*, Alianza, Madrid, 1986 (1724), pàg. 11-17.

AZCÁRATE, J.M., "Escultura del siglo XVI", a AD, *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, volum 13, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1958.

BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I. (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004.

BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000.

BARCELÓ CRESPI, M., *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1988.

BARCELÓ CRESPI, M. (ed.), *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI): IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1991.

BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, 3 volums, Edicions 62, Barcelona, 2004.

BERNAT VISTARINI, A.; CULL, J. T. (eds.), *Los días del Alción. Emblemas, literatura y arte del Siglo de Oro*, José J. de Olañeta Editor, Edicions UIB, College of the Holy Cross, 2002.

BINIMELIS, J. B., *Historia general del Reino de Mallorca*, Imprenta de José Tous, Palma de Mallorca, 1927 (1601).

BINIMELIS, J.B., *Nueva historia de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes*, Imprenta de José Tous, Palma de Mallorca, 1927 (1601).

BOVER, J. M., *Miscelánea Histórica Mayoricense*, Ms. Biblioteca Bartolomé March, Palma de Mallorca, 1858.

BURY, J. B., "The stylistic term <<Plateresque>>", a *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, núm. 39.

CABOT, S. (coord.), *El convent de Sant Bonaventura a Lluçmajor. Història i art*, P. Franciscans, Lluçmajor, 1993.

CAMPANER Y FUERTES, A., *Cronicón Mayoricense. Noticias y relaciones históricas de Mallorca desde 1229 a 1800*, Imprenta Mossèn Alcover, Palma de Mallorca, 1967 (1881).

CANTARELLAS, C., "Pròleg", a TUGORES, F., *La descoberta del patrimoni. Viatgers decimonònics i patrimoni historicoartístic a Mallorca*, L'Hiperbòlic Edicions, Palma de Mallorca, 2008.

CANTARELLAS CAMPS, C., "Cuadrado i el patrimoni historicoartístic", a AD, Josep Maria Cuadrado i el seu temps, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 155-180.

CAPELLÀ Galmés, M. A.; ESTARELLAS ORDINAS, M. M.; MERINO SANTISTEBAN, J., "La formació de les col·leccions museològiques de la Societat Arqueològica Lul·liana", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2003)*, volum I, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2003, pàg. 101-113.

CAPÓ JUAN, J., *La vila de Santa Maria del Camí*, volum 1, Josep Capó Juan, Santa Maria del Camí, 1980.

CARBONELL I BUADES, M., "Il·lustració i retorn a l'ordre", a BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, volum 3, Edicions 62, Barcelona, 2004, pàg. 479-491.

CARBONELL I BUADES, M., "L'art del Renaixement al Barroc", a BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, volum 2, Edicions 62, Barcelona, 2004, pàg. 493-523.

CARBONELL I BUADES, M., "Les mutacions del Barroc", a BELENGUER, E. (dir.), *Història de les Illes Balears*, volum 3, Edicions 62, Barcelona, 2004, pàg. 463-478.

CATEURA BENNÀSSAR, P., *Mallorca en el segle XIII*, El Tall Editorial, Palma de Mallorca, 1997.

CATEURA BENNÀSSER, P. (coord.), *XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1998.

CHECA, F., *Pintura y escultura del Renacimiento en España. 1450-1600*, Cátedra, Madrid, 1999 (1983).

CHUECA GOITIA, F., "La arquitectura del siglo XVI", a AD, *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, volum 11, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1953.

CHUECA GOITIA, F., "La bibliografía de la arquitectura en los siglos XIX y XX", a AD, *Historiografía del arte español en los siglos XIX y XX. VII Jornadas de Arte*, Alpuerto, Madrid, 1995, pàg. 17-22.

CONTRERAS MAS, A., "Geografía y medicina en el Renacimiento mallorquín: el historiador Joan Bautista Binimelis", a BSAL, volum 49 (1993), núm. 847, pàg. 451-484.

CORTÈS I FORTEZA, S., "Aproximació al catàleg de l'arxiu del monestir de Sant Bartomeu d'Inca", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 69-85.

CRUZ PÉREZ, E.; PUJADES MORA, J.M., "Bibliografía publicada a les illes Balears entorn a les abadies, cartoixes, convents i monestirs", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 427-437.

DEYÀ BAUZÀ, M.J.; MAS FORNERS, A.; ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Alcúdia. El segle XVI*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 1999.

DURAN, E., "Joan Binimelis i la seva Història de Mallorca", a BSAL, volum 49 (1993), núm. 847, pàg. 485-496.

DURAN PASTOR, M., "L'aportació historiogràfica de Quadrado", a AD, *Josep Maria Quadrado i el seu temps*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 115-154.

ENSENYAT PUJOL, G., "Quina acceptació tengué la *Història del Regne de Mallorca* de Joan Binimelis?", a BSAL, volum 49 (1993), núm. 847, pàg. 497-510.

ESTELRICH I COSTA, J. (ed.), *Visita pastoral a les parròquies de la Part Forana de Mallorca. L'any 1641*, Mallorca, 1996.

FERRÀ, B., "Relación nominal de los señores miembros de la misma", a *BSAL*, volum 10 (1903-1904), núm. 289 (abril de 1904), pàg. 251-254.

FERRÀ-PONÇ, D., "Reflexió sobre *Baleares*", a *Lluc*, núm. 648 (maig 1975), pàg. 22-24.

FIOL, P.; ROSSELLÓ, R.; PAYERAS, D., *Història de Muro*, volum 4, Muro, 1991.

GAITA SOCIAS, M. de la M., "Història del Museu Diocesà de Mallorca", a *AD, Guia Museu Diocesà de Mallorca*, Museu Diocesà de Mallorca, Palma de Mallorca, 2008, pàg. 13-19.

GAMBÚS SÁIZ, M., "El debate de modelos en el arte mallorquín de los siglos XVI y XVII. Entre el clasicismo y la cultura propia", a SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears: XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 17 al 19 de novembre de 2004*, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 2005, pàg. 545-559.

GAMBÚS SAIZ, M., *El manierismo en el arte mallorquín. Siglos XVI y XVII*, tesi doctoral inèdita, Universitat de les Illes Balears, 1987.

GAMBÚS SAIZ, M.; MASSANET GILI, M., *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Conselleria d'Educació i Cultura, Palma de Mallorca, 1987.

GAMBÚS SÁIZ, M., "La ciutat de Palma com a escenografia festiva en el segle XVII", a ROSSICH, A.; RAFANELL, A. (eds.), *El Barroc català: actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Quaderns Crema, Barcelona, 1989, pàg. 379-394.

GAMBÚS SÁIZ, M.; REIG MORRO, A.; VILLALONGA VIDAL, A. J., "La conservació-restauració de retaules a Mallorca. Una aproximació", a *MUSA. Revista del Museu d'Història de Manacor*, núm. 2 (2006), pàg. 61-75.

GAMBÚS SAIZ, M., "La evocación del Humanismo en los repertorios iconográficos de la arquitectura renacentista mallorquina", a *AD, Cuadernos de Arte e Iconografía. Actas del Primer Coloquio de Iconografía*, tom 2, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1989, pàg. 305-312.

GAMBÚS, M., "L'historiador de l'art i els estudis locals", a GINARD BUJOSA, A.; RAMIS PUIG-GROS, A. (eds.), *El patrimoni de l'església i del convent de Llorito*, El Gall Editor, Pollença, 2004, pàg. 15-20.

GARCÍA FELGUERA, M. de los S., *Viajeros, eruditos y artistas. Los europeos ante la pintura española del Siglo de Oro*, Alianza, Madrid, 1991.

GAYÀ, J., "L'IEB en els primers anys de l'autonomia de les illes Balears", a *Estudis Baleàrics*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 49-52.

GAYÀ, J., "Presentació", a *Estudis Baleàrics*, núm. 1 (juny de 1981), s. p.

GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, A., *Viatge a les Illes Balears i Pitiüses*, Leonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 2002 (1807).

HENARES, I. L.; CALATRAVA, J. A., "El historicismo en la crítica de arte del Romanticismo español", a *Mayurqa*, núm. 19, pàg. 309-322.

HERNÁNDEZ SOCORRO, M. de los R. (dir.), *XVI Congreso Nacional de Historia del Arte. La multiculturalidad en las artes y en la arquitectura. Las Palmas de Gran Canaria, del 20 al 24 de noviembre de 2006*, tom 1, Gobierno de Canarias i Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006.

HONOUR, H., *El Romanticismo*, Alianza, Madrid, 1981.

HOYO BERNAT, X. del, "Breu història de l'Institut d'Estudis Baleàrics", a *Estudis Baleàrics*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 7-18.

JOVELLANOS, G. M. de, *Obras completas. Tomo IV: Correspondencia (Abril, 1801-Setiembre, 1808)*, Edición crítica, introducción y notas de José Miguel Caso González, Instituto Feijoo de Estudios del Siglo XVIII, Ilustre Ayuntamiento de Gijón, Oviedo, 1988.

JOVELLANOS, G. M. de, *Obras mallorquinas*, Leonard Muntaner, Palma de Mallorca, 1999.

JUAN, J., LLOMPART, G., "Las Vírgenes-sagrario de Mallorca", a *BSAL*, volum 22 (1961-1967), núm. 796-797 (1963), pàg. 177-192.

KUBLER, G., "Arquitectura de los siglos XVII y XVIII", a *AD, Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, volum 14, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1957.

LLOMPART, G., "Los gremios medievales de Mallorca y la cultura", a *Estudis Baleàrics*, núm. 42 (gener – abril 1992), pàg. 111-122.

LLOMPART, G., "Nostra Dona de la Rosa y su iconografía en el manierismo mallorquín", a *Estudis Baleàrics*, núm. 20 (1986), pàg. 63-80.

LLOMPART, G., "Nostra Dona de la Seu i el seu desdoblament secular en les diverses devocions marianes", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 122-129.

MAÍZ, J.; MARTÍNEZ, S.; PARDO, D., "Carles V i el *Llibre de la Benaventurada vinguda*. Recepció d'un monarca: elements de continuïtat i canvi als actes de protocol", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 427-435.

MARÍN GELABERT, M., "El *Bolletí* de la SAL i la historiografia contemporània de les Illes Balears", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2003)*, volum 1, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2003, pàg. 127-230.

MARTÍNEZ OLIVER, B., *Art i església a la Mallorca del segle XVI a través de les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604)*, treball de recerca de postgrau, Departament d'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2008.

MARTÍN GONZÁLEZ, J. J., *El artista en la sociedad española del siglo XVII*, Cátedra, Madrid, 1993.

MARTÍN GONZÁLEZ, J. J., *Escultura barroca en España. 1600-1770*, Cátedra, Madrid, 1998.

MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.), *Historia de Mallorca*, Vicente Colom Rosselló Editor, Palma de Mallorca, 1978.

MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M. J., "Aproximació a l'Arxiu i la Biblioteca dels tres col·legis dels Pares Jesuïtes de Mallorca en el temps de la incautació de les

temporalitats. 1767", a AD, *Homenatge a Antoni Mut Calafell*, arxiver, Govern Balear, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 141-151.

MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M. J., "Notes per a la investigació de temes d'història de l'art en els fons documentals dels arxius de Mallorca", a *Estudis Baleàrics*, núm. 66/67 (2000), pàg. 7-22.

MATEU, G., "L'Institut d'Estudis Baleàrics i el seu origen en l'antiga Diputació Provincial", a *Estudis Baleàrics*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 39-48.

MEDEL, R., *Manual del viajero en Palma de Mallorca*, Imprenta Balear, Palma de Mallorca, 1849.

MORÁN, M.; CHECA, F., *El coleccionismo en España*, Cátedra, Madrid, 1985.

MORATA SOCÍAS, J., *La Comisión Provincial de Monumentos de las Baleares (1844-1987)*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2005.

MULET RAMIS, B., *Història dels carrers i places de Sineu*, Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca, 1987.

NIETO, V.; MORALES, A. J.; CHECA, F., *Arquitectura del Renacimiento en España. 1488-1599*, Cátedra, Madrid, 1997.

MUNTANER, J.; PONS, J., "Reglamento de la Sociedad Arqueológica Luliana", a *BSAL*, volum 32 (1961-1967), núm. 796-797 (1963), pàg. 241-244.

MUT CALAFELL, A., "Els llibres gremials de l'Arxiu del Regne de Mallorca", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 326-327.

MUT CALAFELL, A.; URGELL HERNÁNDEZ, R., "Josep Maria Quadrado, Arxiver (1840-1895). Consideracions generals", a *Estudis Baleàrics*, núm. 54/55 (febrer-setembre 1996), pàg. 109-122.

ORDINES JOAN, J. A., "La contribució historiogràfica de Jovellanos a la documentació del convent de Sant Francesc de Palma", a *Estudis Baleàrics*, núm. 90/91 (febrer-setembre 2008), pàg. 15-22.

ORDINES JOAN, J. A., "Les cròniques conventuals de l'església de Sant Francesc de Palma: font documental del patrimoni històricoartístic", a *BSAL*, volum 63 (2008), núm. 861, pàg. 259-280.

PALOMINO, A., *Vidas*, Alianza, Madrid, 1986 (1724).

PALOU SAMPOL, J. M., "El Renaixement i el Barroc", a *AD, Mallorca*, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 572-575.

PALOU SAMPOL, J. M., "Els segles XVII i XVIII", a *AD, Mallorca*, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 575-579.

PASCUAL, E., "Inventari del monestir de Sant Francesc (1549)", a *BSAL*, volum 8 (1900), pàg. 270-274, 283-286, 326-329.

PEÑARRUBIA, I., "Cuadrado historiador", a *AD, Josep Maria Cuadrado i el seu temps*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 11-41.

PERELLÓ, A. M., "La noblesa i la festa a la Mallorca del Barroc", a *Estudis Baleàrics*, núm. 34 (1989), pàg. 37-46.

PÉREZ MARTÍNEZ, L. (ed.), *Las visitas pastorales de Don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572)*, 2 volums, Monumenta Maioricensia, Palma de Mallorca, 1963-1969.

PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M., *Islas Baleares*, Ediciones de Ayer, Palma de Mallorca, 1969 (1888).

PLANAS ROSSELLÓ, A., *El notariado en el Reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)*, Leonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 2006.

PLANAS ROSSELLÓ, A., "Propiedad, custodia y transmisión de los protocolos notariales en la Mallorca del Antiguo Régimen", a *BSAL*, volum 61 (2005), núm. 859, pàg. 57-70.

PONS, J.; MUNTANER, J., "Memoria presentada por la Sociedad Arqueológica Luliana sobre la posibilidad y organización de un Museo de Arte y Arqueología de Mallorca", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 662-665 (gener-agost de 1937), pàg. 83-92.

PONS Y MARQUÉS, J., "Mr. Post y la pintura medieval mallorquina", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 665-666 (setembre-desembre 1937), pàg. 101-133; núm. 668-670 (gener-juny 1938), pàg. 198-218; volum 28 (1939-1943), núm. 674-679 (gener-desembre de 1939), pàg. 36-42.

PONS Y MARQUÉS, J., "Sobre el Museo de Mallorca", a *BSAL*, volum 29 (1944-1946), núm. 710-711, pàg. 223-226.

POST, C. R., *A History of Spanish painting*, Kraus Reprint Co., Nova York (EUA), 1970 (1930-1958).

POST, C. R., *A History of Spanish painting. Volume XII: Part I: The Catalan school in the Early Renaissance*, Kraus Reprint Co., Nova York (EUA), 1970 (1958).

PUIG ARGENTE, C.; GARCÍA PALACIOS, R., "Cuatro inventarios para el estudio de la Orden del Císter en Mallorca (1386-1797)", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 339-358.

PUYOL RODRÍGUEZ, M., "La historiografía mallorquina del siglo XIX: José Mª Quadrado y Miguel de los Santos Oliver", a *Estudis Baleàrics*, núm. 25 (juny de 1987), pàg. 5-16.

QUETGLAS GAYÁ, B., *Los gremios de Mallorca*, Ediciones Cort, Palma de Mallorca, 1980 (1939).

QUIROGA CONRADO, M., "L'Arxiu Capitular", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 288-295.

RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, J., "Catastro de la Ciudad de Mallorca (1576)", a *BSAL*, volum 15 (1914), pàg. 97-192.

RIERA VAYREDA, F., "Les talles: aportació a l'estudi de la fiscalitat a Mallorca", a *BSAL*, volum 41 (1985), pàg. 241-250.

ROSSELLÓ BORDOY, G., "La Societat Arqueològica Lul·liana i la utopia d'un museu a Mallorca", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una*

il·lusió que perdura (1880-2003), volum 1, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2003, pàg. 21-92.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2003)*, volum 1, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2003.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2006)*, volum 2, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2006.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, volum 3, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2008.

ROSSELLÓ BORDOY, G., "Una experiencia museológica: la sistematización de las colecciones de la Sociedad Arqueológica Luliana en 1933", a *BSAL*, volum 42 (1986), núm. 840, pàg. 231-244.

ROSSELLÓ LLITERAS, J., "Breus directrius per a la recerca de la història de l'art en l'Arxiu Diocesà de Mallorca", a *Estudis Baleàrics*, núm. 66/67, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 23-26.

ROSSELLÓ LLITERAS, J., "El archivo del Real Convento de Santo Domingo de Mallorca", a *Mayurqa*, núm. 22 (1989), pàg. 551-553.

ROSSELLÓ LLITERAS, J., "Inventario de documentos referentes a los antonianos de Palma en el Archivo Diocesano de Mallorca", a *BSAL*, volum 47 (1991), núm. 845, pàg. 219-241.

ROSSELLÓ LLITERAS, J., "La documentación del Archivo Diocesano de Mallorca referente a los conventos de la Orden de San Agustín de dicha isla", a *Archivo Agustiniano*, vol. 73 (1989), pàg. 137-166.

ROSSELLÓ LLITERAS, J., "La sección de Vicaría General del Archivo Diocesano de Mallorca", a *AD, Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*, Govern Balear, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 237-248.

ROSSELLÓ LLITERAS, J., "Noticiario de la cartuja de Jesús Nazareno (Valldemossa). Homenaje a la orden cartujana en el IX centenario de su fundación", a *BSAL*, volum 40 (1984), núm. 838, pàg. 243-254.

ROSSELLÓ LLITERAS, J., "Tres inventarios de la Cartuja de Valldemossa (s. XIX)", a *BSAL*, volum 44 (1988), pàg. 223-238.

ROSSELLÓ VAQUER, R., "Documentari", a DEYÀ BAUZÀ, M.J.; MAS FORNERS, A.; ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Alcúdia. El segle XVI*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 1999, pàg. 265-353.

ROSSELLÓ, R.; SEGURA, J., *Història de Puigpunyent. Segles XIII-XVI*, Leonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 1996.

ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Inca. 1350-1516*, Leonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 1997.

ROSSELLÓ VAQUER, R., *Noticiari de Consell*, Ajuntament de Consell, Consell, 2001.

ROSSELLÓ VAQUER, R.; CAMPINS LLEBRERS, B., *Noticiari de Consell (segona part)*, Ajuntament de Consell, Consell, 2008.

ROSSICH, A.; RAFANELL, A. (eds.), *El Barroc català: actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Quaderns Crema, Barcelona, 1989.

S.A.,¹⁷⁵⁸ "Acta de la sesión en que quedó instalada la Comisión Provincial de Monumentos Históricos de Baleares", a *BSAL*, volum X (1903-1904), núm. 289 (abril de 1904), pàg. 251-252.

S.A., "Catálogo de los objetos presentados para la inauguración del Museo Arqueológico Luliano (1881)", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 6 (25 de març de 1885), pàg. 6-7; núm. 7 (10 d' abril de 1885), pàg. 4-6; núm. 8 (25 d' abril de 1885), pàg. 4-6; núm. 9 (10 de maig de 1885), pàg. 4-6; núm. 11 (10 de juny de 1885), pàg. 4-7.

S.A., "Instalación del Museo Arqueológico Luliano en la Exposición Universal de Barcelona. Catálogo de los objetos que contiene acopiados y distribuidos por su

¹⁷⁵⁸ Vaig servir aquestes sigles ("Sense autor") en aquells casos en què no s'especifica la persona o institució responsable de la redacció de la font en qüestió.

director D. Bartolomé Ferrá y Perelló", a *BSAL*, volum 2 (1887-1888), núm. 76-77 abril de 1888), pàg. 4-12.

S.A., *Reglamento de la Sociedad Arqueológica Luliana*, Imprenta de Guasp, Palma de Mallorca, 1921.

S.A., "Reglamento de la Sociedad Arqueológica-Luliana establecida en el Colegio de Nuestra Señora de la Sapiencia", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 15 (10 d'agost de 1885), pàg. 6-7.

S.A., "Sección de noticias", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 16 (25 d'agost de 1885), pàg. 8.

SABATER, T., *L'art gòtic a Mallorca. Pintura damunt taula (1390-1520)*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca, 2007.

SALVÀ, J., "Campaner y el *Cronicón Mayoricense*", a *Estudis Baleàrics*, núm. 5 (juny de 1982), pàg. 71-84.

SALVÀ, J., "La Sociedad Arqueológica Luliana y su <<Bolletí>>", a *BSAL*, volum 41 (1985), núm. 839, pàg. 3-8.

SALVÀ, J., "Cuadrado defensor de los monumentos de Mallorca", a *Mayurqa*, volum 3-4 (1970), pàg. 245-256.

SALVÀ TOMÀS, P., "L'Institut d'Estudis Baleàrics entre el 1986 i l'actualitat", a *Estudis Baleàrics*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 53-58.

SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears: XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 17 al 19 de novembre de 2004*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2005.

SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A., "Contexto histórico y ejecutoria de la primera época del Institut d'Estudis Baleàrics (1971-1980)", a *Estudis Baleàrics*, núm. 56 (octubre de 1996-gener de 1997), pàg. 19-34.

SANTAMARÍA, A., "José María Cuadrado, historiador", a *Mayurqa*, vol. 3/4 (1970), pàg. 99-225.

SANZ DE LA TORRE, A., "Antonio Furió y Joaquín María Bover, historiadores de la arquitectura mallorquina", a *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, núm. 84, pàg. 273-306.

SANZ DE LA TORRE, A., "La arquitectura de Palma de Mallorca en el grabado ilustrado (siglos XVIII y XIX)", a *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, núm. 73, pàg. 215-230.

SANZ DE LA TORRE, A. "Las casas señoriales de Palma y los viajeros románticos", a *BSAL*, volum 55 (1999), núm. 853, pàg. 389-398.

SASTRE I BARCELÓ, J. C., "L'arxiu del monestir de Santa Clara: notes per a la seva catalogació, conservació i difusió", a *BSAL*, volum 48 (1992), pàg. 281-290.

SASTRE MOLL, J., "L'obra pictòrica com element decoratiu, sumptuari i devocionari a les llars medievals mallorquines, en el trànsit a la Modernitat", a *BSAL*, volum 59 (2003), núm. 857, pàg. 47-88.

SEBASTIÁN, S., *Contrarreforma y barroco. Lecturas iconográficas e iconológicas*, Alianza Editorial, Madrid, 1981.

SEBASTIÁN, S., "Significación de Quadrado en la génesis de la historia del arte español", a *Mayurqa*, volum 3/4 (1970), pàg. 227-244.

SERRA, V., "Notícies històriques sobre les clarisses-caputxines de Palma de Mallorca", a *Randa. Homenatge a Miquel Batllori (4)*, vol. 51 (2003), pàg. 77-90.

SEVILLANO COLOM, F., "José María Quadrado archivero de Mallorca", a *Mayurqa*, vol. 3/4 (1970), pàg. 257-270.

SOLER PASCUAL, E., *El viaje literario de los hermanos Villanueva*, Valencia, 2001.

TATARKIEWICZ, W., *Historia de seis ideas*, Tecnos, Madrid, 2002.

TRIAS MERCANT, S.; MUNTANER MARROIG, J.; LLADÓ VILA, J., *Valldemossa. Història, mites i tradicions*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1996.

TUGORES, F., *La descoberta del patrimoni. Viatgers decimonònics i patrimoni historicoartístic a Mallorca*, L'Hiperbòlic Edicions, Palma de Mallorca, 2008.

URGELL HERNÁNDEZ, R., *Arxiu del Regne de Mallorca*, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2000.

URGELL HERNÁNDEZ, R., "La documentació de l'època de la dinastia de Mallorca a l'Arxiu del Regne de Mallorca", a CATEURA BENNÀSSER, P. (coord.), *XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1998, pàg. 85-100.

VALLE GARCÍA, D. del, "Catàleg de les publicacions periòdiques de la Societat Arqueològica Lul·liana", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, volum 3, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2008, pàg. 9-56.

VAQUER, O., "Immigrants a Mallorca durant el regnat de Felip II (1)", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 199-226.

VAQUER, O., "Immigrants a Mallorca durant el regnat de Felip II (2, 1)", a *BSAL*, volum 57 (2001), núm. 855, pàg. 321-338.

VAQUER, O., "Immigrants a Mallorca durant el regnat de Felip II (2, 2)", a *BSAL*, volum 58 (2002), núm. 856, pàg. 291-320.

VAQUER, O., "Immigrants a Mallorca. 1500-1550", a *BSAL*, volum 54 (1998), núm. 852, pàg. 105-140.

VARGAS PONCE, J., *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, volum 11, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1983 (1787).

VILLALONGA DE CANTOS, P., "Los libros de viajes y la ilustración litográfica como medio difusor del romanticismo en Mallorca", a *BSAL*, volum 45 (1989), núm. 843, pàg. 343-356.

VILLALONGA VIDAL, A. J., "Las causas civiles y el arte religioso en la Mallorca moderna. Estado de la cuestión", a *Memoria Ecclesiae XVII*, Asociación de Archiveros de la Iglesia en España, Oviedo, 2000, pàg. 113-126.

VILLALONGA, A. J., *Plets i art religiós a Mallorca. Segles XVI-XVIII. La sèrie documental Causes Civils com a font per a la Història social de l'art*, tesi doctoral inèdita, UIB, 2003.

VILLANUEVA, J., *Viage literario a las iglesias de España*, tom 21, Imprenta de la Real Academia de la Historia, Madrid, 1851.

8.2. Bibliografia específica

AD, *El Puig de Pollença. Espiritualitat-Història-Art*, El Gall Editor, Pollença, 1998.

AD, *La parròquia de Santa Maria del Camí i el seu patrimoni històric i artístic*, Ajuntament de Santa Maria del Camí i Parròquia de Santa Maria del Camí, 1998.

AGUILÓ, E., "Notes y documents per una llista d'artistes mallorquins dels sigles XIV y XV", a *BSAL*, volum 11 (1905-1907), núm. 298 (gener de 1905), pàg. 4-9; núm. 299 (febrer de 1905), pàg. 26-30; núm. 314 (maig de 1906), pàg. 249-254.

ALBERTÍ I CABOT, A. P.; ALBERTÍ I CABOT, M., "El patrimoni històric i artístic", a **SERRA I BUSQUETS, S.** (coord.), *Banyalbufar i la seva història*, Ajuntament de Banyalbufar, 1998, pàg. 41-101.

ALOMAR, A. I.; CAPELLÀ, M. A., "Miquel Bestard i una vista de la ciutat de Mallorca com a tema patriòtic al segle XVII", a **BARCELÓ CRESPI, M.** (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 113-128.

ALOMAR I SERRA, G., "El retaule major de Sant Feliu de Llubí i Rafel Torres Rubert (ca. 1756-1794)", a *BSAL*, volum 58 (2002), núm. 856, pàg. 115-124.

ALOMAR, M. M., "El convent de l'Olivar de Palma", a **BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I.** (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 57-67.

ALONSO FERNÁNDEZ, A., "La iglesia de San Antonio Abad, obra singular del barroco en Mallorca", a *Mayurqa*, volum 8 (1972), pàg. 33-43.

ALONSO FERNÁNDEZ, A., "Patrimonio artístico de Valldemosa", a *Mayurqa*, volum 5 (1971), pàg. 115-131.

AMENGUAL, F., "Puntualizaciones documentales sobre el arte en la basílica de San Francisco de Palma (siglos XVII-XX)", a *BSAL*, volum 37 (1979-1980), núm. 832-833 (1980), pàg. 653-657.

AMORÓS I PUIG, M.; CARRIÓ I VIVES, G., "El repertori iconogràfic i decoratiu de Joan de Salas al cor de la Seu de Mallorca", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 129-154.

ANDREU GALMÉS, J., "Pintura mural en el barroc mallorquí: el cas del convent de Sant Bernadí (Petra)", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 141-159.

BARCELÓ CRESPI, M., *L'església parroquial de Porreres (Notes històrico-artístiques)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1989.

BARCELÓ CRESPI, M., "Notes sobre alguns *picapedres* a la Mallorca tardomedieval", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 111-115.

BARCELÓ CRESPI, M., "Nous documents sobre l'art de la construcció", a *BSAL*, volum 59 (2003), núm. 857, pàg. 221-248.

BARCELÓ CRESPI, M., "Nous documents sobre l'art de la construcció. II", a *BSAL*, volum 63 (2007), núm. 861, pàg. 209-226.

BARCELÓ CRESPI, M., "Daniel Pou, *lapiscida* (¿ - + 1528)", a *Randa. Miscel·lània Gabriel Llompарт (1)*, vol. 61, pàg. 93-101.

BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G., "De bell nou altres novetats entorn de Joan de Salas", a *BSAL*, volum 47 (1991), núm. 845, pàg. 263-265.

BARCELÓ CRESPI, M., "Tomàs Seguals (¿ - + 1513) i Macià Seguals (¿ - + 1515) *lapiscidae*", a *BSAL*, volum 64 (2008), núm. 853, pàg. 223-246.

BARRIO MOYA, J. L., "Diversas noticias familiares sobre el pintor mallorquín Pedro Onofre Cotto", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 427-432.

BARRIO MOYA, J. L., "El pintor mallorquín Pedro Onofre Cotto, tasador de las pinturas de la dama valenciana Doña María Antonia Herráez y Gabaldón (1713)", a *BSAL*, volum 51 (1995), núm. 849, pàg. 301-308.

BARRIO MOYA, J. L., "Nuevas noticias sobre la estancia en Madrid del pintor mallorquín Pedro Onofre Cotto (1717)", a *BSAL*, volum 53 (1997), núm. 851, pàg. 417-424.

BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C., "Fundadores y benefactores de la Cartuja de Valldemossa. El primer siglo de vida monacal", a **BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.** (coord.), *Prínceps i reis. Promotors de l'orde cartoixà*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2003, pàg. 63-79.

BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C., *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 2009.

BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C. (coord.), *Prínceps i reis. Promotors de l'orde cartoixà*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2003.

BAUZA DE MIRABÓ GRALLA, C., "La desamortización religiosa y sus consecuencias en el patrimonio artístico: la Cartuja de Valldemossa como ejemplo", a **BARCELÓ CRESPI, M.**; **MOLL BLANES, I.**, (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 193-205.

BERARD, G. de, *Viaje a las Villas de Mallorca*, Ajuntament de Palma i Luis Ripoll Editor, Palma de Mallorca, 1983 (1789).

BERNAT I ROCA, M.; **SERRA I BARCELÓ, J.**, "El forn de vidre del carrer de Can Burgos. Nòtules per a l'estudi del vidre medieval i post-medieval a Mallorca", a *BSAL*, volum 48 (1992), núm. 846, pàg. 91-114.

BERNAT I ROCA, M., "Entorn a l'organització dels menestrals a la Mallorca del segle XIV", a *BSAL*, volum 58 (2002), núm. 856, pàg. 93-114.

BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J., "L'aprenentatge d'un ofici: graffiti arquitectònics a la Seu de Mallorca", a *BSAL*, volum 45 (1989), núm. 843, pàg. 177-213.

BESTARD CLADERA, B.; RAMON LIDON, M., "Els retaules del segle XVIII de l'església parroquial de Sant Bartomeu de Sóller", a *BSAL*, volum 54 (1998), núm. 852, pàg. 201-218.

BESTARD, B.; JIMÉNEZ, J.; RAMON, M., *L'església i els retaules del santuari de Lluc*, Ajuntament d'Escorca, 2004.

BOVER, J. M.; MEDEL, R., *Varones ilustres de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1847.

CABOT, S. "Guia històrica i artística", a CABOT, S. (coord.), *El convent de Sant Bonaventura a Lluçmajor. Història i art*, P. Franciscans, Lluçmajor, 1993, pàg. 47-73.

CANTARELLAS CAMPS, C., "Bartomeu Ferrà i Perelló (Palma, 1843-1924)", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2006)*, volum II, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2006, pàg. 9-36.

CANTARELLAS CAMPS, C., *La arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1981.

CANTARELLAS CAMPS, C., "La institucionalización de la enseñanza artística en Mallorca: la Academia de Nobles Artes (1778-1808)", a *Mayurqa*, volum 19 (1979-80), pàg. 279-293.

CANTARELLAS CAMPS, C., "Transformación y pervivencia en el barroco mallorquín", a *Estudis Baleàrics*, núm. 1 (juny de 1981), pàg. 135-160.

CAPELLÀ GALMÉS, M. A., *Els retaules de l'església d'Algaida*, Institut d'Estudis Baleàrics i Ajuntament d'Algaida, Algaida, 1999.

CAPÓ, J., "Els tres Lluç Mesquida, mestres de picapedrers, i Antoni Mesquida", a *BSAL*, volum 35 (1976-1977), núm. 826-827 (1977), pàg. 373-384.

CAPÓ, J., "L'escultor Joan Deyà", a *BSAL*, volum 45 (1989), núm. 843, pàg. 327-331.

CAPÓ JUAN, J., "L'escultor Nadal Balle i Bestard", a *BSAL*, volum 38 (1981), núm. 835, pàg. 495-497.

CAPÓ JUAN, J., "Patrimoni artístic de les esglésies de Santa Maria del Camí. Aportació a la història de les Belles Arts", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 822-823 (1975), pàg. 466-485.

CAPÓ JUAN, J., "Una pintura de Jaume Blanquer. El retaule major de Sant Felip Neri de Palma", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 820-821 (1974), pàg. 345-349.

CAPÓ VILLALONGA, J., *L'església de Sant Jordi d'Orient*, Palma de Mallorca, 1979.

CAPÓ VILLALONGA, J., *Visita històrico-artística al temple parroquial de Lloseta*, Jaume Capó Villalonga, Lloseta, 1995.

CARBONELL, M., *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, José J. De Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 2002.

CARBONELL, M., *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, catàleg de l'exposició del Centre de Cultura de Sa Nostra (23 de febrer a 21 d'abril de 2007), Palma de Mallorca, 2007.

CARBONELL I BUADES, M., "Dos retrats cincentistes del canonge Jeroni Garau", a *BSAL*, volum 53 (1997), núm. 851, pàg. 119-128.

CARBONELL I BUADES, M., "El Mediterraneo cercano: Juan Vic i Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca" a *Actas del XI Congreso Nacional de Historia del Arte. El mediterraneo y el arte español*, Valencia, 1998.

CARBONELL I BUADES, M., "El pintor Miquel Bestard (1592-1633), *el Mallorquí*, notícies biogràfiques i aportacions al catàleg", a *Locus Amoenus*, núm. 2 (1996), pàg. 155-174.

CARBONELL BUADES, M., "El pintor Miquel Pont Cantallops (1678-1755) i el viatge d'estudis a Roma", a *BSAL*, volum 55 (1999), núm. 853, pàg. 195-210.

CARBONELL BUADES, M., "Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg", a *BSAL*, volum 63 (2007), núm. 861, pàg. 93-120.

CARBONELL BUADES, M., *Guillem Mesquida: 1675-1747*, Govern Balear i Ajuntament de Palma de Mallorca, 1999.

CARBONELL I BUADES, M., "Jaume Blanquer i el retaule del Corpus Christi", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 134-147.

CARBONELL I BUADES, M., *Miquel Pont Cantallops. 1678-1755. Un pintor llorençí entre Mallorca i Roma*, Ajuntament de Sant Llorenç des Cardassar, Sant Llorenç des Cardassar, 2005.

CARBONELL I BUADES, M., "Retaules barrocs", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 148-163.

CARMONA, F., "Iconografía de la iglesia de Ntra. Sra. del Socorro de Mallorca", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 173-198.

CARMONA MORENO, F., "Iconografía de la iglesia y monasterio de Nuestra Señora de la Concepción de las Agustinas en Palma de Mallorca", a *BSAL*, volum 57 (2001), núm. 855, pàg. 125-152.

CARMONA MORENO, F., *Iglesia de Nuestra Señora del Socorro (Agustinos). Palma de Mallorca. Historia y arte*, Ediciones Escorialenses, San Lorenzo de El Escorial (Madrid), 1998.

CARRIÓ I VIVES, G., "Jaume Llull, escultor cap al Setcents", a *Estudis Baleàrics*, núm. 74-75 (octubre de 2002-maig de 2003), pàg. 163-186.

CIRERA, J., "Contracte de Gaspar Homs per un retaule de S. Joan a Valldemossa: 1729", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 665-666 (setembre-desembre de 1937), pàg. 159-162.

COLL TOMÀS, B., "Per a la història del segle XVI. Documenta varia", a *BSAL*, volum 39 (1982), núm. 836, pàg. 113-122.

DEYÀ BAUZÀ, M. J.; RIUTORT TABERNER, S., "L'església de Sant Jaume en el segle XVI", a DEYÀ BAUZÀ, M.J.; MAS FORNERS, A.; ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Alcúdia. El segle XVI*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 1999, pàg. 235-264.

DOMENGE I MESQUIDA, J., "Entorn als oficis artístics de Mallorca. Una aproximació als treballs i ocupacions dels artistes medievals (segles XIV-XVI)", a BARCELÓ CRESPI, M. (ed.), *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI): IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 381-398.

DORICO I ALUJAS, C., "Algunes precisions sobre l'escultor mallorquí Miquel Perelló", a *Estudis Baleàrics*, núm. 66/67 (febrer-setembre de 2000), pàg. 79-90.

ESCALAS VICENS, J., "Una obra inédita de fray Alberto de Borguny", a *Mayurqa*, volum 9 (1972), pàg. 157-158.

ESTELRICH COSTA, J., "Artistes que treballaren pel monestir de Santa Elizabet de la Ciutat de Mallorca. Documentació d'arxiu (segles XVI-XIX)", a *BSAL*, volum 41 (1985), núm. 839, pàg. 223-240.

FAJARNÉS, E., "Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media: Ordinacions dels Pintors (1486)", a *BSAL*, volum 7 (1897-1898), núm. 209 (agost de 1897), pàg. 145-146.

FAJARNÉS, E., "Protesta contra la confusión de las Artes nobles y las mecánicas", a *BSAL*, volum 8 (1899-1900), núm. 238 (gener de 1900), pàg. 223-224.

FELIU, J., *Noticias históricas sobre el Santuario de Montesión de Porreras*, Ajuntament de Porreres, 1993 (1894).

FERRÀ, B., "Reconstrucción de la Casa Consistorial de Palma", a *BSAL*, volum 4 (1891-1892), núm. 149 (agost de 1892), pàg. 270-273; núm. 151 (octubre de 1892), pàg. 287-294; núm. 152 (novembre de 1892), pàg. 295-301; volum 5 (1893-1894), núm. 154 (gener de 1893), pàg. 3-6.

FERRÀ, B., "Una restauración", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 7 (10 d'abril de 1885), pàg. 1-2.

FIOL MATEU, G., *Monografía de l'església de Sant Joan Baptista de Mancor de la Vall*, Ajuntament de Mancor de la Vall i Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca, 1988.

FIOL PONS, G., "La mà de l'artista modern segons l'ull dels segles XVI-XIX: fortuna crítica", a *BSAL*, volum 64 (2008), núm. 862, pàg. 153-168.

FIOL TORNILA, P., "El retaule de l'altar major de Muro", a *BSAL*, volum 57 (2001), núm. 855, pàg. 153-162.

FIOL I TORNILA, P.; PAYERAS I CAPÓ, D.; RIUTORT TABERNER, S.; *750 anys d'església a Muro (1248-1998)*, Ajuntament de Muro, Muro, 1998.

FLORIT SALETAS, L., *Els retaules barrocs de l'església parroquial de Sant Llorenç de Selva*, Ajuntament de Selva, Selva, 2003.

FORTEZA OLIVER, M.; REINÉS FEMENIA, M. A., "La retablística barroca de la iglesia del Socorro: el retablo mayor", a *BSAL*, volum 53 (1997), núm. 851, pàg. 139-148.

FRAU, A., "La Lonja de Palma", a *BSAL*, volum 1 (1885-1886), núm. 14 (25 de juliol de 1885), pàg. 1-5; núm. 15 (10 d'agost de 1885), pàg. 3-4; *BSAL*, núm. 16 (25 d'agost de 1885), pàg. 2-5; núm. 17 (10 de setembre de 1885), pàg. 1-2; núm. 18 (25 de setembre de 1885), pàg. 1-3; núm. 19 (10 d'octubre de 1885), pàg. 5-7; núm. 20 (25 d'octubre de 1885), pàg. 4-5; núm. 21 (10 de novembre de 1885), pàg. 3-4; núm. 22 (25 de novembre de 1885), pàg. 4-6; núm. 23 (10 de desembre de 1885), pàg. 6-7; núm. 25 (10 de gener de 1886), pàg. 3-6; núm. 29 (10 de març de 1886), pàg. 5-6; núm. 32 (25 d'abril de 1886), pàg. 10-13.

FURIÓ, A., *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Imprenta La Palmesana, Palma de Mallorca, 1988 (1840).

FURIÓ, V., "Dels anys que visqué a Mallorca l'escultor Adrià Ferran", a *BSAL*, volum 19 (1922-1923), núm. 496 (febrer de 1922), pàg. 17-23; núm. 497-498 (març-abril de 1922), pàg. 33-39.

FURIÓ, V., "Els pintors cartoixos Fra Joaquim Juncosa i Fra Manuel Bayeu", a *BSAL*, volum 20 (1924-1925), núm. 534 (abril de 1925), pàg. 241-246; núm. 535-536 (maig-juny de 1925), pàg. 276-280.

FURIÓ, V., "En Guillem Mesquida, pintor mallorquí", a *BSAL*, volum 17 (1918-1919), núm. 461 (març de 1919), pàg. 228-234; volum 18 (1918-1919), núm. 462 (abril de 1919), pàg. 241-247.

GAITA I SOCIAS, M. de la M., "Algunes notes sobre l'ofici de pintor a Mallorca a l'entorn del 1500", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana*:

tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 15 al 17 de desembre de 1999, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 365-371.

GAMBÚS SÁIZ, M., "Aproximación a un estudio histórico-artístico del convento agustino de Itria", a *BSAL*, volum 38 (1981), núm. 835, pàg. 301-316.

GAMBÚS, M., "Apuntes para el estudio histórico-artístico de la fachada principal del Ayuntamiento de Palma", a *Estudis Baleàrics*, núm. 5 (1982), pàg. 117-151.

GAMBÚS, M. (i altres), "Consideracions sobre la tècnica pictòrica de Gaspar Oms en el retaule de Sant Jeroni a la Seu de Palma", a *AD, Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, volum 1, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2002, pàg. 429-437.

GAMBÚS, M., "De l'art de picapedrer de Josep Gelabert: un testimonio literario de la arquitectura mallorquina del siglo XVII", a *Mayurqa*, núm. 22 (1989), pàg. 777-785.

GAMBÚS, M. (i altres), "El retaule major de l'església conventual de Sant Francesc (Palma 1734-1742)", a *Estudis Baleàrics*, núm. 66/67 (febrer-setembre 2000), pàg. 27-46.

GAMBÚS SÁIZ, M., "El trabajo artístico en Mallorca durante los siglos XVI y XVII", a *BSAL*, vol. 43, Palma de Mallorca, 1987, pàg. 157-172.

GAMBÚS, M.; BAUÇA DE MIRABÒ, C., "El viaje mediterráneo del retablo barroco. La tipología cupulada en Mallorca y Menorca", a *HERNÁNDEZ SOCORRO, M. de los R. (dir.), XVI Congreso Nacional de Historia del Arte. La multiculturalidad en las artes y en la arquitectura. Las Palmas de Gran Canaria, del 20 al 24 de noviembre de 2006*, tom 1, Gobierno de Canarias i Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 159-168.

GAMBÚS SÁIZ, M., "La ambigüedad estilística en el arte contrareformista mallorquín: el retablo del nombre de Jesús de Artà", a *Mayurqa*, volum 19 (1979-80), pàg. 295-308.

GAMBÚS, M.; SABATER, T., "La cartuja de Valldemossa en los inicios del renacimiento mallorquín", a *Actas del Congreso Internacional de Scala Dei, la primera cartuja de la Península Ibérica*, Tarragona, 1999, pàg. 223-237.

GAMBÚS, M., "La configuració arquitectònica de l'edifici des dels orígens al segle XVIII", a CANTARELLAS CAMPS, C. (coord.), *Ajuntament de Palma. Història, arquitectura i ciutat*, Ajuntament de Palma de Mallorca, 1998, pàg. 88-109.

GAMBÚS, M., "La incidencia artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Phillippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)", a *BSAL*, volum 63 (2007), núm. 861, pàg. 63-92.

GAMBÚS SÁIZ, M., "La recreación de un modelo manierista italiano en Palma: la fachada de Casa Pavese <<Ses Carasses>>", a *Estudis Baleàrics*, núm. 27 (juny de 1988), pàg. 63-70.

GAMBÚS, M., "L'obra de l'escultor Joan de Salas a Mallorca (1526-1538). Noves aportacions", a *BSAL*, volum 64 (2008), núm. 862, pàg. 255-280.

GAMBÚS SÁIZ, M., "Notas sobre decoración en la arquitectura manierista: el caso mallorquín", a *Mayurqa*, volum 17 (1977-78), pàg. 89-93.

GARAU LLOMPART, I., "Les ordenances del gremi de picapedrers del 1405 i altres disposicions posteriors", a *Randa. Estudis sobre la Mallorca medieval (segles XIII-XVI)*, núm. 29 (1991), pàg. 75-84.

GELABERT, J., *De l'art de picapedrer*, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1977 (1653).

GINARD BUJOSA, A.; RAMIS PUIG-GROS, A. (eds.), *El patrimoni de l'església i del convent de Llorito*, El Gall Editor, Pollença, 2004.

GUASP GELABERT, B., "Alguna documentació inèdita sobre el extinguido monasterio del Olivar", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 820-821 (1974), pàg. 293-302.

GUASP GELABERT, B., "Índice de documentos acerca de la fundación (1617) de Monjas Teresas en Palma, y erección de su convento e iglesia", a *BSAL*, volum 32 (1961-1967), núm. 798-800 (1964), pàg. 307-311.

HILLGARTH, J. N., "Nuevos datos sobre Juan de Sales y los púlpitos de la Catedral", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 790-791 (1960), pàg. 664-666.

HUARCAYA AZAÑÓN, C.; GAMUNDÍ MOLINA, B., "El conjunt arquitectònic de la Casa de la Missió de Palma de Mallorca, des de la fundació fins a l'actualitat", a *Randa. Homenatge a Jordi Carbonell* (3), vol. 57 (2006), pàg. 75-91.

ISASI, R., "Nuestra Señora de la Clastra", a *BSAL*, volum 20 (1925), pàg. 259-260.

JIMÉNEZ VIDAL, A., "La portada de San Francisco de Asís", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 770-781 (1955-1956), pàg. 226-235.

JOVELLANOS, G. M. de, *Descripción de la Catedral de Palma*, Gijón, 1805.

JUAN TOUS, J., "Don Juan O'Neill y la pintura mallorquina", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 818-819 (1973), pàg. 64-70.

JUAN TOUS, J., "El baptisterio de nuestra catedral. Tres pintores valencianos", a *BSAL*, volum 33 (1968-1972), núm. 816-817 (1972), pàg. 617-621.

JUAN TOUS, J., "Guillem Mesquida i Munar. El gran pintor mallorquí. En el tercer Centenari del seu naixement", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 822-823 (1975), pàg. 502-507.

JUAN TOUS, J., "La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)", a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.), *Historia de Mallorca*, tom 9, Vicente Colom Rosselló Editor, Palma de Mallorca, 1978, pàg. 1-50.

JUAN, R., "El maestro Jaime Blanquer en Lluc", a *BSAL*, volum 36 (1978), núm. 828-829, pàg. 1-27.

JUAN VICENS, A., "Noves dades sobre un *lapiscida* basc: Joan dez Payti (1504)", a *BSAL*, volum 63 (2008), núm. 861, pàg. 239-248.

LLABRÉS, G., "Colegio de Pintores y de Escultores de Palma. Reglamento de 1651", a *BSAL*, volum 22 (1928-1929), núm. 582 (maig de 1929), pàg. 271-274.

LLABRÉS, G., "Galería de artistas mallorquines. Baltasar Buyra, pintor (1536)", a *BSAL*, volum 16 (1916-1917), núm. 442 (agost de 1917), pàg. 320-321.

LLABRÉS, G., "Galería de artistas mallorquines. Martín, Bernardo, Pedro y Martín Mayol, pintores (1346)", a *BSAL*, volum 16 (1916-1917), núm. 443 (setembre de 1917), pàg. 330-331.

LLABRÉS, G., "Los Gremios de Pintores en Mallorca. Primeras ordinacions del gremi de Pintors: 1486", a *BSAL*, volum 21 (1926-1927), núm. 566 (desembre de 1927), pàg. 375-376

LLABRÉS, G., "Juan de Sales, escultor", a *BSAL*, volum 17 (1918-1919), núm. 462 (abril de 1919), pàg. 255-256.

LLABRÉS, G., "Noticias históricas de la cueva de San Martín", a *BSAL*, volum 2 (1887-1888), núm. 62 (25 de juliol de 1887), pàg. 116-117.

LLABRÉS, G., "Ordinaciones para la Cofradía de Pintores y Bordadores de Palma. Reglamento de Pintores y Bordadores de Palma: 1512", a *BSAL*, volum 22 (1928-1929), núm. 569 (març de 1928), pàg. 33-35.

LLABRÉS, G., "Pintores inéditos que trabajaron en Mallorca. Siglo XIV", a *BSAL*, volum 19 (1922-1923), núm. 506 (desembre de 1922), pàg. 186-190; núm. 507 (gener de 1923), pàg. 207-208.

LLABRÉS I MARTORELL, P.- J., "El conjunt d'escuts gremials del retaule de Sant Pere d'Inca", a BARCELÓ CRESPI, M. (ed.), *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI): IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 399-402.

LLABRÉS I MARTORELL, P. – J., *El retaule del Roser de Sant Miquel de Campanet*, Fundació Joan Amengual i Pericàs, Campanet, 1994.

LLABRÉS, P. J., "Un retaule d'Oms, signat i datat (1592-93): el del Roser de l'antiga parròquia d'Inca", a *I Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 1994, pàg. 61-77.

LLABRÉS, J.; PASCUAL, A., "La sala capitular i el claustre, un conjunt barroc en el marc gòtic", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 164-175.

LLADÓ Y FERRAGUT, J., "Artistas mallorquines", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 782-785 (1957), pàg. 421-422.

LLADÓ Y FERRAGUT, J., "Datos para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum 22 (1928-1929), núm. 583 (juny de 1929), pàg. 296; volum 24 (1932-1933), núm. 630 (maig-juny de 1933), pàg. 343-344; volum 31 (1953-1960), núm. 786-789 (1958-

1959), pàg. 591-592; volum 33 (1968-1972), núm. 814-815 (1971), pàg. 375-379; volum 34 (1973-1975), núm. 820-821 (1974), pàg. 313-318.

LLADÓ Y FERRAGUT, J., "Las Bellas Artes en Mallorca", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 770-781 (1955-56), pàg. 299-300.

LLADÓ I FERRAGUT, J., "Monografía histórica acerca de la iglesia parroquial de la villa de Selva", a *Studia*, núm. 221-227 (1972).

LLAGUNO Y AMIROLA, E. (addicions y notes de CEÁN BERMÚDEZ, J. A.), *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración*, 3 toms, Imprenta Real, Madrid, 1829.

LLOMPART, G., "Devoción e iconografía popular del nombre de Jesús en la isla de Mallorca", a *Mayurqa*, volum 7 (1972), pàg. 53-64.

LLOMPART, G., "Dos puntualizaciones definitivas sobre el retablo manierista de Sineu", a *Mayurqa*, volum 16 (1976), pàg. 265-276.

LLOMPART, G.; MATEO, I.; PALOU, J. M., "El cor", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 106-121.

LLOMPART, G., "Elenco primerizo de los artistas mallorquines del siglo XVIII", a *BSAL*, volum 45 (1989), núm. 843, pàg. 317-325.

LLOMPART, G.; PALOU, J. M.; PARDO, J. M., *Els López dins la pintura del segle XVI a Mallorca*, Caixa de Balears "Sa Nostra", Palma de Mallorca, 1988.

LLOMPART, G., "Génesis de un exvoto mariner apocalipsis de un piloto vasco (1536)", a AD, *Homenatge a Antoni Mut Calafell*, arxiver, Govern Balear, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 123-133.

LLOMPART, G., *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*, 4 volums, Luis Ripoll Editor, Palma de Mallorca, 1980.

LLOMPART, G., "Pere Mates, un constructor y escultor trecentista en la <<Ciutat de Mallorques>>", a *BSAL*, volum 34 (1973-1975), núm. 818-819 (1973), pàg. 91-118.

LLOMPART, G., "Sagreriana minora", a *BSAL*, volum 39 (1983), núm. 837, pàg. 407-434.

LÓPEZ I BONET, M., *Fra Miquel de Petra i la història dels caputxins a Mallorca*, Ajuntament de Palma, 1992.

MARTÍNEZ LATORRE, D., *Giovan Battista Calvi: ingeniero de las fortificaciones de Carlos V y Felipe II. 1552-1565*, Ministerio de Defensa, Madrid, 2006.

MARTÍNEZ I OLIVER, B., "La producció artística de Gaspar Oms a Inca", a *Lluc*, núm. 818-819 (2000), pàg. 3-8.

MORATA SOCÍAS, J., "Huella de un grabado de Marcantonio Raimondi en Mallorca", a *Mayurqa*, volum 9 (1972), pàg. 158-159.

MORATA SOCÍAS, J., "Un escrito inédito de fray Miguel de Petra sobre el estado de la arquitectura en Mallorca (ca. 1800)", a *Mayurqa*, volum 22 (1989), pàg. 835-847.

MORELL GONZÁLEZ, J. A., *La parròquia de Sant Bartomeu de Sóller: la catedral de muntanya*, Parròquia de Sant Bartomeu, Sóller, 1993.

MULET, A., "Un pintor mallorquín poco conocido", a *BSAL*, volum 29 (1944-1946), núm. 710-711 (gener-abril 1945), pàg. 266-273.

MULET, B.; ROSSELLÓ, R.; SALOM, J. M., *Sineu aixeca una nova església. Segle XVI*, Ajuntament de Sineu, 1996.

MUNTANER BUJOSA, J., "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", volum 31 (1953-1960), núm. 758-763 (1953), pàg. 1-26; núm. 764-769 (1954), pàg. 143-150; núm. 770-781 (1955-56), pàg. 236-243; núm. 782-785 (1957), pàg. 403-416; volum 32 (1961-1967), núm. 796-797 (1963), pàg. 193-215; núm. 798-800 (1964), pàg. 283-293; núm. 801-803 (1965), pàg. 394-409; núm. 804-807 (1966-1967), pàg. 545-556.

MUNTANER BUJOSA, J., "Piedra de Mallorca en el Castelnovo de Nápoles. Datos para la biografía de Guillermo Sagrera", a *BSAL*, volum 31 (1953-1960), núm. 790-791 (1960), pàg. 615-630.

MURRAY, D. G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J., *Conventos y monasterios de Mallorca: historia, arte y cultura*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1992.

NICOLAU BAUZÁ, J., *Iglesia de los Sagrados Corazones de Palma de Mallorca: guía histórico-descriptiva*, Misioneros de los Sagrados Corazones, Palma de Mallorca, 1990.

NICOLAU BAUZÀ, J., *La iglesia parroquial de Santa Cruz de Palma. Guía histórico-descriptiva*, Edicions Cort, Palma de Mallorca, 2003.

NIETO CERDÀ, M. M., "El convent de la Mercè", a BARCELÓ Crespí, M.; MOLL BLANES, I., (coord.), *Abadies, cartoixes, convents i monestirs: aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses: segles XIII al XIX: XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals: Palma del 19 al 21 de novembre de 2003*, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 2004, pàg. 33-46.

ORDINES JOAN, J. A., "La col·lecció de pintures del Casal Aguiló", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.), *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2006)*, volum 2, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma de Mallorca, 2006, pàg. 169-193.

PALOU I SAMPOL, J. M., "El retaule major renaixentista de l'església de Santa Eulària (Ciutat de Mallorca)", a *BSAL*, volum 42 (1986), núm. 840, pàg. 169-186.

PALOU, J. M.; PLANTALAMOR, L., "Influencia de Serlio en los trabajos de carpintería barroca en Palma de Mallorca", a *Mayurqa*, volum 11 (1974), pàg. 153-156.

PALOU, J. M., "La pintura del segle XVI", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 98-105.

PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995.

PERELLÓ FERRER, A. M., *Esglésies dels segles XVII i XVIII a Ciutat de Mallorca. Influències, tendències i tipologies artístiques*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1985.

PONS, A., "Els Gremis. Capítols fabricats per lo bon govern y regimen del Offici de Picapadres: 1514", a *BSAL*, volum 21 (1926-1927), núm. 555-556 (gener-febrer de 1927), pàg. 208-210.

PONS, A., "Els Gremis. Capítols fabricats per lo bon govern, y regimen del Offici de Picapedrers: 1674", a *BSAL*, volum 21 (1926-1927), núm. 562 (agost de 1927), pàg. 315-320.

PONS, A., "Els Gremis. Capítols fabricats per lo bon govern y regimen del Offici de Picapedres: 1405", a *BSAL*, volum 21 (1926-1927), núm. 548-549 (juny-juliol de 1926), pàg. 101-104.

RABASSA ENSENYAT, R.; JOY TORRENS, C.; CIFRE CIFRE, M., "Catàleg", a AD, *El Puig de Pollença. Espiritualitat-Història-Art*, El Gall Editor, Pollença, 1998, pàg. 35-101.

RABASSA OLIVER, G., "Los Homs y el Convento de Santo Domingo", a *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, núm. 6 (1994), pàg. 69-77.

RAMIS DE AYREFLOR Y SUREDA, J., "Un insigne bienhechor de la catedral de Mallorca: el canónigo don Antonio Figuera (1669-1747). La capilla de San Antonio de Padua de la catedral de Mallorca", a *BSAL*, volum 30 (1947-1952), núm. 722-724 (gener-juny 1947), pàg. 52-60.

REUS I MAS, G., *L'obra de tot un poble. Església de Sant Julià de Campos*, Campos, 1986.

RIERA I MORA, A., "El baptisteri", a PASCUAL, A. (coord.), *La Seu de Mallorca*, José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 176-180.

RIERA I MORA, A., "El monument funerari del Marquès de la Romana", a PASCUAL, A. (coord.), José J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 180-185.

RIUTORT TABERNER, S., "Sant Josep fa la capta. Religiositat, societat i art a la Mallorca del segle XVIII: les confraries com a client artístic", a *Estudis Baleàrics*, núm. 66/67 (febrer-setembre de 2000), pàg. 59-78.

RODRÍGUEZ DÍEZ, J., "Bosquejo histórico-artístico de la iglesia del Socorro de Palma. PP. Agustinos", a *BSAL*, volum 33 (1968-1972), núm. 816-817 (1972), pàg. 498-532.

ROMAN, R. J., "El retaule barroc de l'església conventual de Sant Vicenç Ferrer. Manacor", a *BSAL*, volum 52 (1996), núm. 850, pàg. 265-276.

ROSSELLÓ BORDOY, G., "Unos relieves de Juan de Salas recuperados por el Museo de Mallorca", a *BSAL*, volum 47 (1991), núm. 845, pàg. 141-150.

ROSSELLÓ LLITERAS, J., "El pintor Lorenzo Vallespir: su administración económica", a *Estudis Baleàrics*, núm. 8 (1983), pàg. 119-137.

ROSSELLÓ VAQUER, R.; BOVER PUJOL, J., "Els vidriers a Mallorca. Segles XIV-XVI. Segona part", a *BSAL*, volum 53 (1997), núm. 851, pàg. 409-416.

ROTGER, J., *L'església de Sineu*, Palma de Mallorca, 1944.

ROTGER, J., *Les monges del palau de Sineu*, Gràfiques Miramar, Palma de Mallorca, 1945.

SABATER, T., "La introducción del lenguaje pictórico renacentista en Mallorca", a *Estudis Baleàrics*, núm. 29/30 (1989), pàg. 53-58.

SACARÈS TABERNER, M.; VENY RIERA, C. M., "L'ornamentació a la retaulística barroca porrerenca: el retaule del Sant Crucifici", a *Estudis Baleàrics*, núm. 66/67 (febrer-setembre 2000), pàg. 47-58.

SACARÉS TABERNER, M.; VENY RIERA, C. M., "Sobre l'antic retaule de Sant Sebastià de l'església parroquial de Porreres", a *BSAL*, volum 54 (1998), núm. 852, pàg. 425-432.

SALVÀ, J., "Datos referentes a obras del convento de Capuchinas", a *BSAL*, volum 33 (1968-1972), núm. 812-813 (1970), pàg. 194-198.

SANCHO, P. A., "Constituciones del Gremio de Albañiles (20 Agosto de 1506)", a *BSAL*, volum 4 (1891-1892), núm. 153 (deseembre de 1892), pàg. 311-312.

SANCHO, J. L.; HERNÁNDEZ-MORA, E., "Una serie de paisajes con ruinas, de Pedro O. Cotto, en la Catedral de Palencia", a *BSAL*, volum 43 (1987), núm. 841, pàg. 173-176.

SANZ DE LA TORRE, A., "El Ayuntamiento de Palma en la literatura artística del Romanticismo", a *BSAL*, núm. 50, pàg. 371-378.

SANZ DE LA TORRE, A., "Imagen romántica de la catedral de Palma", a *BSAL*, núm. 58, pàg. 159-180.

SANZ DE LA TORRE, A., "Imagen romántica de la Lonja de Palma", a *BSAL*, volum 56 (2000), núm. 854, pàg. 433-442.

SEBASTIÁN, S., "Arquitectura del Protorrenacimiento en Palma", a *Mayurqa*, volum 6 (1971), pàg. 5-33.

SEBASTIÁN LÓPEZ, S.; ALONSO FERNÁNDEZ, A., *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Estudio General Luliano y Fundación Juan March, Palma de Mallorca, 1973.

SEBASTIÁN, S., "Arte", a *AD, Baleares*, col·lecció "Tierras de España", Fundación Juan March i Editorial Noguer, Madrid i Barcelona, 1984 (1974), pàg. 141-333.

SEBASTIÁN LÓPEZ, S., "El programa simbólico de la Catedral de Palma", a *Mayurqa*, vol. 2 (1969), pàg. 3-18.

SEBASTIÁN, S., "La exaltación de Carlos V en la arquitectura mallorquina del siglo XVI", a *Mayurqa*, volum 5 (1971), pàg. 99-113.

SEBASTIÁN LÓPEZ, S., "La iconografía de Ramón Llull en los siglos XIV y XV", a *Mayurqa*, vol. 1 (1968), pàg. 25-62.

SINTES ESPASA, G., "L'obra pictòrica de Pasqual Calbo", a *BSAL*, volum 42 (1986), núm. 840, pàg. 121-129.

SUREDA, M. F., *La obra de Guillermo Mesquida en Mallorca*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 1972.

TORRES RAMIS, G., *Els retaules de l'edat moderna a Alcúdia*, Ajuntament d'Alcúdia, 1998.

VICEDO, S., *Convento de San Bernardino de Sena. La escuela del Beato Junípero Serra*, Apóstol y Civilizador, Petra, 1991.

VILLALONGA VIDAL, A. J., *Art i religió a Consell. Estudi historicoartístic de l'església parroquial (s. XVI-XX)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1998.

VILLALONGA VIDAL, A. J., "El retablo barroco de atlantes en Mallorca", a HERNÁNDEZ SOCORRO, M. de los R. (dir.), *XVI Congreso Nacional de Historia del Arte. La multiculturalidad en las artes y en la arquitectura. Las Palmas de Gran Canaria, del 20 al 24 de noviembre de 2006*, tom 1, Gobierno de Canarias i Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 515-522.

VILLALONGA VIDAL, A. J., "El retablo del Santo Cristo de Alcudia como jeroglífico. Lectura iconológica", a BERNAT VISTARINI, A.; CULL, J. T. (eds.), *Los días del Alción. Emblemas, literatura y arte del Siglo de Oro*, José J. de Olañeta Editor, Edicions UIB, College of the Holy Cross, 2002, pàg. 589-598.

VILLALONGA VIDAL, A. J., *El Sol d'Alcúdia. Estudi historicoartístic del retaule del Santcrist*, Ajuntament d'Alcúdia, 2007.

VILLALONGA VIDAL, A. J., *Els retaules barrocs d'Alaró (1626-1785)*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2001.

VILLALONGA VIDAL, A. J., "L'església i els retaules de Llorito en quatre pinzellades. A manera d'introducció", a GINARD BUJOSA, A.; RAMIS PUIG-GROS, A. (eds.), *El patrimoni de l'església i del convent de Llorito*, El Gall Editor, Pollença, 2004, pàg. 171-177.

ZAFORTEZA Y MUSOLES, D., "Una obra de Jaime Blanquer, desconocida", a *BSAL*, volum 27 (1937-1938), núm. 662-665 (gener-agost de 1937), pàg. 65-69.

8.3. Dictionaris i enciclopèdies. Veus

AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 4 volums, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996.

AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 23 volums, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989.

ALENYAR FUSTER, M., "Femenia Maura, Gabriel", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 239.

ALENYAR FUSTER, M., "Mesquida Munar, Guillem", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 400-401.

ALENYAR FUSTER, M., "Mestre Mallorquí de Natures Mortes", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 411-412.

ALENYAR FUSTER, M., "Sureda Misserol, Bartomeu", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 17, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 63.

ALENYAR FUSTER, M., "Vilella Amengual, Cristòfol", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 182.

ANDREU ADAME, C.; SINTES ESPASA, G., "Amorós, Els", a *AD, Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 41-43.

BARCELÓ CRESPI, M., "Societat Arqueològica Lul·liana", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 15, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 331-332.

BERNAT ROCA, M., "Gremi", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 325-327.

CAPÓ JUAN, J., "Deià, Joan", a *AD, Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 269.

CARBONELL, M., "Adrià, L' (Ferran i Vallès, Adrià)", a *AD, Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 10-13.

CARBONELL BUADES, M., "Amorós", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 296-297.

CARBONELL, M., "Aragón, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 111-113.

CARBONELL, M., "Banús i Alou, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 132-135.

CARBONELL, M., "Barceló, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 136-138.

CARBONELL, M., "Bauçà, Gregori", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 165-168.

CARBONELL, M., "Bayeu, fra Manuel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 190-194.

CARBONELL, M., "Bestard, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 250-255.

CARBONELL, M., "Blanquer Florit, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, volum 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 272-278.

CARBONELL, M., "Borguny Castelló, Fra Albert", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 281-283.

CARBONELL, M., "Caimari Rotger, Fra Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 342-344.

CARBONELL BUADES, M., "Carbonell", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 368-369.

CARBONELL, M., "Carbonell, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 385-388.

CARBONELL BUADES, M., "Colom", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 387.

CARBONELL, M., "Colom, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 53-56.

CARBONELL BUADES, M., "Cotto", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 398-399.

CARBONELL, M., "Cotto, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 76-78.

CARBONELL, M., "Dardanone Cavelli, Giuseppe", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 88-91.

CARBONELL, M., "Deià Balle, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 100-101.

CARBONELL, M., "Domenge, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 113-114.

CARBONELL, M., "Femenia Maura, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 139-143.

CARBONELL, M., "Ferrando de Coca", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 153-155.

CARBONELL, M., "Ferrer, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 156-159.

CARBONELL BUADES, M., "Gener", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 43-44.

CARBONELL, M., "Gener, Gaspar", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 255-259.

CARBONELL, M., "Herrera, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 318-323.

CARBONELL, M., "Juan, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 369-372.

CARBONELL, M., "Juncosa, Joaquim", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 379-381.

CARBONELL, M., "Llabrés Mudoy, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 14-16.

CARBONELL, M., "Martorell Fiol, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 92-94.

CARBONELL, M., "Massot, Honorat", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 104-105.

CARBONELL, M., "Mayol, Salvador", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 120-121.

CARBONELL, M., "Mesquida Munar, Guillem", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 149-165.

CARBONELL, M., "Morey, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 304-308.

CARBONELL, M., "Muntaner, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 321-324.

CARBONELL, M., "Nadal Ferragut, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 326-327.

CARBONELL, M., "Obrador, Pere Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 354-358.

CARBONELL, M., "Oliver Soler, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 361-363.

CARBONELL, M., "Oms, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 364-384.

CARBONELL, M., "Parrino, Camillo Silvestro", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 410-412.

CARBONELL, M., "Pinya, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 24-29.

CARBONELL, M., "Pont Cantallops, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 49-53.

CARBONELL, M., "Pou, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 57-62.

CARBONELL, M.; LLOMPART, G.; PALOU, J. M., "Salas, Joan de", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 209-213.

CARBONELL, M., "Sanxo, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 229-231.

CARBONELL, M., "Sastre Tamorer, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 254-256.

CARBONELL, M., "Sureda Miserol, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 283-287.

CARBONELL, M., "Tomàs, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 309-312.

CARBONELL, M., "Torres, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 318-325.

CARBONELL, M., "Verger, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 364-366.

CARBONELL, M., "Vilella Amengual, Cristòfol", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 374-376.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Bastard", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 96.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Bastard", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 6, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 61.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Bausá (Gregorio)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 96-97.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Bestard", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 147-148.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Blanquer Homs", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 150.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Cantellops (D. Josef)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 1, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 227.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Danus (Miguel)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 7.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, 6 volums, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Femenia (Gabriel)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 85.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Ferrer (Pedro Juan)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 117.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Gallardo (Mateo)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 155-156.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Giner", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 192.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Juncosa (Fr. Joaquín)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 2, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 354-356.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Mesquida (Guillermo)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 140-142.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Mora (Bernardo de)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 178.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Mora (Diego de)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 178-179.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Mora (Josef de)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 180-183.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Morey", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 198.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Muñoz (Evaristo)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 3, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 211-213.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Parelló (Miguel)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 4, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 52-53.

CEÁN BERMÚDEZ, J. A., "Sancho (Estéban)", a CEÁN BERMÚDEZ, J. A., *Diccionario de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, volum 4, Real Academia de San Fernando, Madrid, 1800, pàg. 343.

CENTRE DE RECERCA I DOCUMENTACIÓ MUSICAL, "Estaràs Riutort, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 109.

CENTRE DE RECERCA I DOCUMENTACIÓ MUSICAL, "Ferrer Puig, Guillem", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 282.

COMPANY, A.; CAMPINS, B., "Vargas y Ponce, José de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 46.

FERRÀ-PONÇ, D., "Abraham", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 270.

FERRÀ-PONÇ, D., "Aleix, Gregori", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 285.

FERRÀ-PONÇ, D., "Amengual", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 292.

FERRÀ-PONÇ, D., "Arbona, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 302.

FERRÀ-PONÇ, D., "Arnau", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 304.

FERRÀ-PONÇ, D., "Àvila", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 311.

FERRÀ-PONÇ, D., "Bagur", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 312.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ballester", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 313-314.

FERRÀ-PONÇ, D., "Banús", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 318.

FERRÀ-PONÇ, D., "Barceló, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 320.

FERRÀ-PONÇ, D., "Barceló Caldentei, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 321.

FERRÀ-PONÇ, D., "Bauçà", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 327.

FERRÀ-PONÇ, D., "Belill, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 329.

FERRÀ-PONÇ, D., "Bennàsser", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 331.

FERRÀ-PONÇ, D., "Berga", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 332-333.

FERRÀ-PONÇ, D., "Bonet", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 343.

FERRÀ-PONÇ, D., "Borràs", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 345-346.

FERRÀ-PONÇ, D., "Bosc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 346.

FERRÀ-PONÇ, D., "Cabanelles, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 354.

FERRÀ-PONÇ, D., "Calafat Ferrà, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 356.

FERRÀ-PONÇ, D., "Cantallops", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 363.

FERRÀ-PONÇ, D., "Capó, Andreu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 366.

FERRÀ-PONÇ, D., "Carrió, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 372.

FERRÀ-PONÇ, D., "Castell", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 373.

FERRÀ-PONÇ, D., "Cerdà", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 376.

FERRÀ-PONÇ, D., "Cererols, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 377.

FERRÀ-PONÇ, D., "Cladera", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 381.

FERRÀ-PONÇ, D., "Codonyer, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 383.

FERRÀ-PONÇ, D., "Colomar, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 387.

FERRÀ-PONÇ, D., "Comelles", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 389.

FERRÀ-PONÇ, D., "Creuades, Damià", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 207.

FERRÀ-PONÇ, D., "Domenge", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 408-409.

FERRÀ-PONÇ, D., "Domenge Llobet, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 326.

FERRÀ-PONÇ, D., "Domenge Morei, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 326.

FERRÀ-PONÇ, D., "Domenge Vidal, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 326.

FERRÀ-PONÇ, D., "Estelric, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 14.

FERRÀ-PONÇ, D., "Estrader, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 15.

FERRÀ-PONÇ, D., "Febrer Rosselló, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 185.

FERRÀ-PONÇ, D., "Femenia Joan, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 239.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ferragut, Rafel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 21.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ferrer", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 267.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ferrer, Domènec", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 267.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ferrer, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 268.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ferrer, Guillem", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 268.

FERRÀ-PONÇ, D., "Flequer, Cristòfol", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 28.

FERRÀ-PONÇ, D., "Florit, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 29.

FERRÀ-PONÇ, D., "Fluixà, Pere Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 345.

FERRÀ-PONÇ, D., "Fonts, Benet", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 381.

FERRÀ-PONÇ, D., "Fonts, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 381.

FERRÀ-PONÇ, D., "Font Vives, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 382-383.

FERRÀ-PONÇ, D., "Frau, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 61.

FERRÀ-PONÇ, D.; SEGURA SALADO, J.; MONTANER ALONSO, P. de, "Gaínza y Etxagüe, Martín Gil de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 115.

FERRÀ-PONÇ, D., "Gallard", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 36.

FERRÀ-PONÇ, D., "Gallard Creuetes, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 134.

FERRÀ-PONÇ, D., "Gallard Ferrer, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 134.

FERRÀ-PONÇ, D., "Garau, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 37.

FERRÀ-PONÇ, D., "Girard, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 266.

FERRÀ-PONÇ, D., "Grimalt, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 330.

FERRÀ-PONÇ, D., "Guasp, Pere Onofre", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 361.

FERRÀ-PONÇ, D., "Huguet, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 67.

FERRÀ-PONÇ, D., "Huguet, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 57-58.

FERRÀ-PONÇ, D., "Jaume, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 166.

FERRÀ-PONÇ, D., "Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 188.

FERRÀ-PONÇ, D., "Jover, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 66.

FERRÀ-PONÇ, D., "Lledó, Sebastià", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 73.

FERRÀ-PONÇ, D., "Llteres, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 391.

FERRÀ-PONÇ, D., "Llodrà", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 399.

FERRÀ-PONÇ, D., "Macip, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 78.

FERRÀ-PONÇ, D., "Marc, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 82.

FERRÀ-PONÇ, D., "Marimon, Bernat", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 242-243.

FERRÀ-PONÇ, D., "Martorell, Magí", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 297.

FERRÀ-PONÇ, D., "Martorell Fillol, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 298.

FERRÀ-PONÇ, D., "Mas, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 303-304.

FERRÀ-PONÇ, D., "Mateu, Marc Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 353.

FERRÀ-PONÇ, D., "Mestre, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 405.

FERRÀ-PONÇ, D., "Miquel, Joan –Magraner-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 27.

FERRÀ-PONÇ, D., "Moià", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 66-67.

FERRÀ-PONÇ, D., "Moià, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 97.

FERRÀ-PONÇ, D., "Morales Cifre, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 170.

FERRÀ-PONÇ, D., "Morei", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 103.

FERRÀ-PONÇ, D., "Morlà, Macià", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 105.

FERRÀ-PONÇ, D., "Morro, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 203.

FERRÀ-PONÇ, D., "Nadal, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 332.

FERRÀ-PONÇ, D., "Navarro, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 344.

FERRÀ-PONÇ, D., "Oliver", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 126.

FERRÀ-PONÇ, D., "Oliver Soler, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 77.

FERRÀ-PONÇ, D., "Oms", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 84-85.

FERRÀ-PONÇ, D.; PIÑA HOMES, R., "Oms, Gaspar –Major-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 85-86.

FERRÀ-PONÇ, D.; PIÑA HOMES, R., "Oms, Gaspar –Menor-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 86.

FERRÀ-PONÇ, D.; PIÑA HOMES, R., "Oms, Joan Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 86.

FERRÀ-PONÇ, D., "Oms Amengual, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 87.

FERRÀ-PONÇ, D., "Oms Amorós, Gaspar", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 87.

FERRÀ-PONÇ, D., "Oms Batle, Gaspar", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 87-88.

FERRÀ-PONÇ, D., "Oms Batle, Joan Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 88.

FERRÀ-PONÇ, D., "Parets, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 359.

FERRÀ-PONÇ, D., "Pasqual", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 405.

FERRÀ-PONÇ, D., "Pastor, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 134.

FERRÀ-PONÇ, D., "Pau, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 13, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 21.

FERRÀ-PONÇ, D., "Pellisser Mut, Blai", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 136.

FERRÀ-PONÇ, D., "Peris, Pere Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 137.

FERRÀ-PONÇ, D., "Pinya", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 13, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 148.

FERRÀ-PONÇ, D., "Pol, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 140.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ponç", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 13, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 281.

FERRÀ-PONÇ, D., "Porcell Lledó, Andreu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 142.

FERRÀ-PONÇ, D., "Quetgles, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 124-125.

FERRÀ-PONÇ, D., "Reus, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 259.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ribes Macip, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 154-155.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ribot", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 155.

FERRÀ-PONÇ, D., "Riera, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 155.

FERRÀ-PONÇ, D., "Riera Amengual, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 300-301.

FERRÀ-PONÇ, D., "Riutort", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 323.

FERRÀ-PONÇ, D., "Robert Reixac, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 157.

FERRÀ-PONÇ, D., "Roig, Nicolau", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 351.

FERRÀ-PONÇ, D., "Ros, Bernat", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 159.

FERRÀ-PONÇ, D., "Rosselló", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 160.

FERRÀ-PONÇ, D., "Rosselló, Macià –Moro-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 384-385.

FERRÀ-PONÇ, D., "Rosselló Teuler, Joan Baptista", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 163.

FERRÀ-PONÇ, D., "Rossinyol, Agustí", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 399-400.

FERRÀ-PONÇ, D., "Rull, Martí", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 164.

FERRÀ-PONÇ, D., "Rul·lan, Bernat", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 164.

FERRÀ-PONÇ, D., "Sabater", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 15, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 23-24.

FERRÀ-PONÇ, D., "Sastre", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 29.

FERRÀ-PONÇ, D., "Segarra", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 59-60.

FERRÀ-PONÇ, D., "Seguí, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 185.

FERRÀ-PONÇ, D., "Seguí, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 63.

FERRÀ-PONÇ, D., "Seguí, Tomàs", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 66.

FERRÀ-PONÇ, D., "Servera, Nicolau", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 188.

FERRÀ-PONÇ, D., "Servera, Onofre", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 193.

FERRÀ-PONÇ, D., "Sitjar, Damià", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 189.

FERRÀ-PONÇ, D., "Sociés, Pere Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 189.

FERRÀ-PONÇ, D., "Tomàs, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 17, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 205.

FERRÀ-PONÇ, D., "Torres", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 17, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 253-254.

FERRÀ-PONÇ, D., "Vallespir", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 197.

FERRÀ-PONÇ, D., "Valls Miró, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 197.

FERRÀ-PONÇ, D., "Vaquer, Onofre", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 42.

FERRÀ-PONÇ, D., "Vedell, Onofre", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 197.

FERRÀ-PONÇ, D., "Verger, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 84-85.

FERRÀ-PONÇ, D., "Vicenç, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 112.

FERRÀ-PONÇ, D., "Vila, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 19, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 200.

FONT JAUME, A., "Tries i Tries, Pere Vicenç", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 17, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 321-322.

FONT OBRADOR, B., "Lladó Ferragut, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 294-295.

FONT OBRADOR, B., "Mesquida Rosselló, Lluç", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 402.

FONT OBRADOR, B., "Mesquida Tomàs, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 403.

FONT, B.; FULLANA, P., "Villanueva Astengo, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 191.

FULLANA, P., "Villanueva Astengo, Llorenç", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 191-192.

FURIÓ, A., "Aragó (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 1-2.

FURIÓ, A., "Balle (Nadal)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 6-7.

FURIÓ, A., "Ballester (Julian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 2-5.

FURIÓ, A., "Ballester (M^o)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 5-6.

FURIÓ, A., "Barceló (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 7.

FURIÓ, A., "Bauzá (Gregorio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 7-9.

FURIÓ, A., "Berard (Gerónimo Boyx de)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 9-11.

FURIÓ, A., "Berard y Solá (Gerónimo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 12-14.

FURIÓ, A., "Bestard (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 14-16.

FURIÓ, A., "Blanquer (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 16-19.

FURIÓ, A., "Bolitxer (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 19-20.

FURIÓ, A., "Bonnin (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 20-22.

FURIÓ, A., "Bordoy (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 22-23.

FURIÓ, A., "Borguny (Alberto)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 23-27.

FURIÓ, A., "Borras (Melchor)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 27.

FURIÓ, A., "Calbó (Pascual)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 29-31.

FURIÓ, A., "Cantellops (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 34.

FURIÓ, A., "Capó (N.)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 34.

FURIÓ, A., "Cardador (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 35.

FURIÓ, A., "Caro y Sureda (María)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 35-36.

FURIÓ, A., "Caymari (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 36-38.

FURIÓ, A., "Carbonell (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 38-39.

FURIÓ, A., "Carbonell (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 39.

FURIÓ, A., "Carbonell (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 39-40.

FURIÓ, A., "Carbonell (Jorge)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 40-41.

FURIÓ, A., "Carbonell (Joaquin)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 41-42.

FURIÓ, A., "Codoñer (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 42.

FURIÓ, A., "Colom (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 42.

FURIÓ, A., "Coll (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 43.

FURIÓ, A., "Company (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 43.

FURIÓ, A., "Cotoner Salas (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 44.

FURIÓ, A., "Crevades (Damian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 44-45.

FURIÓ, A., "Dameto y Sureda de S. Martí (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 45-46.

FURIÓ, A., "Danus (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 46.

FURIÓ, A., "Dardaron (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 46-47.

FURIÓ, A., "Deyá (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 50.

FURIÓ, A., *Diccionario histórico de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839.

FURIÓ, A., "Domenge (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 50-51.

FURIÓ, A., "Escalas (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 51.

FURIÓ, A., "Esterás (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 52-53.

FURIÓ, A., "Fe (Juan Facundo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 56-57.

FURIÓ, A., "Femenia (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 58-60.

FURIÓ, A., "Ferrer (Domingo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 64.

FURIÓ, A., "Ferrer (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 62-63.

FURIÓ, A., "Ferrer (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 64-66.

FURIÓ, A., "Ferrer (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 63-64.

FURIÓ, A., "Ferrer (Pedro Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 60-62.

FURIÓ, A., "Gallard (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 68.

FURIÓ, A., "Guasp Pro. (Melchor)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 68-70.

FURIÓ, A., "Guasp (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 70.

FURIÓ, A., "Herrera (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 71-76.

FURIÓ, A., "Herrera (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 77.

FURIÓ, A., "Herrera (Gregorio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 76.

FURIÓ, A., "Homs (Gaspar)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 80-81.

FURIÓ, A., "Homs (Gaspar)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 81-82.

FURIÓ, A., "Homs (Juan Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 77-80.

FURIÓ, A., "Janer (N.)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 82-83.

FURIÓ, A., "Juan (Mateo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 83.

FURIÓ, A., "Llabrés (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 84-85.

FURIÓ, A., "Llodrá (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 86.

FURIÓ, A., "Marimon (Bernardo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 88.

FURIÓ, A., "Martí y Serra (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 88-90.

FURIÓ, A., "Martorell (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 90-91.

FURIÓ, A., "Mesquida (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 98-99.

FURIÓ, A., "Mesquida (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 91-98.

FURIÓ, A., "Mesquida (Lucas)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 99-100.

FURIÓ, A., "Montaner (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 106-109.

FURIÓ, A., "Montaner (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 112-113.

FURIÓ, A., "Montaner (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 109-110.

FURIÓ, A., "Montaner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 100-101.

FURIÓ, A., "Montaner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 102-103.

FURIÓ, A., "Montaner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 103-106.

FURIÓ, A., "Montaner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 110-111.

FURIÓ, A., "Montaner (Lorenzo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 101-102.

FURIÓ, A., "Montaner (Lorenzo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 111-112.

FURIÓ, A., "Mora (Bernardo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 113-114.

FURIÓ, A., "Mora (Diego)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 118-119.

FURIÓ, A., "Mora (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 115-118.

FURIÓ, A., "Moragues (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 119-120.

FURIÓ, A., "Moragues (Estéban)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 119.

FURIÓ, A., "Morey (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 121-123.

FURIÓ, A., "Muñoz (Evaristo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 123-124.

FURIÓ, A., "Nadal (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 124-125.

FURIÓ, A., "Net (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 125-126.

FURIÓ, A., "Obrador (Pedro Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 126-129.

FURIÓ, A., "Orrach (Pedro)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 129.

FURIÓ, A., "Perelló (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 129-130.

FURIÓ, A., "Petra (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 130-133.

FURIÓ, A., "Pont (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 133-135.

FURIÓ, A., "Porcell (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 135.

FURIÓ, A., "Pueyo (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 135-136.

FURIÓ, A., "Pujals (Bartolomé)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 136-138.

FURIÓ, A., "Rabasa (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 138.

FURIÓ, A., "Reynés (Lorenzo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 138-140.

FURIÓ, A., "Reynés (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 141.

FURIÓ, A., "Reus (Andres)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 141-143.

FURIÓ, A., "Riera (María)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 144.

FURIÓ, A., "Roca (Simon)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 144-145.

FURIÓ, A., "Rosselló (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 146-148.

FURIÓ, A., "Sagreras (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 154-155.

FURIÓ, A., "Salas y Cotoner (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 156-157.

FURIÓ, A., "Salas (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 157.

FURIÓ, A., "Sancho (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 160-161.

FURIÓ, A., "Sancho (Estéban)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 158-159.

FURIÓ, A., "Sancho (Salvador)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 159-160.

FURIÓ, A., "Santandreu (Pedro Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 161-164.

FURIÓ, A., "Sastre (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 164-165.

FURIÓ, A., "Sastre (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 165-167.

FURIÓ, A., "Sastre (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 164.

FURIÓ, A., "Saura (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 167-168.

FURIÓ, A., "Saura (Jaime)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 168.

FURIÓ, A., "Saura (Sebastian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 168.

FURIÓ, A., "Seguí (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 169.

FURIÓ, A., "Serra y Ferragut (Buenaventura)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 169-172.

FURIÓ, A., "Soldati (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 172-173.

FURIÓ, A., "Sureda (Bartolomé)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 173-176.

FURIÓ, A., "Tomás (Francisco)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 178-182.

FURIÓ, A., "Tomás (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 176-178.

FURIÓ, A., "Torres (Gabriel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 183-184.

FURIÓ, A., "Torres (Guillermo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 187-191.

FURIÓ, A., "Torres (Juan)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 191.

FURIÓ, A., "Torres (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 186-187.

FURIÓ, A., "Torres (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 191-192.

FURIÓ, A., "Torres (Rafael)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 185.

FURIÓ, A., "Torres (Rafael)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 185-186.

FURIÓ, A., "Torres (Salvador)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 192-194.

FURIÓ, A., "Trias (Gabriel y Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 194.

FURIÓ, A., "Umbert (Pedro Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 195-197.

FURIÓ, A., "Vadell (Damian)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 197-198.

FURIÓ, A., "Vallespir (N.)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 198.

FURIÓ, A., "Vaquer (Onofre)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 198.

FURIÓ, A., "Ventellol (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 199-200.

FURIÓ, A., "Verger (Miguel)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 200-201.

FURIÓ, A., "Vich de Superna (Antonio)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 203.

FURIÓ, A., "Vidal (José)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 203-204.

FURIÓ, A., "Vilella (Cristóbal)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 206-210.

FURIÓ, A., "Villalonga (Joaquin)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 204-205.

FURIÓ, A., "Xavier (Gerónimo)", a FURIÓ, A., *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Llibreria de Gelabert, Palma de Mallorca, 1839, pàg. 211.

JIMÉNEZ RIUTORD, D., "Paleazzo, Giacomo –Fratín-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 152.

JIMÉNEZ RIUTORD, D., "Paleazzo, Giorgio –Fratín-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 153.

JUAN VIDAL, J., "Binimelis Garcia, Joan Baptista", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 138-139.

JUAN VIDAL, J., "Dameto, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 237-238.

JUAN VIDAL, J., "Història de Mallorca (1593): Joan Baptista Binimelis", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 17-19.

JUAN VIDAL, J., "Història de Mallorca (1633-1650): Joan Dameto – Vicenç Mut", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 19.

JUAN VIDAL, J., "La Història de Mallorca de Joan Binimelis", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 138.

LLABRÉS MARTORELL, P., "Mare de Déu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 203-214.

LLABRÉS MARTORELL, P., "Sant Crist", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 15, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 279-289.

LLOMPART, G., "Coca, Fernando de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 334.

LLOMPART, G., "Daurer, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 251.

LLOMPART, G., "Desí, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 287.

LLOMPART, G., "Gallard, Mateu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 133.

LLOMPART, G.; PALOU, J. M., "Gallard, Mateu", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 222-224.

LLOMPART, G., "Guitard, Rafel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 391.

LLOMPART, G.; PALOU, J. M., "Guitard, Rafel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 296-298.

LLOMPART, G.; PALOU, J. M.; PARDO, J. M., "López, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 32-43.

LLOMPART, G., "López, Mateo", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 8, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 131.

LLOMPART, G., "Mestre de Calvià", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 408.

LLOMPART, G., "Mestre de Sant Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 410.

LLOMPART, G., "Mòger, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 65.

LLOMPART, G., "Montealegre, Gonzalvo de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 123.

LLOMPART, G., "Moragues, Esteve", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 166.

LLOMPART, G., "Sedano, Alonso de", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 261-262.

LLOMPART, G., "Terrencs, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 304-306.

LLOMPART, G., "Terrencs, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 17, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 166-167.

MARIMON RIUTORT, A., "Estudis Baleàrics", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 144-145.

MARTORELL CERDÀ, J., "Estudis Baleàrics", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 144.

MAS VIVES, J., "Ferrà Perelló, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 264-265.

MAS VIVES, J., "Furió Sastre, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 93-94.

MAS VIVES, J., "Jovellanos Ramírez, Gaspar Melchor de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 217-218.

MULET PIZÀ, P., "Mesquida Florit, Lluç", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 400.

MUNTANER MARIANO, L., "Grasset de Saint-Sauveur, André", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 317-318.

MUNTANER MARIANO, L., "Medel, Ramon", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 372.

PALOU, J. M., "Amengual, Tomàs", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 35.

PALOU, J. M., "Buirar, Baltasar", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 328-329.

PALOU, J. M., "Fillau, Philippe", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 164-165.

PALOU, J. M., "Mòger, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 263-273.

PALOU, J. M., "Sagrera, Els", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 192-205.

PARDÓ, J. M., "Mestre de les Natures Mortes", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 187-192.

RIERA FRAU, M.; MAZAIRA CABANA-VERDES, L., "Balearen in Wort und Bild Geschildert, Die", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 304-308.

ROGER GARCIA, B., "Móra, Bernat de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 161.

ROGER GARCIA, B., "Morei, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 175.

ROGER GARCIA, B., "Morei, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 176.

ROGER GARCIA, B., "Muñoz Estelric, Evarist", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 248.

ROGER GARCIA, B.; FERRÀ-PONÇ, D., "Nadal Ferragut, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 336-337.

ROGER GARCIA, B.; FERRÀ-PONÇ, D., "Obrador Soler, Pere Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 32.

ROGER GARCIA, B., "Perelló, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 13, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 62.

ROGER GARCIA, B.; FERRÀ-PONÇ, D., "Pont, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 13, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 299.

ROSSELLÓ BORDOY, G., "Àlvar Campaner", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 17.

S.A., "Abram, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 16.

S.A., "Acadèmia de Nobles Arts", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 21.

S.A., "Amengual, Tomàs", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 293.

S.A., "Aragó, Joan d'", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 200.

S.A., "Armengual, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 227.

S.A., "Barceló, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 10.

S.A., "Barceló, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 10.

S.A., "Bardissa, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 19.

S.A., "Batle Bastard, Nadal", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 45.

S.A., "Bauçà Maiol, Gregori", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 50.

S.A., "Bayeu Subías, Manuel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 55.

S.A., "Bennàssar, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 82.

S.A., "Berard i de Berard, Jeroni de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 92.

S.A., "Berga, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 95.

S.A., "Bestard, Miquel -Tou-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 105-106.

S.A., "Bestard Tarrassa, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 108.

S.A., "Blanquer, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 163-164.

S.A., "Blanquer Beltran, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 164-165.

S.A., "Blanquer Calafat, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 165.

S.A., "Blanquer Macip, Rafel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 165.

S.A., "Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana -BSAL-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 181-182.

S.A., "Borràs, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 218-219.

S.A., "Borràs, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 219.

S.A., "Bover de Rosselló, Joaquim Maria", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 240-241.

- S.A.**, "Bujosa, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 352.
- S.A.**, "Burguny Castelló, Albert", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 293-294.
- S.A.**, "Caimari Rotger, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 355-356.
- S.A.**, "Calafat, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 365.
- S.A.**, "Calvi, Giovanni Battista", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 397-398.
- S.A.**, "Campaner Fuertes, Àlvar", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 17-18.
- S.A.**, "Carbonell, Andreu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 143.
- S.A.**, "Carbonell, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 143.
- S.A.**, "Carbonell, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 144.
- S.A.**, "Carbonell, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 144.
- S.A.**, "Cardador, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 148-149.
- S.A.**, "Coll, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 347.
- S.A.**, "Colom, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 373.
- S.A.**, "Cotto, Pere Onofre", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 180.

S.A., "Dameto i Sureda de Sant Martí, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 241.

S.A., "Danús, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 245.

S.A., "Deià Tortella, Antoni –Gaietà de Mallorca-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 270.

S.A., "Domenge, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 325-326.

S.A., "Fe, Joan Facund", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 182.

S.A., "Ferrando, Manuel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 263.

S.A., "Ferran Vallès, Adrià –Mestre Adrià-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 263-264.

S.A., "Ferrer, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 269.

S.A., "Ferrer, Pere Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 269.

S.A., "Folc Costa, Josep Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 5, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 348-349.

S.A., "Frau, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 61.

S.A., "Fullo, Philippe", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 82.

S.A., "Gelabert, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 6, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 214-215.

S.A., "Herrera, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 11.

- S.A.**, "Herrera, Francisco", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 11.
- S.A.**, "Herrera Mateu, Gregori", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 11-12.
- S.A.**, "Horrac, Pere", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 31.
- S.A.**, "Juncosa Domadell, Joaquim", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 240.
- S.A.**, "Lazzarini, Giovanni Andrea", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 270.
- S.A.**, "Llabrés Quintana, Gabriel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 293.
- S.A.**, "Llebrés Mudoí, Antoni Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 315.
- S.A.**, "Llull, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 8, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 115.
- S.A.**, "López Oliver, Mateu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 8, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 133.
- S.A.**, "Lorenzani, Antonio", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 8, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 135.
- S.A.**, "Martínez, Bartomeu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 288.
- S.A.**, "Martorell, Jaume", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 297.
- S.A.**, "Mesquida Massoni, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 400.
- S.A.**, "Miquel de Petra –Miquel Ribot Serra-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 27-28.

- S.A.**, "Moragues Costurer, A.", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 168.
- S.A.**, "Muntaner Bujosa, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 252.
- S.A.**, "Muntaner Upe, Ignasi", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 256.
- S.A.**, "Mut Armengol, Vicenç", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 315-316.
- S.A.**, "Oms Picornell, Gaspar", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 89.
- S.A.**, "Palmer, Gaspar", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 12, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 324.
- S.A.**, "Porcell, Andreu", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 13, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1994, pàg. 319.
- S.A.**, "Recuerdos y Bellezas de España", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 227.
- S.A.**, "Reus, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 259.
- S.A.**, "Salas, Juan de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 15, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 46-47.
- S.A.**, "Sanxo, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 14.
- S.A.**, "Sanxo, Esteve –Bracet-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 14.
- S.A.**, "Sanxo, Salvador", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 14.
- S.A.**, "Sanxo Ventallol, Salvador", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 15.

S.A., "Sastre Tamorer, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 40.

S.A., "Saura, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 41.

S.A., "Sebastián López, Santiago", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, 1995, pàg. 48.

S.A., "Soldati, Antonio", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 16, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 344.

S.A., "Tomàs, Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 17, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 205.

S.A., "Tomàs Rotger, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 17, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 208.

S.A., "Torres, Josep de", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 17, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 255.

S.A., "Vallespir Roca, Llorenç", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 31.

S.A., "Ventallol, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1997, pàg. 68.

SASTRE PALLICER, A., "Cronicón Mayoricense, El", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 212-213.

SASTRE PALLICER, A., "Dardarone, Giuseppe", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 246-247.

SASTRE PALLICER, A., "Juan Tous, Jeroni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 7, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 226-227.

SASTRE PALLICER, A., "Massot, Honorat", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 10, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 338.

SASTRE PALLICER, A., "Muntaner, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 250.

SASTRE PALLICER, A., "Muntaner Cladera, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 253.

SASTRE PALLICER, A., "Muntaner Moner, Francesc", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 256.

SASTRE PALLICER, A., "Muntaner Moner, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 256.

SASTRE PALLICER, A., "Muntaner Upe, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 11, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1993, pàg. 256-257.

SCHWENDINGER, H., "Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena -L'Arxiduc-", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 8, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 111-113.

SINTES ESPASA, G., "Calbó Caldés, Pasqual", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 353-359.

SINTES ESPASA, G., "Chiesa, Giuseppe", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 21-26.

SINTES ESPASA, G., "Comas Ramon, Ferran Miquel", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 2, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 57-59.

SINTES ESPASA, G., "Mas, Joan", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 95-96.

SINTES ESPASA, G., "Patania, Giuseppe", a AD, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 4, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1996, pàg. 7-8.

SUREDA VALLESPER, C.; ENSENYAT PUJOL, G., "Quadrado Nieto, Josep Maria", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 14, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1995, pàg. 110-111.

VILLALONGA DE CANTOS, P., "Cantallops, Josep", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 78.

VILLALONGA DE CANTOS, P., "Colom Fiol, Antoni", a AD, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 3, Promomallorca, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 383.